

Міжрегіональна академія управління персоналом

Недюха М.П.

**ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Київ – 2012

ББК 67(4Укр)я43

Н11

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної академії управління персоналом, протокол № 11 від 26 грудня 2012 року

Рецензенти:

Бедь В.В., доктор юридичних наук, професор, Ужгородська Українська богословська академія імені святих Кирила і Мефодія – Карпатський університет імені Августина Волошина;

Дзейко Ж.О., доктор юридичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;

Зайчук О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Інститут законодавства Верховної Ради України;

Онщенко Н.М., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України.

Недюха М.П.

Н11 Правова ідеологія українського суспільства : Монографія / М.П. Недюха. – К. : “МП Леся”, 2012. – 400 с.

ISBN 966-8126-77-1

У монографії обґрунтовується сутність правової ідеології як політико-правового феномену, з’ясовуються її теоретико-методологічні засади, основні різновидності, самоорганізаційний потенціал, змістовні та функціональні зв’язки з правосвідомістю, станом законності та правопорядку.

Значна увага приділена висвітленню значущості правової ідеології для розроблення концептуальних засад правової політики, законотворчої та законодавчої діяльності, нормативно-правового забезпечення основних сфер життєдіяльності сучасного українського суспільства.

Для науковців, викладачів, аспірантів та ад’юнктів вищих закладів освіти юридичного профілю, державних службовців, народних депутатів України, усіх, хто цікавиться проблемами політико-ідеологічного та нормативно-правового забезпечення функціонування українського суспільства.

ISBN 966-8126-77-1

ББК 67(4Укр)я43

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні підвалини правової ідеології як політико-правового феномену	20
1.1. Права і свободи людини як відправна ланка визначення сутності правової ідеології	20
1.2. Сутність правової ідеології: мультипарадигмальний аналіз	26
1.3. Типологія правової ідеології	54
1.4. Самоорганізаційний потенціал правової ідеології.....	79
Розділ 2. Правова ідеологія громадянського суспільства.....	85
2.1. Правова ідеологія та правосвідомість громадянського суспільства: шляхи взаємодії.....	85
2.2. Правова ідеологія як засіб формування правомірної поведінки особи	111
2.3. Правова ідеологія як ідейно-теоретична основа правової політики України	150
Розділ 3. Правова ідеологія в законотворчій та законодавчій діяльності.....	202
3.1. Правова ідеологія як теоретико-методологічна основа законотворчості.....	202
3.2. Правова ідеологія як засіб систематизації законодавства.....	219
3.3. Правова ідеологія правозастосовної діяльності.....	229
Розділ 4. Правова ідеологія: можливості духовного розвитку українського суспільства	248
4.1. Правові засади свободи світогляду в Україні	248
4.2. Нормативно-правове забезпечення свободи совісті	263

Розділ 5. Правова ідеологія у контексті пошуку відповідей на виклики сьогодення	274
5.1. Інноваційний потенціал правової ідеології	274
5.2. Правова ідеологія: політико-правові засади реалізації процесів державотворення	306
5.3. Правова ідеологія: соціально-правові аспекти забезпечення національної безпеки України	326
Висновки	340
Список використаних джерел	371

ВСТУП

За умов демократичного розвитку України важливого значення набуває дотримання законності і порядку, прийняття виважених, поміркованих законодавчих актів, як у стратегічному, цілеорієнтуючому, ціледосягальному сенсі, так і в тактичному – реалізації схвалених законів, нормативно-правових актів. Споріднює зазначені види діяльності, узгоджує їх, а по можливості й гармонізує право, його норми, правова ідеологія як одна із фундаментальних підвалин буття суспільства, держави, країни, її громадян. Будучи за своєю сутністю і соціальними функціями складним явищем, що має як загальнолюдські, так і соціально – й національно специфічні витoki, джерела, в тому числі й у праві, правова ідеологія не тільки слугує засобом унормування соціальної системи, соціального простору, поведінки людини, а й характеризує усталені морально-етичні, правові засади функціонування суспільства, особливості індивідуально значущого, групового чи корпоративного сприйняття права, готовності керуватися його нормами в процесі життєдіяльності.

Процес вивчення правової ідеології як соціального феномену, явища соціальної дійсності, а тим більше забезпечення ефективності впливу на внормування соціальних відносин першопочатково постає, зважаючи на його сутність, функції, роль і призначення як достатньо складне дослідницьке завдання; значні можливості щодо досягнення правової ідеології як соціально-правового феномену пов'язуються з її мультипарадигмальними дослідженнями, соціально-правовим позиціонуванням і правовим конструюванням соціального простору; додаткової інтриги надає йому інтерес з боку багатьох галузей знання, передусім соціально-гуманітарного – соціальної філософії, політології, історії, теорії права і держави, культурології, психології тощо, що дозволяє використати досягнення міждисциплінарного знання задля цілей наукового дослідження.

Не менш актуальним завданням дослідження уявляється і намагання з'ясувати ступінь впливу правової ідеології на формування системного правового поля країни, функціонування суспільства як соціальної системи, громадянського суспільства як її (системи) складової, її дійсного стану.

Спонукають до наукового пошуку, окрім чисто академічного інтєресу, і виклики сьогодення, що пов'язуються, передусім, з нормативно-правовою практикою функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, соціонормативним станом українського суспільства, правовою поведінкою громадян країни. Відсутність єдиних підходів до аналізу механізму формування, функціонування та реалізації правової ідеології, а то й відверте нехтування нею, виходячи з поширеного в українському суспільстві твердження про ідеологію як “хибну свідомість” має своїм наслідком ігнорування усталених традицій нормопроекування, законотворчості та законодавчої діяльності, спроби некритичного перенесення законотворчих проектів західноєвропейського правового поля на вітчизняні терени, намагання соціальні проблеми модернізаційного розвитку розв'язувати шляхом адміністрування, нехтуючи при цьому законними інтересами громадян країни. Нерозвиненість правової ідеології не може не позначатися негативним чином на функціонування суспільства, його окремих сфер, передусім, правової, життєдіяльності громадян, призводячи до правопорушень, спроб ігнорування права тощо. Звідси є очевидним той факт, що права ідеологія постає важливим чинником формування громадянського суспільства, правової соціалізації індивіда, утверджує й розвиває вітчизняні традиції правотворчої, законодавчої і правореалізуючої діяльності і, відповідно, протистоїть будь-яким не правовим спробам регулювання соціальних відносин.

Актуалізує необхідність розроблення правової ідеології і та обставина, що політико-правове забезпечення реформування українського суспільства не уявляється достатньо обґрунтованим в частині концептуального визначення цілей та пріоритетів процесу соціальних змін, підпорядкування окремих кроків певній меті.

Не є опубліченою і нова соціальна якість реформування. Скажімо, в контексті утвердження в Україні інформаційного суспільства, нормативно-правового забезпечення взаємодії гілок влади на засадах стримування і противаг як динамічного процесу відповідно до норм чинної Конституції України.

У монографії права ідеологія досліджується в мультипарадигмальному вимірі: а) як система правових ідей, поглядів, концепцій і теорій, що відображають інтереси основних соціальних груп суспільства (марксистська інтелектуальна традиція); б) як цілісне соціально-правове утворення, що працює на забезпечення функціонування базово-

вих функцій суспільства, формування громадянського суспільства (структурно-функціональний аналіз); в) як соціокультурне явище, актуалізоване соціальною групою чи індивідом (культурологічна парадигма), що дозволяє вийти на відповідні визначення її сутності, функцій, призначення в соціумі. Мультипарадигмальний підхід дозволив правову ідеологію обґрунтувати як інтегровану систему, яку утворюють відповідні ідеї, судження, теорії, інституційні юридичні установи та суб'єкти, що реалізують право, а також їхня правосвідомість, їхнє правове мислення, відношення до права, до соціальної дійсності в цілому. Значення правової ідеології набуває особливого значення для суспільств, що трансформуються, перебувають на стадії формування громадянського суспільства, становлення середнього класу, самодостатньої особистості. Результати впливу правової ідеології ідентифікуються також на різних етапах нормопроекування, законотворчої та законодавчої діяльності, функціонуванні органів державної влади та місцевого самоврядування за ознаками позицій лобістських груп у парламенті і поза ним, стану громадської думки, окремих її настроїв, відношенням до права різних соціальних груп, амплітуду якого, як відомо, може коливатися від повного або часткового його ігнорування до фешизації.

Значення впливу правової ідеології на процес формування громадянського суспільства, як свідчить дослідження, полягає в забезпеченні стабілізаційного ефекту взаємодії громадської психології як достатньо динамічного соціального явища (вплив різноманітних соціальних, історичних, геополітичних, міфологічних факторів тощо) та державних інститутів, органів місцевого самоврядування, які характеризуються сталістю, певною інерційністю, формалізацією власної діяльності відповідно до приписів права, вимог нормативно-правових актів.

Правова ідеологія, обґрунтована відповідно до положень класичної, некласичної та постнекласичної інтелектуальних традицій, дозволяє забезпечити цілісність процесу продукування, виробництва та застосування закону відповідно до особливостей вітчизняного правового поля, його системного виміру, чим сприяє подоланню некритичного відношення до західних зразків законотворчості, окремих норм законів і, відповідно, настроює громадську думку на поважне відношення до законів, права в цілому тощо. Звідси доречно стверджувати, що правова ідеологія працює на утвердження єдності сутності й духу закону, його розуміння як нерозривності процесу, технологій і процедур його роз-

робки як правового документа, як елементу правового поля країни, що має утверджувати його цілісність, системність і, відповідно, долати його конфліктність шляхом узгодження суперечностей, своєчасним і доцільним внесенням змін до чинного законодавства країни. І в цьому сенсі правова ідеологія може бути розглянута як результат цього процесу, цієї взаємодії, своєрідного системного синтезу з тим, щоб на наступному етапі свого розвитку послуговувати засобом правового вноормування соціальної дії та взаємодії суб'єктів соціуму.

Поява перших ідеологій датується, як відомо, XIV століттям, періодом Відродження, коли релігійна картина світу поступово змінювалася раціональною системою уявлень про світ і людину в ньому, хоча термін “ідеологія” як учення про ідеї був запропонований французьким дослідником Дестютом де Трасі наприкінці XVIII століття. У праці “Елементи ідеології” він розглядав ідеологію як науку про походження людських ідей із почуттєвого досвіду, принципи якої, на його погляд, поставали основоположними щодо таких галузей знання як етика, політика, право тощо.

К. Маркс розглядав ідеологію як: а) “хибну свідомість”, ілюзорне відображення дійсності, згідно з якою світ поставав як втілення ідей; б) різновид мислення, не усвідомлюючий залежності ідей, що ним продукуються, від життєвих обставин, матеріальних інтересів класів. Виняток К. Маркс зробив лише для марксистської ідеології, яка, керуючись інтересом пролетаріату як істинним, поставала наукою, що співпадала з об'єктивними тенденціями розвитку тогочасного суспільства.

У сучасних ученнях під ідеологією розуміються, як правило, системи ідей, концептуальні положення, що відстоюють інтереси певних соціальних груп суспільства, обґрунтовують цілі (програми) соціальної діяльності, що спрямовані на зміцнення чи зміну існуючого статус-кво. Ідеології спроможні нехтувати істиною задля досягнення власних інтересів і в цьому розумінні не є наукою, хоча й не можуть не мати елементи наукового знання [209], мають, відповідно, різну соціальну “ціну”.

Німецький дослідник К. Мангейм сутність сучасних ідеологій вбачає в необхідності співвіднесення сутності останніх “як духовних утворень” з соціальними позиціями їх носіїв як суб'єктів діяльності [179].

Українські дослідники функціональну адекватність влади вбачають у відповідність її ідеології та політики об'єктивним потребам розвитку суспільних відносин. Так, зокрема, А.Ф. Аблов стверджує, що ідеологія є методологією політики, її теоретичним і ціннісним орієнтиром. Уосо-

блені в ідеологіях цінності дозволяють забезпечувати пошук та розробку найдоцільніших, оптимальних, цивілізованих шляхів і способів трансформації суспільства [1, с. 713].

Термін “правова ідеологія” з’явився в науковому обігу значно пізніше, його сутність визначається двоїсто: а) як сукупність ідей, поглядів, уявлень, принципів, що у концентрованому вигляді відбивають і оцінюють правову дійсність; б) як теоретико-філософське осмислення права як цілісного інструмента регулювання основних сфер суспільних відносин.

Головна функція правової ідеології вбачається у впливі на процес формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, на зміцнення в суспільстві правових знань, піднесення престижу та авторитету держави, права, законодавства. Зазначене завдання набуває особливої актуальності у зв’язку з критичним станом правової правосвідомості, що знаходить свій вияв в ігноруванні законів, правовому нігілізмі, кризі конституціоналізму та парламентаризму. Формується новий запит на зміни, адекватні відповіді на які пов’язуються у тому числі і з теоретико-методологічним потенціалом правової ідеології.

У практично-прикладному аспекті правова ідеологія сприяє формуванню уявлень, пропозицій, принципів, рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм та інститутів [59].

У сучасній Україні дослідження проблем ідеології в їх новітньому вимірі фактично лише розпочинаються: опубліковано лише декілька монографій [153; 154; 191; 193; 226; 262] та низку статей [145; 217; 223; 316; 317; 318]. Проведено чи не першу науково-практичну конференцію [100]. Наукова думка у зазначеній ділянці досліджень, як зазначає В.Лісовий, “знаходиться у стані освоєння підставових праць західних філософів” [170].

Домінуюче нині зневажливе ставлення до ідеології як предмету дослідження, як справедливо наголошують В.Г. Кремень і В.М.Ткаченко, не можна вважати конструктивним.

Порушення ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості – все це є ознаками нагальної потреби суспільства у новій ідеології [153, с. 221].

Не кращою уявляється ситуація, що склалася в окремих галузях наукового знання, що пов’язуються з дослідженням проблем ідеології:

соціології, політології та праві. Цю обставину позитивістського нехтування ролі ідеології у суспільному житті можна пояснити, значною мірою, впливом марксистської тези про її (ідеології) неминуче зникнення в майбутньому – вплив марксистського розуміння ідеології сягає поза межі критичного виокремлення позитивного внеску Маркса в дослідження цієї сфери буття суспільства” [170, с. 235].

Безпосередній інтерес до осягнення проблематики правової ідеології в радянській юридичній літературі ідентифікується першою половиною сімдесятих років ХХ століття: з’являються публікації, предметно присвячені питанням правової ідеології [13; 39; 112; 181; 207; 245; 264; 336; 341 та ін.]. Заслужують, зокрема, на увагу дискусії про сутність правової ідеології, її характер, співпадіння її дії із закономірностями соціалістичного будівництва, утвердженням соціалістичних норм права і моралі, вихованням нової людини тощо.

Наступний період вивчення проблематики правової ідеології пов’язується з обґрунтуванням її гуманістичного характеру, соціальної цінності, її теоретико-методологічного потенціалу як засобу зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, її функцій та призначення в суспільстві. Практично всі дослідження виконані під кутом зору партійно-класового підходу [8; 17; 123; 124; 125; 160; 172; 176; 229; 253; 225 та ін.]. В подальшому закладені теоретико-методологічні підходи до обґрунтування сутності правової ідеології, її ролі, місця та призначення в суспільстві, системі права значною мірою переглядаються, підлягає кардинальному перегляду її партійно-класова сутність, зв’язок з інтересами робітничого класу як своєрідна гарантія її класовості, партійності та науковості, право розглядається як цінність [281 та ін.] Зазначений підхід стає визначальним як у середовищі представників теорії права і держави, галузевих юридичних дослідженнях, так і в працях соціальних філософів, політологів, соціологів [6; 7; 11; 27; 34; 37; 47; 183; 186; 192; 226; 250 та ін.].

Проблематика правової ідеології висвітлювалася в роботах представників окремих галузей права, законотворчості, законодавчої діяльності та правозастосування [27; 28; 86; 87; 88; 89; 90; 120; 268; 276; 18; 40; 69; 249 та ін.].

Дослідження проблем функціонування правової ідеології в українському суспільстві останніх років дозволяють стверджувати про необхідність з’ясування не тільки її соціальної природи, теоретико-методологічного й евристичного потенціалу, а й можливостей соціаль-

но-правового позиціонування та конструювання вітчизняного простору відповідно до норм права, етичних засад життєдіяльності соціуму, стану прав і свобод людини і громадянина тощо. Модернізаційний стан українського суспільства, стратегія реформування вимагає динамічного правового регулювання суспільних відносин за допомогою науково обґрунтованих правових норм, що відповідають об'єктивним потребам громадянського суспільства, що формується в Україні. За цих умов особливі сподівання покладаються на законотворчість, призначенням якої є системне забезпечення правового поля країни засобами пізнання та оцінки правових потреб суспільства і держави, цілеспрямованої діяльності компетентних органів по підготовці, обговоренню і прийняттю законів та їх оприлюдненню [89, с. 136]. Прогалини в праві, як відомо, так само шкідливі, як і надмірність законодавства, його зарегульованість [27, с. 13–24; 104, с. 24–29; 159, с. 97 та ін.].

“Україна лише в загальних рисах визначилась, куди йти, і ще менше – як це робити” [77, с. 40].

Соціальне позиціонування права, правотворчість як процес, становлення громадянського суспільства і правової держави неможливі поза чітко визначеними ціннісними орієнтирами, розумінням суспільства як соцієтальної системи в єдності її базових функцій – ціледосягальної (цілеорієнтуючої), адаптивної, інтегративної та відтворення структури. Це пояснюється тим, що право спроможне виконувати покладену на нього місію лише за умови знання об'єкта впливу, законів його функціонування та розвитку, його реальних і потенційних потреб, ресурсів розвитку тощо.

Таким чином, за умов розвитку України як демократичної, правової, незалежної країни роль і значення правової ідеології не тільки набуває ознак актуальності, а й потребує визначеності, цілепідпорядкованих політико-ідеологічних дій щодо соціально-правового забезпечення державотворення, зміцнення закону і правопорядку, утвердження громадянського суспільства і самодостатньої особистості в ньому. За цих умов особливої ваги набувають питання формування правосвідомості українського суспільства як форми “суспільної свідомості, що відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ” [270, с. 49]. Правова ідеологія викликається до життя потребами сучасного розвитку, в основі якого – ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування, формування системи правових ідеалів і норм, законність і правопорядок, соціальна справед-

ливість усунення суперечностей в процесі державотворення, формування правової держави і громадянського суспільства. В цьому сенсі правова ідеологія цілком слушно може бути розглянута як різновид соціальної ідеології, що є сукупністю “взаємопов’язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об’єднувати людей заради спільного життя та спільних дій” [170, с. 235]. Значний потенціал об’єднання мають, як відомо, норми поведінки як певні світорозуміння, тобто ідеології – світогляди, без яких, про що свідчать історичні дослідження, ніколи не існувало суспільств [326, с. 235].

Правова ідеологія, окрім того, що вона формує перспективні бачення процесу внормування соціального розвитку, не може не відчувати зворотнього впливу суспільства, його окремих сфер, положення людини в системі правовідносин. Зазначена особливість спроможна породжувати такі соціальні стани правової ідеології, коли її зовнішня форма існування і внутрішній зміст не тільки не співпадають, а й суперечать одне іншому; мали місце в недалекому минулому і відрив юридичної теорії від соціальної дійсності, що мало своїм наслідком її міфологізацію. Усталені в 70–80 роки минулого століття визначення правової ідеології не задовольняли ні потреби теорії, ні практики правового регулювання, зважаючи, насамперед, на зазначену вище контрадикторність сутності та соціальної природи, ролі та призначення явища, що аналізується.

Науковці-правники того періоду, досліджуючи феномен правової ідеології, привертали увагу до такої її особливості, як міра узгодженості поведінки суб’єктів права, в тому числі індивіда, з правовими приписами. Так, правосвідомість того часу передбачала тісне поєднання знання закону, вмінь і навичок його застосовування на практиці з відданістю та пошануванням діючого законодавства, правової системи як найдосконалішої, переконаності в справедливості приписів радянських нормативно-правових актів. Дотримання, виконання та застосування (реалізація) розпоряджень правових норм поставала обов’язковою умовою функціонування колективної та індивідуальної правосвідомості, духовної культури в цілому, складовою якої поставала й правова ідеологія [61; 340, с. 52 та ін.].

У зазначений період часу здійснюються спроби з’ясування впливу правової ідеології як, передусім, складової духовної культури на процес соціалізації людини, формування її світогляду, ціннісних орієнтацій тощо. багатоаспектність поняття “правова культура”. Увага науко-

вців до проблеми дозволила не тільки виявити відмінності в трактовці сутності правової культури як соціального явища, складової духовної культури, її ролі в процесі нормопроекування, правотворчості, правозастосуванні, а й сприяти розробці методологічних підходів до її аналізу [266].

Визначення сутності правової ідеології того часу не могли на мати “нальоту” доби, її генералізуючих політико-ідеологічних настанов, виходили, насамперед, з її безпосередньої прив’язки до правосвідомості як своєрідного опертя й об’єкту впливу, однієї із складових громадської свідомості. Так, зокрема, правосвідомість визначалася як сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людей до права, законності, правосуддя. Уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним визнавалося однією з форм громадської свідомості, тоді як “правова ідеологія” обґрунтовувалася як “концентроване” уособлення правосвідомості, як система правових поглядів, що ґрунтується на визначених соціальних і наукових позиціях [30, с. 485]. У низці публікацій правосвідомість розглядалася як психологічна категорія, що включає звичаї та почуття людей щодо їх відношення до правових явищ, характеризується тісним зв’язком з політичною свідомістю, мораллю, обумовлюється соціальним станом і політичною організацією суспільства. Натомість правова ідеологія розглядалася як складова теоретичної свідомості, поставала засобом відображення масових настроїв, емоцій та сподівань і, водночас, їх розвитку, піднесення до рівня соціально-правової науки [61, с. 28–30], чим створювалися передумови для системного осягнення її проблематики, її розуміння як засобу і результату розвитку суб’єктів права, як особливого соціального явища, що включає не тільки знання законів, норм права, а й передбачає ціннісно орієнтований погляд на суспільство, тенденції його розвитку [14; 276]. З’являються наукові праці, де ставляться під сумнів можливості, теоретико-методологічний потенціал лінійного підходу щодо аналізу суспільних процесів, правових явищ зокрема, висловлюються думки про мультипарадигмальність наукових досліджень [7]. Проте вийти на системне обґрунтування сутності правової ідеології так і не вдалося, зважаючи, насамперед, на домінування в науці позитивістської традиції її розуміння як соціального явища “протистояння класів”, що зникне за умов постіндустріального розвитку.

Застосування соціологічного й аксіологічного теоретико-методологічних методів аналізу правової ідеології дозволило обґрунту-

вати специфіку її елементів, тоді як новітні мультипарадигмальні філософські підходи сприяли виокресленню її місця та ролі в контексті регулятивних якостей права, правотворчості, юридичної техніки, правозастосування, державотворенні, духовній культурі українського соціуму. Стало очевидним, що правова ідеологія є, з одного боку, складним, багатогранним соціальним явищем, що має свою сутність, призначення в суспільстві, а з іншого, – постає одним із різновидів людської діяльності, втілений у праві й юридичній практиці, утворюючи, таким чином, внутрішню, духовну сторону правової системи суспільства. Разом з тим правова ідеологія глибоко пронизує правосвідомість, право, правові відносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну й інші види юридичної діяльності, регулює поведінку людей відповідно до соціокультурних, історичних особливостей різних етносів, що складають народ України, обумовлює, відповідно до теоретико-методологічних можливостей діяльнісного підходу, пріоритети її розвитку. Адже людська діяльність завжди є соціально спрямованою активністю людей, а суспільство, відповідно до канонів структурно-функціоналістської традиції, має виконувати притаманні йому функції: цілеорієнтуючу, адаптивну, інтегративну, відтворення структури та зняття напруги тощо.

Важливі функції, що покладаються на правову ідеологію, пов'язуються з такими підвалинами сучасної юридичної науки як її позиціонування та конструювання правового поля, як вітчизняного, так і міжнародного, її експансіоністським потенціалом тощо.

Одним із вищих досягнень правової ідеології можна вважати реалізацію правової свободи особистості, її природних прав як невідчужуваних, а також позитивного права [260; 273].

Не менш актуальним завданням вбачається правове дослідження меж відчуження свободи, зокрема від держави та суспільства, розуміння її як абсолютної свободи. У такому трактуванні свобода, покладена в основу розуміння правової ідеології, слугує утвердженню повноважень органів державної влади, засад співпраці держави і суспільства, взаємодії правової держави і громадянського суспільства, національного суверенітету тощо. Розуміння цінності права як складової правової ідеології сприяє, на нашу думку, забезпеченню ідей свободи, рівності і братерства попри реальне та можливе не співпадіння інтересів різних суб'єктів діяльності – великих і малих, національних і регіональних, наднаціональних і світових. При цьому не підлягає сумніву, що висхід-

ною підвалиною їхньої діяльності є цілі, мотиви, інтереси, цінності, що накладаються на об'єктивні умови життєдіяльності й обумовлюють різні стандарти соціальної дії. Унормування останніх, як відомо, і є надзавданням права [96, с. 129].

Проблематика правової ідеології актуалізується і в контексті дискусії сутності правового мислення, визначення його можливостей в епістемологічному (пізнання правової дійсності), техніко-юридичному (особливості застосування правових норм), регулятивно-правовому (справедливий правопорядок як результат ефективного регулювання суспільних відносин) та морально-етичному (деонтологічному) вимірах. При цьому не можна не визнати специфіку останнього: ефективність правозастосовної діяльності не меншою мірою залежить від моральних чеснот суб'єкта дії, ніж від досконалості законодавства, довершеності законотворчості чи законопроекування [26; 73; 83; 203 та ін.].

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених, фахівців таких галузей знання як філософія, політологія, теорія та історія держави і права, законотворчого, законодавчого і державотворчого процесів.

Використовувались, зокрема, праці В.П. Андрущенко, І.М. Варзаря, О.В. Зайчука, О.Л. Копиленка, О.М. Костенка, В.Г. Кременя, І.О. Кресіної, В.С. Лісового, М.І. Михальченка, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Погорілка, І.М. Попової, В.Л. Толстенка, В.Л. Федоренка, С.О. Авак'яна, С.С. Алексеєва, Зб. Бжезінського, О.О. Зінов'єва, Д.А. Керимова, В.Н. Кудрявцева, С.Г. Кара-Мурзи, І. Лакатоса, В.П. Макаренка, В.С. Нерсисянца, К. Поппера, А.С. Сиротіна, Ю.О. Тихомирова, Л.С. Явича та ін.

Питання сутності, ролі та призначення правової ідеології, зважаючи на наш, передусім, негативний досвід радянського минулого, упродовж майже двох останніх десятиліть системно не вивчалися. Побачили світ лише окремі статті із зазначеної проблематики, хоча загальнотеоретичних політолого-ідеологічних досліджень в цілому не бракувало.

Гіпотези дослідження полягають у тому, щоб довести чи спростувати поширені у науковій літературі судження:

а) про “кінець ідеологій” як закономірного результату розпаду колишнього СРСР, остаточної поразки комуністичної ідеології та перемоги економіки над ідеологією у глобальному вимірі;

б) факт доведення чи спростування існування “ідеології” як родового поняття щодо її видових різновидів – політичної ідеології, правової ідеології тощо визнавати/ не визнавати як визначальний чи основоположний;

в) основні характеристики ідеології як соціального явища (марксизм), структурно-функціонального елементу соціуму (структурно-функціональний аналіз) чи соціокультурного феномену (культурологічна парадигма) вважати/не вважати базовими щодо правової ідеології як предмету наукової розвідки.

Парадигмальні можливості монографічного дослідження пов’язуються із застосуванням марксистської та структурно-функціональної інтелектуальних традицій, завдячуючи яким вдалося розглянути змістовні та функціональні характеристики зазначеного феномену в єдності з домінуючими інтересами суспільства, в тому числі і провладними, соціальною структурою суспільства, його ціннісними орієнтаціями, сподіваннями й очікуваннями різних соціальних груп, державотворчими тенденціями.

Характерні особливості зв’язків між структурними елементами правової ідеології, як змістовні, так і функціональні, а також типологічну специфіку цих зв’язків – відносини субординації та координації – дозволила виявити й обґрунтувати структурно-функціональна парадигма дослідження.

Системний аналіз дозволив виявити та з’ясувати сутність і характер зв’язків правової ідеології з правотворчістю, законодавчою діяльністю та правозастосуванням.

У монографії використані також спеціальні методи дослідження:

- логіко-семантичний – для поглибленого аналізу змістовних характеристик базового поняття “правова ідеологія”;
- історико-правовий – для дослідження процесу становлення і розвитку правової ідеології як соціального феномену;
- порівняльно-правовий – для визначення ефективності правової ідеології.
- формально-юридичний – для обґрунтування сутності правової ідеології як феномена правової дійсності;
- теоретичного моделювання – для побудови зразка/проекта правової ідеології, відштовхуючись від чинних її практичних станів, що мають власні закономірності становлення та розвитку, функціонування.

- досліджена й обґрунтована сутність, функції та призначення, ціннісні пріоритети правової ідеології в правовій системі України, її вплив на процеси формування правової держави та громадянського суспільства; доведено, що процес становлення правової ідеології є двоїстим і взаємообумовленим водночас, що обумовлює її змістовну єдність, її цілеорієнтуєуючий потенціал – від громадянина, його прав і свобод до держави і від держави, уособленням якої є Верховна Рада України як вищий законодавчий орган, що продукує закони, до окремого громадянина;
- нормативність правової ідеології, яка розглядається як:
 - а) аргумент щодо недопущення/подолання її декларативності;
 - б) засіб актуалізації її дійсного призначення як засобу формування певного образу правової дійсності, інтерпретації правових ідей, подій, явищ тощо;
 - в) раціональна конструкція щодо формування правової держави і громадянського суспільства, оптимізації процесу взаємодії його (суспільства) сфер, забезпечення функціонування його базових функцій;
- правова ідеологія є координатором та інтегратором свідомісного та світоглядно-правового відношення людини до світу, соціальної дійсності і свого місця в ньому. Зазначене відношення обумовлюється інтересами великих груп людей, потребами громадян та рівнем/якістю їх задоволення, цінностями людського життя;
- проаналізовано структурні компоненти правової ідеології, характер їхніх зв'язків, її специфічні характеристики в правовій системі суспільства українського суспільства;
- розглянуто передумови, причини та фактори формування правової ідеології, до яких віднесені:
 - а) існуюча де-факто і закріплена де-юре Українська держава, яка потребує концептуально визначених світоглядно орієнтуєуючих правових засад свого утвердження, функціонування та розвитку;
 - б) соціально-класова структура суспільства, наявність різноманітних груп інтересів, асоціацій, колективів, окремих індивідів потребує ментально-духовного та політико-правового інтегратора, засобу ідентифікації та само ідентифікації, соціалізації індивідів, підпорядкування окремих воель і прагнень цілеорієнтуєуючим інтенціям розвитку громадянського суспільства, становлення правової держави;
 - в) існуючі де-факто регіональні, мовні, релігійні тощо відмінності єдиного соціо-державного простору України, так само як і ціннісно-

нормативний вимір потребують відповідного закріплення засобами правової ідеології згідно з визначеними Конституцією України положеннями; так само як і певні вихідні ідеї, норми та цінності мають бути закріплені в правовій ідеології;

г) регулятивний вплив правової ідеології розглядається і як засіб подолання практики маніпулювання індивідуальною та масовою свідомістю;

д) розмежування з попередньою традицією всепоглинаючого впливу держави на індивіда, утвердження плюралізму ідей, поглядів, концепцій і доктрин формування громадянського суспільства відповідно до положень правової ідеології;

е) забезпечення правової наступності із загальнодемократичними тенденціями процесу соціальних змін, відповідними правовими ідеологіями;

- призначення правової ідеології в процесі правотворчості, законодавчої діяльності полягає у формуванні єдиного правового простору країни (правової дійсності) з її власними можливостями правового позиціонування та конструювання простору, а також здатності до зовнішньої експансії правовими засобами;
- правова ідеологія сучасного українського суспільства, що перебуває на стадії модернізації, є індикатором цього процесу й самостійним феноменом водночас, опосередкованим правовими традиціями, загальнокультурним рівнем розвитком нації, інших етнонаціональних суб'єктів, що складають народ України;
- складнощі, труднощі та протиріччя становлення правової ідеології можуть бути ідентифіковані як неодмінний атрибут і механізм її утвердження, обумовлюються як зовнішніми факторами її розвитку (виклики сьогодення), так і внутрішніми, що пов'язані зі специфікою правової діяльності, реалізацією права як феномена цивілізації, визначаються ступенем соціально-економічних і політичних трансформацій, утвердженням громадянського суспільства і правової держави.
- формування єдиної правової ідеології вбачається можливим на шляхах пошуку компромісу між основними правосферами громадянського суспільства, що формується в Україні, з питань: а) предмету правового регулювання; б) методу правового регулювання і в) способів і форм реалізації права за умови її відповідності національним інтересам. Правоідеологічне позиціонування, моде-

лювання та конструювання вітчизняного правового простору, тобто вдосконалення вже існуючих правових норм, концептуальних ідей і положень мають скласти відправну теоретико-методологічну та правову базу процесу формування правової ідеології.

Функціональні характеристики правової ідеології полягають у забезпеченні життєдіяльності суспільства відповідно до вимог Конституції України, законів України, інших нормативно-правових актів.

Автор висловлює щиросердну вдячність І.В. Найді за допомогу в організації підготовки монографії до видання.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Права і свободи людини як відправна ланка визначення сутності правової ідеології

Права людини, будучи природними і невідчужуваними, визначальними засадами буття, визначають, по-перше, статус, місце і роль людини у державо- та соціотворчому процесах і, по-друге, обумовлюють процеси становлення, функціонування та розвитку громадянського суспільства і правової держави, позначаються на характері відносин з міжнародним співтовариством народів і держав.

В узагальненому плані права і свободи людини постають універсальною цінністю, консолідуючим принципом соціально-політичної єдності суспільства, індикатором стану суспільства, своєрідним критерієм його морального та соціального виміру і, нарешті, слугують показником наявного компромісу між належним і суцям, уявним і реальним у повсякденних соціально-правових практиках¹.

Пріоритет прав і свобод людини та громадянина складає основу принципу верховенства права (стаття 8), що служить підґрунтям побудови правової держави та розвитку громадянського суспільства. В ос-

¹ Своєрідним показником дійсного стану прав людини як соціального компромісу є історія їхнього становлення, яка цілком слушно кореспондується з багатьма поколіннями людей, відображаючи процес становлення і розвитку народів і держав.

Так, перше покоління прав людини утворюють громадянсько-політичні права, зокрема право на життя, свободу і відсутність катування.

Соціально-економічні права, що знайшли своє відображення, зокрема, в законодавчо закріплених гарантіях кількісних та якісних показників способу життя людини можуть бути віднесені до другого покоління.

Третє покоління прав людини є уособленням і показником рівня гуманітарного розвитку (право на мир, спокій, розвиток, соціальну допомогу тощо), що знаходить свій концентрований вираз у такому колективному праві, яким є право на національне самовизначення та власну державність.

Виникнення четвертого покоління прав людини пов'язується з необхідністю захисту від проявів міжнародного тероризму, життєво небезпечних хвороб (СНІДу, атипової пневмонії тощо), поширення генетично модифікованих продуктів харчування, негативного інформаційно-психологічного впливу, а також формуванням безпечного для життя та здоров'я людини довкілля.

нові правопорядку в Україні лежить визнання презумпції особистої свободи людини (стаття 19). Можна констатувати, що система прав і свобод людини і громадянина вже отримала свою визначеність у праві України відповідно до міжнародного каталогу (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти 1966 р. про політичні та громадянські права та про соціальні, економічні і культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Утім, сьогодні відбувається процес приведення її у відповідність до світових та європейських стандартів щодо визначення змісту й обсягу прав і свобод людини.

Основною формою утвердження прав і свобод людини є встановлення законом позитивного обов'язку держави щодо їх забезпечення, що здійснюється та гарантується відповідними організаційно-інституційними та правовими засобами. Повною мірою це стосується сфери гуманітарної галузі, що охоплює сегменти суспільного життя, в яких забезпечується добробут людини, умови належного життєвого рівня, соціальний захист, ефективне медичне обслуговування з метою охорони здоров'я людини, свобода отримання інформації, висловлювання та віросповідання, відбувається формування, підвищення рівня знань, умінь, навичок, духовного, морально-етичного й естетичного розвитку, світогляду людини, виявлення етнічно-національної самобутності, способів і форм спілкування, примноження цих благ для прийдешніх поколінь, що забезпечує найбільш повну соціалізацію людини, прогресивний розвиток особистості та суспільства тощо.

Стандартизація національної системи прав і свобод людини та громадянина відповідно до європейських і міжнародних стандартів потребує приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних договорів, обов'язковість яких визнано Україною, зокрема, Конвенції про захист основних прав людини та основоположних свобод з урахуванням практики Європейського суду з прав людини тощо. Доцільно на законодавчому рівні встановити правовий механізм врегулювання спорів із заявниками до Європейського Суду з прав людини з гуманітарних питань.

Про індикативну спроможність прав людини заявляють і західно-європейські експерти права, наголошуючи, зокрема, на авторитарних і демократичних тенденціях розвитку українського суспільства.

Саме тому права людини, поєднуючи соціальні, правові та моральні імперативи, розглядаються як узасаднені, відправні, основоположні.

як невідчужувані, що однаковою мірою належать кожній людині, визначають мінімальні умови людської гідності [144, с. 543], стандарти рівня й якості життя.

Зважаючи на цю обставину, є підстави розглядати права людини як своєрідний критерій міри її розвитку і, відповідно, держави та суспільства, що передбачає підпорядкування процесу державотворення, функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування законним інтересам людини.

Не випадково у чинній Конституції України правам і свободам людини присвячено 48 статей, які в сумарному варіанті можуть претендувати на обґрунтування їх як розгорнутої системи і водночас безумовного пріоритету в діяльності держави. Постаючи системою, зазначені права викладаються в Основному законі відповідно до їхнього характеру – як нормативні, зобов’язувальні та декларативно-констатуючі, ідеологічні, тобто такі, що різняться як за змістовними, так і функціональними характеристиками, гарантіями їх здійснення, а також пріоритетністю. При цьому безумовним пріоритетом, найвищою цінністю, згідно з ст. 3 Основного закону, є “людина, її життя, честь і гідність, недоторканість і безпека”.

Вищезазначена якість прав людини спроможна надавати законодавчому процесу ознак критеріального виміру, подолання чи, принаймні, мінімізації атрибутивної невідповідності, розриву між законом і соціальною практикою, підпорядкування сучасного стану суспільства завданням його розвитку.

І в цьому сенсі права людини можуть розглядатись як своєрідна “клітинка” побудови правової ідеології (конституційної ідеології)² як соціально-правового феномену, який, відображаючи світоглядні, морально-етичні та правові настанови суспільства, менталітет народу, його звичаї і традиції, постає відправною ланкою, засобом і ресурсом забезпечення безпечного політико-правового простору країни в його підпо-

² У контексті визначення парадигмальних засад українського державотворення цікавим уявляється питання про співвідношення понять “правова ідеологія” та “конституційна ідеологія”: в одних випадках вони ототожнюються [307, с. 171–180;], в інших їх споріднює система “ідеалів та ідей” [128, с. 304 – 305], цінностей [314], нормотворчості та нормозастосування [342, с. 289].

Натомість західноєвропейські правові дослідження надають перевагу терміну “правова ідеологія”, обґрунтовуючи її сутність як “нової конституційної ідеології” [362, 78].

рядкуванні завданням формування правової держави і громадянського суспільства³.

Відповідно, правова (конституційна) ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін як безпечного політико-правового середовища буття людини, становлення правової держави і громадянського суспільства.

У такому розумінні правова ідеологія має утверджувати спроможність основних соціотворчих суб'єктів – людини, політичних партій, громадських організацій, держави до участі у процесах державотворення, принаймні, за п'ятьма ознаками: а) визначенні та реалізації національних інтересів; б) мобілізації; в) соціальних змін; г) демократії та д) справедливої винагороди.

Вищезазначені ознаки, що в залежності від їхнього змістовного та функціонального наповнення, поєднання та можливостей реалізації потенціалу та ресурсів розвитку формують, як свідчить історичний досвід, різні типи правової (конституційної) ідеології – ліберально-прогресистські типи (США), ліберальні (Франція, Іспанія, Італія), консервативні (Великобританія), соціал-демократичні (скандинавські країни), модернізаційні (Польща, Угорщина, прибалтійські країни), авторитарні тощо.

Вищенаведене визначення правової ідеології, що сягає дійсного стану прав людини, уявляється доцільним розглядати як базове, онтологічне, що дозволяє побудувати похідні правової ідеології, скажімо, за ознаками функціонального забезпечення життєдіяльності суспільства,

³ У зазначеній якості правова (конституційна) ідеологія має розглядатись як складова національної правової системи, що передбачає усвідомлену, раціональну дію, передусім, основних суб'єктів законодавчої ініціативи, передусім, держави, а також наукової громадськості щодо її змістовного розроблення та впровадження і, відповідно, може розглядатись як відправна ланка розробки теоретико-правових моделей державотворення. Показово, що реалізацій можливостей, що надає правова (конституційна) ідеологія, передусім, щодо впливу на перебіг процесів у державі та суспільстві обумовлюються дійсним станом прав і свобод людини, що узасадничує цю сферу життєдіяльності суспільства – особистісну – як соціально пріоритетну та державотворчо визначальну водночас. Відтак не підлягає сумніву спроможність правової ідеології посилити теоретико-методологічний та евристичний потенціал вітчизняної правової системи, так само як і реалізації принципів права – законності, верховенства права тощо.

передусім, цілеорієнтування, адаптації, інтеграції, відтворення структури та зняття напруги.

Відповідно, за ознакою цілеорієнтування правова (конституційна) ідеологія постає сукупністю концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, морально-етичних і правових норм, які, ґрунтуючись на визначених Основним Законом правах і свободах людини, сприяють утвердженню України як демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства. Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору його нинішнього і уявного (ідеального, ціледосяжного) станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо.

Натомість правова (конституційна) ідеологія в її адаптаційному варіанті спроможна набувати змістовних і функціональних характеристик, що пов'язуються з її відповідністю визначеним кордонам, геополітичному та політико-правовому простору, екологічним стандартам, умовам довкілля тощо.

Інтегративний варіант правової (конституційної) ідеології передбачає орієнтацію на безумовний пріоритет усталених звичаїв і традицій, ціннісних засад в процесі її обґрунтування та функціонування, статус української мови як державної тощо.

Формування правової (конституційної) ідеології за ознакою функціонування суспільства як відтворення структури та зняття напруги має чітко виражений пріоритет поступового утвердження цивілізованих стандартів рівня й якості життя [228, с. 9–26], транспарентності та передбачуваності дій влади, її демократизації. Зазначений варіант правової (конституційної) ідеології може бути ідентифікований як проєвропейський.

Класифікацію правової ідеології можна здійснювати за критеріями неklasичного та постнеklasичного типу соціально-правової дії, яка характеризує спроможність не лише до класичного способу владарювання, а й до розроблення зовнішньоорієнтованої правової (конституційної) ідеології як спроможності до позиціонування та конструювання

соціально-політичного та правового простору України як суб'єкта міжнародного права, впливового гравця міжнародної політики.

Таким чином, правова (конституційна) ідеологія забезпечує процес формування безпечного соціального та політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини як відправних, основоположних до пошуку адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки глобалізованого світу⁴, що дозволяє не лише використати її потенціал як складової вітчизняної правової системи, а й розглядати усталені юридичний, психологічний та соціальний механізми реалізації прав людини в їхньому підпорядкуванні обраній моделі державотворення, а також можливостям реалізації зовнішньополітичних цілей.

У контексті забезпечення змістовно-функціональних характеристик правової ідеології суттєва роль відводиться обґрунтуванню статусу української мови як єдиної державної мови, з'ясуванні її інтегративного потенціалу, спроможності до позиціонування та конструювання соціального простору “у кольорах України” включно з варіантами відповідей на виклики, ризики і небезпеки “параду мовних суверенітетів”. Принаймні російську мову важко віднести до регіональної чи мови меншин за умови відсутності визначення регіональної мови в тексті Європейської хартії регіональних і меншинних мов, а також як мову: а) етнічних українців; в) державну мову сусідньої держави; в) офіційну мову ООН.

Важливо врахувати також ту обставину, що більшість носіїв російської мови в Україні не є національною меншиною – вони є етнічними українцями.

Звідси уявляється доцільним виписати статус російської мови без “прив'язки” до національних меншин (як варіант, мова пріоритетного значення).

Очевидною є потреба в науково обґрунтованому підході, зокрема в мовному питанні, який має врахувати комплекс питань стосовно статусу мов, порядку їх використання, розвитку та захисту з урахуванням вимог Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, а також реалій сучасного суспільно-політичного життя України.

⁴ При цьому вихідною методологічною “клітинкою” такого пошуку є національне в його єдності з наднаціональним (континентальним), регіональним і місцевим. Зазначена формула дозволяє забезпечити належне розмежування компетенції органів державного управління з місцевим самоврядуванням включно шляхом делегування повноважень як зверху вниз, так і знизу догори (принцип субсидіарності).

При цьому важливо також наголосити на значущості ідеології і в політологічному сенсі – формування національної ідеї, виходячи із самодостатності українця, зважаючи на усталену традицію “моя хата скраю”, що справедливо сприймається як брак колективності і безпідставно подається як непереборний, принаймні на сьогодні, недолік, а то й нездоланий бар’єр державотворення.

Аргументом на користь цієї тези може послугувати не лише набута, а й вроджена спроможність населення України до виживання, що демонструється упродовж декількох останніх поколінь, а також наявні громадянський мир і спокій у країні. За А. Смітом, до зазначених умов як стартових мають додатись легкі податки та можливість кожному зайнятись своєю справою, звичайно легітимною, що дозволяє запуснути само організаційний потенціал українського суспільства як засіб подолання, передусім, бідності й аполітичності, психології рабської залежності.

У разі ж реалізації цієї тези як першооснови національної ідеї формуються умови для гуманізації соціальних відносин, подолання, зокрема, розриву між бідними і багатими, що сприятиме “екологізації” душі українця, росту його правосвідомості, становленню правової культури.

Показово, що в США з роллю національної ідеї успішно впоралась теза “Америка як плавильний тигель”, що дозволило з розрізнених представників окремих націй і донаціональних етнічних утворень – племен і народностей сформувати амбітну, переконливу у своїх діях і намірах єдину націю – націю переможців. Зазначене, однак, не унеможливило модернізацію національної ідеї. Зокрема, ставка США на стандарти рівня й якості життя додали до неї зовнішньоорієнтованого експансіоністського потенціалу – військові операції в Афганістані, Іраку, Північній Африці і на Близькому Сході незмінно асоціюються з “величчю стандартів американського способу життя”.

1.2. Сутність правової ідеології: мультипарадигмальний аналіз

Прагнучи до визначаючи сутності ідеології як родового поняття щодо його похідних, зокрема політичної та правової ідеології, зазначимо, що ідеологія може бути витлумачена як сукупність основних ідей і положень, які втілюють цінності, інтереси, принципи певного суспільства, групи людей, наукового напрямку тощо [99].

Сутність же ідеології полягає в тому, що вона: а) озброює суб’єктів діяльності розумінням мети й засобів її досягнення, знанням про світ,

суспільство, цінності та ідеали, дає директиви для дій; б) об'єднує своїх прихильників у межах формальних політичних структур; в) поряд з раціональними ідеологіями містить у собі й емоційні настанови як певну сукупність символів, що мають спонукальне, стимулююче та мобілізуюче значення, виступають засобом інтенсифікації дій політиків, політичних партій і рухів, електорату [46, с. 17–149].

“Ціна” ідеологій, передусім, панівних, домінуючих у тому чи іншому суспільстві є різною, виходячи, насамперед, з оцінки результатів їхнього впливу на життєдіяльність соціуму, його менталітет, перспективи соціальних змін тощо. Однак за будь-яких соціальних умов ідеології з огляду на їх призначення, місце, роль, функції не можуть претендувати на статус науки. Адже в такому разі вони перестануть бути ідеологіями.

Звідси логічно стверджувати про невідповідність, неминучий розрив між ідеями та положеннями, що представлені в ідеологіях, та соціальною практикою, хоча ступінь цієї нетотожності в різних типах ідеологій – ліберальної, консервативної чи соціал-демократичної – є різною. Це по-перше. По-друге, зазначена особливість стосується, насамперед, політичних ідеологій, які є відносно самостійними щодо ідеології, на базі якої вони виростають. Автономність, суверенність політичної ідеології полягає в тому, що вона за своїм змістом більш прагматична, менш догматична, схильна швидше дотримуватись вимог політичної кон'юнктури, ніж залишатися вірною букві й духу ідеології, що її породила. Останню вона не ідеалізує, навпаки, дотримується її остільки, оскільки вона сприяє вирішенню завдань політичної боротьби. Політик, як відомо, завжди прагматик. Його завдання – перемагати на виборах, а не відстоювати “чистоту” ідеології, ортодоксальність її принципів і положень. Саме тому політик завжди легко відійде від “фанатизму” ідеології, підкоривши її вимоги кон'юктурі політичної боротьби, цілям досягнення перемоги. Зважаючи на цю обставину політична ідеологія постає політико-ідеологічним явищем з подвійним статусом. З одного боку, вона ідеологічна, має переваги і недоліки тих ідеологій, які її викликають до життя, включаючи їх “фанатизм”, догматичність й ортодоксальність. З іншого, – політична ідеологія й, відповідно, політики як її репрезентанти можуть відступити від “одіозних” положень базової ідеології, пристосувати їх до особливостей тієї чи іншої соціально-політичної ситуації. В цьому виявляється двоїстість, амбівалентність політичної ідеології: прагнучи до оволодіння соціальною істи-

ною, претендуючи на статус своєї науки вона, водночас, допускає як “корелят” істини інтереси професійних груп, соціальних та етнічних спільнот, соціуму в цілому.

В цьому сенсі політична ідеологія є адаптованим до завдань політичної боротьби варіантом сповідуваної ідеології, розрахованим на послідовне завоювання довіри виборців, нейтралізацію опозиції з метою досягнення перемоги над своїми основними суперниками. “Ціна” ж перемоги може бути різною залежно від характеру, типу ідеології, політичної ситуації й, особливо, від засобів, які використовуються для досягнення проголошених цілей, ідеалів, ступеня відповідності ситуації тактичних прийомів, запропонованих стратегічних варіантів розвитку тощо.

Правова ідеологія також викликається до життя соціальною дійсністю, однак її призначення полягає в іншому – в здійсненні регулятивно-управлінського, стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму, його окремих сфер, поведінку людини. А це означає, що правова ідеологія спроможна втілюватися в правові засади (принципи) функціонування держави, норми чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження особистісних, професійних і громадянських рис.

Засобом подолання декларативності правової ідеології можна розглядати: а) посилення її нормативності в процесі правотворчості; б) актуалізації її як соціально-правового феномену, що пов’язується з відображенням нею світоглядних, морально-етичних і правових установок суспільства, менталітету народу, її доступністю, зрозумілістю, підпорядкованістю завданням утвердження України як країни, держави і суспільства, її можливостями позиціонування та конструювання вітчизняного правового простору.

Процес формування правової ідеології має бути підпорядкований завданням утвердження України як правової, соціальної, суверенної, демократичної країни, що можливо на засадах поєднання зусиль суспільства, держави та її громадян, відродження традиційних засад української державності та правопорядку, формування правосвідомості в її єдності з морально-етичними засадами функціонування суспільства. Саме тому правову ідеологію цілком слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протиположність, обмеження й заборону щодо неправомірних явищ і дій, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцнен-

ню й утвердженню правомірних засад функціонування суспільства [227, с. 72–76].

Будучи вищою формою осягнення правової дійсності, правова ідеологія покликана утверджувати соціальну якість як людську, а не як, скажімо, суспільну, соціальні стандарти життя як загальнолюдські, цивілізаційні, нормативний порядок як визначальну складову соціального порядку, процесу соціальних змін, динаміки розвитку. В цьому сенсі правова ідеологія утверджує уніфікований, стандартизований підхід до оцінки стану та перспектив функціонування правової дійсності, в основі якого – правові норми.

Таким чином, відмінності між правовою і політичною ідеологіями як поняттями правової науки полягають у: а) їхньому різному змістовному та ціннісному наповненні; б) засобах вираження й оформлення ідей, поглядів, суджень, норм й оцінок; в) критеріях ідентифікації та ознаках верифікації.

Як і будь-яке соціальне явище правова ідеологія може вивчатися з різних теоретико-методологічних позицій, як лінійних (марксизм), так і нелінійних (структурно-функціональний аналіз, конфліктологія, символічний інтеракціоналізм, теорія обміну, синергетика) тощо.

Звернення до наукової літератури, спроби аналізу її сутнісних та функціональних характеристик, призначення в суспільстві тощо в цьому переконують. Існуючі відмінності в обґрунтуванні розуміння, сенсу правової ідеології, її співвідношення з іншими близькими їй за значенням і функціями соціальними феноменами (ідеологія, політична ідеологія, корпоративна ідеологія, національна ідеологія) також підтверджують це неписане правило. Хоча, справедливості раді, варто зазначити на безумовне домінування у вітчизняній науковій традиції марксистських інтерпретацій правової ідеології, тоді як західноєвропейська правова думка зорієнтована переважно на структурно-функціональне витлумачення її сутності. Натомість інші парадигмальні інтерпретації (із числа вищеперерахованих) зустрічаються значно рідше.

Безумовним досягненням соціо-гуманітарної науки останніх років можна вважати остаточне подолання партійно-класового підходу щодо визначення сутності ідеології в цілому, правової ідеології зокрема, яке не підлягало сумніву ще два – три десятиліття тому. Так, скажімо, “Філософський енциклопедичний словник” зміст поняття “ідеологія” визначає як систему “поглядів та ідей, де усвідомлюються й оцінюються стосунки людей до дійсності і самих себе, соціальні проблеми і конф-

лікти, а також обґрунтовуються цілі (програми) соціальної діяльності, що спрямовані на зміцнення чи зміну даних суспільних відносин. У класовому суспільстві ідеологія завжди має класовий характер. У сфері ідеології відображаються положення суспільних класів, їхні корінні інтереси” [325, с. 206–207; 20].

Стало очевидним, що партійність як “принцип політично й ідеологічно значущої поведінки людей, діяльності організацій і закладів, засіб політичної й ідеологічної боротьби”” [325, с. 464–465] як відправний у методології аналізу суспільних явищ і процесів перетворився у її гальмо, односторонньо інтерпретуючи соціальний процес – як односпрямований розвиток до соціалізму і комунізму, пов'язуючи соціальну істину з “всесвітньо-історичною місією робітничого класу”. Як з'ясувалося, жодна соціальна група, клас чи верства населення не володіють монополією на істину; так само не можна визнати єдино правильною будь-яку усталену в науці парадигму дослідження: кожна з них є обмеженою власним теоретико-методологічним інструментарієм наукового пізнання.

Визначаючи сутність ідеології як родового поняття щодо його похідних, зокрема політичної та правової ідеології, зазначимо, що ідеологія в її сучасному розумінні може бути витлумачена як сукупність основних ідей і положень, які втілюють цінності, інтереси, принципи певного суспільства, групи людей, наукового напрямку тощо [99].

Сутність же ідеології полягає в тому, що вона: а) озброює суб'єктів діяльності розумінням мети й засобів її досягнення, знанням про світ, суспільство, цінності та ідеали, дає директиви для дій; б) об'єднує своїх прихильників у межах формальних політичних структур; в) поряд з раціональними ідеологія містить у собі й емоційні настанови як певну сукупність символів, що мають спонукальне, стимулююче та мобілізуюче значення, виступають засобом інтенсифікації дій політиків, політичних партій і рухів, електорату [46, с. 17–149].

“Ціна” ідеологій, передусім, панівних, домінуючих у тому чи іншому суспільстві є різною, виходячи, насамперед, з оцінки результатів їхнього впливу на життєдіяльність соціуму, його менталітет, перспективи соціальних змін тощо. Однак за будь-яких соціальних умов ідеології з огляду на їх призначення, місце, роль, функції не можуть претендувати на статус науки. Адже в такому разі вони перестануть бути ідеологіями.

Звідси логічно стверджувати про невідповідність, неминучий розрив між ідеями та положеннями, що представлені в ідеологіях, та соціальною практикою, хоча ступінь цієї нетотожності в різних типах ідео-

логії – ліберальної, консервативної чи соціал-демократичної – є різною. Це по-перше. По-друге, зазначена особливість стосується, насамперед, політичних ідеологій, які є відносно самостійними щодо ідеології, на базі якої вони виростають. Автономність, суверенність політичної ідеології полягає в тому, що вона за своїм змістом більш прагматична, менш догматична, схильна швидше дотримуватись вимог політичної кон'юнктури, ніж залишатися вірною букві й духу ідеології, що її породила. Останню вона не ідеалізує, навпаки, дотримується її остільки, оскільки вона сприяє вирішенню завдань політичної боротьби. Політик, як відомо, завжди прагматик. Його завдання – перемагати на виборах, а не відстоювати “чистоту” ідеології, ортодоксальність її принципів і положень. Саме тому політик завжди легко відійде від “фанатизму” ідеології, підкоривши її вимоги кон'юктурі політичної боротьби, цілям досягнення перемоги. Зважаючи на цю обставину політична ідеологія постає політико-ідеологічним явищем з подвійним статусом. З одного боку, вона ідеологічна, має переваги і недоліки тих ідеологій, які її викликають до життя, включаючи їх “фанатизм”, догматичність й ортодоксальність. З іншого, – політична ідеологія й, відповідно, політики як її репрезентанти можуть відступити від “одіозних” положень базової ідеології, пристосувати їх до особливостей тієї чи іншої соціально-політичної ситуації. В цьому виявляється двоїстість, амбівалентність політичної ідеології: прагнучи до оволодіння соціальною істиною, претендуючи на статус своєрідної науки вона, водночас, допускає як “корелят” істини інтереси професійних груп, соціальних та етнічних спільнот, соціуму в цілому.

В цьому сенсі ідеологія є адаптованим до завдань політичної боротьби варіантом сповідуваної ідеології, розрахованим на послідовне завоювання довіри виборців, нейтралізацію опозиції з метою досягнення перемоги над своїми основними суперниками. “Ціна” ж перемоги може бути різною залежно від характеру, типу ідеології, політичної ситуації й, особливо, від засобів, які використовуються для досягнення проголошених цілей, ідеалів, ступеня відповідності ситуації тактичних прийомів, запропонованих стратегічних варіантів розвитку тощо.

Правова ідеологія як система правових ідей, теорій, понять, норм і поглядів, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях [59] також викликається до життя соціальною дійсністю, однак її призначення полягає в іншому – в здійсненні регулятивно-управлінського, стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму, йо-

го окремих сфер, поведінку людини. А це означає, що правова ідеологія спроможна втілюватися в правові засади (принципи) функціонування держави, норми чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження особистісних, професійних і громадянських рис тощо.

Варто зазначити, що у вітчизняній правовій науці склалися декілька підходів щодо визначення сутності правової ідеології: переважна більшість авторів розглядають її традиційно як невід’ємну складову правосвідомості [123; 125; 281; 264; 316; 318, 336; 8; 172; 144; 237; 245; 288 та ін.]. При цьому правосвідомість визначається двояко. З одного боку, вона розуміється як “сукупність ідей, уявлень, почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин”. З іншого, – розглядається “як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки” [313, с. 554].

Інші вбачають у ній відносно самостійний правовий феномен, актуалізація та необхідність розробки потенціалу якого безпосередньо пов’язується із завданнями формування правової держави та громадянського суспільства в Україні [347, с. 100–101]. У ряду досліджень цього напрямку можна виокремити обґрунтування сутності правової ідеології як: а) сукупності ідей, поглядів, уявлень, принципів, що у концентрованому вигляді відбивають і оцінюють правову дійсність [30, с. 485]; б) теоретико-філософське, а також повсякденно-побутове осмислення права як цілісного інструмента регулювання основних сфер суспільних відносин [61, с. 28–30]; в) систему правових знань, ціннісно орієнтованих поглядів на суспільство, тенденції та перспективи його розвитку [14; 295 та ін.].

Мають місце також спроби обґрунтувати новітню ідеологію прав, свобод і обов’язків людини як науку третього тисячоліття – правологію [145; 150; 260; 353 та ін.].

А.де Бенуа, відомий французький філософ, представник ідейного напрямку “Група досліджень Європейської цивілізації” (*Groupement de recherche et etudes pour la civilisation europeene*), яке можна віднести до “нових правих” до основних принципів європейської континентальної ідеології відносить цінності європейської ідентичності, традиції континенталізму, жорстко критикуючи лібералізм, атлантизм, спроби США вибудувати однополярний світ. Послідовно реалізуючи принцип європейської ідентичності, А.де Бенуа вибудовує масштабний проект Чет-

вертої політичної теорії, яка підпорядкована меті створення багатополярного світу, побудови соціальної економіки, вироблення нової політичної моделі (по той бік популістської та закостенілої європейської політики), формування екологічної свідомості. Зазначений проект передбачає також побудову європейсько-російського стратегічного й економічного альянсу.

Спільниками європейської ідентичності, за А.де Бенуа, є: а) європейські етноси, що зберегли свою культуру; б) регіони в їхньому традиційно-народному уособленні; в) наука і культура; г) нова Росія, що повертається на авансцену світової історії; д) країни “третього світу”, що шукають свого місця в глобалізованому світі.

До ідейних супротивників європейської ідентичності як визначального принципу побудови Четвертої політичної теорії віднесені: а) США як світовий гегемон периферійного походження, що акумулював цінності, протилежні європейським – прагматизм, економізм, оспівування техніки й оптимізації; б) політичний лібералізм англосаксонського типу, який суперечить республіканській європейській демократії; в) атлантистська геополітика як антипод континенталізму Старої Європи; г) індивідуалізм і ринкове суспільство

При цьому функціональне призначення правової ідеології вбачається у забезпеченні впливу на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, піднесення престижу та авторитету держави, її органів влади. Феномен правової ідеології дозволяє долати стереотипи пострадянської свідомості, коли термін “ідеологія” кореспондувався з тоталітарним режимом, вважався його атрибутом. Стало очевидно, що більшість термінів правової науки (“демократична правова держава”, “народний суверенітет”, “верховенство права”, “права людини” тощо) можуть бути використані в ідеологічному контексті як на національному, так і міжнародному рівнях, скажімо – у ліберально-правозахисній інтерпретації каральних акцій НАТО в Іраку Афганістані, колишній Югославії.

Будь-які держави світового співтовариства, у тому числі й ті, які прийнято вважати зразками просунутої західної демократії чи усталеної правової держави, не можуть не спиратися на певні загальнолюдські, національні цінності, норми і принципи державного життя, знакові символи і атрибути держави тощо, що підпадає під вищевикладені визначення ідеології. Прикладів тому достатньо як у країнах західної демократії, так і на Сході. Так, у Великобританії ідеологічну функцію ви-

конує вся монархічна атрибутика – від особи “царюючої, однак не правлячої” до гвардійців короля, палати перів, лицарських орденів тощо. У Франції торжествує героїко-патріотично-ліберальний пафос Великої революції 1789 року з “Марсельезою”, гаслами “Liberte”, “Egalite”, “Fraternite”, орденом Почесного Легіону і т.ін. США обожають громадянські свободи та їхнє архітектурно-монументальне втілення – Статую Свободи, пропагують “американську мрію”, віддають належне протестантській етиці і пуританській моралі, поклоняються долару з його незмінним “In God we trust”. Японія демонструє уідеологію східної величі – культ богині Аматерасу, поклоніння імператору, бусідо, національні традиції, звичаї, костюми тощо.

Модернізація останніх десятиліть під впливом економічної та політико-правової глобалізації тільки підтверджує загальне правило – “національне обличчя” не перестане бути менше “ідеологічним”. І так майже у всіх країнах. Хоча є і винятки – деякі країни африканського континенту і колишнього СРСР.

Інша справа, що у правових країнах ідеологія насильно нікому не нав’язується, її можна приймати чи не приймати, однак кожен зобов’язаний відноситися до неї, її атрибутів, цінностей, традицій, звичаїв тощо з повагою. Як правило, така ідеологія, зважаючи на її соціально-психологічний вплив, усталеність у часі і національному просторі, не потребує юридичного захисту. Більше того, вона часто постає засобом національної ідентифікації і самоідентифікації її громадян. Скажімо, французи у переважній своїй більшості з повагою відносяться до Наполеона і створеної ним імперії як частини власної історії, однак серед них небагато знайдеться таких, хто відстоюватиме відновлення імперії.

Своєрідним уособленням поглядів авторів на сутність правової ідеології як структурного компонента правосвідомості можна вважати статтю, що видрукувана в “Юридичному енциклопедичному словнику”, де вона визначається як “система правових поглядів, що ґрунтуються на певних соціальних і наукових позиціях” [355, с. 279].

Інша група дослідників [15, с. 475; 17, с. 41; 287, с. 335 та ін.] у межах зазначеного теоретико-методологічного підходу правову ідеологію розглядають у рівневому вимірі, здійснюючи поділ правосвідомості на правову ідеологію та правову психологію. Відповідно вона і характеризується, виходячи з її приналежності до наукової свідомості.

Однак це завищена, на наш погляд, оцінка місця та ролі правової ідеології, що обумовлюється її сутністю, оскільки вона не може бути

віднесена в чистому вигляді до науки чи її структурних компонентів. Правова ідеологія як “система правових поглядів, що ґрунтуються на певних соціальних і наукових позиціях” [355, с. 279] містить у своєму складі окрім наукових положень, за визначенням, певні почуття, судження, оцінки тощо, що наближає її до правової психології. В цьому вбачається її амбівалентність, суперечливий статус, як і будь-якої ідеології, адже за своїм призначенням у суспільстві вона прагне до науки, принаймні, за багатьма ознаками ми можемо її саме так ідентифікувати. Це, з одного боку. З іншого, – правова ідеологія не може відриватися від масової соціальної бази, почуттів і настроїв, що панують у середовищі широких народних верств. Остання ознака, що очевидно, зближає правову ідеологію з психологією маси.

Зважаючи на вищезазначене, правова ідеологія не може перетворитися в науку, набути ознак знання, що відповідає вимогам верифікації та фальсифікації, оскільки неминуче втратить ефективність свого впливу на маси і, відповідно, перестане бути ідеологією або ж, у іншому варіанті, розчиниться у масовій психології, перестане виконувати функції лише їй притаманні. Саме тому ми не можемо погодитися з спробами надати правовій ідеології статусу науки в цілому, чи правової науки зокрема, до чого закликає російський дослідник П.П. Баранов: “Правова ідеологія, – на його погляд, – представляє собою більш високий, науково-теоретичний, концептуальний рівень правосвідомості, більш глибоке осягнення людьми правових явищ суспільного життя”, постає “внутрішньою єдністю наукових положень, ідей, теорій і вчень, що характеризують ... правову систему” [15, с. 475, 476].

Не випадково вітчизняними юристами-науковцями практично-прикладні аспекти правової ідеології пов’язуються переважно з формуванням уявлень, пропозицій, принципів і рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм та інститутів [59, с. 659], тоді як виконання правовою ідеологією своїх базових функцій полягає в науковому осягненні правової дійсності, опорі на певні морально-етичні імперативи, цінності, ідеали, прагнення й очікування, врахування соціальних потреб, що склалися в суспільстві тощо.

Пророцтва “кінця ідеології” (Д. Белл, Ф. Фукуяма, Р. Арон, Е. Гідденс) значною мірою не виправдалися саме тому, що не враховували повною мірою особливості цього соціального феномену, краще сказати, зводили його сутність до прямого чи завуальованого втручання в процес прийняття рішень, розуміння сутності процесів, їх перебіг то-

що. Ідеологізація будь-якої сутності є неприпустимою, оскільки втрачається живий зв'язок з дійсністю, розуміння сутності справи, перетворення останньої в набір певних догм, постулатів, міфів тощо.

Ідеологія постає, відтак, самостійним соціальним феноменом, що потребує відповідного вивчення, врахування результатів аналізу в повсякденній діяльності, передусім, держави, її органів.

Будь-яка держава, незалежно від форми правління, політичного режиму, який вона уособлює, не може не підтримувати, захищати, більше того – керуватися в своїй діяльності певною ідеологією як ціннісно-раціональною формою мотивації політичної поведінки, світоглядної основи політики. Причина такого типу зв'язку між державою й ідеологією полягає в сутності зазначених феноменів: держава не може ефективно функціонувати, не виражаючи, а тим більше не реалізуючи інтереси певних соціальних груп, класів, верств населення, що й складає сутність тієї чи іншої ідеології – тоталітарної чи ліберальної, соціал-демократичної чи консервативної (націонал-патріотичної). Система поглядів, цінностей, оцінок та аргументів, переваг та очікувань певної соціальної групи чи класу, нації тощо є своєрідним способом розуміння й інтерпретації дійсності, своєрідною “заявкою” на реалізацію політичних амбіцій з соціальними благами, статусами й ролями включно. Саме завдяки діяльності держави ідеологія, якою вона керується, знаходить пояснення у світосприйнятті її громадян, світобаченні та світовідношенні, морально-правових засадах діяльності держави, її посадових осіб, соціальній політиці тощо. Ідеологія постає таким чином як реальна сила, що відіграє важливу роль життєдіяльності країни, суспільства і держави. Ідеології, передусім політичні, спроможні забезпечити цілісність суспільства як соціальної системи, політичний і правовий порядок попри наявність різнорідних, а то й протилежних політичних (парламентських) сил, досягати консенсусу, адекватно спрямовувати суспільство на шляху реформ, соціальних трансформацій. Відсутність ідеології реформування українського суспільства негативним чином, на думку багатьох науковців, позначається на соціальній трансформації органів державної влади, країни і суспільства, добробуті громадян, міжнародному іміджі України.

Не випадково Т. Парсонс наголошував на спроможності ідеологій об'єднувати людей, їх гуртувати довкола цінностей, що сповідуються, ідеалів, що проголошуються. Ідеології, за Д. Беллом, покликані поєднувати різні види емоційної енергії, спрямовуючи їх у політику.

Місце та роль ідеології в життєдіяльності соціуму обумовлюється й значною мірою визначається також її функціями, до яких, передусім, відносяться:

а) орієнтаційна, сутність якої полягає в наданні соціальній системі певних смислів та орієнтацій, скеровуючи людину, соціальні групи і класи, політичні партії на досягнення/втілення задекларованих цілей та ідеалів. Зазначена функція має визначати стратегічну лінію діяльності гілок влади щодо досягнення задекларованих цілей, слугувати засобом уникнення протистоянь і суперечок, визначення повноважень, співпраці та взаємодії;

б) мобілізаційна, яка спонукає суб'єкта соціальної дії до цілераціональної дії, мобілізує потенціал суспільства, його ресурси тощо;

в) інтегративна, призначенням якої є єднання людей довкола життєво значущих сенсів, протидія можливим дезінтегративним тенденціям, орієнтаціям, інтересам;

г) амортизаційна – будучи засобом розуміння, інтерпретації та пояснення соціальної дійсності, ідеології спроможні послаблювати конфлікти, соціальну напругу в суспільстві (Н.Смелзер, зважаючи на значущість цієї функції, вбачає в амортизаційному потенціалі сутність світових ідеологій [47, с. 71–95]).

На розумінні сутності ідеології як науки про “ідеальне бажане суспільство” (Р.Т.Мухаєв), зважаючи на неоднозначність її (ідеології) трактовки, не міг не позначитися дискурс щодо зазначеного концепту, що розгорнувся у межах основних інтелектуальних традицій сучасності – структурно-функціональної (Т. Парсонс), марксистської (К. Маркс) та культурологічної (М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Мангейм, Е. Шилз, У. Матц та ін.).

Так, представники структурно-функціонального підходу сутність ідеології намагаються обґрунтувати, виходячи з її дійсного місця, ролі та призначення в функціонуванні суспільства як соціальної системи, що має своїм наслідком розширене її розуміння (як системи цінностей конкретного суспільства); при цьому соціальні цінності (справедливість, порядок, соціальний спокій, солідарність тощо) постають як універсальні, тобто як такі, що задають орієнтації діяльності всіх соціальних суб'єктів з індивідами включно.

Марксистська парадигма прочитання сутності ідеології може бути кваліфікована як директивна, оскільки передбачає: а) формування ідеології як єдино достовірної, об'єктивної, зважаючи на її підпорядкування інтересам робітничого класу як класу-трудівника, а не експлуатато-

ра; б) співпадінні інтересів робітничого класу з тенденціями світового розвитку, що слугує показником її (ідеології) науковості й об'єктивності; в) формуванні правлячих політичних партій авангардного типу, спроможних досягнути, сформулювати та реалізувати зазначені інтереси на практиці.

Сучасні марксистські інтерпретації ідеології також мають очевидну класову сутність, розглядають її як засіб публічного позиціонування, формування відповідного простору, в тому числі правового, легітимації існуючого порядку (правлячого режиму), обґрунтування його права на панування.

Прийнято вважати, що політичні ідеології, побудовані на марксистських ідеях, суттєво обмежують інтегративний потенціал нації, її політичних партій, насамперед, щодо спроможності до діалогу та консенсусу, неконфліктних форм соціальної поведінки, організації життєдіяльності суспільства.

Більшість країн пострадянського простору ідентифікується саме із зазначеним різновидом політичної ідеології, попри ту обставину, що конституції цих країн декларують відсутність будь-якої ідеології як державної чи обов'язкової, визнають політичний, економічний та ідеологічний, плюралізм (стаття 15 Конституції України, стаття 12 Конституції РФ). Вищевикладене дозволяє констатувати, що Україна :

а) перестала бути радянською, однак від цього вона не набула ознак парламентської демократії західного типу;

б) позбавилася ідентифікаційних критеріїв “соціалістичної країни”, не ставши при цьому країною “капіталістичною”;

в) пододала де-юре комуністичну ідеологію як державну, не переставши при цьому позиціонуватися як країна з “непереборними суперечностями”, які дозволяють її ідентифікувати як комуністичну;

г) задекларувала в тексті Конституції (Основного Закону) відсутність будь-якої ідеології в країні, що, однак, не дозволяє її де-факто кваліфікувати як вільну від будь-якої ідеології.

Культурологічна інтелектуальна традиція дослідження ідеології, що пов'язується з такими іменами, як М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Мангейм, Е. Шилз та ін., передбачає розгляд сутності, місця та ролі, призначення ідеології як соціокультурного явища, що викликається до життя потребами соціальних груп та окремих індивідів, унаочненими в системі суб'єктивних цінностей та релігійних норм, викликах, ризиках і небезпеках, що постали перед суспільством.

Система суб'єктивних цінностей та релігійних норм формує своєрідний культурний код нації, обумовлює певний спосіб життя, соціальні пріоритети та орієнтації, стратегії процесу соціальних змін, що обумовлює політичні та ідеологічні форми життя, у тому числі відповідні типи ідеології.

Системи поглядів, цінностей, переконань можуть набувати, за Е. Шилзом, ознак ідеології за умов:

а) природного, тобто соціально обумовленого виходу на авансцену політичного життя в періоди кризового стану суспільства;

б) набуття ознак сили віри із значним орієнтаційним і мобілізаційним потенціалами;

в) орієнтаційний і мобілізаційний потенціали спроможні постати як самодостатні щодо розв'язання кризової ситуації в цілому чи окремих її суттєвих проявів, аномічних станів і процесів, загроз і небезпек, що з нею безпосередньо пов'язувалися [98; 199; 330 та ін].

Не можна визнати задовільними модерні та постмодерні пророцтва щодо “кінця ідеології”, які виходять з того, що за умов глобалізації, упадку традицій та посилення соціальної рефлексивності взагалі всі ідеології, як праві, так і ліві є зайвими.

Скоріше, є підстави стверджувати про початок формування континентальних (Рада Європи) та інтерконтинентальних (ООН) суб'єктів (носіїв) ідеології, що мають узасадничити наднаціональні інтереси як пріоритетні в контексті забезпечення сталого розвитку людства, його виживання.

Не менш актуальними вбачаються завдання і щодо забезпечення орієнтаційного та мобілізаційного потенціалів щодо реалізації вищеназваних цілей та пріоритетів розвитку [82; 182; 338].

І, нарешті, останній аргумент у запропонованій системі координат “на користь” ідеології: будь-які твердження про “кінець ідеології” є, принаймні, ідеологічними, адже не пропонуючи системи доводів і спростувань, нехтуючи реальним процесом розвитку чи, щонайменше, еволюції ідеологій, своєю увагою щоразу наголошують на їхній актуальності. Це, з одного боку. З іншого, – судження про “кінець ідеології” можна розглядати як своєрідний спосіб доведення всепланетарного торжества ідеології ліберальної демократії як ідеології постмодерну, зважаючи на її потенціал щодо позиціонування та конструювання соціального простору.

Звідси будемо вважати, що доведене “право на існування” ідеології як базового, визначального, родового поняття не заперечує можливості існування її похідних форм, якою, зокрема, є правова ідеологія.

Не викликає сумніву та обставина, що саме завдяки ідеологічному осягненню проблематики функціонування суспільства як системи по-іншому стало розумітися основоположне для будь-якої науки, в тому числі і юридичної, поняття “соціальне”, насамперед, як людське, а не суспільне, індивідуально значуще, а не колективно обумовлене.

Зазначене розуміння основоположної категорії “соціальне” дозволило побачити багато в чому незадовільність формування понятійного апарату багатьох наук шляхом, зокрема, додавання до загальнофілософських термінів їх уточнюючих детермінантів. У нашому випадку, до терміну “ідеологія” – епітету “правова” і відповідного перенесення, інколи некритичного, філософських визначень на сутнісні характеристики правових явищ, формулюючи таким чином словосполучення а la “правова культура”, “правова свідомість”, “правова психологія”, “правове регулювання” тощо, що мало сприяло з'ясуванню їхньої дійсної природи. Більше того, мало своїм наслідком розмивання меж окремих галузей юридичної науки, зокрема теорії держави і права, принаймні в тій частині, що стосується вивчення проблематики правової ідеології: її дійсної сутності як відносно самостійного правового феномену, її світоглядної наповненості, відповідності ідентифікаційним критеріям українського суспільства, ментальності українського народу тощо. Це не могло, на наш погляд, певною мірою не позначитися на якісних ознаках українського права, його змісті, характеристиках норм права, системності, дієздатності, ефективності законодавчого поля країни.

Процес формування правової ідеології має бути підпорядкований завданням утвердження України як правової, соціальної, суверенної, демократичної країни, що можливо на засадах поєднання зусиль суспільства, держави та її громадян, відродження традиційних засад української державності та правопорядку, формування правосвідомості в її єдності з морально-етичними засадами функціонування суспільства. Саме тому правову ідеологію цілком слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протипагу, засіб обмеження й заборони щодо неправомірних явищ і дій, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування суспільства [227].

Вітчизняна політико-правова наука розглядає правову ідеологію, переважно, як складову правової свідомості, яка проявляється, передусім, на теоретичному рівні, оскільки є формою систематизованого, теоретичного знання. Саме під цим кутом зору визначає сутність правової ідеології, зокрема, В.Л. Толстенко, стверджуючи, що вона, будучи важливим елементом структури правової свідомості, “являє собою систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві (самостійно або завдяки цілеспрямованій державній діяльності)”, відображає “існуючий стан правовідносин”, визначає “основи суспільного сприйняття правопорядку”, встановлює “основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави” [317, с. 14].

Натомість мають місце визначення, які вбачають основний зміст та призначення правової ідеології не лише як відображення правової дійсності, а як, передусім, результат загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, який досягається на засадах усталеного, ціннісного бачення ролі права у державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів та механізмів правового регулювання [312, с. 265].

Відповідно до вищенаведеної дефініції, правова ідеологія постає відносно самостійним політико-правовим феноменом, функціональним призначенням якого є визначення ролі права як засобу унормування життєдіяльності держави, суспільства, громадян країни в їх підпорядкуванні цілям процесу соціальних змін. Згідно з таким визначенням правова ідеологія набуває фактично моністичного характеру, оскільки її сутність обумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, оскільки ґрунтується на певних інтересах – групових, корпоративних чи суспільних. Причина цієї відмінності є очевидною і за формою відображення соціальної дійсності: правова ідеологія уособлює собою консенсус, який досягається на засадах осягнення сутності норми права як формально обов’язкового правила фізичної поведінки, яке має загальний характер і встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації [283, с. 189].

Тоді як політична ідеологія будується на засадах усвідомлення інтересів різних соціальних станів, їх систематизації й артикуляції відповідними суб’єктами дії. При цьому правова психологія слугує підґрун-

тям зародження та формування правових ідей, з'ясування, зокрема, права як регулятора суспільних відносин, необхідності встановлення режиму законності та правопорядку, юридичної відповідальності, обґрунтування необхідності розробки та прийняття тих чи інших нормативно-правових актів як засобу внормування суспільних відносин, розв'язання проблем суспільного розвитку тощо. Водночас правова ідеологія є фактором приведення до дії правових ідей, що вже склалися, сприяє досягненню правових потреб та інтересів соціальних груп, їх науковому обґрунтуванню в правових теоріях, концепціях і програмах [296, с. 18].

Вищевикладена обставина споріднює, що очевидно, правову і політичну ідеології, адже остання також може бути розглянута як засіб теоретичного досягнення та реалізації політичних ідей, потреб та інтересів, що склалися в суспільстві, окремих сферах його життєдіяльності – економічній, політичній, духовній чи культурній.

Венгеров А.Б., визначаючи правову ідеологію “як систему концентрованих правових поглядів, які ґрунтуються на певних соціальних і наукових пізнаннях” [41, с. 118], фактично зводить її сутність до правових поглядів, не пояснюючи при цьому, яким чином вони (правові погляди, нехай і концентровані) спроможні забезпечити функціонування суспільства як системного цілого, що передбачає, як відомо, впорядкування процесів вертикального та горизонтального спрямування (координація та субординація), причинно-наслідкових та структурно-функціональних залежностей між ними, а також формування системної соціальної якості як ознаки, що атрибутивно притаманні системі. При цьому правові погляди в авторському розумінні постають, скоріше, як однопорядкові, ніж такі, що спроможні надати процесам соціальних змін системного виміру.

Лазарєв В.В. та Липень С. В. намагаються подолати вищевикладені слабкості дефініції шляхом розширення змістовних характеристик правової ідеології, вбачаючи в ній не лише “уявлення чи погляди”, а й “переконання, теорії, концепції про правову дійсність” [165, с. 278]. Однак автори, цілком слушно наголосивши на важливості теоретико-концептуального відображення правової дійсності, не дають відповіді на питання, яким чином наведені ними різнопорядкові засоби спроможні постати систематизованою формою, своєрідним ученням про особливості функціонування правової сфери життєдіяльності суспільства.

Значною мірою наближене до вищезазначеної дефініції є визначення правової ідеології, яке пропонує Л.А. Морозова. Правова ідеологія, на її думку, представляє собою “систему ідей, правових поглядів, наукових концепцій, теорій, що виражають відношення до правової дійсності й оцінюють її” [196, с. 365]. При цьому не можна не погодитись, що правова ідеологія, будучи формою систематизованого знання, в основі якого покоїться норма права, має бути зорієнтована на встановлення соціальних відносин з урахуванням домінуючих соціальних цінностей.

Попков В.Д. сутність правової ідеології вбачає “в систематизованому науковому вираженні правових поглядів, вимог, ідей суспільства, соціальної групи” [261, с. 175], хоча доцільніше було б стверджувати, на наш погляд, про інтереси соціальних спільнот. Зрозуміло, однак, що ідея й інтерес є невіддільними один від іншого, і там, де ідея віддаляється від інтересу, а тим більше втрачає з ним зв’язок, позбавляється і будь-якої соціальної – групової, корпоративної чи колективної, суспільної привабливості.

Хропанюк В.Н. основний зміст правової ідеології як “системи поглядів і уявлень” вбачає в теоретичній формі відображення суспільного життя [332, с. 204], що дозволяє не лише наголосити на єдності правової теорії та фактів правової дійсності, а й важливості забезпечення єдності науки і практики, теоретичної й емпіричної свідомості суспільства, ідеї та інтересу, правової норми та соціального порядку.

Попри часові виміри, соціальну динаміку та геополітичні зміни не втрачає своєї актуальності визначення правової ідеології, яке датується радянською добою. Правова ідеологія, на думку О.А. Лукашевої, є “концептуально сформульовані як система уявлення... про сутність, особливості, принципи права та правового регулювання..., про форми втілення правових уявлень у життя, про об’єктивну необхідність ... режиму законності” [173, с. 133].

У такому розумінні правова ідеологія має всі підстави розглядатися як складова державної правової політики, як діяльність держави щодо внесення правової ідеології у свідомість суб’єктів права – окремих індивідів, малих і великих соціальних груп, верств і класів суспільства. Зазначене не лише актуалізує її значення, а й піднімає її до рівня державної правової політики як її (політики) складову, наголошує на важливості теоретичної правової свідомості як засобу формування повсякденної свідомості громадян країни.

Натомість деякі вчені сутність правової ідеології зводять до правовології як окремої науки, “яка покликана досліджувати походження, формування та розвиток прав, свобод і обов’язків людини та громадянина, вивчати їх закономірності, а також розробляти заходи щодо їх реалізації громадянами, суспільством і державою [150, с. 100].

Відповідно, правова ідеологія має розглядатися як суспільне явище, юридична категорія, структурний елемент правосвідомості, як складова ідеологічної функції держави, як теоретична основа державної правової політики. І в цьому сенсі не можна не погодитися з А.С. Сиротіним, який стверджує, що правова ідеологія сприяє виробленню правової політики держави, визначенню перспектив розвитку національної системи права, пріоритетних напрямів сфери правового регулювання, планування правотворчої діяльності органів держави шляхом обґрунтування прийняття, зміни чи відміни конкретних правових актів, вироблення правової позиції суб’єктів права, формування поваги до права тощо [296, с. 15].

По суті цю ж саму думку відстоює і В.Д. Попков, стверджуючи, що “формування правової ідеології здійснюється як теоретичне осягнення інтересів, цілей і завдань суспільства, держави та індивіда. Правова ідеологія дає обґрунтування чинних юридичних відносин, ролі права, законності та правопорядку... Йдеться, таким чином, про формування правосвідомості на теоретичному рівні...” [261, с. 136].

Зв’язок правової ідеології з правовою політикою держави забезпечується шляхом:

- вироблення й обґрунтування правової політики держави. При цьому визначаються й обґрунтовуються цілі та етапні завдання правового регулювання суспільних відносин, принципи права та його системи, принципи законності та правопорядку.

У процесі цієї взаємодії виробляється порядок формування органів влади та їх функціонування, процедури правотворчої діяльності, визначається й обґрунтовується процесуальний порядок здійснення правосуддя, права, свободи громадян, гарантії їх реалізації тощо.

- визначення та наукового обґрунтування перспектив розвитку національної системи права, її гуманізації. Так, скажімо, взаємовплив правової ідеології та правової політики має своїм результатом перетворення (перейменування) виправно-трудоного права в кримінально-виправне, появу низки нових галузей права, зокрема, екологічного, податкового, а також обґрунтування необхідності ви-

знання як самостійних галузей освітнього права, транспортного права тощо.

- визначення пріоритетних напрямів правового регулювання окремих галузей державної правової політики – економіки, політики, соціальної сфери тощо.
- планування правотворчих робіт органів держави, у складі яких утворюються спеціалізовані підрозділи, скажімо, комітет по законодавству та судовій реформі Державної Думи Федеральних зборів РФ, комітет по конституційному законодавству Ради Федерації Федеральних зборів РФ тощо, де розробляються плани правотворчих робіт, до яких включаються проекти нормативних актів.

Так, наприклад, відповідно до п. “а” ст. 105 Регламенту Державної Думи, внесення законопроекту в Державну Думу передбачає надання “пояснювальної записки, яка б викладала предмет законодавчого регулювання, виклад концепції законопроекту з ідеологічним обґрунтуванням необхідності ухвалення закону.

- обґрунтування потреби прийняття, зміни чи відміни конкретних нормативно-правових актів. Необхідність у цьому виявляється в процесі аналізу стану законності, правопорядку й ефективності правового регулювання за умов дії нормативно-правового акту, виявлення невідповідності змісту діючих нормативно-правових актів потребам процесу соціальних змін. Уразі наявної необхідності правова ідеологія, виходячи з результатів аналізу та спираючись на психологічні фактори, які характеризують відношення різних соціальних груп і суспільства в цілому до стану врегулювання певних суспільних відносин обґрунтовує необхідність зміни чинного стану правового регулювання шляхом внесення змін чи прийняття нового закону.
- вивчення демографічних процесів (шлюб, народжуваність, смертність, міграція тощо), поточної оцінки чисельності та складу населення – вибір й обґрунтування юридичних засобів, спрямованих на забезпечення відтворення населення, створення сімей, стимулювання чи обмеження народжуваності тощо, визначенню й обґрунтуванню заходів правового характеру щодо міграції власного населення, правового статусу закордонних мігрантів тощо.
- формування правової позиції суб’єктів права як обумовленої ступенем усвідомлення ними соціальної цінності права та переконаності у необхідності її дотримання, внутрішньої готовності до дії чи бездіяльності в юридично значущій ситуації. Зміст і рівень право-

вої позиції залежить від міри інтеріоризації суб'єктом права правових ідей, поглядів, оцінок та концепцій, що обумовлюють його відношення до права – позитивне, негативне чи вибіркове;

- формування поваги до права та закону. Інтелектуальний момент поваги до права є засобом закріплення політичної влади народу та охорони всіх форм власності, що закріплені в Конституції України, інструментом реалізації політики держави, поєднання особистих і суспільних інтересів; позитивним впливом на свідомість та поведінку суб'єктів права [296, с. 15].

Відповідно, зважаючи на ту обставину, що позитивне право тісно пов'язане з ідеологією, правова (конституційна) ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, поглядів, концепцій і теорій, цінностей, які відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін як безпечного політико-правового середовища буття людини, становлення правової держави і громадянського суспільства [222, с. 54].

У такому розумінні правова ідеологія має утверджувати спроможність основних соціотворчих суб'єктів – політичних партій, громадських організацій, держави та її органів до участі у процесах державотворення, принаймні, за п'ятьма ознаками: а) визначенні та реалізації національних інтересів; б) мобілізації; в) забезпеченні процесу соціальних змін та г) демократичних засад функціонування суспільства; д) справедливої винагороди [223, с. 28].

Вищезазначені ознаки, що в залежності від їхнього змістовного та функціонального наповнення, поєднання та можливостей реалізації потенціалу та ресурсів розвитку формують, як свідчить історичний досвід, різні типи правової (конституційної) ідеології – ліберально-прогресистські типи (США), ліберальні (Франція, Іспанія, Італія), консервативні (Великобританія), соціал-демократичні (скандинавські країни), модернізаційні (Польща, Угорщина, прибалтійські країни), автократичні тощо.

Вищезазначене визначення правової ідеології, яке сягає дійсного стану прав людини, уявляється доцільним розглядати як базове, онтологічне, що дозволяє побудувати похідні правової ідеології, її різновиди, скажімо, за ознаками функціонального забезпечення життєдіяльності суспільства, передусім, цілеорієнтування, адаптації, інтеграції, відтворення структури та зняття напруги.

Відповідно, за ознакою цілеорієнтування правова (конституційна) ідеологія постає сукупністю концептуально обґрунтованих ідей,

принципів і положень, стимулів і мотивів, морально-етичних і правових норм, які, ґрунтуючись на визначених Основним Законом правах і свободах людини, сприяють утвердженню України як демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства. Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору його нинішнього і уявного (ідеального, ціледосяжного) станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо.

Натомість правова (конституційна) ідеологія в її адаптаційному варіанті спроможна набувати змістовних і функціональних характеристик, що пов'язуються з її відповідністю визначеним кордонам, геополітичному та політико-правовому простору, екологічним стандартам, умовам довкілля тощо.

Інтегративний варіант правової (конституційної) ідеології передбачає орієнтацію на безумовний пріоритет усталених звичаїв і традицій, ціннісних засад в процесі її обґрунтування та функціонування, дотримання статусу української мови як державної тощо.

Формування правової (конституційної) ідеології за ознакою функціонування суспільства як відтворення структури та зняття напруги має чітко виражений пріоритет поступового утвердження цивілізаційних стандартів рівня й якості життя, транспарентності та передбачуваності дій влади, її демократизації. Зазначений варіант правової (конституційної) ідеології може бути ідентифікований як проєвропейський.

Класифікацію правової ідеології можна здійснювати за критеріями неklasичного та постнеklasичного типу соціально-правової дії, яка характеризує спроможність не лише до класичного способу владарювання, а й до розроблення зовнішньоорієнтованої правової (конституційної) ідеології як спроможності до позиціонування та конструювання соціально-політичного та правового простору України як суб'єкта міжнародного права, впливового гравця міжнародної політики.

Таким чином, правова (конституційна) ідеологія забезпечує процес формування безпечного соціального та політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини як відповідних, основоположних до пошуку адекватних відповідей на виклики,

ризика і небезпеки глобалізованого світу, що дозволяє не лише використати її потенціал як складової вітчизняної правової системи, а й розглядати усталені юридичні, психологічні та соціальні механізми реалізації прав людини в їхньому підпорядкуванні обраній моделі державотворення, а також можливостям реалізації зовнішньополітичних цілей.

Як відомо, будь-яка держава не може не здійснювати свою ідеологічну функцію, завдання якої полягають, передусім, у морально-правовій та ціннісній консолідації суспільства, мобілізації його потенціалу для досягнення певних, насамперед, конституційно визначених цілей, зняття соціальної напруги, легітимації державної влади. При цьому ідеологічна функція, реалізуючись в єдності з іншими функціями держави – економічною, політичною, соціальною, охоронною тощо, розгортається за двома основними моделями – ідеократичною та маніпулятивною. Якщо перша модель передбачає офіційне використання методів та засобів, прийомів і технологій інформаційно-пропагандистського впливу на колективну та індивідуальну свідомість громадян країни, в основі яких – пропаганда, навіювання, переконання та примус, то друга характеризується розмитістю, відсутністю чіткої ідеологічної артикуляції, а то й взагалі намаганням поставати поза будь-якою ідеологією як наперед визначеною ідейно-політичною позицією. Хоча зрозуміло, що будь-яке заперечення ідеології є також ідеологією, вислів, що став майже класичним після фіаско “ідеології деідеологізації” (Р. Арон, З. Батман, Д. Белл, Л. Колаковський, С. Ліпсет, К. Поппер, Е. Шилз та ін.).

Однак у будь-якому випадку ідеологічна функція держави спрямована на формування правової та політичної свідомості громадян, утвердженню цінностей правової держави та громадянського суспільства, єдності народу. Відповідно, установки правової ідеології легалізуються в позитивному праві, а також у політичній ідеології, яка не завжди спроможна виконувати “благородну місію”, може поставати загрозою і державі, і суспільству (ідеологія нацистської Німеччини). Однак за будь-яких умов існування держави є підстави стверджувати, що “політична влада завжди передбачає ідеологічну регуляцію суспільного життя” [289, с. 115].

А це означає, що Основний Закон має розглядатися як політичний, правовий та ідеологічний акт вищої юридичної сили.

Будучи вищою формою осягнення правової дійсності, правова ідеологія покликана утверджувати соціальну якість як людську, а не як,

скажімо, суспільну, соціальні стандарти життя як загальнолюдські, цивілізаційні, нормативний порядок як визначальну складову соціального порядку, процесу соціальних змін, динаміки розвитку. В цьому сенсі правова ідеологія утверджує уніфікований, стандартизований підхід до оцінки стану та перспектив функціонування правової дійсності, в основі якого – правові норми.

Засобом подолання декларативності правової ідеології можна розглядати: а) посилення її нормативності в процесі правотворчості; б) актуалізації її як соціально-правового феномену, що пов'язується з відображенням нею світоглядних, морально-етичних і правових установок суспільства, менталітету народу, її доступністю, зрозумілістю, підпорядкованістю завданням утвердження України як країни, держави і суспільства, її можливостями позиціонування та конструювання вітчизняного правового простору.

Таким чином, відмінності між правовою і політичною ідеологіями як поняттями правової науки полягають у: а) їхньому різному змістовному та ціннісному наповненні; б) засобах вираження й оформлення ідей, поглядів, суджень, норм й оцінок; в) критеріях ідентифікації та ознаках верифікації.

Так само очевидними є відмінності між правовою наукою і правовою ідеологією. Наука про право вивчає, як відомо, систему “встановлених або санкціонованих народом чи державою загальнообов’язкових правил (норм) поведінки або діяльності, які виражають міру свободи людини відповідно до волі домінуючої в суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави [89, с. 271]. Тоді як назвадженням правової ідеології є формування відповідного типу правосвідомості (тоталітарної, ліберальної, етатистської, соціал-демократичної тощо), світоглядних орієнтацій, правових установок тощо в безпосередньому зв’язку з юридичною наукою і відповідною практикою.

З’ясуванню сутнісних характеристик зазначених типів правосвідомості і присвячений наступний підрозділ дисертаційного дослідження, виходячи з того, що правова ідеологія розуміється нами як концептуальне оформлення системи правових ідей поглядів, спроможних формувати в індивідів правові установки соціальної дії та взаємодії (поведінки), а також давати ціннісно-правову оцінку явищам і процесам життєдіяльності соціуму.

Україна як незалежна суверенна країна має необхідні і достатні умови для формування власної правової ідеології, яка б відповідала відповідним ідентифікаційним ознакам українського соціуму, правової країни і громадянського суспільства, самодостатньої особистості, ментальності народу. Це, по-перше.

По-друге, процеси глобалізації, посилення взаємозалежності націй і народів, держав і країн обумовлюють сприйняття загальносвітових тенденцій в їх правовому, демократичному і гуманістичному вимірах як передумови і теоретико-методологічні підвалини формування правової ідеології українського суспільства, забезпечення її наступності з відповідними типами правової ідеології.

По-третє, правові та морально-етичні норми, цінності, гуманістичні ідеї і погляди, що сформувалися упродовж віків в українському суспільстві, мають бути відповідним чином узасадничені, сформульовані, концептуально обґрунтовані як відповідний тип правової ідеології.

По-четверте, очевидною є потреба і необхідність впливу правової ідеології як на формування правосвідомості українського соціуму, так і правову політику держави, законотворчий та законодавчий процеси, судову практику.

По-сьоме, наявність у держави правової ідеології не можна вважати злом, як це стверджують прибічники повної “деідеологізації”, оскільки є однією з основ демократичної правової держави. Остання для забезпечення засад свого функціонування передбачає низку застережень проти можливого використання правової ідеології як засобу придушення духовної свободи особистості.

По-восьме, українському суспільству, країні в цілому не менша ніж будь-якій іншій державі, потрібна правова ідеологія, що пов’язується, передусім, з потребою забезпечення ідейно-правового забезпечення “курсу реформ” – процесу трансформаційних змін. Реформи, тим більше масштабні, приречені на поразку, в кращому випадку на тупцювання на місці, якщо не матимуть масової підтримки. Суспільно значущу, а за певних умов і доленосну, місію доведення сутності реформи до громадськості, її цілей, ролі та призначення, наявної нормативно-правової бази, ресурсів реалізації тощо могла б виконати правова ідеологія. Роз’яснення сутності державної політики за умов системного соціально-економічного реформування набуває особливого значення, на чому наголошували, зокрема, видатні юристи минулого. П.І. Новгородцев на початку ХХ століття писав: “...нові завдання пра-

вової держави... вимагають... застосування моральних, виховних засобів, інших факторів суспільного впливу на розум і характер людей” [230, с. 370].

По-дев’яте, правова ідеологія, як і будь-яка інша (політична, моральна тощо) не має, для збереження балансу з правовою державою, оголошуватися офіційною чи знаходити закріплення в нормативно-правових актах: вона має бути відкритою для критики та публічного обговорення. І, відповідно, її застосування як своєрідного критерія ефективності законів, індикатора системності законодавчого поля країни має бути моральним, а не, скажімо, судовим.

По-десяте, правова ідеологія не має суперечити конституційній процедурі законотворчої та законодавчої діяльності.

З’ясування можливостей правової ідеології як політико-правового феномену пов’язуються, як відомо, з осягненням її сутності в мультипарадигмальному вимірі, а також спроможності до соціально-правового позиціонування та конструювання соціального простору.

У мультипарадигмальному вимірі правова ідеологія може бути з’ясована: а) як система правових ідей, поглядів, концепцій і теорій, що відображають інтереси основних соціальних груп суспільства (марксистська інтелектуальна традиція); б) як цілісне соціально-правове утворення, що працює на забезпечення функціонування базових функцій суспільства, формування громадянського суспільства та правової держави (структурно-функціональний аналіз); в) як соціокультурне явище, актуалізоване певною соціальною групою чи індивідом як варіант відповіді на виклики сьогодення (культурологічна парадигма) тощо [223, с. 27–30].

Відповідно, мультипарадигмальний підхід дозволяє розглядати правову ідеологію попри відомі змістовні та функціонально-рольові відмінності як інтегровану систему, яку утворюють певні ідеї, судження, теорії та їхні матеріальні носії – інституційні юридичні установи, суб’єкти політико-правової дії, що реалізують право, включно з їхнім відношенням до соціально-правової дійсності в цілому. Новітні теоретико-методологічні підходи сприяли виокресленню місця та ролі правової ідеології в контексті регулятивних якостей права, правотворчості, юридичної техніки, правозастосуванні, державотворенні, духовній культурі українського соціуму.

Постаючи, таким чином, однією з фундаментальних підвалин буття держави, її громадян правова ідеологія спроможна набувати ознак як

поточного, так і перспективного виміру, слугувати своєрідним критеріальним чинником дотримання законності та порядку, прийняття суб'єктом законодавчого процесу виважених, поміркованих нормативно-правових актів, як у стратегічному, цілеорієнтованому сенсі, так і в тактичному – реалізації ухвалених законів чи постанов. Будучи за своєю сутністю і соціальними функціями політико-правовим явищем, що має як загальнолюдські, так і соціально- й національно специфічні витoki, правова ідеологія не тільки слугує засобом унормування соціального простору, поведінки окремої людини, а й характеризує усталені морально-етичні, природні засади функціонування суспільства, що не може не позначатись на статусі права як системи соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою [356, с. 5].

Відсутність єдиних підходів до аналізу механізму формування, функціонування та реалізації правової ідеології, а то й відверте нехтування нею, виходячи з поширеного в українському суспільстві твердження про ідеологію як “хибну свідомість”, має своїм наслідком ігнорування окремих усталених традицій нормопроекування, законотворчості та законодавчої діяльності, породжує спроби некритичного перенесення законотворчих проектів західноєвропейського правового поля на вітчизняні терени, намагання соціальні проблеми модернізаційного розвитку розв'язувати шляхом адміністрування, нехтуючи при цьому законними інтересами громадян країни тощо. Несформованість правової ідеології не може не позначатися негативним чином на функціонування суспільства, його окремих сфер, передусім, правової, життєдіяльності громадян, призводячи до правопорушень, спроб ігнорування норм позитивного права, його приписів [218, с. 23–35].

Не менш актуальним дослідницьким завданням уявляється і намагання з'ясувати ступінь впливу правової ідеології на формування системного правового поля країни, функціонування суспільства як соціальної системи, його дійсного стану та перспектив розвитку.

Звідси є очевидним той факт, що правова ідеологія постає важливим чинником формування громадянського суспільства, правової соціалізації індивіда, утверджує й розвиває вітчизняні традиції правотворчої, законодавчої і правореалізуючої діяльності і, відповідно, протистоїть будь-яким не правовим спробам регулювання соціальних відносин.

Значення впливу правової ідеології на формування правової держави та громадянського суспільства полягає і в забезпеченні як поточно-

го, так і соціально перспективного, стабілізаційно-орієнтуючого процесу взаємодії громадської психології як достатньо динамічного соціального явища та державних інститутів, органів місцевого самоврядування, які характеризуються, що загальновідомо, сталістю, певною інерційністю, формалізацією власної діяльності відповідно до приписів права, вимог нормативно-правових актів.

Правова ідеологія, обґрунтована відповідно до положень класичної, некласичної та постнекласичної інтелектуальних традицій, дозволяє забезпечити цілісність процесу продукування, виробництва та застосування закону відповідно до особливостей вітчизняного правового поля, його системного виміру, чим сприяє подоланню некритичного відношення до західних зразків законотворчості, окремих норм законів і, відповідно, настроює громадську думку на поважне відношення до законів, права в цілому тощо. Звідси доречно стверджувати, що правова ідеологія працює на утвердження єдності сутності й духу закону, його розуміння як нерозривності процесу, технологій і процедур його розробки як правового документа, як елементу правового поля країни, що має утверджувати його цілісність, системність і, відповідно, долати його конфліктність шляхом узгодження окремих суперечностей, своєчасним і, головне, соціально доцільним внесенням змін до чинного законодавства. І в цьому сенсі правова ідеологія може бути розглянута як результат процесу цієї взаємодії, своєрідного системного синтезу з тим, щоб на наступному етапі свого розвитку послугувати засобом правового внормування соціальної дії та легітимно правової взаємодії суб'єктів соціуму.

Як відомо, одним із найвищих досягнень правової ідеології можна вважати реалізацію правової свободи особистості, її природних прав як невідчужуваних, а також окремих норм позитивного права [254].

Розуміння цінності права як складової правової ідеології сприяє також забезпеченню ідей свободи, рівності і братерства попри реальне та можливе не співпадіння інтересів різних суб'єктів діяльності – великих і малих, національних і регіональних, наднаціональних і світових. При цьому не підлягає сумніву, що висхідною підвалиною діяльності є цілі, мотиви, інтереси, цінності, що накладаються на об'єктивні умови життєдіяльності й обумовлюють різні стандарти соціальної дії. Унормування останніх, як відомо, і є надзавданням права [96, с. 129].

Не менш вагомими можливостями правової ідеології пов'язуються і з практикою позиціонування органів державної влади та місцевого само-

врядування, діяльністю територіальних громад, окремих суб'єктів соціальної дії.

Таким чином, можна стверджувати, що термін “правова ідеологія”, зважаючи на його змістовні та функціонально-рольові характеристики, наукову та соціально-практичну значущість має необхідні підстави для набуття “ознак громадянства” у вітчизняній політико-правовій науці та державотворчій практиці, діяльності органів місцевого самоврядування.

1.3. Типологія правової ідеології

Важливим засобом правового забезпечення процесу соціальних змін, як свідчить світовий досвід, є правова ідеологія, процес формування якої має бути підпорядкований завданням утвердження України як правової, соціальної, суверенної, демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства, що можливо на засадах поєднання зусиль суспільства, держави та її громадян, відродження традиційних засад української державності та правопорядку, формування правосвідомості в її єдності з морально-етичними засадами функціонування суспільства. Саме тому правову ідеологію цілком слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протипагу, свідоме обмеження й заборону щодо неправомірних явищ і дій, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування держави і суспільства, позиціонування країни в європейському та світовому просторі.

Будучи вищою формою осягнення правової дійсності, правова ідеологія покликана утверджувати соціальну якість як людську, соціальні стандарти життя як загальнолюдські, нормативний порядок як визначальну складову соціального порядку, процесу соціальних змін, динаміки розвитку. В цьому сенсі правова ідеологія утверджує уніфікований, стандартизований підхід до оцінки стану та перспектив функціонування правової дійсності, в основі якого – правові норми.

Правова ідеологія дозволяє:

- а) визначити цілі соціального розвитку, а також шляхи, правові засоби їх досягнення. Образ майбутнього має свідомо задаватися інституційною системою суспільства – освітою, наукою тощо, конструюватись соціальною практикою самодіяльного і вільного народу;
- б) закласти правові механізми регулювання відносин як усередині влади, так і суспільних відносин, правові регулятори функціонування

країни, держави і суспільства як єдиного простору, який функціонує та розвивається відповідно до вимог, запитів і потреб національних інтересів. Зазначені пріоритети є природними для відкритого суспільства чи суспільства, що модернізується на засадах відкритості;

в) дати правову оцінку соціально-політичній ситуації з позиції наближення до соціальної мети, стандартів рівня й якості життя, соціального порядку і справедливості.

За умов плюралізму ідеологій, що гарантується Конституцією України (ст. 15), правова ідеологія має поставати як моністична (не плутати з обов'язковістю!) в її змістовному та функціональному підпорядкуванні торжеству норми права, зорієнтованості на мету та завдання процесу соціальних змін, засобів їх правового забезпечення тощо.

Несформованість вітчизняної правової ідеології регіоналізує вітчизняний правовий простір, породжує слабкість правової системи, ділить єдину правову культуру на “східну” і “західну”, призводить до втрати чітких політичних і духовних орієнтирів і, як наслідок, перманентну політичну нестабільність, протистояння, призводить, за влучним висловом Голови Верховної Ради В.М. Литвина, до “ярмарки лицемірства” – нічим не виправданих обіцянок і популістських гаслів.

Західний досвід свідчить, що дії влади, держави в цілому мають доповнюватись і розвиватись на рівні суспільства, запускатись, зокрема, механізм самоорганізації, що сприяє досягненню синергетичного ефекту у діях держави і суспільства. Це дозволяє суспільству, його складовим постати впорядкованою, стабільною соціальною системою, кожний елемент якої реалізує свою базову функцію: економіка – адаптації, держава і право – інтеграції, школа, сім'я і церква – успадкування набутого досвіду, звичаїв і обрядів, навичок і вмінь, утвердження зразків поведінки. Таке суспільство “працює” на досягнення ціннісної згоди різних соціальних груп – носіїв нової моралі, утверджує громадянську злагоду, солідарність та співпрацю як своєрідну основу суспільства, визначає його соціальні функції та орієнтири розвитку, формує коректну, соціально адаптовану та безпечну для соціального оточення модель поведінки.

В Україні держава поки що не справляється із зазначеною місією. Більше того, суспільство, що демонструє потенціал розвитку, переросло владу, яка гальмує процес соціальних змін. Відстає і наука: орієнтири розвитку, майбутнє України не отримали поки що задовільного обґрунтування.

Одна з причин недостатньої уваги держави до проблем розвитку суспільства вбачається в тому, що Конституцією України визначений лише статус держави (ст. 1), тоді як поняття “країна” і “суспільство”, “державне управління” взагалі відсутні. Українська держава, як уявляється, має поставати в єдності з суспільством і позиціонуватись як країна. На жаль, конституційний механізм цього динамічного і багато в чому визначального процесу також не виписаний.

Які це має соціально-правові наслідки?

1. Держава ототожнюється з країною і суспільством, що призводить до перебільшення її ролі та недооцінки значення соціальних інститутів (освіти, науки, сім’ї, церкви тощо), громадських організацій, можливостей окремої людини. Показово, що вже на рівні громадської думки має місце розрізнення термінів “держава” і “країна”. Так, за результатами соціологічних досліджень 80 % українців соромно за свою державу, а 64,1 % опитаних стверджують, що вони пишаються своєю країною менше, ніж цього хотілося б.

2. Сучасний правовий розвиток української держави не вирізняється, як відомо, ідейною повнотою, стратегічною вивіреністю та світоглядною чіткістю, не завжди є адекватним ментальності суспільства, перспективам його розвитку.

Зазначена обставина суттєвим чином позначається на змістовних аспектах законодавчого процесу, характері законів, їхньому доктринальному, аксіологічному, нормативному наповненні, правозастосувальній практиці. Принаймні, посилення протистояння всередині виконавчої гілки влади, кризовий стан вітчизняної фінансово-економічної сфери, формування нових джерел соціальної напруги, загроза стрімкого зубожіння населення України і, головне, невизначеність перспектив соціального розвитку країни, а відтак і майбутнє України постає як виклик, що не має задовільної відповіді.

3. Стабілізація складно організованих і диференційованих суспільств відбувається, як відомо, завдячуючи діяльності соціальних інститутів (держава, наука, освіта, сім’я тощо), які організовують і підтримують соціальний порядок, ухвалюють необхідні рішення та контролюють їх виконання, підтримують стабільність обраних культурно-ціннісних орієнтацій, гарантують моральний і правовий порядок, регулюють відносини між суб’єктами соціальної взаємодії, контролюють розподіл праці та її результатів, здійснюють соціалізацію індивідів і груп, забезпечують встановлену соціальну стратифікацію, спрямовують соціальну мобіль-

ність тощо. За таких умов держава має бути одним із соціотворчих суб'єктів розвитку, а не єдиним, як зараз, згідно із Конституцією України, що дозволить забезпечити процес соціальних змін таким, що: а) є підконтрольним суспільству; б) здійснюється при відносній замиреності соціальних суб'єктів; в) відбувається на правовій основі, є погодженим у своїх основних компонентах, збалансованим за інтересами, можливими втратами і здобутками; г) обраний добровільно, за наявності культурно-ціннісного консенсусу, основною масою населення. Тоді як соціальні інститути забезпечують структурно-функціональну достатність суспільства, його подовженість у часі і стабільність у просторі, зберігаючи при цьому соціокультурну ідентичність.

Суттєвого значення для врівноваження відносин між державою і суспільством набувають соціальні рухи, політичні партії, профспілки, громадські організації, які беруть на себе функції соціальної дії та взаємодії, чим сприяють процесу позиціонування України як країни, держави і суспільства, конструювання єдиного соціального простору.

Завдання правового забезпечення функціонування держави як соціотворчої структури визначаються ефективністю її економічної та владно-розпорядницької діяльності, демократичністю політичного режиму, престижністю (сприйнятливістю) рішень і дій серед основної маси населення, здатністю до соціальної мобілізації та справедливої винагороди. Відповідно, правова ідеологія, виходячи із світового досвіду, має позиціонувати державу як сукупність певних визначальних чинників, передусім національних інтересів, соціального розвитку, демократії, соціальної мобільності та справедливої винагороди.

За наявності всіх зазначених п'яти чинників маємо фактично ідеальний збіг обставин, який рідко зустрічається у реальній практиці життєдіяльності держав. Відсутність однієї чи декількох ознак неминуче позначається на правовому забезпеченні політичної дії та взаємодії основних суб'єктів держави, країна опиняється перед ризиками соціальної дезорганізації, кризи, соціального колапсу чи навіть громадянської війни.

Прийнято вважати, що залученість держави до соціотворчого процесу передбачає такі можливі форми співпраці: повна або відносна участь, активна співучасть, авторитарно-державна організація процесу соціальних змін.

У першому випадку держава лише гарантує стабільність економічного, політичного і культурного життя. Розвиток же відбувається шля-

хом стихійної адаптації соціокультурних елементів до змін, що відбуваються.

Другий варіант передбачає керований розвиток.

У третьому випадку держава бере під жорсткий контроль весь процес розвитку: організацію економічного життя, пов'язані з ним соціальні нагромадження і вилучення, а також продуктивне інвестування (формування ресурсів розвитку), визначає спосіб подання і розв'язання соціокласових суперечностей і конфліктів. Така держава одноосібно є носієм культурно-ціннісних орієнтацій розвитку, забезпечує громадянський консенсус (як правило, примусовий), соціальну мобілізацію (на основі офіційно визнаної ідеології), контролює соціальну стратифікацію, в більшості випадків – за критеріями політико-ідеологічної благонадійності. Ціннісними орієнтаціями процесу соціальних змін постають, як правило, ідеологічний соціократизм, інтегративний націоналізм чи релігійний фундаменталізм [47].

Значущість держави як одного із соціотворчих суб'єктів розвитку, що діє в одному ряду з суспільством, його інститутами – наукою, освітою, сім'єю, церквою тощо, стає очевидною, якщо виходити із визначальних критеріїв функціонування цивілізованих країн світу, їхньої здатності до позиціонування та конструювання соціального простору, а саме: а) спроможності до втілення національних інтересів; б) мобілізації; в) соціальних змін; г) демократії та д) винагороди. Саме зазначені ознаки, їх поєднання та особливості реалізації утворюють різні типи європейських правових ідеологій.

1. Концепція національної безпеки України до пріоритетних національних інтересів відносить: формування громадянського суспільства, досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності, створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки, розвиток української нації, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного та морального здоров'я, інтелектуального потенціалу, розвиток етнічної культури, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин, що складають український народ, встановлення рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма країнами, інтеграція в європейську та світову співдружність.

Ядро національних інтересів складає національна безпека як колективна здатність протидіяти очікуваним ризикам.

Осягнення національних інтересів відповідно до сучасного стану та перспектив розвитку країни дозволяє вийти на розробку новітніх полі-

тичних технологій, зокрема формування спільної платформи дій партій, громадських організацій, органів державної влади, створення засадничих підвалин блоків і об'єднань, укладання угод, досягнення компромісів тощо. Зазначений підхід дозволяє кожній структурі знайти своє природне місце, свою “екологічну нішу”, уникаючи при цьому прогалів, пустот, політичного та ідеологічного вакууму.

2. Мобілізація – владно-примусова та ідейно-психологічна організація колективної волі до історичної творчості; перетворення сукупності соціальних спільнот в об'єднаного історичного суб'єкта, діючого за єдиним планом або відповідно до виявленої волі.

3. Соціальні зміни – прагнення забезпечити розвиток з боку монопольного володаря влади, а також посилення соціотворчих інтенцій з боку інших спільнот.

4. Демократія – усталена форма контролю політичної влади громадянським суспільством, його структурами, організаціями, інститутами та окремими персоналіями. Реалізація основних прав людини та достатнє представництво інтересів основних соціальних груп в органах державної влади.

5. Винагорода – задоволення основних суспільних потреб, що відповідають усталеним стандартам рівня й якості життя.

За умов позитивного значення більшості індикаторів маємо, як уже зазначалось, ідеальну державу, здатну здійснити керований розвиток. Проте держави, яка б поєднувала органічно всі п'ять вищеназваних ознак, не може існувати: кожна з них характеризується певним функціональним дефіцитом, відсутністю однієї чи декількох ознак, що, власне, й обумовлює необхідність такого соціального феномену, яким є правова ідеологія.

Так, скажімо, за сприятливих умов для розвитку, демократії і винагороди, однак відсутньої мобілізації, коли держава не спроможна здійснити цілеспрямоване ідейно-психологічне залучення громадян до перспективної соціальної ідеології, вона змушена послуговуватись деякими загальнолюдськими цінностями: прогрес, процвітання, справедливість, порядок тощо. У результаті маємо ліберально-прогресистський тип правової ідеології, який, утвердившись у США, забезпечує процес соціальних змін шляхом саморегулятивної адаптації соціокультурних елементів до економічної системи країни.

Ще один тип правової ідеології – консервативний, що притаманний сучасній Великобританії, – обумовлюється наявними демократією, ви-

нагородою та соціальною мобілізацією, проте відсутністю соціальних змін. Демократія при цьому є досить повною, винагорода – еквівалентною, задоволення основних потреб породжує дух замиреності і громадянської злагоди. Однак соціальна мобілізація набуває ознак лише прихильної співучасті, а не активної, динамічної співпраці. Тому роль держави в житті суспільства дещо послаблена – вона є гарантом правових свобод, соціального порядку, а не організатором руху щодо забезпечення обраної історичної перспективи. Зазначену ініціативу значною мірою перебирає на себе суспільство, його репрезентанти – політичні партії, громадські організації, соціальні інститути, громадяни країни.

Для тоталітарних типів правової ідеології характерна наявність винагороди, соціальної мобілізації і розвитку, однак їхнім слабким місцем є демократія. Винагорода здійснюється адміністративними засобами, соціальна мобілізація – шляхом примусового ідеологічного маніпулювання, тоді як економічний розвиток зведено лише до нагромадження суспільних багатств у формі державної і колективної власності.

Модернізаційний тип правової ідеології будується за ознаками наявності мобілізації, економічного прогресу та демократії, однак відсутності адекватної винагороди, яка винесена за межі поточної історичної ситуації – у віддалену перспективу, або ж винагорода перетворюється в уявне задоволення шляхом культивування почуття патріотизму, національної величі тощо. Такий різновид правової ідеології є характерним для національної або соціальної демократії початкової фази модернізаційного розвитку і може характеризувати, скажімо, сучасну Польщу, прибалтійські країни.

Можливі також історичні типи правової європейської ідеології, що побудовані за двома чи більше відсутніми ознаками. Так, за умов наявних мобілізації та винагороди, відсутності економічного розвитку та демократії формуються автократичні її різновиди. Зосередженість на ідеологічній та психологічній мобілізації характеризує демагогічний автократичний політичний режим. Якщо ж наголошується на винагороді, тоді маємо розподільчу систему влади з контрольованими адміністративними важелями економічного стимулювання і, відповідно, отримуємо конс'юмеристський тип правової ідеології. За умов її утвердження панівний клас або політичні еліти виступають суб'єктами розкішного споживання, що свідчить про їхню певну соціокультурну деградацію. Якщо ж їм протистоїть протестуючий клас чи нація, то ситуація спроможна змінюватись у бік посилення напруги аж до можливих

акцій протесту, насильницьких дій. Якщо ж пригноблений клас чи етнос не досить організовані, то таке суспільство приречене на довгі роки соціальної невизначеності, кризи, а то й деградації, упадку.

Сучасну ситуацію в Україні відбивають такі ознаки як наявність демократії та мобілізації, дефіциту соціальних реформ і винагороди. На такій основі стверджується політичний режим з дефіцитом соціальної інтеграції. Залежно від умов, це може бути модернізаційний тип правової ідеології із загрозами стагнації або демагогічного переродження демократії, очевидною кризою соціальної інтеграції, відсутньою громадянською злагодою, слабкою економікою і незадовільною винагородою. В такому суспільстві проблемою є вибір історичної перспективи, ціннісна згода й активна соціальна мобілізація. Така ситуація може свідчити про кризу законності. Держава спроможна набувати різних форм: національно-народної, демагогічної або розподільчої автократії. У першому випадку увага акцентується на примусовому продуктивізмі, у другому – на ідеологічній мобілізації, в третьому – на їх певній комбінації. Винагорода здійснюється штучним або корумпованим чином. Розвиток ґрунтується не на реальній співпраці суб'єктів державотворчого процесу, а на їхніх взаєминах з владою, постає як налагоджений “демократичний” контроль за розподілом.

Звичайно, можливі й інші типи правової ідеології, що побудовані за тими чи іншими ознаками та їх комбінаціями, однак очевидно, що правова ідеологія як складова загальної ідеології не тільки виробляє певне розуміння соціальної дійсності, перспектив її розвитку, а й сприяє утвердженню певного громадського порядку, пропонує цінності, ідеали, норми права, які узаasadничують Україну як країну, перспективи її розвитку.

Таким чином, зазначені ознаки дозволяють не тільки визначити “міру” втручання держави в життєдіяльність суспільства, а й сприяють підвищенню ролі права та правової ідеології, визнають її соціальну й ідеологічну цінність, формують демократичні політичні режими.

Правова ідеологія спроможна посприяти законодавчому забезпеченню шляхів становлення України як країни, правової держави і громадянського суспільства, суттєво посилити вітчизняну правову систему, складовою якої вона є разом із законодавством і юридичною практикою [185, с. 25]. Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору його ниніш-

нього і уявного (ідеального, ціледосяжного) станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, окремої особистості, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо. Чим вищого розвитку набуває суспільство, тим більшого значення надається правовій ідеології як формі унормування та закріплення принципів демократії, прав і свобод людини, рівності та справедливості. Зазначена закономірність знаходить своє втілення змістовне втілення у функціях, що покладаються на неї: а) аксіологічній; б) мобілізуючій; в) інтегративній; г) прогностичній; д) цілеорієнтовній, чи ціледосяжній, що характеризує її здатність до безпосереднього та опосередкованого (через ідеали) впливу на соціальну дійсність. Відповідно, правова ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як країни, держави і суспільства.

Зазначене дозволяє стверджувати про нетотожність правової ідеології як моністичної, обумовленої нормою права, політичній ідеології як плюралістичної за своєю сутністю. А, відтак, констатувати її пріоритетність щодо інших типів європейської ідеології (лібералізму, консерватизму, соціал-демократії, націоналізму тощо), її ключове значення стосовно інтенцій України як суб'єкта світової історії.

Формування правової ідеології, утвердження її соціального статусу як складової політичного життя викликається завданнями процесу соціальних змін в Україні, передусім, необхідністю здійснення правової реформи, забезпеченні стабілізуючого регулятивно-управлінського впливу держави на життєдіяльність соціуму, його окремих сфер, поведінку людини. А це означає, що правова ідеологія має знаходити втілення в правових засадах, принципах функціонування держави і суспільства, нормах чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження особистісних, професійних і громадянських рис.

Наукову відповідь на запитання “Якою бути правовій ідеології в Україні?” – по-європейськи цивілізованою чи пострадянською, самодостатньою чи залежною від волі інших країн можна отримати шляхом здійснення певної методологічної процедури – вивчення процесу взаємодії загальнолюдського (планетарного), континентального (регіона-

льного) та національного. Вихідною клітинкою, як уявляється, є національне як засіб позиціонування та формування адекватного соціального простору, а не дещо таке, що інколи стверджується, як зверхність однієї нації над іншою, прагнення до набуття інтелектуальних, моральних чи фізичних переваг тощо.

Значення національного як інструментарію дослідження полягає в тому, що дозволяє досягнути:

а) процес становлення та розвитку українського етносу, народу, нації, держави, країни і суспільства, рефлексивно досягнути спадщину, сьогодення та бачення перспективи майбутнього (осьовий принцип);

б) здійснити горизонтальну ідентифікацію з наявною спільнотою, народом, потенціалом формування громадянського суспільства та правової держави (системотворчий принцип).

Адекватні відповіді на виклики, ризики і небезпеки сьогодення, принаймні ті, що пов'язуються з розробкою проблем правової ідеології, можна знайти лише на засадах врахування специфіки національного, його відповідної ідентифікації в єдності його трьох складових – соціальної істини, соціального позиціонування та конструювання України як країни, держави і суспільства.

Засобом уникнення декларативності правової ідеології, можливих спроб надання їй державного статусу тощо можна розглядати:

а) забезпечення нормативного характеру її формування, функціонування та розвитку;

б) утвердження її як соціально-правового феномену, що пов'язується з відображенням нею світоглядних, морально-етичних і правових установок суспільства, менталітету народу, його звичаїв, традицій тощо;

в) її доступність щодо загальноприйнятих демократичних процедур – публічного обговорення, критики, внесення пропозицій і доповнень тощо;

г) підпорядкованість завданням утвердження України як країни, держави і суспільства;

д) її спроможність, нормативно-правовий та морально-етичний потенціал щодо позиціонування та конструювання вітчизняного соціально-правового простору, формування правового порядку, забезпечення єдності прав і обов'язків, повноважень і відповідальності.

Відповідно, є підстави стверджувати, що парламент спроможний постати стратегічним законодавчим органом, сформувавати законодавче поле відповідно до цілей розвитку країни лише за умов відповідності

права потребам розвитку суспільства, законів – правовідносинам, що склались у країні, контролю громадянських організацій, політичних інститутів, суспільства в цілому за діяльністю держави, її органів. Так само як і долати колізії як законотворчого, так і законодавчого процесу. Ці засади, як і доленосні перспективи, засоби їх досягнення багато в чому визначаються сутністю та завданнями функціонування правової ідеології як системного цілого. Показово, що саме на цій проблематиці наголосила нещодавна науково-практична конференція “Соціально-правові реформи в незалежній Україні: досягнення, проблеми, перспективи” за участю фахівців низки інститутів НАН України та Інституту законодавства Верховної Ради України, яка була присвячена Дню незалежності України.

Йшлося, зокрема, про необхідність:

- розробки проблематики правової ідеології як засобу нормативно-правового регулювання стратегічно орієнтованих і тактично здійснюваних заходів щодо утвердження та розвитку української державності, зміцнення її міжнародного авторитету, політико-правового позиціонування в європейському та світовому просторі;
- формування вітчизняного законодавчого поля як цілісної, несуперечливої системи права, структурно-функціональної єдності його елементів, їх спрямованості на утвердження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;
- забезпечення ефективності законодавства, його підпорядкування завданням формування в Україні правової держави і громадянського суспільства, самодостатньої особистості, утвердження прав і свобод людини та громадянина;
- адекватних політико-правових відповідей на виклики, ризики і небезпеки сьогодення тощо [302].

З’ясувавши сутність правової ідеології як категорії юридичної науки, уявляється доцільним звернутися до обґрунтування її найбільш коректних (з точки зору особливостей вітчизняної правової системи як складової українського соціуму та міжнародного досвіду) різновидів.

Трансформаційний стан сучасного українського суспільства дозволяє з усієї сукупності можливих типів правової ідеології наголосити на трьох її різновидах – традиціоналістській, етатистській та соціально-ліберальній, свідомо уникаючи авторитарних, тоталітарних чи анархістських форм. При цьому вирішального значення в усіх трьох типах правової ідеології набуває оцінка ролі держави: остання не може ні са-

кралізуватися, ні недооцінюватися, що уявляється однаково загрозливим для суспільства. У першому випадку ми можемо отримати тоталітарний варіант правової ідеології, тоді як другий – спроможний посягти сумнів, підірвати сили, ресурси та потенціал, зважаючи на наш багатоміжковий досвід бездержавного існування.

Засадничою підвалиною традиціоналістського варіанту правової ідеології може послугувати націоналізм як політична ідеологія, принаймні, в її трьох площинному вимірі: а) як засобу пошуку консервативних варіантів відповіді на виклики, ризики і небезпеки, що постали за глобалізаційної доби; б) формування механізмів політичної відповідальності, виходячи з усталених механізмів буття українського етносу; в) протидії дезінтегративним тенденціям, політичному сепаратизму як загрозам трансформаційного стану української держави.

Реформування політичної системи українського суспільства, формування повноцінних політичних партій за умов соціальної трансформації передбачає використання можливостей вітчизняного політичного поля, його структуризації відповідно до європейських політико-ідеологічних орієнтацій. У контексті подій зазначеного періоду важлива роль належить націоналізму як соціальному феномену, відповідній політиці та практиці, які можуть набирати як поміркованих, так і крайніх форм втілення. Звідси націоналізм може розглядатися, з одного боку, як засіб, знаряддя “перетворення відданості своїй нації у тверді принципи та програми” [204, с. 432], ідеологія та політика розуміння нації як вищої цінності та форми спільності, а з іншого, набуваючи рис національної зверхності та національної винятковості, спроможний зблизитися з расизмом, перетворитися у шовінізм, призводити до гострих внутрішніх та міждержавних конфліктів. Зазначені характеристики дозволяють, що загальновідомо, характеризувати націоналізм як багатофункціональне, достатньо суперечливе соціальне явище, відповідну ідеологію, політику і практику, значення яких набуває особливої ваги на етапі становлення незалежних, суверенних багатоетнічних країн, їх модернізаційного розвитку.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі націоналізм, завдяки отриманому праву громадянства, розглядається як багатофункціональне соціальне явище, витлумачується як: а) форма колективної свідомості (Касьянов Г.); б) ідея, політичний принцип (Варзар І., Кухта Б.); в) політико-ідеологічне вчення й відповідна доктрина (Аберкромбі Н., Хілл С., Тернер Б.С., Донцов Д., Сціборський М., Шведа Ю. та ін.); г) соціально-

політичний рух (Армстронг Дж., Міхновський М., Е. Сміт); д) тип, різновид європейської ідеології (Михальченко М.); е) почуття й усвідомлення належності до нації, спілкування її мовою, гордість за її атрибутику тощо (Сміт Е. та ін.); ж) світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом, української нації зокрема (Касьянов Г.) тощо.

Наведені теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття “націоналізм” дозволяють стверджувати, що зазначений феномен існує на трьох взаємопов’язаних рівнях – соціально-психологічному, побутовому (настрої, почуття), науковому (націоналізм як світогляд, доктрина, тип ідеології) та політичному (націоналізм як політичний рух). Мають місце й інші теоретико-методологічні підходи, згідно з якими вирізняється націоналізм трьох рівнів (Майнот К.). Перший його рівень складає соціальний час, необхідний для усвідомлення нацією себе як поневоленої, гнобленої. Другий рівень ідентифікується з боротьбою за незалежність, тоді як для третього рівня характерні процеси консолідації, суверенного розвитку.

Не маючи можливості скільки-небудь детально проаналізувати кожний із зазначених різновидів та рівнів націоналізму, наголосимо на їхній спільній підваліні – ідеї нації, живий організм якої визначає духовні, вольові та інтелектуальні чесноти її членів. Останні ідентифікують себе, розглядають націю як самодостатню структуру зі своєю вдачею – національним характером, державницьким потенціалом, історичними метою та завданнями діяльності (213, с. 49–50). У працях сучасних дослідників нація постає як спільність території, власної політичної організації, єдиного економічного простору, особливостей духовного, психічного життя, культури, літературної мови та характеру. При цьому визначальними є психологічні (Ренан Е.), культурологічні (Реннер К.), етнологічні та історико-економічні (Каутський К.) теоретико-методологічні підходи [258, с. 268].

Прийнято вважати, що націоналізм є типовим явищем для цивілізацій локального типу, культура яких фондована осьовою аксіологічною опозицією “Ми – Вони”. Націоналізм, як правило, виникає як реакція етносу на деструктивні впливи зовнішнього середовища економічного, політичного, соціального спрямування, ризику та небезпеки, що ними породжуються. Для окремого індивіда етнос за умов кризи традиційних інститутів є найбільш стійкою референтною групою, тоді як націоналізм розглядається як засіб подолання стану фрустрації [65, с. 677].

До характерних особливостей традиціоналістської правової ідеології можна також віднести:

- а) пріоритет національних цінностей перед особистісними;
- б) домінування державності як засобу публічної орієнтації буття нації;
- в) наявність самореалізаційних засад функціонування і розвитку етносу, його культурної і народної самобутності;
- д) пріоритет “героїчного минулого” та бажаного майбутнього, які фетишизуються й міфологізуються, щодо сьогодення як “недосконалого” національного стану.

Націоналізм, попри ідеологічні штампи та “ярлики” недалекого минулого, прийнято вважати передовою ідеологією, бажаним політичним принципом в частині його спроможності розбудити національну свідомість, піднести її до рівня національної державотворення, досягнення спроможності “національного” Я як засобу утвердження його незнищенності, вічності у часі і просторі. Підпорядкований зазначеній тенденції націоналізм не тільки долає фрустраційні стани, а й стимулює процеси модернізаційних змін, становлення країни як суверенної, правової і соціальної, оптимізує її міжнародні відносини.

Як політичний принцип націоналізм значною мірою реалізується, як відомо, в процесах утворення та консолідації національних країн, розпаді імперій та метрополій, перетворенням колишніх колоніальних країн у суверенні, а також створенні незалежних держав, що нині утворюють так званий пострадянський простір. Тобто, націоналізм як політичний принцип постає як протидія інтернаціоналізму й імперіалізму. За результатами цього протиборства, що сягає сивини віків, можна стверджувати про перемогу, торжество етнічного над глобальним, планетарнодіючим. Зазначена теза може свідчити про життєстверджуючий потенціал національного, хоча набирати він може різних, а то й протилежних вимірів – від політики “опори на власні сили” (Китай доби Мао-дзе-дуна, КНДР доби Кім Ір Сена та його нащадків), ізоляціонізму (Албанія правління Е. Ходжи) до “японського чуда”, експансіонізму, передусім, економічного Південно-Східної Азії.

Україна як “розколоте” в етнополітичному вимірі суспільство, яке характеризується кризовим станом інституційного середовища [44] потребує відповіді на питання про власну політико-ідеологічну парадигму розвитку, яка, будучи уособленням національних інтересів і пріоритетів, запропонувала б національно ідентифікований інтегративний варіант ідеології національної єдності в єдності її основних складових – економічних, політичних, соціальних, психолого-етнологічних, інтелектуально-культурологіч-

них, геополітичних тощо. Остання складова – геополітична – може бути віднесена, поза сумнівом, до однієї з найсуперечніших, зважаючи на офіційно проголошений курс інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, з одного боку, та необхідності налагодження співробітництва та співпраці у межах пострадянського економічного простору, з другого. Щонайменше, модель пошуку адекватної відповіді на виклики українського сьогодення продовжує залишатися затребуваною, з тією відмінністю, що на місце “злагоди” і “соборності” як ідей “всеукраїнської єдності” має прийти національно ідентифікований та соціально верифікований європейський різновид ідеології. Омріяна багатьма партіями та групами еліт ідеологія національних традицій та інтересів як ідеологія всеукраїнської єдності, яка відповідає корінним інтересам народу України й визначає геополітичну та гео економічну політику держави [193, с. 427–428], за умов політичної реформи трансформується в європейський тип ідеології, важливою складовою якої має стати громадянський націоналізм. Останній за умов травмованого суспільства може претендувати на місце офіційної ідеології недалекого минулого [321, с. 60].

На користь зазначеного проекту може свідчити й політико-практична вичерпаність ідеологічної компоненти програм більшості вітчизняних політичних партій.

Діяльність політичних партій в їх кореляції національною складовою дозволяє започаткувати засади відносин “відповідальна влада – конструктивна опозиція”, їхнього нормативно-правового визначення, законодавчого закріплення. У разі необхідності, скажімо, виникнення суттєвих розбіжностей щодо пріоритетів соціального розвитку, геополітичних орієнтацій тощо громадянський націоналізм як поміркований тип ідеології дозволяє ідентифікувати процеси соціальних змін, запропонувати необхідні методики, технології та процедури їх розв’язання чи подолання, механізми можливих стримувань, противаги та взаємодії, діалогу та співпраці.

Різне розуміння нації, обґрунтування її сутності як громадянської, політичної чи етнічної групи, культурної нації чи етнонації є визначальним чинником щодо змістовного визначення націоналізму, його ролі та функцій як засобу ідеологічної (політичної) ідентифікації нації. Відповідно ми матимемо різні історичні типи націоналізмів як європейської ідеології, підвалину яких складають громадянська (політична) нація та нація як етнічна група – відповідно громадянський націоналізм та етнонаціоналізм.

Однією з переваг громадянського націоналізму як європейського типу ідеології, тобто ідеології політичної нації, є його інтелектуальна та культурна підпорядкованість “світу нації”, що визначає структуру світогляду, ідеали, систему символів, орієнтацій, надій і сподівань, відношення до самих себе і світу. Іншими словами, ідеологія, що національно позиціонується, дозволяє, як свідчить, зокрема, угорський досвід, визначитись з пріоритетами процесу соціальних змін, опертися на віковичний досвід народу, його усталені традиції, архетипи поведінки, соціальної дії з поточними та перспективними завданнями та засобами їх досягнення, тобто побудувати таку матрицю дії, що є зрозумілою “orbi” і “urbi”, самим собі і світові.

Загальновідомо, що зі спроможністю націоналізму як засобу надихання та збурення великих груп людей може конкурувати хіба що релігія, що схиляє до думки про доцільність посилення моральних, обрядових та емоційних аспектів дискурсу, символічних елементів діяльності нації, її мови, літератури як “історичної пам’яті” тощо, тобто всього того, що формує коло національних інтересів, надає їм упізнаваної політичної форми й спрямовує до традиційних національних завдань [301, с. 10]. Зазначені сутнісні ознаки націоналізму як типу європейської ідеології дозволяють суб’єктам політичної дії позиціонуватися в соціальному просторі та часі, конструювати соціальне середовище відповідно до завдань своєї діяльності.

Не менш значущими уявляються можливості національного і у контексті утвердження соборності української нації, подолання загрози сепаратистських настроїв, хвороб федералізму тощо, так само як і демонстрації спроможності до експансії мирними засобами, утвердження власного іміджу, подолання комплексів “меншовартості” тощо. Звичайно, його потенціал не можна зводити до т.зв. “конотативних фактів” – відсутності ідеологів, харизматичних лідерів, масових партій, відповідної соціальної бази тощо. Таким чином можна стверджувати, що громадянський націоналізм, будучи відносно самостійною ідеологією і соціальною практикою, має необхідний інтегративний, об’єднуючий у межах вітчизняного політичного поля потенціал, здатність до досягнення виважених компромісів, угод загальнонаціонального значення. Розгортання його можливостей сприяє ідентифікації українського суспільства, його різних соціальних груп, окремо взятих індивідів у єдину етнополітичну націю, формує підмурки громадянського суспільства “внизу” і правової держави “вгорі”. З іншого боку, національно іден-

тифікований тип ідеології формує особливий стан громадської думки, в основі якої, як свідчать вересневі події в Угорщині, громадянське почуття відповідальності за долю країни, морально-етичні імперативи поведінки, прозорість відносин влади і громадян країни, їх взаємодії, відкритість процесу прийняття рішень як засіб легітимації влади, забезпечення ефективності управлінського процесу. Угорський досвід є особливо цінним для України зважаючи, насамперед, на ту обставину, що руйнування посттоталітарних структур в обох країнах відбувалося парламентським шляхом. Єдине виключення може скласти розгортання та перебіг “помаранчевої революції” в Україні, однак зазначений процес відбувався й нині здійснюється за активної та безпосередньої участі парламенту [257, с. 266–279]. Події останнього часу в Угорщині засвідчили неприпустимість “дозування” громадської думки, використання електорату як засобу досягнення власних політичних цілей, насамперед заради цілей владарювання.

Розколотість України в регіональному вимірі, своєрідність менталітету українців, політичне реформування українського суспільства дають підстави стверджувати про значущість фактора національної ідентичності, яка в православних країнах практично однаковою мірою формується, як відомо, державою і церквою. Це означає, що політичним партіям і блокам, їх лідерам не вдасться уникнути відповіді на питання щодо доцільності створення в Україні єдиної Помісної православної церкви, фундатором і обстоювачем якої є УПЦ КП на чолі з Патріархом Філаретом. Окрім того, зазначене питання набуває особливої ваги у контексті обмеження, а то й нейтралізації можливих російських впливів, унеможливлення в перспективі будь-яких спроб інтегрувати Україну в ЄСРП чи оновлену на чолі з Росією імперію.

Громадянський націоналізм в умовах “розколотості” політичної свідомості в Україні спроможний сформувавати культуру довіри, утверджувати її як соціальний капітал і, відповідно, ідентифікувати можливі зміни, падіння чи зростання довіри до діяльності різних суб’єктів соціальної дії, визначити, які явища, події, факти чи артефакти, скажімо виборчі технології, можуть бути означені як травматичний симптом, як “соціокультурна травма”, кажучи словами П. Штомпки. До останньої можуть бути віднесені, зокрема, посткомуністичні трансформаційні зміни в країнах Східної та Центральної Європи в їхній етапній послідовності, як то травматичні події чи травматичні симптоми (недовіра, незадоволеність, песимістичний погляд на майбутнє, ностальгія за мину-

лим, політична апатія, беспорядність, втрата впевненості у власних силах, зростання проявів негативних емоцій тощо) та життєві стратегії, пов'язані з адекватною адаптацією (конструктивною та деструктивною, ситуативною) до умов ринкового господарювання. За таких умов особливого значення набувають особистісні якості людини, її соціальні характеристики, що пов'язуються із здатністю генерувати зміни, “розумний” ризик, ґрунтуючись на усталених засадах самоорганізації, національних традиціях, цінностях і пріоритетах. Сприяючи формуванню соціально адаптованої, мобільної особистості, здатної ризикувати й покладатися водночас на власні сили, самоорганізаційний потенціал процесу соціальних змін, громадянський націоналізм спроможний виступити засобом подолання “посткомуністичної травми”, коли травмуючі ситуації зникають чи втрачають свою актуальність, злободенність впливу на перебіг трансформаційного процесу в країні.

У цьому контексті націоналізм, уникаючи крайніх форм вияву своєї сутності, не може уникнути відповіді на злободенні питання сьогодення, насамперед – “Хто ми?”, “Звідки ми?” і “Куди йдемо?”, спроможний визначитися з орієнтирами і перспективами, ідеалами розвитку, сформуванню суспільства в єдності його базових функцій: ціледосягальної, адаптивної, інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Загальнолюдські цінності, спільне минуле, актуальне сьогодення та гідне майбутнє мають об'єднати різні сегменти вітчизняного соціально-політичного простору в єдину країну, державу і суспільство, в основі яких – вільна людина, самодостатня особистість, законослухняний громадянин. Органічна єдність людського, особистісного та громадянського формує й утверджує країну, державу й суспільство в їхньому онтологічному сенсі, функціональних проявах, атрибутах вічності, незнищенності буття. Людина, укорінена в просторі і часі, формує соціально адаптовані, інтегровані й зорієнтовані у вічність форми соціальної самоорганізації – особистісної, соціо- та державотворчої. Звідси націоналізм, що ґрунтується на таких засадах, можна вважати громадянським, ідеологією народної волі і соціальної дії. Його першочерговими завданнями можна, зокрема, вважати подолання існуючих у політичній системі країни антидемократичних, архаїчних елементів, утвердитися в пріоритетах процесу соціальних змін, що обумовлюються національними інтересами: а) авторитарного режиму (широкі, законодавчо не визначені повноваження президента й уряду, закритість політичної влади, відсутність гласності, відповідальності за зміст та результати,

наслідки своєї роботи); б) автократичного режиму (групова обмеженість кола осіб, що здійснюють реальну політичну владу, відокремленість більшості народу від процесу її формування та здійснення); в) тоталітарного режиму (уповання на власну непогрішність, нетерпимість до інакомислення, антиінтелектуалізм щодо гуманітарного знання, догматизм і т.ін.); г) анархічного режиму (анормативність суспільних відносин, свавілля сильнішого, відсутність гарантій безпеки, конфронтація владних структур, втрата владою здатності до компетентної дії); д) охлократичного режиму (презирливе відношення до гуманітарного знання, соціального досвіду, відсутність почуття громадянської відповідальності, ставка на маргінальні верстви населення тощо). Як уявляється, зазначені напрямки дозволяють визначитися із завданнями національно орієнтованого процесу соціальних змін, суверенного розвитку, ідентифікувати суб'єкт впливу по осі “ми – вони”, “ми – не ми”.

У контексті глобалізації, модернізаційного розвитку Україна має визначитися в історичному часі і геополітичному просторі, знайти адекватні часу відповіді (для себе і світу) на виклики і загрози, ризики та небезпеки, страхи і жахи, які пов'язуються з пошуком власної ідентичності, власної долі у глобалізованому світі. Український варіант відповіді полягає також і в забезпеченні правового поля країни, конституційних засад його функціонування. На кожному кроці нас підстерігають народжені новітнім часом проблеми, які зводять нанівець самоорганізаційний потенціал суспільства, засади самоврядування, породжують масові почуття апатії, безвір'я, “гордієві вузли” гострих соціально-політичних проблем з невизначеною перспективою їх розв'язання: влада як владарювання і влада як підприємництво; майбутнє України – авторитаризм чи демократія, унітарна чи федеральна країна, громадянське чи корпоративно-кланове суспільство; що нас чекає – прорив до постіндустріалізму чи сировинний анклав світової економіки тощо. З відповідями на ці та інші наболілі соціальні та політичні хвороби процесу становлення незалежності молодій країні не можна далі зволікати, адже зазначені питання набувають ознак доленосності, потребують приведення у відповідність з інтересами народу, суспільства та держави.

Намагання втілити базові цінності політичного центрizmu (як “холодні” цінності ринку) в тканину ідеології свободи і відповідальності, власності, праці і безпеки як засіб національної ідентифікації та збирання сил по всьому спектру вітчизняного політичного поля, приборкання зазначених цінностей теплом людського розуміння, співпраці й

успіху, національного становлення, утвердження і розвитку, зовнішньополітичного позиціонування та просування. Очевидно, що зазначений блок необхідний для ідентифікації суб'єкта діяльності відповідно до національно орієнтованих пріоритетів, світоглядних переконань та ціннісних орієнтацій ринкового типу.

Започаткування соціальних механізмів самоорганізації суспільства на засадах приватної власності, плюралістичної демократії, демократичних прав людини заради формування суспільства “рівних можливостей”, “народного капіталізму” тощо, тобто забезпечити пріоритети та перспективи модернізаційного розвитку індустріального типу. Останні забезпечуються участю працівників у розподілі прибутків підприємств, купівлі акцій, підприємницькою активністю тощо. Йдеться, таким чином, про ідентифікацію національно орієнтованого суб'єкта з професійною, підприємницькою діяльністю, отриманням професії молодими людьми, формуванням соціальної впевненості й утвердженням відповідного вітчизняного правового поля.

Знаходження відповідей на виклики, ризики та небезпеки сучасності, національного, суверенного існування в глобалізованому світі на засадах знаходження оптимального співвідношення “глобального – національного – особистісного” у його зорієнтованості на пріоритети соціального розвитку. Все значуще, що створене історією, має, як відомо, троїстий характер: особистісний, національний та універсальний, вселюдський – будь-то єврейська Біблія, грецька філософія, індійський буддизм, римське право, латинська теократія, італійський гуманізм, німецька реформація тощо. Будь-яка соціальна творчість ґрунтується на особистих силах й індивідуальних даруваннях, має особистісний вимір, обумовлюється національним середовищем і набуває ознак, значущості вселюдського значення. Так, скажімо, арабське мусульманство, французький імпресіонізм чи американський джаз як феномени світової культури формувалися, мають своїм джерелом особистісне в його корекції, оздобленні, урізноманітненості національним. Троїстий вимір має будь-який феномен світового значення, в тому числі й націоналізм як духовне породження, політична доктрина чи соціальна практика: присутність зазначених трьох компонентів є безсумнівною. Ступінь їх унормування й підпорядкування, субординації та координації визначає, насамперед, його змістовне наповнення, смислові характеристики, функціональне призначення і, відповідно, роль і значення в історії того чи іншого народу, етносу, нації.

Уявляється, що зазначена соціальна спрямованість суб'єкта дії необхідна для адекватної ідентифікації викликів, ризиків та небезпеки, що пов'язуються з тенденцією глобалізації, як засобу нівелюючого впливу на національний та особистісний розвиток.

Звідси можна стверджувати, що націоналізм як відповідна психологія, ідеологія та соціальна практика адресується, насамперед, проринковим силам, як реальним, так і потенційним, спрямована безпосередньо до їхніх інтересів, цінностей, очікувань та сподівань. Відповідно до ступеня готовності (зрілості) суб'єктів впливу можуть пропонуватися різні типи (різновиди) однієї і тієї ж національної (назвемо її громадянською) ідеології – орієнтаційний, мобілізаційний й амортизаційний. При цьому засадничою підвалиною ідеології громадянського націоналізму має бути ідея обраної (бажаної) України відповідно до специфіки її бачення кожним суб'єктом ринку.

Орієнтаційний тип національної ідеології може бути адресований малим і середнім підприємцям як засіб підтримки, лобювання і стимулювання їхньої діяльності як власників, працедавців, вітчизняних товаровиробників, наповнювачів бюджету тощо.

Мобілізаційний тип національної ідеології надихатиме, насамперед, молодь на освітню та професійну підготовку, соціалізоване входження у самостійне життя.

Амортизаційний – адресується пенсіонерам, соціально незахищеним верствам тощо і передбачає систему заходів щодо запобігання негативним наслідкам ринкового реформування або, як варіант, оперативного і кваліфікованого реагування на них, передбачає дотримання усталених (визнаних світом) стандартів життя, соціальний захист і соціальну допомогу, відповідне пенсійне забезпечення тощо.

Важливим чинником становлення й утвердження громадянського націоналізму може розглядатися територіальний патріотизм української нації. Україна, на думку В. Липинського, має стати батьківщиною всіх її громадян – безвідносно до їх етнічного чи класового походження, віросповідання, соціального статусу чи рівня, національної свідомості тощо. Засобом національної єдності може послугувати пробудження почуття солідарності всіх її мешканців, почуття любові до рідного краю як до органічної цілості, що дозволить Україні виконати покладену на неї історичну місію – створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, поєднати тим самим цивілізаційні полюси людства [167]. Свобода слова, свобода використання мов і розвитку культури

всіх етносів, що складають народ України, формують загальнонаціональне тло всеукраїнської єдності, громадянської злагоди, української регіональної цивілізації [319]. Людина має бути дійсно вільною від народження, а не напівкріпосною слугою численних чиновників і державних мужів, джерелом влади, а не електоратом. А це означає, що чеховське “по краплині вичавлювати із себе раба”, має залишатися імперативом часу, знайти відповідні форми втілення в державотворчі за своєю сутністю та призначенням типи ідеології, чим посприяти становленню ідеологічних, політико відповідальних партій та їх лідерів. Напевно, не остання роль у зазначеному форматі соціотворчих завдань має належати націоналізмові як політичній силі, що визначила особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму.

Сутнісні ознаки масового суспільства, що формується в Україні, проявляються в послабленні родинних і класових відносин, релігії, поширенні ідеї загального громадянства, етнічних та патріотичних почуттів, прагненні до єднання різних соціальних груп, територій і регіонів, національних меншин. Показово, що при цьому має відбуватися зменшення ролі і значення центральної влади (на користь регіональної), послаблюються деякі традиції, а людина розглядається як носій громадянськості, національного характеру, що працює на визнання легітимності влади. Результатом втілення принципу громадянськості є той факт, що харизма соціального порядку розподіляється між рядовими громадянами, влада втрачає священний характер, соціальний контроль стає справою мас, а мова постає, за Е. Шилзом, засобом єднання членів соціальної спільноти між собою та всіх разом з центром, тобто перетворюється в загальнонаціональний інтеграційний чинник.

Загрози масового суспільства, що формується в Україні, можуть бути суттєво послаблені шляхом запровадження такого зразка ідентифікації як нова регіональна ідентичність. Останню ми розуміємо як системну сукупність культурних відносин, пов'язаних з поняттям “мала батьківщина”, які ідентифікуються як спільне громадянство на засадах однієї державної мови. Нова регіональна ідентичність передбачає, що до традиційних засобів ідентифікації має додатися неотрадиціоністська, модернова трактовка, в основі якої – відоме твердження – “ми пишаємося нашою землею, тому що ми – інші”. Можна припустити, що “міра” поєднання традиції і модерну в регіональному вимірі є різною,

однак “сила” ідентичності найбільша в тих регіонах, де досягається оптимум між “традицією” і “новацією”. Так, зокрема, за результатами останніх президентських виборів в Україні можна стверджувати, що “традиція” в різних регіонах виявляє себе по-різному, – пасивна і дещо депресивна на півночі країни, активна на півдні і сході країни, що інколи проявляється як “втрата ідентичності”, тоді як тенденція до “пасіонарності” посилюється зі сходу на захід з деяким послабленням у центрі країни, тобто традиція потребує модернізації в її, зокрема, європейському вимірі:

Звідси є підстави стверджувати, що формування громадянської ідентичності має, насамперед, регіональний вимір як визначальний і перехідний водночас до ідентичності, в основі якої ідентифікація індивіда з суспільством і країною. Іншими словами, “культура укоріненості” потребує “культури мобільності”, здатності до розвитку і соціокультурних змін, експансії мирними засобами, тобто нову регіональну ідентичність можна визначити як здатність до громадянської і соціокультурної активності, демонстрації власної спроможності засобами поєднання “традиції” і “модерну”, звичайно, в межах закону, уникаючи при цьому спроб поставити під сумнів територіальну цілісність країни, протиставлення одних регіонів іншим, поділу на “своїх” і “чужих” і, певна річ, на засадах єдиної державної мови.

Завдання полягає в тому, щоб запропонувати соціально- та просторово репрезентативну сукупність регіонів як самодостатніх і залежних один від іншого водночас, тобто як цілісну різнорідну єдність, об’єднану єдиним соціальним та медіапростором, спільним національним інтересом, пріоритетами соціального розвитку, державною мовою як засобами загальнонаціонального єднання, інтеграції та ціледосягання.

Важливим питанням є врахування індексу, або коефіцієнту, регіональної ідентичності, який значною мірою корелюється, з одного боку, “природним патріотизмом”, який, як відомо, послаблюється із заходу країни на схід, а з другого, – “набутим патріотизмом”, характерним, зокрема, для столиці країни.

Таким чином, можна стверджувати, що громадянську ідентичність як підвалину громадянського націоналізму, її “силу” визначає “міра” конвергенції традиційних засад життя в їх регіональному вимірі з інноваціями новітньої доби, модерном як засобом конструювання соціальної дійсності, суспільства в єдності та взаємодії його складових.

Звідси одним із пріоритетних завдань можна вважати утвердження соціального порядку в його модерному розумінні й інтерпретації, тобто як результату соціального конструювання, впорядкування соціального простору, його легітимізації (розвитку як процесу) та легітимації (закріплення як результату) певним суб'єктом дії – індивідом, групою чи класом (Бурдьє П., Гідденс Е.).

Складовою соціального порядку можна розглядати порядок правовий. В умовах України йдеться, передусім, про формування такого правового порядку (у межах демократичного політичного режиму), який ґрунтується на засадах соціально орієнтованого ринкового господарства, балансу в розмежуванні та взаємодії приватно- і публічно-правових основ суспільного ладу. Зазначений баланс можна розглядати як: а) передумову досягнення оптимального співвідношення між саморегулюванням суспільних процесів та їх державною організацією і управлінням, досягненням рівноваги між економічною ефективністю суспільного виробництва та соціальною справедливістю розподілу його результатів – матеріальних і духовних благ; б) ефективний засіб досягнення оптимального співвідношення між свободою волі індивіда та юридичною рівністю людей, їх правами, обов'язками та відповідальністю, між правовою культурою, правосвітоглядом, правосвідомістю та правовим порядком.

Важлива роль щодо забезпечення соціального порядку належить механізмам утвердження політичної відповідальності, виходячи із можливостей пропорційної виборчої системи. На жаль, українському виборцю вкотре довелося вибирати між родинними партіями і блоками та уявною, принаймні поки що, політичною відповідальністю. Адже остання формується етично й політично безвідповідально. Звідси виникають цілком слушні запитання. По-перше, чи можна будувати праведну справу несправедливими засобами? По-друге, запропоновані Законом України “Про вибори народних депутатів України” норми у цій частині набувають характеру викликів, необхідність відповідей на які, попри народне волевиявлення на березневих виборах 2006 року, зберігає свою актуальність до цього часу. По-третє, скільки знадобиться часу й опосередкованих механізмів, які матимуть своїм логічним наслідком політичну відповідальність як процес і результат діяльності. Можна вважати, що характер відповідей насамперед на означені питання визначатимуть сутність соціального порядку як атрибуту політичної системи в Україні.

Перспективи бажаних соціальних змін в Україні мають бути пов'язані, насамперед, з політичним центром, відповідними партіями та блоками. Це по-перше. По-друге, реформування сутності державної влади в Україні, її децентралізація, становлення ефективної системи народного представництва передбачає утворення, а з часом і посилення політичної відповідальності, так само як й ідентифікацію її посадових осіб з тією чи іншою діючою партією, провладною чи опозиційною. Це є, як відомо, європейський досвід: країни сучасної демократії вибудовувалися, а нині забезпечують соціальний порядок та стабільність саме на засадах утворення механізмів партійної, а значить і політичної відповідальності.

Вибори нового парламенту за пропорційною виборчою системою означають, що політичним партіям як легітимним суб'єктам колективної дії відводиться особлива місія: з одного боку вони виконуватимуть традиційну для них функцію – висування та лобіювання своїх кращих представників до органів державної влади та місцевого самоврядування (це було і раніше), а з іншого – мають започаткувати нову роль – засобу зв'язку між суспільством і державою, громадянським суспільством, що формується, і правовою державою, що утверджується, між територіальною громадою і владою, центральною чи регіональною.

Як уявляється, пропорційна виборча система має дати нову соціальну якість – започаткувати діалог, налагодити соціальне партнерство між державою і суспільством, що дозволить вдосконалити державне управління і, головне, провести розмежувальну лінію між органами державної влади та місцевого самоврядування, зробити вагомою діяльність територіальних громад, розглядати владарювання як інструмент реалізації інтересів громади, настроїв, сподівань й очікувань громадян країни. Передбачається, що вперше в історії вітчизняного парламентаризму громада має стати, як це й передбачається канонами “муніципального соціалізму”, інструментом управління, а не панування.

У цьому сутність ідеї демократичного управління як системи, де основною ланкою є делегування інтересів територіальної громади до рівня органів центральної влади. Це – з одного боку. А з іншого, постає питання особливо актуальне для України – децентралізації влади шляхом передачі територіальним громадам повноважень здійснювати функції органів державної влади, причому на якомога нижчий рівень.

Саме цим шляхом, як відомо, йде Європа, Європейський Союз, де діяльність того чи іншого депутата, посадовця, владоможця має визна-

чати, насамперед, партійний, політико-ідеологічний, а значить громадянський вимір.

В умовах сьогоденного стану України – процесу трансформаційних змін – особливого значення набувають питання розробки концептуальних засад модернізаційного розвитку, засадничою підвалиною якого могла б послугувати національна ідея, яка виростає і стверджується на засадах усвідомлення людьми спільності інтересів та неподільності історичної долі, осягненні своєрідного духу народу, що реалізує себе в адекватній відповіді на виклики часу, спробах віднайти свій природний шлях розвитку, самоорганізуватися, утвердити власну велич та історичне безсмертя.

1.4. Самоорганізаційний потенціал правової ідеології

Конституція України, визнаючи місцеве самоврядування одним із елементів конституційного ладу, гарантує організаційну відокремленість місцевого самоврядування, його органів в системі управління суспільством і державою. Право місцевого самоврядування здійснюється територіальними громадами як шляхом прямого волевиявлення, так і через виборні та інші органи місцевого самоврядування.

Визнане Конституцією України, а також Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” право населення сіл, селищ, міст України на здійснення місцевого самоврядування передбачає й інші, крім названих, форми реалізації даного права. До зазначених форм належить насамперед територіальне громадське самоврядування, під яким Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” розуміє самоорганізацію громадян за місцем їхнього проживання на частині території самоврядного утворення – мікрорайонах, кварталах, вулицях, подвір’ях тощо – для самостійного і під свою відповідальність здійснення власних ініціатив з питань місцевого значення.

Забезпечення адекватних відповідей на виклики сьогодення значною мірою обумовлюється національною та регіональною специфікою в її поєднанні з загальнолюдськими та національними цінностями, потребами людей і суспільства в цілому. Можливості неконфліктного поєднання зазначених компонентів буття людини досягається завдяки можливостям соціальної самоорганізації як засобу спонтанного утворення впорядкованих (високовпорядкованих) структур із соціального “хаосу”. Соціальну самоорганізацію доцільно розглядати на двох основних рівнях – суспільства та регіону, уособлюючи їх відповідно як ін-

тереси центру та громади. Самоорганізація на рівні суспільства постає як спроможність утвердити соціальний порядок як нормативний, забезпечити функціонування суспільства в єдності його базових функцій – ціледосягальної, адаптивної, інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Первинними умовами її забезпечення, за А.Смітом, є:

а) раціоналізація дії на суб'єктному рівні – фізичних і юридичних осіб – щодо можливості легітимно вести свою справу, сприяти чи хоча б не заважати кожному суб'єкту соціальної дії, що дозволяє унормувати соціальні процеси, надати їм цілеспрямованого характеру;

б) запровадження легких податків як засобу стимулювання розвитку підприємництва, його прозорості, недопущення його “тінізації” або ж, навпаки, сприяння його “детінізації”;

в) неприпустимість конфронтації, забезпечення соціального миру й спокою, злагоди в країні.

Соціальну самоорганізацію на рівні регіону можна розглядати як комунікацію низки паралельних систем – територіальних громад різного рівня – регіональних, обласних, районних, міських, селищних, сільських, квартальних, вуличних, подвірних тощо.

Самоврядування є здатністю системи самостійно, без зовнішнього впливу продукувати засоби забезпечення, збереження та зміцнення засад власного функціонування та розвитку. Тобто самоврядування є засобом “підпорядкування” системи колективній волі, яка полягає в самостійному виробленні рішень усіма елементами системи та їх реалізації. Соціальна самоорганізація передбачає безпосередні дії соціальних суб'єктів щодо створення соціальних умов, за яких можуть бути реалізовані їхні власні інтереси. Задля реалізації останніх соціальними суб'єктами створюються різноманітні організаційні структури, в межах яких ці інтереси актуалізуються і диференціюються, а соціальна самоорганізація набуває більш досконалого і дієвішого характеру, сприяючи їх більш ефективній і повнішій реалізації шляхом трансформації ініціатив (хаос) у соціальний порядок як засіб соціального конструювання, впорядкування соціального простору, його легітимізації (забезпечення розвитку як процесу) та легітимації (закріплення як результату) певним суб'єктом дії – індивідом, групою чи територіальною громадою.

Складовою соціального порядку можна розглядати порядок правовий.

В умовах України йдеться, передусім, про формування такого правового порядку (у межах демократичного політичного режиму), який

ґрунтується на засадах соціально орієнтованого ринкового господарства, балансу в розмежуванні та взаємодії приватно- і публічно-правових основ суспільного ладу. Саме цей баланс можна розглядати як передумову досягнення оптимального співвідношення між саморегулюванням суспільних процесів та їх державною організацією і управлінням, досягненням рівноваги між економічною ефективністю виробництва та адекватного винагородження індивідуального внеску. Зазначений баланс формує засади оптимального співвідношення між свободою індивіда та юридичною рівністю людей, їх правами, обов'язками та відповідальністю, між правовою культурою, правосвідомістю та правовим порядком.

Самоорганізаційні процеси спроможні породжувати свої виклики, ризики та небезпеки, продукувати руйнівну фрустрацію. Упорядкування викликів, ризиків та небезпек, впорядкування індивідуальних ініціатив у різноманітні рівні соціальних мікрокосмів, розпочинаючи від дворових кооперативів, та в загальносуспільний прогрес дозволяє обґрунтувати варіанти моделей відносин між центром та місцевою владою, яка б відповідала умовам соціального порядку. Складові цієї моделі можуть бути такі:

- а) конституційна захищеність місцевої влади;
- б) фінансове забезпечення повноважень, що у визначеному законодавством порядку належать до відання місцевого самоврядування;
- в) чіткий розподіл повноважень та відповідальності між органами місцевого самоврядування та центральної влади;
- г) відсутність контролю представниками центральної влади рішень органів місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції;
- д) заборона займати посади одночасно в державній владі та органах місцевого самоврядування.

Практичні кроки по забезпеченню належної територіальної, матеріальної та фінансово-економічної основи повноцінного функціонування місцевого самоврядування можуть бути, на наш погляд, такими:

- а) чітке визначення на законодавчому рівні делегованих та самоврядних повноважень, що належать до відання місцевого самоврядування;
- б) зміцнення та розширення фінансової бази місцевих бюджетів, зокрема, шляхом розробки механізму поступового введення податку на нерухоме майно як місцевого, а також надання статусу місцевих: єдиному податку для суб'єктів малого підприємництва, плати за ліцензії та державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, що вида-

ються та здійснюються виконавчими органами відповідних рад, платі за землю і платежам за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;

в) повнофункціональне забезпечення діяльності бюджетних закладів з урахуванням специфіки функціонування закладів соціально-культурної сфери у містах, селах, селищах;

г) посилення ефективності та стабільності системи фінансової підтримки інвестиційної діяльності місцевого самоврядування;

д) визначення статусу об'єктів комунальної власності, унормування процесу розмежування об'єктів загальнодержавної та комунальної власності;

е) унормування порядку надання місцевих позик (гарантії прав кредиторів, об'єкти застави тощо);

є) створення законодавчої та нормативної бази для забезпечення й впровадження спільного фінансування проектів та програм, сформованих і затверджених на місцевому рівні;

ж) спрощення процедури реєстрації та зменшення податкового навантаження на діяльність органів самоорганізації громадян, насамперед тих, які займаються вирішенням соціальних проблем та реалізацією спільних проектів на території відповідних громад;

з) оптимізація адміністративно-територіального устрою України з урахуванням географічних, економічних, історичних та інших чинників;

и) чіткий розподіл повноважень та відповідальності між різними видами та територіальними рівнями публічної влади (по вертикалі), а також по горизонталі – між органами місцевого самоврядування громади, місцевими радами та їх виконавчими органами;

к) створення ефективних механізмів захисту загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів на всіх територіальних рівнях організації публічної влади;

л) підвищення ролі добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування у представництві та захисті прав та інтересів територіальних громад;

м) впровадження у повсякденну практику муніципальних слухань різних рівнів – всеукраїнські, міжрегіональні, регіональні, збори асоціацій органів місцевого самоврядування;

н) запровадження договірних відносин на всіх рівнях взаємодії, зокрема укладання угод про партнерство та співробітництво між органа-

ми державної влади та органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, підприємницькими структурами тощо;

о) запровадження механізму соціального замовлення на участь громадськості у розробці та реалізації соціально важливих програм на місцевому рівні та громадський моніторинг їх виконання;

п) узгодження цілей та пріоритетів у розвитку центру та регіонів, цим самим забезпечення стабільності та передбачуваності відносин між органами центральної влади та місцевого самоврядування.

Реалізація самоорганізаційних засад діяльності сприяє подоланню ще одного ризику сучасного українського суспільства – загрози регіоналізму. З формування регіональної самосвідомості в суспільстві пов'язуються, як відомо, дві протилежні тенденції:

а) формується українська загальногромадянська ідентичність як цивілізаційна зі своїм набором консенсусних цінностей;

б) відбувається регіоналізація суспільної свідомості, яка є наслідком кризи загальнонаціональної ідентичності, що виникла в результаті розпаду СРСР, певних процесів суверенного модернізаційного розвитку. Зазначений процес є характерним для європейських країн, де на місці національних держав формується об'єднана, але багатоманітна і поліцентрична “Європа регіонів”.

Одним із основних завдань політичного реформування українського суспільства є, як відомо, децентралізація влади, розмежування повноважень центру і регіонів, утвердження органів місцевого самоврядування, місцевих громад як самодостатніх і повноправних. Певну гостроту зазначеній проблемі додає та обставина, що існуючі зразки систем локальної організації й самоорганізації, зокрема західні, не можуть бути механічно застосовані до України, зважаючи на історичні особливості процесу становлення місцевого самоврядування в Україні.

Звернення до соціального досвіду східнослов'янських племен свідчить, що ще в далекій давнині, у полян функціонували територіальні сусідські общини, де суспільні відносини базувалися на основі звичаєвого права аж до середини XIV століття.

Розпочинаючи з середини XIV ст. у розвитку місцевого самоврядування на українських землях спостерігаються дві тенденції. Перша з них характеризується європеїзацією місцевого життя в українських містах на основі, зокрема, магдебурзького права, тоді як друга пов'язана із розвитком військово-демократичного ладу, що зародився в середо-

вищі українського козацтва та знайшов своє подальше втілення в Запорізькій Січі та Гетьманщині.

Наступний етап розвитку засад самоврядування (друга половина XVII ст. – початок XX ст.) характеризується його русифікацією на тій частині території сучасної України, яка входила до складу Російської імперії.

Четвертий етап утвердження самоврядування пов'язується зі спробами розбудови незалежної української держави в XX столітті, наслідком яких стали події, розпочинаючи з проголошення в листопаді 1917 року Української Народної Республіки, і до ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України [117, с. 91].

Зі здобуттям України незалежності можна вести мову про п'ятий період розвитку місцевого самоврядування в Україні, для якого, зокрема, характерні:

а) функціонування та розвиток в умовах суверенної незалежної країни;

б) набуття конституційно-правового статусу як форми народовладдя, способу демократичного управління населення власними справами на відповідній території;

в) гарантування державою організаційного й функціонального представництва інтересів громадян у взаємовідносинах з вищестоящими органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади тощо.

Однак фактичний стан і функціонування органів місцевого самоврядування дозволяє виокремити, зокрема, такі проблеми:

а) невизначеність повноважень територіальних і місцевих громад;

б) відсутність належної матеріальної та фінансово-економічної основи для забезпечення функціонування системи місцевого самоврядування, виконання передбачених законодавством повноважень;

в) незавершеність процесу розподілу повноважень між Центром і регіонами;

г) відсутність чіткого розмежування повноважень виконавчих органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій;

д) необхідність формування нового формату адміністративно-територіального устрою, який має виходити з потреб соціально-економічного та регіонального розвитку, сприяючи тим самим адекватному використанню потенціалу територіальних громад.

Розділ 2

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Правова ідеологія та правосвідомість громадянського суспільства: шляхи взаємодії

Актуальність розробки проблематики правової ідеології як складової правового менталітету⁵ обумовлюється, як відомо, особливостями функціонування суспільства⁶ як соціальної форми організації життя, специфікою процесу управління ним як складним соціальним організмом, особливостями взаємодії його різних управлінських суб'єктів, а також намаганням зазначену соціальну дію унормувати засобами права.

Соціальна необхідність правової ідеології обумовлюється також завданнями забезпечення системного виміру вітчизняного законодавчого процесу в частині: а) підпорядкування останнього пріоритетам процесу соціальних змін, положенням Конституції України; б) недостатньою узгодженістю чинних нормативно-правових актів як між собою, так і з нормативно-правовими актами Європейського Союзу.

Правова ідеологія, як і будь-яка інша ідеологія⁷ – політична, соціальна, фінансово-економічна, банківська, підприємницька тощо, викликається до життя соціальною дійсністю, однак її призначення є специфічним – здійснювати регулятивно-управлінську, нормативно-стабілізуючу функцію щодо життєдіяльності суспільства, його окремих сфер, поведінки людини. А це означає, що правова ідеологія спроможна втілюватися в правові засади (принципи) функціонування держави, норми чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження особистісних, професійних і громадянських рис [90, с. 149].

⁵ Елементами правового менталітету, окрім правової ідеології, є, що загальновідомо, релігійний досвід, структури повсякденної та наукової свідомості, міфологія, а також колективне безсвідоме

⁶ Українське суспільство характеризується, як відомо, низьким рівнем правосвідомості, правової й інформаційно-правової культури громадян, посадових осіб [269, с. 339].

⁷ Відмінності між правовою і політичною ідеологіями як поняттями правової науки полягають у: а) їхньому різному змістовному та функціональному наповненні; б) засобах вираження й оформлення ідей, поглядів, суджень, норм й оцінок; в) критеріях ідентифікації та ознаках верифікації [46].

Відтак, правова ідеологія може бути визначена як сукупність (система) правових ідей, субординованих і скоординованих як по вертикалі, так і горизонталі, спрямованих на:

а) формування бажаного образу країни, держави і суспільства, що склався в колективній пам'яті народу, його менталітеті, прагненнях і сподіваннях, досягненнях та очікуваннях тощо;

б) утвердження соціально необхідних правових норм, законів, що “працюють” на інтеграцію суспільства, його перспективу, “поріднення” з довкіллям, сприяють реалізації функцій ціледосягання, відтворення структури та зняття напруги;

в) формування відношення до чинних законів, їх схваленням чи, скажімо, неприйняттям, їх оцінкою як соціально ефективних, доречних чи соціально “мертвих”, декларативних, а також сприяючих удосконаленню законопроектної діяльності.

Правова ідеологія не має поставати як загальнообов'язкова, державна чи пріоритетна, домінуюча в суспільстві. Її розробка, громадські слухання, пропаганда мають передбачати свободу критики її положень, відкритих публічних обговорень, внесення пропозицій та змін до неї. Використання її положень як своєрідного критерія, теоретико-методологічної основи інтерпретації законів повинно мати моральний, а не, скажімо, судовий характер.

Умовою існування правової ідеології має бути:

а) її конституційний характер, підтримка нею позитивного права;

б) відповідність національним традиціям, цінностям і ментальності, очікуванням народу України;

в) ідейно-концептуальне та морально-етичне підґрунтя, теоретико-евристичний потенціал, засіб і ресурс законотворчості, виходячи з чинних правових норм як відправних і визначальних.

Зasadничими функціями правової ідеології можна вважати: а) ціледосягальну; б) адаптивну; в) інтегративну; г) відтворення структури та зняття напруги, а також власне ідеологічну⁸, призначення яких – сприяти функціонуванню суспільства як цілісного соціального організму, вищою цінністю якого є людина, її права та свободи.

⁸ Сутність ідеологічної функції вбачається у здійсненні ідейно-стимулюючого, цілеорієнтуючого та соціалізуючого впливу на індивіда.

На корпоративному рівні вищеназвана функція дозволяє визначитися з формами поведінки, стратегією організації у певному соціальному просторі, економічному середовищі, реальними та потенційними партнерами і конкурентами, так само як і обирати можливі сценарії протидії зовнішнім впливам [175].

Процес формування правової ідеології має бути підпорядкований завданням утвердження України як правової, соціальної, суверенної, демократичної країни, що можливо на засадах поєднання зусиль суспільства, держави та її громадян, відродження традиційних засад української державності та правопорядку, формування правосвідомості в її єдності з морально-етичними засадами функціонування суспільства. Саме тому правову ідеологію цілком слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протиположність, обмеження й заборону щодо неправомірних явищ і дій, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування суспільства [78; 227].

Викликає занепокоєння сучасне становище суспільної моралі, деформація духовних засад функціонування соціуму. Очевидною є тенденція нехтування етичними нормами, традиційними моральними і духовними цінностями, що склалися впродовж віків. Особливу загрозу має Інтернет як загальнодоступна мережа пошуку, отримання, зберігання та поширення інформації, її недостатня врегульованість правом, відсутність досконалого законодавства щодо захисту громадян від негативного впливу інформації. Далекою від досконалості є політика держави, діяльність її апарату щодо захисту суспільної моралі, формування правосвідомості громадян країни.

Будучи вищою формою осягнення соціально-правової дійсності, правова ідеологія покликана утверджувати соціальну якість як людську, соціальні стандарти життя як загальнолюдські, цивілізаційні, нормативний порядок як визначальну складову соціального порядку, процесу соціальних змін, динаміки розвитку. В цьому сенсі правова ідеологія має утверджувати уніфікований, стандартизований підхід до оцінки стану та перспектив функціонування правової дійсності, в основі якого – правові норми.

Засобом подолання декларативності правової ідеології можна розглядати:

а) посилення її нормативності в процесі правотворчості, реального впливу на правовідносини основних суб'єктів державного управління, визначення обсягу їхніх повноважень, уникнення дублювання, паралелізму, конфліктних ситуацій тощо [121];

б) актуалізацію її як соціально-правового феномену, що пов'язується з відображенням світоглядних, ціннісних, морально-етичних і правових установок суспільства, менталітету народу;

в) зрозумілість, її доступність, підпорядкованість стратегічним завданням в єдності з тактичними цілеспрямованими діями;

г) позиціонування та конструювання вітчизняного соціального та правового простору, сприяння утвердженню України як демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства, як ресурсу і потенціалу розвитку, процесу соціальних змін.

У такому розумінні правова ідеологія спрямована на утвердження соціального порядку.

Дослідження проблеми соціального порядку безпосередньо пов'язані з соціологічними розвідками таких відомих соціологів, як Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Дж. Морено, Г. Спенсер, Дж. Нісбет, П. Бергер і Т. Лукман та ін., що здійснювалися переважно у площині уявлень про соціальний простір та соціальний час. Так, зокрема Дж. Нісбет соціальний порядок визначає як такий тип відносин між людьми, який характеризується високим рівнем соціальної взаємодії, моральної єдності й успадкування в часі.

У науковій літературі можна вважати усталеними два основних підходи щодо розуміння сутності соціального порядку.

Так, представники структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс, У. Мур) соціальний порядок вважають результатом злагодженого функціонування суспільства, його підсистем заради цілого як своєрідної системної якості (нормативного порядку, злагоди, стабільності, соціальної рівноваги, консолідації тощо). Скажімо, Т. Парсонс соціальний порядок визначав як такий, що заснований на підтримці та прийнятті соціальних норм і цінностей. Для Р. Нісбета соціальний порядок постає як своєрідний тип відносин між людьми, які (відносини) характеризуються високим рівнем особистої близькості, соціального взаємозв'язку, моральної єдності й спадкоємності в часі. Тобто порядок розглядається як основа стабільності та каркас соціальної будівлі, умова конструктивного реформування та розумного стримування суб'єктивістських амбіцій, подолання соціальної зневіри та недопущення безладдя. Натомість спокій тлумачиться як своєрідний соціальний баланс між індивідуалізмом, взаємодією людей та індивідуальною активністю, високою мірою особистих взаємосимпатій з одночасною повагою до особистості (розумний егоїзм).

Конфліктуалістська трактовка соціального порядку (К. Маркс, Р. Дарендорф, Л. Козер, Е. Райт, Дж. Рекс) полягає у використанні понятійно-термінологічного апарату соціальної нерівності, протистояння,

напруги і навіть боротьби, оскільки останні долають “слабкі ланки” соціальної системи (антагонізм інтересів, їх протиборство), перетворюються у своєрідну рушійну силу соціальних змін, утвердження соціального порядку.

Модерні інтерпретації соціального порядку розглядають його як результат соціального конструювання, впорядкування соціального простору, його легітимізації (розвитку як процесу) та легітимації (закріплення як результату) певним суб’єктом дії – індивідом, групою чи класом (П. Бурдьє, Е. Гідденс).

Складовою соціального порядку можна розглядати порядок правовий.

В умовах України йдеться, передусім, про формування такого правового порядку (у межах демократичного політичного режиму), який ґрунтується на засадах соціально орієнтованого ринкового господарства, балансу в розмежуванні та взаємодії приватно- і публічно-правових основ суспільного ладу. Саме цей баланс можна розглядати як передумову досягнення оптимального співвідношення між саморегулюванням суспільних процесів та їх державною організацією і управлінням, рівноваги між економічною ефективністю суспільного виробництва та соціальною справедливістю розподілу його результатів – матеріальних і духовних благ. Зазначений баланс формує засади оптимального співвідношення між свободою волі індивіда та юридичною рівністю людей, їх правами, обов’язками та відповідальністю, між правовою культурою, правосвітоглядом, правосвідомістю та правовим порядком.

У випадку, коли не спрацьовують ціледосягальна, адаптивна й інтегративна функції життєдіяльності суспільства, важлива роль відводиться процесам самоорганізації. Так, за А. Смітом, у випадку, коли правитель не спроможний подолати аномічний стан суспільства (що характерно для країн з перехідною економікою), утвердити соціальний порядок як нормативний, мають бути забезпечені щонайменше три первинних умови як засоби самоорганізації: а) раціоналізація дії на суб’єктному рівні – фізичних і юридичних осіб – щодо можливості легітимно вести свою справу, сприяти чи хоча б не заважати кожному суб’єкту соціальної дії, що дозволяє унормувати соціальні процеси, надати їм цілеспрямованого характеру; б) запровадження “легких податків” як засобу стимулювання розвитку підприємництва, його прозорості, недопущення його “тінізації” або ж, навпаки, сприянні його “детіні-

зації”; в) недопущення конфронтації, забезпечення соціального миру і спокій, злагоди у країні [301, с. 17–18].

Важливу роль щодо забезпечення соціального порядку відіграють механізми утвердження політичної відповідальності, зокрема, на засадах впровадження в електоральну практику пропорційної виборчої системи. На жаль, українському виборцю вкотре пропонують вибирати між “родинними” партіями і блоками та уявною (принаймні поки що) політичною “відповідальністю перед народом взагалі”. А остання, як відомо, поки що формується етично й політично безвідповідально. Звідси постають запитання.

По-перше, чи можна будувати праведну справу неправедними засобами? Це – запитання не “з ефіру” і не “в ефір”. Воно закономірно постає при бодай поверховому аналізі аргументів опонуючих сторін у справі “за” чи “проти” продовження давно розпочатої політичної реформи, яка й має започаткувати процес наведення давно очікуваного політико-правового порядку.

По-друге, впорядкування соціально-політичного простору будь-якої держави, – не “на якийсь час”, а “на тривалу перспективу”, завжди є потенційно успішною справою лише за умови його організаційно-правового засадування та політико-технологічного забезпечення. Гляньмо під цим кутом зору на легітимізований парламентом України “Про вибори народних депутатів України”, норми якого у цій частині набувають характеру ледь не абстрактно-“натякувальних” “викликів комусь”, які вже “матеріалізовано” у підсумках березневих (2006 р.) парламентських виборів. Синтезний же підсумок: суцільний безвідповідальний популізм з усіх боків – і політичних суб’єктів-переможців [36, с. 97–102].

В умовах сьогоденного стану України особливого значення набувають питання, як уже наголошувалося, розроблення концептуальних засад модернізаційного розвитку, засадничою підвалиною якого міг би бути націоналізм як політична ідеологія щонайменше у трьох площинах: а) як ефективний засіб пошуку варіантів відповідей на виклики і ризики, що постали за глобалізаційної доби; б) як певне осереддя формування механізмів політичної відповідальності; в) як засіб протидії дезінтегративним тенденціям, політичному супаратизму та іншим загрозам трансформаційного стану пострадянських країн. Реформування політичної системи українського суспільства, формування повноцінних політичних партій за умов соціальної трансформації передбачає вико-

ристання можливостей вітчизняного політичного поля, його структуризації відповідно до європейських політико-правових й ідеологічних орієнтацій, у тому числі й націоналізму в його поміркованих формах. Принаймні, у західній політико-правовій науці націоналізм розглядається, з одного боку, як засіб, знаряддя “перетворення відданості своїй нації на тверді принципи та програми”, як ідеологія та політика, в основі якої розуміння нації як вищої цінності, як форми соціальної спільності; з іншого боку, очевидними є ризики в частині можливого розуміння націоналізму як “національної зверхності” та “національної винятковості”, що спроможне зближати його з расизмом і шовінізмом, а то й призвести до гострих внутрішніх міжетнічних/міжнаціональних та міждержавних конфліктів [204, с. 432].

Зазначені характеристики дають змогу розглядати націоналізм як багатофункціональне, доволі суперечливе політико-правове явище, яке набуває особливої ваги на етапі не лише становлення незалежних, суверенних багатоетнічних країн, а й їх модернізаційного розвитку. У вітчизняній та зарубіжній політико-правовій літературі націоналізм завдяки отриманому праву громадянства розглядається на чотирьох взаємопов’язаних рівнях – соціально-етнологічному (етноісторичні ознаки, політолого-етнологічні риси), побутовому (настрої, почуття), науковому (націоналізм як світогляд, доктрина, тип ідеології) та політичному (націоналізм як політичний рух). Не маючи можливості детальніше проаналізувати кожний із зазначених рівнів націоналізму, наголосимо на їх спільній підвалині – ідеї нації. Її живий політолого-етнологічний організм визначає духовні, вольові та інтелектуальні чесноти її членів, які ідентифікують себе як самодостатню структуру із власною історико-політичною вдачею, характером, соціо- і державотворчим потенціалом, історичними метою та завданнями діяльності [213, с. 49–50].

Прийнято вважати, що націоналізм є типовим політичним явищем для “цивілізацій локального типу”, культура яких фондована осьовою аксіологічною опозицією “ми – вони”. Націоналізм, як правило, виникає як реакція народу-етносу на деструктивні впливи зовнішнього середовища економічного, політичного, соціального спрямування, ризики та небезпеки, що ними породжуються. Для окремого індивіда даний, рідний йому народ-етнос за умов кризи традиційних інститутів є “найстійкішою референтною групою”, що дозволяє його розглядати як “засіб подолання стану фрустрації” [65]. До характерних особливостей

ідеології політичного націоналізму можна зарахувати: а) пріоритет етнонаціональних цінностей перед особистісними; б) домінування державності як засобу публічної орієнтації буття “моєї нації”; в) наявність самореалізаційних засад функціонування і розвитку “мого народу-етносу”, його культурної самобутності; г) пріоритет “героїчного минулого” та бажаного “світлого майбутнього”, які фетишизуються й міфологізуються щодо сьогодення як “недосконалого” і недостойного політичного стану.

Націоналізм попри ідеологічні штампи та “ярлики” недалекого минулого прийнято вважати передовою ідеологією, бажаним політичним принципом виходячи, насамперед, з його спроможності розбудити етнонаціональну свідомість, піднести її до досягнення спроможності “етнічного Я” як засобу утвердження його незнищенності, вічності в часі та просторі. Як політичний принцип націоналізм реалізується у процесах утворення та консолідації суверенних країн, розпаді імперій та метрополій. У цьому сенсі він постає як протидія інтернаціоналізму й імперіалізму, що дозволяє стверджувати про пріоритет, торжество конкретного “етнічного” над розпливчастим “глобальним” як планетарно діючим. Хоча набувати він може різних, а то й протилежних вимірів – від політики “спирання на власні сили” (Китай доби Мао-Цзедуна, КНДР доби Кім Ір Сена), ізоляціонізму (Албанія часів Е. Ходжи) до “японського дива” й експансіонізму “азійських тигрів” Південно-Східної Азії.

Україна як “розколоте” в етнополітичному вимірі суспільство, яке характеризується кризовим станом інституційного середовища, потребує відповіді на питання про власну політико-правову парадигму розвитку, яка, будучи уособленням національно-державотворчих потреб, інтересів і пріоритетів, запропонувала б ідентифікований інтегративний варіант ідеології в єдності її основних складових – економічних, політичних, соціальних, правових, психолого-етнологічних, культурологічних, геополітичних тощо. Останню складову – геополітичну – можна вважати, поза сумнівом, однією з найсуперечливіших, зважаючи, передусім, на офіційно проголошений курс інтеграції до євроатлантичних структур, з одного боку, і необхідності налагодження співробітництва в межах пострадянського економічного простору, – з іншого. Щонайменше, модель пошуку адекватної відповіді на виклики українського сьогодення продовжує залишатися затребуваною в частині ви-

роблення етнонаціонально ідентифікованого та соціально верифікованого європейського різновиду правової ідеології.

Омріяна багатьма політичними партіями та елітними групами “ідеологія всеукраїнської єдності”, яка відповідає корінним інтересам народів України й визначає геополітичну та геоекономічну політику держави [193, с. 427–428], за умов поглиблення політичної реформи трансформується в європейський тип ідеології, важливою складовою якої має стати політико-громадянський націоналізм. Останній – за умов “травмованого суспільства” – може претендувати на місце “офіційної ідеології недалекого минулого” [321, с. 60].

Вбачається, що однією з переваг політико-громадянського націоналізму як європейського типу політичної ідеології є його інтелектуальна та культурна підпорядкованість “світу нації”, що визначає структуру світогляду, ідеали, систему символів, орієнтацій, надій і сподівань, ставлення до себе і світу. Іншими словами, політична ідеологія дає змогу, як свідчить, зокрема, угорський досвід, визначитися з пріоритетами процесу соціальних змін, спертися на віковичний досвід поліетнічного народу, його усталені традиції, архетипи поведінки, соціальної дії з поточними та перспективними завданнями й засобами їх досягнення, тобто побудувати таку матрицю політичного мислення та дії, що зрозуміла всім, – “orbis” і “urbis”, собі та світові. Зазначені сутнісні ознаки націоналізму дають змогу суб’єктам політичної дії позиціонуватися в соціальному просторі та часі, конструювати соціальне середовище відповідно до завдань державотворення.

Політико-громадянський націоналізм як відносно самостійна ідеологія і ще доволі вузька соціальна практика має необхідний інтегративний, об’єднуючий у межах вітчизняного політичного простору потенціал, здатність досягти виважених компромісів, угод загальнонаціонального значення. Розгортання його можливостей сприяє ідентифікації українського суспільства, його різних соціальних груп, окремо взятих індивідів (за термінологією І.М. Варзара) в “єдинокраїнову етнополітичну націю”, формує підмурки громадянського суспільства “знизу” і правової держави “вгорі” [38]. Разом з тим національно ідентифікований тип ідеології формує особливий стан громадської думки, в основі якої, як свідчать вересневі (2006 р.) події в Угорщині, громадянське почуття відповідальності за долю країни, морально-етичні імперативи поведінки політичних суб’єктів, прозорість відносин влади і громадян країни, їхньої взаємодії, відкритість процесу прийняття рішень як засіб

легітимації влади, забезпечення ефективності управлінського процесу. При цьому важливо наголосити на особливій цінності угорського досвіду для України, зважаючи, насамперед, на ту обставину, що реформування посттоталітарних структур в обох країнах відбувалося парламентським шляхом.

“Розколотість” України в регіональному вимірі, своєрідність менталітету українців, перипетії процесу політичного реформування українського суспільства дають підстави наголосити на важливості фактора етнонаціональної ідентичності, яка у православних країнах практично однаковою мірою формується, як відомо, державою як політичною інституцією і церквою як соціальною інституцією. Це означає, що політичним партіям, їх лідерам не вдасться уникнути відповіді на запитання щодо доцільності створення в Україні єдиної Помісної православної церкви, фундатором концепції якої є, як відомо, УПЦ КП на чолі з Патріархом Філаретом, так само як і визначення перспектив зовнішньополітичної інтеграції – європейської чи євразійської.

Політико-громадянський націоналізм в умовах “розколотості” політичної свідомості в Україні спроможний сформувати культуру довіри, соціального консенсусу та їх утверджувати як соціальний капітал і, відповідно, ідентифікувати соціальні зміни на предмет їх відповідності національним інтересам, завданням державотворення тощо, а також визначити явища, події та факти у термінах, скажімо, за П. Штомпкою, “соціокультурної травми” чи “травматичного симптому”, подолання “посткомуністичної травми”.

Унікаючи крайніх форм прояву своєї сутності, політико-громадянський націоналізм не може уникнути відповідей на злободенні запитання сьогодення, насамперед, “проклятуці” – “хто ми?”, “звідки ми?” і “куди йдемо?”. А за таких умов він спроможний визначитися з орієнтирами і перспективами процесу соціальних змін, чим спроможний посприяти формування громадянського суспільства в єдності його базових функцій: ціледосягальної, адаптивної, інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Загальнолюдські цінності, спільне минуле, актуальне сьогодення та гідне майбутнє мають об’єднати різні сегменти вітчизняного політико-правового простору в єдину країну, державу і суспільство, в основі яких – вільна людина, самодостатня особистість, законослухняний громадянин. Органічна єдність людського, особистісного та громадянського формує й утверджує країну, державу і суспільство в їх онтологічному сенсі, функціональних проявах,

атрибутах вічності, незнищенності буття. Людина, укорінена в просторі та часі, формує соціально адаптовані, інтегровані й зорієнтовані у вічність форми соціальної самоорганізації. Звідси громадянський націоналізм, що базується на таких засадах, можна вважати ще політичною ідеологією народної волі й усвідомленої соціальної дії. Його першочерговими завданнями можна, передусім, вважати такі:

1. Подолання існуючих у політичній системі країни антидемократичних, архаїчних елементів, утвердження пріоритетів процесу соціальних змін, що зумовлюються національними інтересами, зокрема: а) авторитарного режиму (розпливчасто широкі, юридично невизначені повноваження Президента, Парламенту й Уряду, “закритість” політичної влади, доволі обмежена відповідальність за зміст та результати, загальні наслідки політико-управлінської діяльності); б) автократичного режиму (обмеженість кола осіб, які здійснюють реальну політичну владу, відокремленість більшості народу від процесу формування та здійснення політики); в) тоталітарного режиму (покладання надії на власну непогрішність, нетерпимість до інакомислення, антиінтелектуалізм щодо гуманітарного знання, догматизм тощо); г) анархічного режиму (анормативність соціальних відносин, свавілля сильнішого, відсутність гарантій безпеки, конфронтація владних структур, втрата владою здатності до компетентної дії); д) охлократичного режиму (презирливе ставлення до “низового народу” до гуманітарного знання і чужого соціального досвіду, відсутність почуття громадянської відповідальності під час електоральних та плебісцитарних процесів, ставка на маргінальні верстви населення тощо). Як уявляється, зазначені напрями дають змогу визначитись із завданнями орієнтованого процесу соціальних змін, суверенного розвитку, ідентифікуючи суб’єкт впливу за віссю “ми – вони”, “ми – не-ми”.

У контексті модернізаційного розвитку Україна має визначитися в історичному часі та геополітичному просторі, знайти адекватні часу відповіді (для себе і світу) на виклики і загрози, ризики та небезпеки, страхи і жахи, які пов’язуються з пошуком власної ідентичності, власної долі у глобалізованому світі. Український варіант відповіді полягає також у створенні політико-правового поля країни, конституційних засад його функціонування. На кожному кроці нас підстерігають народжені новітнім часом проблеми, які зводять нанівець самоорганізаційний потенціал суспільства, засади самоврядування, породжують масові почуття апатії, безвір’я, “гордієві вузли” гострих соціально-політичних

проблем з невизначеною перспективою їх розв'язання: влада як політичне владарювання і влада як конкурентне середовище; майбутнє України – авторитаризм чи демократія, унітарна чи федеративна держава, громадянське чи корпоративно-кланове суспільство; що нас чекає – прорив до постіндустріалізму чи сировинний анклав світової економіки тощо. З відповідями на ці й інші наболілі соціальні та політичні “хвороби” процесу становлення незалежності молодій країні не можна зволікати, адже зазначені питання набувають ознак доленосності, потребують приведення у відповідність з перспективними потребами та інтересами народу.

2. Намагання втілити базові цінності демократичного суспільства – свободи і відповідальності, власності, праці та безпеки тощо – постають не лише традиційним з точки зору європейської ментальності засобом національної ідентифікації та збирання державницьких сил по всьому спектру вітчизняного політико-правового поля, а й ознакою “приборкання” зазначених цінностей теплом людського взаєморозуміння, співпраці й успіху, утвердження самоорганізаційних засад та соціального розвитку, зовнішньополітичного позиціонування та просування національних інтересів. Очевидно, що зазначений блок необхідний для ідентифікації суб'єкта діяльності відповідно до національно орієнтованих пріоритетів, світоглядних переконань та утвердження ціннісних орієнтацій ринкового типу.

3. Започаткування й утвердження соціальних механізмів самоорганізації суспільства на засадах приватної власності, плюралістичної демократії, прав і свобод людини та громадянина заради формування суспільства “рівних можливостей”, “народного капіталізму” тощо, де роль правової ідеології важко переоцінити. Йдеться, передусім, про політико-правові механізми забезпечення рівності громадян України перед законом, верховенства права, участі працівників у розподілі прибутків підприємств, купівлі акцій, розвитку малого та середнього підприємства тощо, які мають сприйматися як ознаки ідентифікації та своєрідні критерії розвитку національно орієнтованого суб'єкта соціальної дії в умовах вітчизняного правового поля як такого, що наближений чи відповідає європейським правовим стандартам.

4. Пошуки відповідей на виклики, ризики та небезпеки сучасності, суверенного існування у глобалізованому світі на засадах політико-правового забезпечення оптимального співвідношення “глобального – національного – особистісного” у його підпорядкованості завданням фо-

рмування правової держави, громадянського суспільства та самодостатньої особистості. Усе значуще, що створене історією, має, як відомо, троїстий характер: особистісний, етнонаціональний та універсальний (вселюдський), – нехай то буде єврейська Біблія, грецька філософія, індійський буддизм, римське право, латинська теократія, італійський гуманізм чи, скажімо, німецька реформація. Будь-яка соціальна творчість базується на власних силах й індивідуальних обдаруваннях, має особистісний вимір, зумовлюється етноісторичним середовищем, що, власне, і дозволяє набувати ознак значущості, вселюдського значення. І в цьому сенсі громадянський націоналізм, як і будь-який інший європейський тип політичної ідеології, маючи троїстий вимір, постає феноменом світового значення. Його призначення полягає, як уявляється, в адекватній ідентифікації викликів, ризиків і небезпек, знаходженні гідних відповідей в частині, принаймні, пом'якшення нівелюючого впливу глобалізації на процеси національного (суверенного) та особистісного розвитку. Звідси можна стверджувати, що громадянський націоналізм як відповідна психологія, ідеологія та соціальна практика кореспондується з інтересами, цінностями, очікуваннями та сподіваннями проринкових соціальних груп і верств населення і, відповідно, може набувати різних типів (як і будь-яка інша ідеологія) – орієнтаційного, мобілізаційного чи амортизаційного. При цьому засадничою підвалиною ідеології політико-громадянського націоналізму має бути ідея обраної (бажаної) України відповідно до специфіки її бачення кожним суб'єктом ринку.

Важливим чинником становлення й утвердження громадянського націоналізму можна вважати територіальний патріотизм громадян України. Це поняття, будучи уведеним до наукового обігу В. Липинським, стосовно України означало, що вона має стати батьківщиною всіх її громадян незалежно від їх етнічного чи класового походження, віросповідання, соціального статусу чи рівня національної свідомості тощо; засобом політико-громадянської єдності може бути пробудження єдиноцілісного почуття солідарності всіх жителів певної етногеополітичної території, почуття любові до рідного краю як певної цілісності. Саме із зазначеним різновидом громадянського націоналізму можна значною мірою пов'язувати виконання покладеної на Україну історичної місії – створити “нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу” і тим самим “поєднати цивілізаційні полюси людства”. Хто зануриться у глибини цієї складної політолого-етнологічної проблеми, той зрозуміє і неодмінно констатуватиме: формування політичної нації бодай у гео-

політичних межах однієї провінції (регіону) багатонародної країни – це завдання поколінь і років, численних зусиль і “мільйонів терзань”. А коли так, напевно, буде здивований констатацією М.В. Томенка: у центрі країни єдиноцілісної політичної нації ще не існує, а ось на її периферіях – “низка зрілих територіальних політичних націй” [319]. Ми впевнені: це – або романтична веселка, або “приклад превентивного мислення” у контексті “казусу Т. Гоббса” “als ob” (“так, ніби...”).

Чому ж уповільнюється процес створення єдинокраїнової політичної нації, починаючи з центру, – справжня проблема проблем. Тому наспроти – тисяча негативів, у тому числі сутнісні ознаки “масового суспільства”, що формується в Україні. Зазначене знаходить своє вираження у послабленні родинних і класових відносин, релігії, поширенні ідеї “загального громадянства”, “подвійного громадянства” тощо, котра зневажає етнічними та патріотичними почуттями, прагненнями до єднання різних соціальних груп, територій і регіонів, національних та етнічних меншин. Показово, що при цьому має відбуватися зменшення ролі та значення центральної влади на користь регіональної (скажімо, відповідно до вимог принципу субсидіарності), послаблюватися деякі традиції, а людина має стати справжнім носієм громадянськості, національного характеру, що працює на визнання легітимності влади. Результатом втілення “принципу політичної громадянськості” є той факт, що харизма політико-правового порядку розподіляється між пересічними громадянами, влада втрачає священний характер, соціальний контроль стає справою мас, а мова постає, за Е. Шилзом, засобом єднання членів соціальної спільноти між собою та всіх разом із центром, тобто перетворюється на загальнонаціональний політико-етнічний інтеграційний чинник формування єдиного соціального простору, складовою якого є і простір правовий.

Негативи на шляху формування масового суспільства в Україні можуть бути суттєво послаблені шляхом запровадження такого зразка ідентифікації, яким є нова регіональна ідентичність. Останню ми розуміємо як системну сукупність відносин, які: а) пов’язуються з поняттям “мала батьківщина”; б) ідентифікуються як спільне громадянство на засадах однієї – місцевої – мови. Нова регіональна ідентичність передбачає, що до традиційних засобів ідентифікації має додатися неотрадиційністська, в основі якої – відоме твердження: “Ми пишаємося нашою землею, тому що ми – наші”. Можна припустити, що “міра” поєднання традиції та модерну в регіональному вимірі різна, однак “сила ідентич-

ності” найбільша в тих регіонах, де досягається оптимум між “традицією” і “новацією”. Так, зокрема, за результатами аналізу підсумків останніх політичних подій перших років XXI століття можна стверджувати, що “традиція” у різних регіонах виявляється по-різному, – пасивна і дещо депресивна на Півночі країни, активна на Півдні та Сході, що іноді виявляється як “втрата ідентичності”, тоді як тенденція до “пасіонарності” посилюється зі Сходу на Захід з деяким послабленням у Центрі країни. Отже, традиція потребує модернізації в її, зокрема, європейському вимірі.

Звідси є підстави стверджувати, що формування громадянської ідентичності має, насамперед, регіональний вимір як визначальний і перехідний водночас до ідентичності, в основі якої перебуває явище ідентифікації індивіда із суспільством і країною. Іншими словами, “культура укоріненості” потребує “культури мобільності”, здатності до розвитку і соціокультурних змін, експансії мирними засобами. Отже, нову регіональну ідентичність можна визначити як здатність до громадянської і соціокультурної активності, демонстрації власної спроможності засобами поєднання “традиції” і “модерну”. І все це, звісно, у межах закону, уникаючи при цьому спроб поставити під сумнів територіальну цілісність країни, протиставлення одних регіонів іншим, поділу на “своїх” і “чужих”. Завдання полягає в тому, щоб запропонувати соціально та просторово репрезентативну сукупність регіонів як самодостатніх і залежних один від одного водночас, тобто як цілісну різнорідну єдність, об’єднану єдиним соціо- та медіапростором, спільними потребами та інтересами, пріоритетами соціального розвитку, засобами загальнонаціонального єднання, інтеграції та ціледосягання.

Важливим питанням є врахування індексу, або коефіцієнта, регіональної ідентичності, який значною мірою корелюється, з одного боку, “природним патріотизмом”, а з іншого – “набутим патріотизмом”, характерним, зокрема, для столиці країни. На цій підставі можна стверджувати, що громадянську ідентичність як підвалину політико-громадянського націоналізму, його “силу” визначає “міра” конвергенції традиційних засад життя в їх регіональному вимірі з інноваціями новітньої доби, модерном як засобом конструювання соціальної дійсності, суспільства в єдності та взаємодії його складових. Звідси одним із пріоритетних завдань можна вважати утвердження правопорядку як різновиду соціального порядку в його модерному розумінні, утвердженні засад його функціонування як усталених.

В умовах сучасного стану України – процесу трансформаційних змін – особливого значення набувають питання розробки концептуальних засад модернізаційного розвитку, засадничою підвалиною якого могла б бути національна ідея. Виходимо з того, що вона виростає і стверджується на засадах усвідомлення спільності інтересів і потреб, неподільності історичної долі, осягнення своєрідного “духу народу”, що реалізується шляхом пошуку адекватних відповідей на виклики часу, спробах віднайти власний природний шлях розвитку, забезпечити необхідну динаміку самоорганізаційних процесів. Національна ідея постає як єдність етнонаціонального і загальнолюдського, соціально-психологічного і теоретичного, традиційного і модернізаційного, громадянського й політичного, як усвідомлення сутності, генези і перспективи розвитку, історичного безсмертя власного “Я” як народу. Звернення до наукової та художньої творчості видатних представників української культури – Пилипа Орлика, Григорія Сковороди, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Грушевського, Олеса Гончара та багатьох інших – національна ідея тісно пов’язувалася з визвольними змаганнями, боротьбою за свободу і незалежність, власну гідність та пристойне життя.

Шевченкове почуття “сім’ї єдиної”, відданість свободі, незалежності завжди допомагало українцям відчувати себе непереборюваною нацією, долати труднощі, будувати сучасне, вірити в майбутнє, знаходити гідні відповіді на проблеми національного буття відповідно до викликів часу, накопиченого досвіду, норм, традицій і звичаїв, світобачення та світосприйняття. Українська національна ідея не має нічого спільного ні з гіпертрофованою зарозумілістю, винятковістю чи зверхністю, ні з “комплексом меншовартості”, “молодшого брата” чи психологією гетьманщини (“два українця – три гетьмани”) тощо. Так само хибними уявляються спроби вважати українську національну ідею шовіністичною, адже вона, за Іваном Багряним, ніколи не будувалася на вузьких етнічних засадах: їй органічно притаманна “інституція згоди”, прагнення до соціальної толерантності, єднання, інтеграції. Саме тому національна ідея – це, насамперед, ідея об’єднуюча, яка спонукає до відродження, до пошуку власних шляхів загальнонаціонального розвитку. Однак українська національна ідея не була ідеологією, вона завжди була й залишалася ідеєю – їй бракувало попри харизматичність творців свого парадигмального виміру.

Виходячи з досвіду цивілізованих країн світу можна сказати, що сучасні США, мабуть, не відбулися б як постіндустріальне суспільство, якби ще в роки “великої депресії” не був проголошений “Новий курс” Ф. Рузвельта. Держава Ізраїль за історично короткий строк, завдячуючи ідеї “Землі обітованої”, кратно виросла і зміцніла, перетворилася у бастион на Близькому Сході. Здається, що важливість осягнення сутності національної ідеї починає розуміти політична еліта Російської Федерації, її політики. Б. М. Єльцин, колишній президент, неодноразово наголошував, що Росії потрібна загальнонаціональна ідея, яка згуртовувала б націю, об’єднувала і підіймала людей на відродження, була б противагою політичному розбрату. Віддає належне російській ідеї як засобу консолідації суспільства і чинний Президент Росії В. Медведєв.

Кілька аргументів на засадування української національної ідеї як підвалини політико-громадянського націоналізму:

- поява у центрі Європи суверенної України стала потужним консолідуючим та стабілізуючим геополітичним чинником, котрий попри негаразди сьогодення сприяє національному відродженню, започаткуванню основоположних норм демократії та цивілізованого життя, торує шлях до світового співтовариства вільних народів. Визнання світовою спільнотою нашої країни як повноправного суб’єкта демократичного соціального розвитку має реалізуватись у відповідних засобах самоорганізації, самоствердження, самореалізації та самовозвеличення її народів;
- у суспільстві перехідного типу кратно збільшується кількість і масштаби загроз національній безпеці. Під гаслами наведення конституційного порядку можуть викликатися до політичного життя доволі жорсткі лідери з відповідними методами вирішення проблем. Саме тому мають бути певні гарантії, застереження від можливих найжорсткіших варіантів суспільного розвитку, легітимно-консенсусні механізми розв’язання соціальних конфліктів, подолання криз тощо;
- українське суспільство дедалі більшою мірою політизується й ідеологізується. І це природно. Стерильного, позапартійного суспільства бути не може. Мало того, тільки за допомогою партій, політичних еліт формується громадянське суспільство, без якого Україна не має перспектив стати цивілізованою країною європейського співтовариства;

- Україна – багатонародна країна, її населення складається з представників 136 народів-етносів – великих і малих, вона має кілька центрів етнокультурного, соціально-політичного тяжіння, до її складу входять різні етно- і геополітичні регіони та ін.;
- здійснення важливих доленосних кроків на загальнодержавному рівні має передбачати “компромісний варіант з’ясування істини”, свідченням чому є, зокрема, прийняття Конституції України, та з тим, аби стратегія загальнонаціонального розвитку мінімально залежала від суб’єктивних побажань вищих посадових осіб, окремих лідерів політичних партій тощо, а втілювалась у життя всіма лідерами незалежно від того, перебувають вони при владі чи в опозиції. У цьому контексті національна ідея сприяє політико-ідеологічній визначеності влади, її політичній відповідальності. Саме тому важливо зрозуміти, що національна ідея не рівнозначна національній зашореності, так само як нетотожні державність і тоталітаризм, порядок і диктатура;
- осягнення сутності національної ідеї у контексті сучасного стану та перспектив розвитку країни дає змогу вийти на розробку новітніх політичних технологій, формування, зокрема, спільної платформи дій партій, громадських організацій, органів державної влади, створення засадничих підвалин блоків і об’єднань, укладання угод, досягнення компромісів тощо. За допомогою такого підходу кожна структура може знайти власне природне місце, “екологічну нішу”, уникаючи при цьому прогалів, пустот, політичного та ідеологічного вакууму.

Відповідно, є підстави розглядати факт здобуття українським народом своєї незалежності як безпосереднє втілення сутності української національної ідеї, адже народи України упродовж багатьох століть героїчно боролися за свою державність. Принаймні, історія буття українського народу репрезентує п’ять історичних подій, які ідентифікуються як українська державність: 1) держава Київської Русі (VIII – XIII ст.), яка еволюціонувала, як відомо, від одноосібної монархії до федерації та конфедерації, чим продемонструвала у ті далекі часи зразки державного управління, які сьогодні вважаються цивілізаційними; 2) Галицько-Волинська держава; 3) Козацька держава; 4) Західноукраїнська народна республіка і 5) Українська народна республіка (7 листопада 1917 – листопад 1920).

Зазначене дозволяє стверджувати, що український народ упродовж віків мав потужний державотворчий потенціал, який закономірно

знайшов втілення в Акті проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У цьому контексті вбачається, що цей день доречніше було б йменувати, скажімо, Днем національного відродження чи, як варіант, Днем Держави, оскільки незалежність є лише однією з складових цього надзвичайного здобутку українського народу. Незалежність не завжди має своїм наслідком утворення власної держави. З іншого боку, зазначений факт, історичний за своїм значенням, дозволяє стверджувати, що Україна як суверенна і незалежна, демократична і соціальна держава постала закономірним явищем, а не окремим неочікуваним випадком, як це інколи стверджується.

Можна стверджувати, що сутністю української національної ідеї є державотворчий потенціал українського народу, який репрезентується героїчною багатовіковою боротьбою і матеріалізується у загальновідомих п'яти історичних формах української держави, на яких я уже наголосив. Однак при цьому потрібно розрізняти, характеризуючи українську національну ідею, її носія – український народ – як суб'єкта державотворення, який, прагнучи до власної державності, змінювався у часі і просторі, пройшов шлях від племені до нації і зупинився перед політичною нацією, поставши при цьому державотворчим народом.

Здобувши державність, український народ постав носієм суверенітету, єдиним джерелом влади, що і зафіксовано ст. 5 Основного Закону.

Звідси доречно, характеризуючи змістовну частину української національної ідеї, розрізняти її сутність, яка змінювалась з плином часу: до відомих подій 1991 р. її зміст обумовлювався державотворчим потенціалом.

З проголошенням незалежності України зміст української національної ідеї змінився відповідно до чинного статусу українського народу як суверенного: нині на порядку денному завдання, які пов'язуються з відповіддю на запитання: “Як нам облаштувати Україну як демократичну країну?” відповідно до європейських і світових стандартів рівня та якості життя, прав і свобод людини. Звідси сутність української національної ідеї, що нескладно передбачити, полягає в реалізації можливостей українського народу як країнотворчого, де Україна має постати демократичною країною з визначеними правовими нормами взаємодії держави і суспільства як її складових відповідно до ментальних, соціокультурних, геополітичних, географічних особливостей буття українського народу.

Відповідно до сутності української національної ідеї, на етапі після проголошення незалежності та здобуття власної держави однією з “слабких ланок” є відсутність належного діалогу держави і суспільства, громадян країни і влади, слабка роль у цьому процесі політичних партій, громадських організацій, несформованість політичних ідеологій та, зокрема, відсутність правової ідеології як складової правової системи та засобу формування правової свідомості.

Зазначене позначається не лише на делегуванні суспільством своїх найбільш підготовлених представників до “гілок влади”, а на визначенні цілей, механізмів, перспективи розвитку, формуванні політичної нації і, як наслідок, впливу останньої, суспільства в цілому на процеси делегування повноважень, визначенні геополітичних пріоритетів, забезпеченні демократичного контролю за діяльністю влади тощо.

Не випадково попри чинну конституційну норму згідно з якою народ є єдиним джерелом влади в Україні (ст. 5), більшість населення ідентифікують себе, за результатами соціологічних досліджень, з Україною як країною.

Зазначені питання можна віднести до своєрідних “слабких ланок” в історії сучасного українського державотворення, так само як і визначення конституційних повноважень українського суспільства в єдності його базових структур – самодостатньої особистості та правової держави. Характеризуючи кожен із зазначених структур, необхідно наголосити на пріоритеті особистісного начала, адже бідна за сучасними стандартами людина завжди залишиться рабом. Соціальні стандарти життя є відправними і визначальними водночас щодо утвердження якщо не всебічності, то, принаймні, комплексності розвитку людини як особистості, громадянина і працівника, формуванні буттєвої єдності цих базових якостей в життєдіяльності кожної окремо взятої людини.

З бідним народом нікому ще не вдалося побудувати успішну країну чи, скажімо, сформувати політичну націю, яка б мала повноту народовладдя як засобу виявлення та реалізації волі й інтересів громадян країни. Не випадково німецький канцлер Отто Бісмарк любив повторювати: “Кожен народ заслуговує на такий уряд, на який заслуговує!” А ми, керуючись вимогами української національної ідеї в її модерному значенні – українського народу як європейського, маємо наголосити на його цивілізаційній місії: підпорядкувати потенціал держави завданням утвердження України як демократичної країни. Цього можна досягти лише розвиваючи суспільство як систему в частині його базово-

вих функцій – ціледосягання, адаптації, інтеграції, відтворення структури та зняття напруги, а також власне людини.

Саме процесом формування людини як особистості, громадянина і працівника, стандартів рівня й якості життя в частині їх обумовленості діяльністю держави полягають основні проблеми взаємодії держави і суспільства, громадянина і держави, проблеми, які до того ж посилюються конституційною невизначеністю механізмів правової взаємодії – у Конституції України відсутні терміни “суспільство” та “країна”.

За цих умов особлива роль має покладатись на політичні партії, принаймні за двома ознаками: 1) детально виписаними політичними ідеологіями відповідно до специфіки свого місця в системі національного політичного спектру – лівого, правого чи центристського (політичний плюралізм) і 2) формування механізмів політичної відповідальності шляхом запровадження різних виборчих систем, зокрема, пропорційної виборчої системи з відкритими списками як такої, що найбільше наближена до адекватного врахування та законодавчої реалізації інтересів різних груп українського суспільства, а значить і народу в цілому.

Важливі завдання при цьому мають бути покладені також на правову ідеологію як моністичну, тобто таку, що обумовлена принципами верховенства права, законності і правопорядку, що дозволяє не лише сформулювати несуперечливе законодавче поле, а й керуватись нормою закону як засобом правової оцінки будь-яких дій, подій чи фактів в їх сприянні становленню України як демократичної країни.

І, нарешті, вимоги української національної ідеї в економічній сфері спрямовані на уникнення монополізації економіки окремими фінансовими групами, утвердження ринкових методів господарювання – конкуренції, добровільного ціноутворення, невтручання держави, у тому числі і шляхом ручного управління економікою, відсутність державного протекціонізму тощо, тобто запровадження всього того, що дозволяє розвести владу і бізнес. Йдеться, таким чином, про соціально-ліберальну модель розвитку українського суспільства як таку, що цілком відповідає менталітету народу, конституційним принципам, соціальним умовам та цілям розвитку.

Соціал-ліберальна модель розвитку України дозволяє, на мій погляд, поєднати самоорганізаційний потенціал українського народу з пріоритетними, визначеними Конституцією України, можливостями держави, передусім в частині накопичення та соціально справедливого, скажімо, в дусі західної соціал-демократії, розподілу благ, а також на-

ближення до цивілізованих стандартів рівня й якості життя на засадах самоорганізації підприємницької активності населення.

Для цього в Україні наявні, за А. Смітом, необхідні умови: 1) соціальний мир і спокій, що відповідає ментальним характеристикам українця з його традиційним дистанціюванням від влади та зосередженням на власній трудовій діяльності; 2) можливість кожному зайнятись своєю легітимною справою, передусім малим та середнім підприємництвом; 3) порівняно невисокі податки, хоча в цій частині ситуація останнім часом дещо погіршилась.

Самоорганізаційні механізми дозволяють диференціювати українське суспільство, структурувати його за ознакою характеру трудової діяльності, активізації підприємницької активності, легітимного трудового доходу, ведення господарства за типом поселення тощо, чим посприяти активізації соціальних зв'язків, процесам вертикальної і горизонтальної мобільності, підвищення стандартів рівня життя тощо. Суспільство має функціонувати як живий організм, а не бути "тінню" держави.

Відповідно, цивілізаційна спрямованість національної ідеї, якщо звернутися до канонів соціологічної науки, полягає у побудові демократичної країни, яка ідентифікується за такими ознаками, які визначають європейський вибір: 1) наявність античної доби; 2) поділ влади на світську та духовну; 3) поліконфесійність (католицизм, протестантство чи християнство); 4) панування закону; 5) соціальний та політичний плюралізм; 6) дієвість представницьких органів, які уособлюють суверенність вибору народу та верховенство права; 7) індивідуалізм, самодостатність [308, с. 97–101].

Проросійський цивілізаційний вибір має не лише іншу просторову орієнтацію, а й є іншим за змістом, передбачаючи, зокрема, такі ідентифікатори: а) гетерогенна основа єдиного народу; б) поліконфесійність; в) визначальна роль держави; г) пріоритетність суспільних інтересів, суспільства над індивідом; д) спільні географічні фактори (спільна історія, кордони, родинні зв'язки, близькість мов тощо) [200, с. 8].

Так що тут є предмет вибору за багатьма ознаками: часовими, просторовими, ціннісними, цивілізаційними, особистісними тощо.

Наші аргументи узасадничуються, як уже наголошувалось, багатовіковою історією та генезою українського народу як державотворчого. Відповідно, і нинішні завдання щодо формування демократичної країни обумовлюються діяльністю визначального суб'єкта цього трансфо-

рмаційного процесу, яким є український етнос як титульний, який дав назву країні, його воля, традиції, інтереси, менталітет, уподобання, тобто все те, що ми називаємо потенціалом і ресурсом розвитку. Однак ця спроможність, будучи непереборною, потребує унормування, адаптації та інтеграції у межах єдиного цілого, яким є демократична країна. Саме на цьому напрямі сконцентровані не лише перспективи та завдання, а й виклики, ризики та небезпеки щодо облаштування нашого спільного Дому, яким є Україна. Якому бути цьому Дому – залежить виключно від нас.

Чому важлива постановка цілей соціального розвитку? Тому що це дозволяє досягти стану т. зв. “консенсусної демократії”, коли набір цілей, соціальних пріоритетів здатний викликати не тільки соціальну солідарність, а й суспільний ентузіазм. Якщо ж цілі національного розвитку не можуть бути викристалізовані і сформульовані, легітимна влада, виходячи з національних інтересів, має забезпечити необхідні умови для дії закону, за визначенням А.Сміта, природного розвитку суспільства (“легкі” податки, відсутність війн, можливість відкрити і легітимно “вести приватну справу” тощо), тобто, надати кожному громадянину можливість займатися своєю справою за умови, звісно, що вона не є соціально загрозливою. Раціоналізація діяльності окремо взятого індивідуума надає можливість раціоналізувати життя соціуму, підняти його з колін і звести на ноги, надати першопочатковий імпульс для розвитку, створити умови для запровадження правових механізмів та дії соціальних регуляторів.

Якщо зазначений механізм природного соціального розвитку покласти в основу моделі розвитку, то це означає, що вона повинна бути збалансованою, врівноваженою в її тактичній та стратегічній ліній політичною поведінки, виражати рівнодіючу інтересів суб’єктів політико-ідеологічного процесу з метою об’єднання співгромадян, забезпечення їм оптимального, повнокровного функціонування і розвитку. Призначення такої моделі – сприяє ефективній самореалізації народу шляхом подолання стану соціальної аномії та політичного розбрату, формуванню громадянського суспільства, досягненню цілей соціального поступу. Суб’єктами ідеології національного творення мають бути, на наш погляд, титульна нація, інші народи-етноси, що проживають у країні, суспільство загалом, а не розпливчата “соціальна держава” (як це часто позиціонується).

Підіб’ємо підсумки. Модель розвитку, її концептуальні засади становлять комплексне, системне утворення, що складається з трьох (ос-

новних) компонентів: 1) конституційних правових норм (це й є “каркас” аналізованого політико-правового простору країни; 2) системи ідей, концептуальних положень, цілей, ідеалів процесу соціальних змін суспільства, його пріоритетів, які об’єктивно відіграють роль інтегративно-спрямовуючих чинників, факторів мотивації, солідарності та соціального ентузіазму (це й є викладений домінантний лейтмотив – сукупність політолого-етнологічних проблем України як країни, осмислених у призмі теорії національної ідеї); 3) політико-ідеологічних принципів здійснення, функціонування влади, взаємодії центру і регіонів, держави і громадянського суспільства, влади і громадянина, політичних партій, профспілок, громадських об’єднань тощо (це є контекстно викладена синтезна матриця політичного мислення та дії основних суб’єктів соціальної дії).

Змальовуючи загальні контури моделі, зазначимо, що остаточну відповідь на її відповідність реаліям сьогодення може дати виключно її “соціальна ціна”, основними вимірами якої є модернізаційний розвиток країни та гідний рівень життя народу. Матеріалізація моделі – справа конкретних конструктивних дій найближчої перспективи, відправні засади яких значною мірою обумовлюються змістовними та функціональними характеристиками правової ідеології, яка дозволяє забезпечити суспільні орієнтири соціального розвитку, орієнтуватися на суспільні потреби та інтереси громадян країни, започаткувати формування цілеорієнтувальних правових практик, як на рівні суспільства, так і окремих сфер його життєдіяльності, громадян країни. Зазначена діяльність має ґрунтуватись на сучасному знанні, відповідних технологіях, які мають стимулювати інноваційно-підприємницький стиль життєдіяльності.

Доречною тут є теза Джеймса Медісона: “Громадяни, що мають намір самостійно керувати своїм життям, повинні озброїти себе владою, що орієнтується на знання” [363]. А це означає, що діяльність органів державної влади може бути підпорядкована завданням продукування знання, яке уособлює, передусім, освіта та наука, інноваційний розвиток країни, а зворотнім боком цього процесу має бути забезпечення доступу до інформації, відкритості діяльності влади.

Динаміка утвердження “суспільства знань” в Україні, зворотною стороною якого є т. зв. “масове суспільство”, що відображає загальноосвітовий процес перетворення людини в масу і пов’язується, насамперед, із стандартами і цінностями ринку як самодостатніми (достаток,

індивідуальний успіх, благополуччя, комфорт, стабільність, порядок тощо), а також зразками, що розробляються, рекламуються і пропонуються масовою культурою. Таке суспільство характеризується, як відомо, високим рівнем індустріального або постіндустріального розвитку, усталеними механізмами соціальної стратифікації, втратою традиційних засобів ідентифікації (етнічних, релігійних, кастових, соціально-групових, класових, особистісних) і утвердженням нових (індивід ідентифікує себе з існуванням, яке йому нав'язується, і знаходить в цьому джерело власного розвитку і самозадоволення) тощо. Особливістю масового суспільства є також та обставина, що соціально маркіроване (престижне) споживання виконує, насамперед, ідентифікаційну та цілеорієнтовану функції.

Масове суспільство, що формується в Україні, є нестабільним, перехідним, таким, що намагається поєднати відповіді на виклики глобалізації зі спробами адаптуватись до усталених традицій, звичаїв, менталітету нації. При цьому визначальна роль у цьому процесі становлення відводиться масовій культурі, переваги якої, порівняно з традиційною, вбачаються в тому, що вона є засобом “м'якої могутності” – несилового поширення впливу, невідчутної зовнішньої експансії, спроможної набувати ознак нетрадиційної і легітимної водночас. За твердженням британського історика Н. Фергюсона, масова культура, будучи продуктом індустріального суспільства, є своєрідною “продуктивною силою”, спроможною сформувати світовий інформаційний простір на засадах релаксації, управління споживацькими настроями, потребами та засобами їх задоволення – товарами, символами, модою, товарними знаками, престижним споживанням тощо. Її експансіонізм можна розглядати як засіб і ресурс модернізації суспільства, формування “людини-маси”, яку вирізняють такі риси, як потурання власним бажанням та емоціям, інертність, безініціативність, агресивність, егоїстичність, здатність до творення, за Х.Ортега-і-Гассет, і “найбільшого блага, і найбільшого зла”.

Хоча розрізнити, що є “найбільше благо, а що – найбільше зло” не завжди уявляється можливим. Як приклад, можна розглядати мережу ресторанів швидкого харчування “McDonalds”, стрімке поширення яких має характер глобальної експансії, а діяльність може бути ідентифікована як загроза якщо не національним інтересам, то, щонайменше, здоров'ю людини. Продукти харчування, які стандартизовані згідно з потребами людини в їжі як засобу споживання, а не якісного харчування,

хоча й за доступною ціною пропонуються клієнтам, не можуть вважатися збалансованими, скажімо, за ознакою “білки-жири-вуглеводи”: їх вживання призводить до своєрідної “вуглеводної агресії”, наслідком якої є, зокрема, стрімке збільшення маси тіла. Не випадково, відомий американський соціолог Дж. Рітцер всевітню мережу “McDonalds” характеризує як загрозу людству, зважаючи на масштаби її поширення та характер послуг, що надаються. Відповідно, масова культура може ідентифікуватись як така, що сприяє формуванню українського суспільства як суспільства ризику.

Індустрію масової культури утворюють, як відомо, такі основні її сегменти:

- засоби масової інформації як своєрідні експансіоністські підрозділи формування т.зв. “контрольованої маси” засобами безособистісного впливу – створенням і поширенням різноманітних соціальних міфів, вульгаризацією індивідуальної та колективної свідомості, громадської думки тощо;
- система організації та стимулювання масового попиту на продукцію та товари (індустрія моди, реклама);
- індустрія здоров’я (формування іміджу здорового способу життя);
- індустрія дозвілля (туризм, книговидавництво, популярна музика тощо);
- міжнародна мережа Internet.

Ще одну особливість масової культури можна вбачати в тому, що вона утворює своєрідну основу сучасного соціального дискурсу, позиціонування організацій, інститутів як засобу формування “дорядчої демократії” й однієї з форм “самоконтрольованого процесу соціалізації населення”, підпорядкованого завданням ціледосягання. На цю її здатність звернув увагу ще Ю.Габермас, зазначаючи, що саме засоби масової інформації дозволяють довершити процес формування масового суспільства, утверджуючи соціальний статус масової культури на засадах інтеграції масового виробництва та масового споживання. Звідси можна стверджувати, що масове суспільство в Україні формується, функціонує за законами посткласичного соціального простору і напевно не може розглядатися як аномічне чи дисфункційне, дезорганізоване й аномативне.

При цьому характерними рисами “масової культури” можна вважати:

а) її комерційний характер, здатність набувати ознак товару чи продукту, певної послуги, споживання яких має давати прибуток. При цьому квінтесенцією масової культури, її найодіознішим і пародійним

виразом є т.зв. кітч (від нім. Kitsch – несмак, дешева продукція, що розрахована на зовнішній ефект);

б) апеляція до людини як вищого творіння бога і разом з тим недосконалої істоти, як біосоціального феномену, що постає в двох іпостасях водночас – Бога і диявола, творця і руйнівника, продовжувача роду людського і його нищителя. Побудований суперіндустріальний світ ґрунтується на людському егоцентризмі, є одноплщинним, далеким від гармонії, таким, що зорієнтований на прагматичну політику, гроші й успіх;

в) звернення до різних верств міського населення, які є “серединними”, тобто такими, що знаходяться між “фольклором та вчено-аристократичними верхами”;

г) спроможність породжувати не тільки естетичні, а й соціальні емоції, конструюючи життєвий “філософії надії”, який ґрунтується на споживанні товарів і послуг;

д) прагнення до заміни істини консенсусом, відмова розуму в його здатності адекватно представляти світ людського існування, розглядаючи його як інструмент задоволення потреб. Віра як моральний імператив інтерпретується в суто інструментальному сенсі – як засіб відновлення душевного комфорту;

е) ставка на моду і рекламу, які примушують людину до наслідування зразків, що пропонуються, часто попри бажання та фінансові можливості;

є) здатність до формування молодіжних субкультур як надгрупових спільнот з відповідними символами, атрибутикою, сленгом, нормативним комплексом, організацією і стилем спілкування, формами дозвілля тощо;

ж) особлива увага приділяється мові спілкування як засобу соціального конструювання дійсності, моделювання соціального простору.

Вищезазначені аргументи дозволяють стверджувати, що масову культуру можна розглядати не тільки як “знаряддя практично-духовного перетворення людини”, а й як ефективний засіб внутрішньої консолідації та адаптації суспільства до зовнішнього середовища в їхній підпорядкованості стратегічно орієнтованій соціальній дії.

2.2. Правова ідеологія як засіб формування правомірної поведінки особи

Соціальний розвиток завжди постає, як відомо, діалектичною єдністю різноспрямованих, а то й взаємовиключних процесів – інтеграції і

дезінтеграції, уніфікації та диференціації, утвердження і заперечення в їх підпорядкованості домінуючим тенденціям людського буття.

Як відомо, суттєвий вплив на перебіг процесів державотворення громадяни здійснюють на виборах шляхом голосування. Україна, відповідно до класифікації Л. Даймонда, є країною з електоральною демократією, де мають місце вільні загальнонаціональні вибори, однак слабким є громадянське суспільство, відсутній ефективний захист громадянських прав і політичних свобод [359, р. 67–68].

За цих умов особливого значення набуває процес формування політичної культури сучасної молоді, її громадянських чеснот як складових культури реальної участі у процесах вироблення, формування та здійснення політико-ідеологічного процесу. Українське суспільство надзвичайно зацікавлене у цивілізаційній соціалізації молодого громадянина, формуванні його демократичної політичної свідомості, його спроможності до саморозвитку та самореалізації.

Формування політичної культури молоді, набуття нею політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою демократичного функціонування країни.

Особлива роль у формуванні політичної свідомості і поведінки громадян належить суб'єктам і агентам політичної соціалізації [254, с. 206]. При цьому суб'єктами політичної соціалізації є соціальні інститути, що пропонують відповідну систему політичних норм, цінностей, моделей поведінки. До них належать сім'я, група однолітків, суспільні об'єднання й організації, політичні партії, державні органи й установи. Агенти політичної соціалізації (освіта й засоби масової комунікації) виконують роль трансляторів політичних норм і цінностей, які продукуються суб'єктами. Залежно від стадії політичної соціалізації ці інститути мають різний ступінь впливу на свідомість і поведінку індивіда.

На первинній стадії політичної соціалізації найефективнішим соціальним інститутом є сім'я, інтереси, потреби, цінності та орієнтації якої значною мірою впливають на формування соціальних настанов індивіда, його ціннісних орієнтацій та їх реалізацію в майбутньому. При цьому характер політичного розвитку залежить від низки факторів, зокрема:

- змісту оціночних суджень батьків щодо суспільно-політичних подій, частоти обговорення політичних питань у сім'ї;
- єдності політичних поглядів у батьків;

- складнощів політичної ідентифікації батьків, соціально-економічного статусу сім'ї;
- кореляції між політичними поглядами і поведінкою батьків, інших членів сім'ї та дітей;
- соціально-політичної активності та громадянської позиції членів сім'ї тощо.

Вторинна стадія політичної соціалізації характеризується розширенням кола вищезазначених суб'єктів і агентів соціалізації. Індивід здобуває власний політичний досвід, учитьсЯ робити самостійні висновки щодо подій і фактів. У зв'язку з цим визначальний вплив на політичний розвиток особистості мають ті інститути, що сприймаються як найбільш компетентні та соціально ефективні, спроможні до розв'язання чи хоча б актуалізації суспільно важливих проблем. Так, наприклад, в демократично розвинутих країнах молодіжні громадські організації є одним із головних суб'єктів вторинної політичної соціалізації. В Україні ступінь їхнього впливу значно нижчий, що обумовлено їх невисоким авторитетом у цьому середовищі.

Вищенаведені стадії політичної соціалізації є взаємопов'язаними між собою. Аналіз процесу їх протікання, взаємодії та взаємовпливу, а також формування політичної культури є визначальними чинниками громадянської зрілості молоді [9, с. 96–105].

У процесі виховання суттєве значення має формування індивідуальної свідомості молоді людини як відображення суспільного буття через призму конкретних умов життя та діяльності особи. Складовою індивідуальної свідомості молоді є її політична свідомість як сукупність певних почуттів, стійких настроїв, ідей, традицій, що відображають корінні інтереси молоді людини, а також політичних інститутів суспільства. Керуючись своїми уявленнями про свободу, справедливість, про демократичні принципи та права людини, кожна особистість формує особистісні пріоритети – соціальні, політичні, громадянські тощо. Відповідно, сформована політична свідомість особистості може вважатись першим результатом засвоєння пануючої в суспільстві політичної культури. Другою її складовою є участь людини в політичному процесі.

Таким чином, політична культура особистості включає два основних компоненти: політичну свідомість і політичну поведінку. Відтак маємо говорити про культуру особистої участі в процесі реалізації влади: від голосування за певного кандидата як акта делегування своїх по-

вноважень в управлінні державою до виконання безпосередніх функцій управління державою.

Узагальнюючи, наголосимо на таких складових вищезазначеного процесу:

- формування політичної культури має пов'язуватись з реалізацією демократичних процесів у країні;
- політична культура молоді є складовою загальної культури суспільства;
- політична культура є визначальним чинником соціальної активності молоді;
- проблема формування політичної культури молоді має розглядатись в єдності умов її буття та з урахуванням суттєвих змін участі молодих громадян у державотворчих процесах.

Важлива роль в аналізі основних детермінантів прояву політичної культури належить психологічним чинникам.

У науковій літературі виокремлюються такі властивості особистості, які впливають на формування та прояви її політичної культури: біологічні (темперамент, стать, вік), психологічні (емоції, воля, пам'ять, мислення, характер), соціальні (настанови, цінності, світогляд), особливості темпераменту та характеру, емоційна зрілість, соціальний інтелект, особливості локусу контролю, самосвідомості індивіда, система індивідуальних цінностей, тип особистості та її самооцінка, набір особистісних характеристик.

Урахування вищезазначених чинників аналізу процесу формування культури дозволяє обґрунтувати концептуальну модель особистості з її мотиваційно-потребовою сферою, когнітивним стилем та стилями міжособистісної взаємодії й ціннісних орієнтацій [43, с. 105–110].

Особливості формування політичної культури мало вивчені, оскільки, власне, й поняття “політична культура” надто складне, неоднозначне і навіть суперечливе.

Те, що нині називають політичною культурою, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма та багатьох інших учених. Значний інтерес до проблеми політичної культури виявляють і сучасні вчені.

Основні підходи щодо розуміння сутності поняття “політична культура” можна звести до таких основних

а) під політичною культурою розуміють систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

б) сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

в) процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

г) об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, що проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

д) система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

Попри різнобічність трактувань змісту поняття “політична культура” є підстави стверджувати, що вищезазначені ознаки прояву сутності феномену, який аналізується, постають його складовими [58, с. 135–139].

За розробленою С. Вербою типологізацією визначення політичної культури може набувати такого вигляду

Існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, оскільки надто різними видаються підстави для такої типологізації. Загалом дещо спрощено можна виокремити два основних підходи до визначення змісту поняття “політична культура”, які, проте, часто об'єднують в єдине ціле:

а) сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів;

б) політична культура вбачається як процес, спосіб, конкретна форма реалізації сутнісних сил людини, її знань суспільно-політичних утверджень.

За вищенаведеними структурними елементами політична культура постає єдністю є поєднанням політичної свідомості, політичних знань та практичної дії, які мають, у свою чергу, власну структуру та особливості. Відповідно, політична культура може бути визначена як сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників політичного процесу як складових політичної системи. При цьому її складовими мають розглядатись:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- спроможність до оцінювання певних політичних явищ, оціночні судження щодо процесу здійснення влади;

- емоційно-почуттєві ознаки як показники сформованих політичних позицій (скажімо, патріотизм, любов до батьківщини);
- наявність зразків політичної поведінки, що мають тенденцію до відтворення та поширення [335, с. 29–31].

При цьому на політичну культуру покладаються такі функції:

- пізнавальна – політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянину) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію інших;
- ідентифікаційна – полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти;
- орієнтаційна – характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі;
- виховна – сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим з будником підвищення політичної активності людини;
- регулююча – проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень;
- комунікативна – завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління;
- інтегруюча – політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади;
- соціалізація – політична культура сприяє відповідному засвоєнню норм – регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству.

Проблема формування політичної культури громадян набуває особливого значення, зважаючи на ментальність українців, яким, як відомо, притаманна:

- інтровертність у сприйнятті всього, що їх оточує, зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- кордоцентричність, яка проявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуро-творчості й естетизмі життя, що поєднується з своєрідним анархічним індивідуалізмом, перевагою чуттєвого над волею та інтелектом.

Розглядаючи сутнісні аспекти формування національної самосвідомості громадян, варто уникати спрощених підходів, зводити їх до розв'язання питань мови, освіти, культури, висвітленню звичаїв та традицій. Самосвідомість, як відомо, ґрунтується на певному ціннісному просторі, що складається з таких фундаментальних для кожної людини цінностей, як здоров'я, сім'я, особиста безпека, стосунки з оточенням, матеріальне становище, цікава робота, справедлива оплата праці, сильна влада (законність і порядок).

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, особливо молодих, є поліцентризм їх політичних орієнтацій. Як відомо, виокремлюють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. Суперечливий характер процесів соціальних змін, які відбуваються в Україні, непослідовність і нерішучість здійснення реформ сприяли не лише розкріпаченню масової свідомості, розхитуванню традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й формуванню негативних явищ. Зокрема, сьогодні політична свідомість громадян України є розколеною. На її характері, сутності, особливостях позначились кризові явища, під впливом яких молоде покоління значною мірою продовжує перебувати в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездуховності, аморальності, зневіри у майбутнє тощо. Некритичне перенесення на наш національний ґрунт сумнівних цінностей та моральних норм масової культури значною мірою деформує свідомість, психологію молоді, негативно позначається на стані політичної свідомості молоді [174].

Відповідно, формування політичної культури молоді, набуття нею політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою функціонування політики, передусім її основного актора – держави.

З огляду на це процес електорального вибору повинен бути зорієнтований саме на того суб'єкта виборчих перегонів, який, у випадку обрання, спроможний краще за інших проводити державну політику,

сприяти захисту інтересів та задоволенню потреб свого виборця. Однак усталеною є ситуація, за якої виборці швидко розчаровуються в об'єкті свого електорального вибору, хоча недовіру йому можуть висловити лише на наступних виборах. Причинами такого стану речей є як об'єктивні чинники (т.зв. "ефект медового місяця" тощо), так і суб'єктивні, зокрема, поки що недостатньо усвідомлений електоральний вибір значної частини громадян.

Важливим чинником становлення електоральної культури громадян України є громадсько-політична активність, передусім, молоді. Її особливістю як вікової соціально-демографічної групи, яка соціалізується, засвоює загальноосвітні, професійні та культурні функції, готується до виконання соціальних ролей дорослого населення є та обставина, що в її соціальному складі є значною частка тих, хто не має власного повноцінного соціального становища (учні, студенти), характеризується переважно своїм минулим (батьків, сім'ї) або ж майбутнім соціальним статусом, пов'язаним, передусім, з професійною підготовкою. Важливо також враховувати, що соціальні особливості різних груп молоді обумовлюються не лише їх номінальною належністю до формальних структур суспільства, але й безпосереднім залученням до різних субкультур, неформальних масових рухів тощо.

До основних соціальних проблем молоді можуть бути віднесені: вивчення ролі й місця молоді в соціальному розвитку суспільства, аналіз "соціального портрету" різних груп молоді, вивчення запитів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, соціальних очікувань молоді в усіх сферах життєдіяльності; формування активної життєвої позиції, стилю життя і поведінки; розгляд особливостей адаптації в різних соціальних сферах; вивчення життєвих планів молоді й визначення оптимальних умов їх реалізації; дослідження резервів соціальної активності і причин пасивності, включеності молоді до соціального управління й місцевого самоврядування; визначення морально-психологічної готовності до праці й безробіття тощо.

Якби соціалізація молоді передбачала лише пасивне віддзеркалення дійсності, соціальних умов, то виховання зводилося б до вироблення механізму адаптації, конформістських настанов, виконавської слухняності, засвоєння кожним новим поколінням одних і тих самих ідентичностей, що унеможлиблювало б процес соціальних змін. Саме тому важливого значення набувають соціальна ініціатива, творчість, прагнення до нового та міра їх наявності в діяльності молодої людини. Зазначе-

ний процес своєрідного суспільного омолодження болгарський соціолог П. Мітев назвав, як відомо, “ювентизацією”, який передбачає зміни, що здійснюються безпосередньо молоддю чи за її участю. За своїм змістом ювентизація є специфічним видом соціальної творчості, що зумовлена новим доступом молоді до соціально-політичної й ціннісної системи суспільства.

При цьому оптимальним засобом забезпечення єдності соціалізації й ювентизації є соціальна ініціатива, яка передбачає не лише засвоєння молоддю норм суспільства, а й набуття ознак суб’єкта соціальної дії з його здатністю до диференційованої самооцінки, самостійності ухвалення рішень.

Відтак вкрай необхідне теоретичне забезпечення процесу політичної соціалізації молоді. Адже молодь, по-перше, є однією з великих соціально-демографічних груп суспільства. По-друге, вона постійно поповнює економічно активне населення країни. Та життєве самовизначення молоді, при цьому, є неоднозначним. Значна її частина посідає не останнє місце в нових соціальних групах (підприємців, менеджерів, банківських працівників). Збільшилась кількість молодих людей, які очолюють суспільні рухи, молодіжні організації, партії. З іншого ж боку, молодь лишається однією з найбільш незахищених соціальних груп. Вона не впевнена у своєму майбутньому, потерпає від недостатності соціального досвіду тощо.

Нинішній процес політичної соціалізації молоді характеризується багатовекторністю. Певній її частині властиві політичний нігілізм, аполітизм, розчарування, відмова від боротьби за свої права, еклектичність процесу політичної соціалізації, міфологемність. І це можна зрозуміти. Молоді люди перебувають у складній ситуації: руйнуються усталені традиції, змінюється соціальна структура суспільства, уявлення про життєві цілі та способи їх досягнення. Однак ці реалії ще не повністю усвідомлені молодим поколінням і, відтак, не впливають на консолідацію його групових інтересів.

У політичній соціалізації молоді спостерігаємо такі тенденції розвитку:

- поширення політичного нігілізму, аполітизму;
- фрагментарність, еклектичний характер входження в політику;
- поліцентризм політичних орієнтацій молодих людей;
- маніпулятивний вплив ЗМІ на політичні уподобання молоді;
- інституціалізація й політизація молодіжного руху;

- перехід від колективістських форм соціального життя до індивідуальних, від авторитарності до демократизації, від міфологем до раціоналізму;
- з підвищенням освітнього рівня молодого покоління зростає його політична інформованість, компетентність, а відтак і цінність для нього політики.

Прояви альтернативних тенденцій в суспільстві потребують пошуку шляхів подолання політичного нігілізму та абсентеїзму молодого покоління.

У зв'язку з цим актуалізуються питання проведення наукових досліджень із зазначеної проблематики та вивчення досвіду зарубіжних країн. Це по-перше.

По-друге, слід вжити заходів щодо підвищення рівня політичної активності молоді, зокрема створити систему демократичної політичної освіти, утвердження засад національної та соціальної толерантності, свободи як абсолютної цінності.

По-третє, одним з важливих напрямів роботи з молоддю має стати політико-правове виховання. В науковій літературі цей процес визначається як систематичний, цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей з метою підготовки громадянина до суспільного життя, формування норм поведінки, які відповідають домінуючим у суспільстві ідеям, нормам, правам, національним інтересам.

Для реалізації вищезазначеного уявляється доцільним:

- докорінно оновити зміст, форми, методи й технології вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі безперервної підготовки відповідних фахівців;
- запровадити цілеспрямовану політико-правову освіту населення (вивчення норм поведінки, культури відносин, правового статусу особи тощо);
- створити державну систему політичної освіти з належним використанням потенціалу політико-правової науки.

Необхідність забезпечення в Україні стійкого переходу до нового соціального порядку обумовлює потребу засвоєння з раннього віку знань про політичну символіку української держави, її історію з найдавніших часів. Все це має сприяти формуванню у молодого покоління патріотизму, політичної толерантності та критичного ставлення до будь-яких форм політичної пропаганди.

Причинами розмитості політичної свідомості молоді є кілька чинників, передусім: а) неструктурованість вітчизняного політичного простору, де домінують вузькокорпоративні інтереси, а не усталені типи ідеологій, що не дозволяє утвердитись ідентичностям у політичній свідомості молоді [193]; б) наявність суперечностей між молоддю та інститутами політики щодо можливості останніх розв'язати глибинні соціальні проблеми молоді чи, принаймні, реалізувати ті ідеї, котрі висловлюються політиками, що сприяє відчуженню молоді, призводить до індивідуальної дезорганізації, аномії, зростання нігілізму тощо; в) суперечливість політичної свідомості молоді, відсутність чітких політичних орієнтацій та уподобань, що не дозволяє усвідомити власний статус з точки зору досягнення єдності дій чи групових інтересів. Вищезазначене породжує практику відмови від традиційних політико-ідеологічних цінностей з домінуванням таких особливостей політичної свідомості як лабільність, фрагментація і мозаїчність, низький рівень довіри до політичних інститутів, емоційність оцінок тощо.

Як зазначає Є. Шестопал, у молоді період дорослішання якої припав на період ринкових реформ, знання про політику абстрактні, інтерес до політики незначний [346]. Молоді люди за умов невизначеності перестають довіряти політичним інститутам, тоді як більшість громадян, здійснюючи свій політичний вибір, багато в чому покладаються на зразки, що навіюються засобами масової інформації та рекламою. На думку Д. Ольшанського, домінування неусвідомлених уявлень у свідомості є наслідком процесу масовизації, пов'язаного з функціонуванням у сучасному суспільстві різних видів інформації [240]. Тому однією з особливостей політичної свідомості молоді є домінування емоційно-психологічної складової, тоді як періодам стабільного розвитку країни має відповідати розвинута громадянська самосвідомість, у тому числі представників молодого покоління.

Громадянська свідомість, будучи історично відображеною в свідомості людини та відповідним чином ідентифікованою політико-ідеологічними й етичними засобами, тобто самоусвідомленням себе як громадянина країни і члена суспільства, розумінням своєї ролі в процесі їхнього становлення і розвитку є особливою формою масової, групової та індивідуальної свідомості.

Завдання формування електоральної культури молоді обумовлюється:

- необхідністю створення можливостей для самореалізації молоді в політичній сфері. Молоді люди повинні вміти використовувати свої політичні, соціально-економічні, культурні права й свободи і водночас сумлінно виконувати політико-правові обов'язки. В цьому сенсі процес політичної соціалізації молоді набуває ознак формування чеснот громадянина;
- становленням інформаційного суспільства, що потребує відкритості й доступності інформації, нового знання тощо;
- самоорганізаційним потенціалом українського суспільства як засобу і ресурсу розвитку [221];
- кризовим станом українського соціуму, системною кризою, викликану переходом до ринкових відносин, подолання якої потребує якісно іншого рівня свідомості членів суспільства.

Особливістю сучасного стану українського суспільства можна вважати ту обставину, що, з одного боку, створюється все більше можливостей реалізувати свої інтереси та задовольняти потреби, однак, з іншого боку, ускладнюються умови та можливості для такої самореалізації. Складний і суперечливий процес переходу до ринку має своїм наслідком, як відомо, зниження зайнятості молоді, зростання безробіття, підвищення професійної кваліфікації та перекваліфікації, формуванням систем соціального захисту окремих соціальних груп, в тому числі й молоді. Водночас набули поширення “старі” форми експлуатації молоді: економічна й сексуальна злочинність, наркоманія. Цілком закономірно, що суттєві зміни торкнулися характеру та особливостей протікання міграційних процесів у молодіжному середовищі.

“Включення” молоді до активного суспільного, в тому числі й політичного, життя має два тісно пов'язані один з одним процеси – соціалізації молоді й ринкової трансформації суспільства. Включаючи молодь у систему чинних суспільних відносин, суспільство змінюється й само: процеси соціалізації переростають в трансформаційні зміни суспільства. У свою чергу, модифікуючи суспільство, молодь змінюється й сама, перетворюється в активну складову суспільства шляхом долучення до його функціонування.

Віддаючи належне молоді як суб'єкту соціотворчого процесу, не варто впадати в крайнощі, зокрема пускати процес її політичної соціалізації на самоплив. Умовою успішної політичної соціалізації є, як відомо, зміна поведінки особи відповідно до потреб суспільства і згідно з бажанням самого індивіда. Будь-яке суспільство завжди прагне вихова-

ти таку особу, яка б підтримувала перспективні орієнтації розвитку, процесу соціальних змін. [305].

Важливе місце в формуванні та вихованні політичної культури громадян України належить політико-правовій ідентифікації, адже кожна людина має потребу в уподібненні до інших, певної політико-правової спільноти, передусім громадян країни.

Проблема ідентичності як пошук відповіді на питання: “Хто я?”, “Кому належу?”, “Де моє коріння?”, “Як я ставлюся до інших людей?”. “Якою є мета мого життя?”, “Яке моє місце в політико-правових процесах українського суспільства?” тощо. є важливою складовою формування політичної культури.

Аналізуючи стан громадянської свідомості сучасної молоді, зокрема за результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Центром соціальних та політичних досліджень “СОЦИС” з 28 квітня по 15 травня 2006 року, (1800 респондентів, похибка +/- 2.4 %), необхідно наголосити, що громадсько-політична активність молоді не відрізняється скільки-небудь суттєво від представників інших вікових категорій.

Так, на запитання “Чи переконували Ви друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів протягом останніх 12 місяців?” частки респондентів 18–30 років та 55 років і більше виявилися ідентичними. Натомість, громадсько-політична активність респондентів 31–40 років та 41–54 років статистично значуще є вищою (на рівні $p < 0, 01$ та $p < 0, 05$ відповідно) порівняно з аналогічними показниками молоді та людей похилого віку [див. табл. 1].

Табл. 1. Чи переконували Ви друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів протягом останніх 12 місяців?, %

	Вік респондентів				Різниця (2)-(1)	Різниця (3)-(1)	Різниця (4)-(1)
	18–30 років N=436	31–40 років N=320	41–54 років N=459	55 років і більше N=585			
	1	2	3	4			
Ні	81,0	70,6	74,7	81,0	-10,4*	-6,3**	0
Так	19,0	29,4	25,3	19,0	10,4*	6,3**	0
Разом	100	100	100	100			

* Різниця – статистично значуща на рівні $p < 0, 01$.

** Різниця – статистично значуща на рівні $p < 0, 05$.

За нижченаведеними чинниками електорального вибору парламентських виборів 2006 р. – знайомство з програмою партії (блоку) та її підтримка, відчуття симпатії до лідера (інших представників) партії (блоку), довіра представникам партії (блоку) та відчуття антипатії до представників інших політичних сил – відмінності у відповідях респондентів різних вікових груп знаходяться у межах похибки. Різниця в ступені впливу оточення виборця на його електоральний вибір двох вікових груп – 18–30 років та від 55 років і більше – порівняно з респондентами вікових категорій 31–40 років та 41–54 років є статистично значущою в сторону збільшення на рівні $p < 0,05$ [див. табл. 2].

Табл. 2. Що насамперед визначило Ваше рішення проголосувати за певну політичну силу на виборах до Верховної Ради України?, %

	Вік респондентів				Різниця (2)-(1)	Різниця (3)-(1)	Різниця (4)-(1)
	18–30 років N=436	31–40 років N=320	41–54 років N=459	55 років і більше N=585			
	1	2	3	4			
Знайомство з програмою і її підтримка	19,4	23,9	21,2	22,4	4,5	1,8	3
Відчуття симпатії до лідерів цієї партії (блоку)	27,1	27,3	29,1	26,3	0,2	2	-0,8
Довіра представникам цієї партії (блоку)	33,8	31,9	33,5	35,9	-1,9	-0,3	2,1
Відчуття антипатії до представників інших політичних сил	8,3	10,1	8,9	6,2	1,8	0,6	-1,9
Я зробив вибір під впливом порад оточуючих	4,8	1,7	2,1	4,5	-3,1**	-2,7**	-0,3
Разом	100	100	100	100			

** Різниця – статистично значуща на рівні $p < 0,05$.

Результати соціологічного дослідження, проведеного з 26 червня по 9 липня 2009 року консорціумом з семи провідних соціологічних ком-

паній⁹ також засвідчили, що відсоток молоді, яка здійснює електоральний вибір, керуючись свідомими мотивами, статистично значуще відрізняється від загальноукраїнського показника у меншу сторону. Взаємопов'язаним індикатором є більша частка серед молоді тих, хто, порівняно з загальноукраїнськими даними, не дивиться інформаційні програми центральних телевізійних каналів та взагалі не читає всеукраїнські газети та журнали [див. табл. 3].

Табл. 3. Індикатори громадянської свідомості молоді

Чинники електорального вибору, %	18–29 років	Україна загалом
Саме ця людина може вирішити проблеми, які стоять перед нашим суспільством	39,5	43,5
Вся попередня діяльність цього політика дозволяє мені зробити висновок про те, що йому під силу вивести країну з хаосу	30,4	34,6
Цей політик притримується найбільш близьких мені поглядів і переконань	25,1	29,1
Зацікавленість в отриманні інформації, %		
Не дивлюся інформаційні програми центральних телевізійних каналів	4,6	2,9
Не читаю взагалі всеукраїнські газети та журнали	46,2	41,6

Таким чином, результати опитувань свідчать, що показники громадсько-політичної активності та усвідомленого формування об'єкту електорального вибору серед молоді поступається представникам інших вікових категорій. Більше того, має місце негативна тенденція. За словами директора Центру “Социс” М. Чурилова, молодь меншою мірою, ніж доросле населення, готова йти на вибори. Серед них більша частка тих, хто не визначився як голосувати, причому політична активність молоді, порівняно з активністю всього населення, є помітно меншою, ніж це спостерігалось раніше.¹⁰ Очевидно, що такий стан речей не сприяє становленню засад громадянськості, утвердженню пріоритету прав і свобод людини й громадянина. Розуміючи складність проблеми формування політичної свідомості молоді, її безпосередній

⁹ Центр “СОЦИС”, Київський міжнародний інститут соціології, компанія “R&V Group”, Центр імені Разумкова, Центр “Соціальний моніторинг”, Центр “Український демократичний круг”, Компанія “ФОМ-Україна”. Всього було опитано 18 655 респондентів, зважений загальний масив склав 10422 анкети, похибка +/- 0,9 %

¹⁰ Інтерфакс, 25.11. 2009.

зв'язок з процесами державотворення та їхнім політико-ідеологічним забезпеченням, уявляється доцільним наголосити на важливості здійснення заходів щодо: а) посилення ефективності діяльності політичних інститутів шляхом звернення до найважливіших проблем молоді, залучення її представників до партійних лав, зокрема молодіжних сегментів політичних партій; б) представництва і захисту інтересів молоді у вищих ешелонах влади; в) зміцнення ідеологічної політики, дотримання ідеологічного розмаїття, створення й активної підтримки самостійних молодіжних організацій (військово-патріотичних, політичних, релігійних, спортивних, профспілкових, клубів за інтересами, організації дозвілля тощо); г) побудови цілісної системи політичної освіти студентської молоді на засадах формування механізмів самоконтролю громадянськості молодої людини; д) формування чіткої структури засобів масової комунікації, які б сприяли об'єктивному висвітленню політичних подій тощо.

Серед опитаних студентів Київського національного університету культури і мистецтв, як свідчать результати соціологічного дослідження, 60,2 % практично не займаються громадською роботою, а 19,7 % займаються нею один чи два рази на рік. Хоча якщо 33,5 % опитаних студентів політика зовсім не цікавить або скоріше не цікавить ніж цікавить, то дуже цікавить або скоріше цікавить ніж не цікавить – 49,3 %

Відповіді на питання “Кого можна вважати успішною людиною в нашому суспільстві (дозволялось дати не більше трьох відповідей) розподілилися наступним чином:

- 58 % людину, щасливу у сімейному житті
- 40,8 % успішного бізнесмена, підприємця
- 32,7 % людину, яка має надійних друзів
- 28,8 % високоосвічену людину
- 25,7 % зірку телеекрану, шоу-бізнесу
- 22,1 % висококваліфікованого лікаря, педагога
- 21,3 % людину з високими доходами
- 20,4 % відомого спортсмена
- 19,8 % депутата, політичного діяча, представника вищої державної влади
- 19,8 % відомого письменника, актора. Художника
- 17,8 % щасливчика, улюбленця долі
- 13,2 % відомого вченого
- 7,7 % людину яка має впливових і багатих родичів і знайомих.

Соціологічне дослідження “Вивчення еміграційних настроїв населення Львова, потреб репатріантів та членів родин трудових мігрантів”, проведене в 2010 році Міжнародним інститутом освіти, культури та зв’язків з діаспорою Національного університету “Львівська політехніка”, засвідчило, що у віковій групі “21–30” більшість респондентів хочуть поїхати за кордон з метою працевлаштування (46,94 %), навчання (58,82 %) та на постійне місце проживання (48,98 %). Важливим є те, що тенденцією стало збільшення кількості потенційних мігрантів саме серед молоді, причому переважно з вищою освітою. Найбільше себе бачать за кордоном представники технічних спеціальностей. Серед студентів, які вивчають ІТ-технології, ця цифра сягає 90 %. Зазначене дозволяє стверджувати, що наявною є загроза втрати висококваліфікованого людського капіталу, а в подальшому – серйозні демографічні диспропорції у зв’язку зі зростанням частки молоді серед потенційних мігрантів та зростання темпів депопуляції населення.¹¹

Окрім цього, в Україні зростає кількість самогубств серед молодих людей у віці від 15 до 19 років, випадків невротичних розладів, депресивних станів у старшокласників. Негативною є статистика щодо занять молодих людей фізкультурою та спортом: менше половини юнаків і дівчат залучено до занять фізкультурою і спортом, і тільки 30 % молоді без ризику для здоров’я можуть виконувати нормативи фізичних навантажень. Сьогодні в Україні поширеним серед молоді є алкоголь, наркотики і тютюнопаління.

За даними міністерства у справах сім’ї, молоді та спорту, наприкінці 2010 року в Україні палили 45 % юнаків і 35 % дівчат, вживали алкоголь 68 % хлопців і 64 % дівчат, близько 80 % наркозалежних – це молоді люди віком від 14 до 35 років. 13 % молодих людей в Україні вживають марихуану або гашиш. Загалом, за останні 10 років частка хворих на наркоманію серед неповнолітніх збільшилася у 6–8 разів. Тенденція до зростання захворюваності на ВІЛ/СНІД все ширше охоплює дітей та молодь. Кожна шоста дитина в Україні народжується з відхиленням здоров’я, а за час навчання у загальноосвітньому навчальному закладі школярі втрачають щонайменше третину свого здоров’я: погіршується зір, слух, стан хребта, зростає кількість випадків невро-

¹¹ УНІАН, 22.02. 2011.

тичних розладів, захворювання нирок, органів травлення, нервової та ендокринної системи¹².

З огляду на вищезазначене, необхідними є кардинальні зміни в молодіжній політиці. Для формування здорової нації потрібно об'єднання зусиль всього суспільства.

Особлива увага сучасних соціологів до молодіжної проблематики є одним із показників якості життя українського суспільства. Справа в тому, що підвищений інтерес до молодіжного покоління характерний, кажучи словами Карла Манхейма, для “динамічних суспільств”, які переживають інтенсивні соціальні зміни. Процеси демократизації обумовили необхідність переходу від пасивної, виконавської життєвої установки, яка нещодавно домінувала в масовій свідомості, до активної, самостійної позиції. Молоді як соціальній групі, найбільш схильної до інновацій і найменш скованої стереотипами минулого, здійснити подібний перехід значно легше, ніж старшому поколінню. Перед сучасною молоддю відкриваються можливості самостійної інтерпретації соціальної дійсності і вибору способів дій, стилю життя, що, на її думку, сприяє суспільним змінам. У політичній сфері молодь здатна забезпечити підтримку політичного курсу реформ, сприйняти західні демократичні цінності з урахуванням власних національно унікальних традицій, виступити не тільки об'єктом, а й активним суб'єктом молодіжної політики. У зв'язку з цим правомірним є постановка питання, щодо міри відповідності політичної культури сучасної української молоді завданням політичної трансформації соціуму.

Відповідно в контексті сформульованого питання уявляється доцільним з'ясувати зміст поняття “політична культура” та його емпіричні індикатори.

Незважаючи на деякі розходження в трактуваннях, вітчизняні і закордонні дослідники визнають, що політична культура – це сукупність стійких компонентів політичної свідомості і політичної поведінки населення стосовно складових політичної системи: інститутів влади, політичного режиму, політичних цінностей тощо. Політична свідомість є соціально-психічним відображенням політичної реальності. Вона виконує функцію орієнтації людини в сфері політики, тоді як політична поведінка являє собою взаємодію індивіда з політичним середовищем з метою його адаптації чи зміни. Попри тісний зв'язок вищезазначених двох компонентів, у деяких випадках вони можуть існувати незалежно один від іншого. Так,

¹² УНІАН, 03.11. 2010.

політична поведінка спроможна набувати імпульсивного характеру, здійснюватись без регулятивного впливу політичних орієнтацій. У свою чергу, політичні орієнтації не завжди реалізуються в поведінці, зокрема через відсутність необхідних для цього умов.

Важливим кроком щодо вдосконалювання понятійного апарата соціологічного дослідження політичної культури є розробка системи показників і індикаторів її виміру. Спираючись на класифікацію когнітивних, афективних і оцінювальних складових політичної культури, запропоновану американськими дослідниками Г. Алмондом і С. Вербою, в українському суспільстві можна виділити такі характерні показники її прояву:

I. Показники політичної свідомості

1. Політична компетентність: інтерес до політичних подій; міра участі в дискусіях з політичних питань; інформованість про політичні події та їхня суб'єктивна важливість; переконаність у важливості політичної активності та можливості вплинути на перебіг політичного процесу.

2. Політичні цінності: ступінь прийняття (чи неприйняття) оцінювальних суджень про волю, демократію, соціальну справедливість, рівність, індивідуалізм, роль держави, ринкову економіку, приватизацію, характер міжнаціональних відносин тощо.

3. Політична ідентифікація: оцінювальне ставлення до діяльності партій, рухів, організацій; рівень інформованості про партійні програми і ступінь їх підтримки; відчуття причетності до нації, держави, країни, міста, району.

4. Політична довіра: переконаність у легітимності режиму; ставлення до провідних політичних лідерів; ступінь довіри і підтримки інститутів влади різного рівня ієрархії.

II. Показники політичної поведінки

1. Участь у діяльності партій, рухів, організацій.

2. Електоральна поведінка: участь у парламентських і президентських виборах, референдумах; участь у місцевих виборах; електоральні переваги і мотиви електоральної участі.

3. Протестна активність: участь у підписанні листів і петицій, мітингах і демонстраціях, страйках, насильницьких діях.

4. Участь у роботі органів державної влади і місцевого самоврядування.

Вивчення політичної культури вимагає врахування специфіки її проявів у тих чи інших соціальних групах. Не випадково, що при розг-

ляді процесу соціальних трансформацій у центрі уваги дослідників опиняються політичні уявлення й поведінкові стратегії груп, які сприяють або перешкоджають змінам.

Формування політичної культури молоді є, як відомо, цілеспрямованим процесом навчання і виховання, що включає освоєння соціального досвіду, виробленого людством, розвиток відповідної нормам сучасного демократичного суспільства свідомості. Іншими словами, це процес становлення особистості як суб'єкта і об'єкту політичних відносин.

Педагогічний процес формування політичної культури розуміється як цілісна система, що розвивається. Такий підхід дозволяє акцентувати увагу на наступних компонентах: політичні знання, соціальні і інтелектуальні уміння і навички, система цінностей та інституційний досвід. Отримані при цьому політологічні знання вважаються засвоєним політичним досвідом, накопиченим людством, є такими, що безпосередньо впливають на свідомість і готують суб'єкта дії до активної участі в житті демократичного суспільства. Інтелектуальні й соціальні вміння і навички формуються як в процесі обговорення політичних проблем, так і безпосередньої участі.

Для педагогічно організованого процесу розвитку політичної свідомості ключове значення має співвідношення індивідуально і колективно орієнтованих цінностей. Такий підхід визначається самою природою політичної діяльності, направленої на досягнення балансу особистих і суспільних інтересів в державі, створення умов для повноцінного розвитку особи, вільного прояву громадянських ініціатив, широкої діяльності громадських організацій, політичних партій, ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування.

Індивідуально орієнтовані цінності першопочатково визначають поведінку особи і стають своєрідною точкою опори формування політичної культури індивіда, яка може розгортатися шляхом:

- освіти, як ключа до особистого успіху, знаходження свого місця в ієрархії суспільних відносин;
- праці та її результатів як головних чинників реалізації задатків людини (природних і набутих);
- розвитку особистих здібностей, які є найважливішим чинником особистого кар'єрного зростання, соціальної мобільності людини;
- націленості в майбутнє, що означає здатність людини впливати на свою долю, формувати її й утверджувати [126, с. 97–102].

Зрозуміло, в реальності ціннісний спектр політичної культури набагато складніший, і суб'єкт діяльності у ряді випадків може припускати лише коригування тих, що вже склалися (в сім'ї чи найближчому оточенні) ціннісних настанов. Проте без сформованої системи етичних орієнтирів не може бути і мови про належний рівень розвитку політичної свідомості. При цьому слід уникати нав'язування тих або інших політичних поглядів і оцінок.

Цінності, мораль, моральність повинні бути нерозривно пов'язані з освітою. Загальнолюдські цінності, а також способи їх відтворення і досягнення, що історично склалися, складають ядро культури. Ціннісні орієнтації визначають життєве кредо людини і його політичну позицію, дозволяють надситуативно сприймати дійсність, бачити дійсний зміст подій, вчинків, явищ, що поза сумнівом сприяє формуванню в об'єкта впливу відчуття внутрішньої гідності і пошани до інших.

У організаційному плані освіта, орієнтована на виховання політичної культури, включає систему наочних навчальних курсів і позаурочну діяльність. Основним недоліком традиційного навчання є те, що зміст навчальних курсів нерідко виявляється відірваним від життя, навіть якщо вони дискусійні і інтерактивні. Позанавчальна діяльність сприяє формуванню політичної культури високого індивідуального рівня, оскільки передбачає не тільки передачу знань, а й формування висхідних умінь і навичок, закріплення базових цінностей соціально-політичної поведінки. Такого роду навчальна діяльність спрямована на формування основ інституційного досвіду взаємодії з різними соціальними суб'єктами.

Позанавчальна діяльність, направлена на формування первинного інституційного досвіду, забезпечує перехід до другого рівня виховання політичної культури, що передбачає органічне поєднання індивідуальних і суспільних цінностей цивілізованої соціально-політичної поведінки.

Логіка комплексного підходу до педагогічного процесу підготовки участі в політичному житті передбачає необхідність набуття суб'єктом діяльності інституційного досвіду. Останній здобувається в різноманітних суспільних об'єднаннях, групах, рухах, закладах освіти і поза ними. Це, перш за все, досвід демократичного життя як засіб формування політичної культури громадянського типу. Як соціальний індивід чоловік є творінням культури і стає особою тільки завдяки засвоєнню трансльованого суспільного досвіду.

Зміст демократичного інституційного досвіду включає право “обирати і бути обраним”, а також уміння його реалізувати. Для формування потреби участі в управлінні й самоврядуванні потрібно надати суб’єкту діяльності можливість спробувати себе в організації і діяльності асоціацій, клубів, засобів масової інформації. Це необхідний інструмент не тільки формування соціальних умінь і навичок, а й виховання, становлення індивідуально і суспільно важливих цінностей.

Структура психолого-педагогічного процесу, соціалізація людини покликані вирішувати три основних завдання: дати громадянам знання про світ, державу і політику; озброїти їх інтелектуальними й соціальними уміннями і навиками; підготувати до політичної участі в житті суспільства на основі сформованої системи цінностей, набутого інституційного досвіду.

Наявний рівень політичної культури нашого суспільства не дає підстав для втішних оцінок щодо темпів розвитку демократії в Україні, не забезпечує формування належної компетенції, потрібної для становлення демократичної політичної культури, системи політичної освіти в Україні. До низки питань, пов’язаних з останньою проблемою можна віднести й основоположну – невизначеність змісту політичної освіти як чинника формування політичної культури насамперед через концептуальну невизначеність моделі бажаного майбутнього й певну суперечливість завдань реформування освіти. Принаймні, зміст політичної освіти не передбачають формування особистісної системи політичних поглядів, соціально-політичної активності молоді. У сучасній соціальній психології, як стверджує Г.М. Андреева, домінує уявлення про особистість як таку, що здатна активно конструювати свій внутрішній світ і світ соціальної взаємодії. Погодившись з цією тезою, можна припустити, що продуктивним щодо визначення психологічних засад змісту політичної освіти може бути підхід до особистості як суб’єкта життя, здатного розв’язувати поточні суперечності, бути відповідальним за свою діяльність та її наслідки. За такого підходу психологічний ефект політичної соціалізації визначатиметься мірою соціальної відповідальності особистості, мірою її толерантності, готовності до взаємодії, політичної ідентифікації тощо. При цьому формування психологічної моделі змісту політичної освіти, адекватної завданням громадянського суспільства передбачає тісний зв’язок когнітивного й соціального розвитку індивіда, відповідність змісту освіти особливостям психічного розвитку особистості на всіх етапах соціалізації згідно з принципами

неперервності, міждисциплінарності, інтеркультурності, зв'язку з дійсністю тощо. У цьому сенсі варта уваги дилемно-контroversивна модель політичної освіти, що зорієнтована на розвиток критичного мислення, використання набутих знань для побудови прогностичних моделей поведінки, залученість до прийняття рішень тощо. Такий підхід відповідає завданням інноваційного типу навчання, пошуку й розроблення нових освітніх технологій в їх спрямованості на конструювання моделей політичної поведінки, реалізацію індивідуального підходу у формуванні політичних уявлень, мотивації участі тощо.

Зважаючи на ту обставину, що формування демократичної політичної культури молоді здійснюється за нерозвинутих демократичних традицій і норм, обмежених можливостей впливу на цей процес з боку громадських суб'єктів політичної дії, уявляється доцільним сформулювати лише загальні вимоги до організації освітнього процесу, спрямованого на формування демократичної політичної культури молоді:

- політична освіта має охоплювати все населення країни з урахуванням його структури, передусім поколінневої. Оскільки свобода політичного вибору як фундаментальна умова демократії охоплює індивідуальні й колективні сторони життєдіяльності, навряд чи можна сформувати потребу й здатність до вільного політичного вибору без відповідної соціальної ситуації розвитку;
- освітня система має відповідати духу, потребам і меті демократичного суспільства, бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, непатерналістської особистості, яка постає самостійною цінністю і саме такою її сприймає суспільство і визнаючи її інтереси пріоритетними;
- кожен рівень політичної освіти має бути підпорядкований завданням підвищення громадянської компетентності і громадянської відповідальності, сприяти сприйняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Політична освіта, на нашу думку, має бути зорієнтована на ідеальну модель, центральною ланкою якої є особистість як суб'єкт цілеорієнтування.

У разі покладання психологічних настанов особистості як базових щодо формування системи політичної освіти, модель останньої можна представити як систему політичних настанов, які визначають стосунки індивіда й спільноти.

Складовими цієї моделі є настанови:

щодо самого себе (ідентифікація себе як суб'єкта політичної взаємодії, спроможного зробити самостійний політичний вибір, готового відповідати за нього і його наслідки, законослухняного громадянина, здатного обстоювати свої права й свободи);

щодо інших людей (терпимість, повага до політичних прав і свобод інших, готовність спільно розв'язувати політичні проблеми, довіра й налаштованість на співробітництво, аргументований скептицизм, підтримка інших і політична відповідальність, прагнення зрозуміти мотиви вчинків й очікування інших);

щодо політичної системи (лояльне ставлення до фундаментальних конституційних цінностей і принципів, патріотизм, підпорядкованість завданням ефективного функціонування демократичних установ, громадський контроль, соціальна довіра тощо);

щодо інститутів влади (спрямованість на різні форми політичної участі, контроль за додержанням повноважень влади, оцінка роботи уряду, оціночні диспозиції щодо змісту, характеру, напрямів суспільства, опір неконституційним діям влади);

щодо політичного світу (розуміння значення захисту прав і свобод людини й громадянина, політична толерантність, відповідальність за збереження миру, спокою, соціального та правового порядку, активна позиція щодо політичних подій у світі, готовність до участі в роботі міжнародних організацій тощо).

Таким чином, система політичної освіти постає як єдність трьох базових блоків: когнітивного (політичні уявлення), конативного (досвід політичної активності) й афективного (система політичних ставлень і соціально-психологічні механізми політичної активності).

Центральною категорією в запропонованій моделі є інтерес як ставлення індивіда до умов життя, що виявляється в прагненні пізнавати, впливати, створювати чи змінювати їх. Інтерес як соціальний феномен – це “властива всякому суб'єкту діяльна позиція, яка виражає його вибіркове ставлення до об'єктивних можливостей суспільного розвитку.

При цьому інтерес розглядається не лише як пізнавальне ставлення, а як фундаментальна спонукальна сила поведінки. Інтерес є цілісним утворенням, однією стороною якого є пізнавальний інтерес, а іншою – інтерес до діяльності. Інтерес – це не лише пізнавальне, а й практичне ставлення, яке істотно впливає на соціальну діяльність, поведінку індивіда, що дозволяє його розглядати як механізм формування системи

ставлень особистості. Інтерес виникає за умови входження в певні відносини, які можуть забезпечити індивіду реалізацію власного “Я”. Діяльність індивіда в межах таких відносин створює умови для виникнення ставлення і таким чином розвивається інтерес. З іншого боку, інтерес – не просто вибіркоче ставлення, а певна його ієрархія, що відображає загальне ставлення індивіда до світу, до країни й держави, до себе і своїх близьких.

Важливим завданням, якому підпорядковується зміст політичної освіти, є усвідомлення індивідом взаємозв'язку власних потреб та інтересів з потребами та інтересами суспільства й прийняття останніх як своїх. Йдеться про прийняття суб'єктом соціальної мети як власної, розгляду її як відповідної мотивації для спонукання до діяльності, що спрямована на її (мети) досягнення.

Предметом політичного інтересу є зв'язки особистості з політичним світом, а його відображенням – особистісні смисли. Політичні інтереси репрезентуються у ставленні до себе як до суб'єкта (об'єкта) політичної активності, до інших, до політичної системи, інститутів влади тощо. При цьому ознаками прояву можуть слугувати міра широти чи вузькості інтересів, їхня стійкість, сила мотиваційного впливу, переважаюча спрямованість орієнтації чи ціледосягання тощо.

Змістовні характеристики інтересу як показника активного ставлення особистості до життя визначаються через аналіз участі індивіда в суспільних відносинах. Індикаторами інтересу до політичного життя в цьому разі можуть бути рівень обізнаності щодо особливостей функціонування політичної системи, наявність досвіду успішної політичної активності та певний рівень сформованості її механізмів, політичні пріоритети особистості тощо.

Серед характеристик інтересу – спосіб самореалізації індивіда в системі ставлень. Опозиція власних політичних інтересів інтересам інших реалізується в ставленнях, політичній відповідальності, комунікативній спрямованості індивіда, здатності сприймати іншого як суб'єкта, ставитися до нього як до мети, а не засобу.

Запропонована модель може бути охарактеризована як циклічна, адже ступінь узагальненості політичних уявлень, і, водночас, досвід політичної активності на кожному з етапів політичної освіти актуалізують відповідні соціально-психічні механізми, завдяки чому забезпечуються умови для виникнення якісно нового рівня політичних ставлень, відповідних особистісних смислів, мотивів, способів дій, моделей

поведінки. Рівень розвитку суб'єкта політичної активності на кожному етапі є свідченням міри й глибини політичної соціалізації, а отже, й відповідності змісту політичної освіти її завданням.

Особливої уваги потребує розроблення критеріїв оцінювання ефективності політичної освіти. В рамках запропонованої моделі очевидно є потреба застосування двох підходів – традиційного поточного оцінювання та оцінювання в довгостроковій перспективі й реальному житті. Поточне оцінювання не можна зводити до середнього арифметичного за результатами проміжного контролю: його слід спрямовувати на демонстрацію результатів навчання (досягнень і упущень) і на оцінку складових політичної компетенції, а не лише репродуктивних знань і вмінь. Одним із інструментів оцінювання ефективності політичної освіти, зокрема рівня сформованості соціально-психологічних механізмів політичної активності й системи політичних ставлень особистості, може бути міра сформованості ціннісних орієнтацій особистості. Формування змісту політичної освіти на основі запропонованої моделі сприятиме забезпеченню громадянської складової змісту освіти. Модель також може бути основою для доповнення існуючих і розроблення нових стандартів освіти.

Отже, на формування молодого людини як самодостатньої особистості вирішальний вплив здійснюють такі чинники:

- цілеспрямований вплив суспільства на особу, тобто виховання в широкому сенсі слова;
- соціальне середовище, де людина постійно перебуває, виховується і формується;
- активність самої особи, її самостійність у відборі та засвоєнні знань, їх осмисленні;
- уміння критично оцінювати різні точки зору;
- активна участь у практичній діяльності.

За таких умов формування політичної свідомості набуває не лише теоретичного, а й прикладного характеру, що дозволяє обрати належні соціально-психологічні засоби, випрацювати необхідні механізми формування ціннісного ставлення молоді до явищ політичного життя, чим посприяти становленню самоорганізаційного потенціалу українського суспільства.

Сприятти реалізації інтересів держави, так само як і громадянина, має податкове законодавство України шляхом, зокрема, запровадження загальнообов'язкових правил вилучення частини валового внутрішньо-

го продукту на загальнодержавні потреби, створення правового механізму перерозподілу цих коштів через Державний бюджет [149].

Результатом реформування ДПС України, як відомо, є:

- прийняття досконалих нормативно-правових актів з питань оподаткування з чітким визначенням прав та обов'язків як платників податків, так і податкових органів;
- створення якісної та загальновизнаної системи обслуговування платників податків відповідно до вимог часу та законодавства;
- формування умов для підвищення рівня добровільного виконання платниками податків вимог податкового законодавства, забезпечення повної та своєчасної сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);
- вдосконалення процесів адміністрування податків;
- створення інтегрованої інформаційної системи органів ДПС України та належних умов для її інтеграції в єдину систему органів державної влади [52, с. 8].

Ухвалений Верховною Радою України Податковий кодекс України визначає відправні засади політики держави у сфері оподаткування, так і визначає її нормативно-правове забезпечення, значною мірою наближений до європейських і світових стандартів, є документом, де вдалося поєднати міжнародні стандарти з національними особливостями. Законопроект значно розширює права платника податку та посилює його захист, дозволяє значною мірою забезпечити гармонізацію інтересів громадянина і держави.

Кодекс спрямований на реалізацію економічних інтересів України, створення сприятливих умов для розвитку економіки шляхом регулювання відносин оподаткування, захисту прав та інтересів платників податку, гармонізації відносин останніх з державою. Кодекс визначає принципи побудови вітчизняної податкової системи, перелік податків, зборів та інших обов'язкових платежів, що підлягають сплаті до бюджетів усіх рівнів, визначає методичку їх обчислення, ставки оподаткування, правовий стан платників податку, порядок адміністрування податків, а також порядок і умови застосування санкцій до платників податків за порушення податкового законодавства, порядок уведення в дію та застосування норм Кодексу відповідно до чинних правових норм інших правових інститутів (системи державних органів законодавчої та виконавчої влади) та галузей права – фінансового, цивільного, сфери господарських і майнових відносин, судового законодавства тощо.

Своєрідність податкового законодавства полягає в тому, що його дія, з одного боку, поширюються на всі сфери життєдіяльності суспільства, сприяючи розвитку останнього. З іншого, – сприяє посиленню функціонування однієї з найважливіших функцій держави – контролюючої в частині, що пов'язується з використанням властивостей податків як обов'язкового, нецільового, безумовного, безоплатного та безповоротного платежу. Йдеться, зокрема, про фіскальну, регулюючу, стимулюючу та соціальну функції.

Податковий кодекс України, зважаючи на покладені на нього завдання комплексного реформування податкових відносин, має утвердити єдине законодавче поле оподаткування, усунути неузгодженість, а то й суперечливість окремих норм податкового законодавства, а також їхню невідповідність нормам інших галузей права, забезпечити їх взаємодію та подальшу гармонізацію. Однак Податковий кодекс України, як і податкове законодавство в цілому, базується на застарілій схемі оподаткування, визначальною основою якої є податок на споживання (податок на додану вартість та акцизні збори). Його відвертою слабкістю, на думку оглядачів, є неспроможність забезпечити функціонування механізму активної інвестиційної політики, у тому числі й щодо заохочення інвестиційного застосування заощаджень громадян країни. Відтак Податковий кодекс постає, скоріше, засобом систематизації чинного податкового законодавства, ніж спробою створення ефективної системи оподаткування відповідно до стану вітчизняної економіки, перспектив розвитку України.

Зазначене дозволяє стверджувати, що досвід країн ЄС у частині використання диференційованих ставок податку на прибуток підприємств, широкого спектру інвестиційних податкових пільг не знайшов належного висвітлення у тексті кодексу, що не може не позначитись на перспективах інвестування, а значить і розвитку, передусім, малого підприємництва. І це при тому, що законодавчий акт базується на нормах Європейського союзу щодо формування податкової системи¹³, яка пе-

¹³ Податкова система – комплексна сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів і форм, методів їх встановлення, які визначаються законодавчо та стягуються виконавчими органами з платників податків – фізичних і юридичних осіб – на території країни. Податкову систему використовують як інструмент управління економікою (фіскальна політика), соціального розвитку (перерозподілу сукупного багатства) або як засіб стримування небажаних соціальних дій (вживання алкоголю, куріння тощо).

Науковий підхід до формування податкової системи, як відомо, передбачає: а) формування організаційно-правових засад оподаткування; б) встановлення його вихідної бази; в) забезпечення системності. При цьому організаційно-правові засади побудови та функціонування правової системи спрямовані на утвердження рівноправного становища суб'єктів цієї сфери правовідносин, неприпустимості дискримінації та утиску прав і законних інтересів платників податку і держави. Вимога системності полягає в тому, що податки мають бути пов'язані як між собою, так і з податковою системою загалом, органічно та функціонально доповнювати один одного, забезпечувати реалізацію фіскальної функції (гарантоване та стабільне надходження коштів до бюджетів), соціальної (підтримання соціальної рівноваги в суспільстві засобами перерозподілу доходів на користь найменш забезпечених груп населення) та регулюючої (вплив на соціально-економічний розвиток країни).

Податкова система побудована та функціонує згідно з такими принципами: мінімальність податків і затрат на їх справляння; сприяння конкуренції, відповідність структурній політиці; спрямованість на справедливий розподіл доходів; відповідність величини податку розміру державних послуг, які спрямовуються на забезпечення соціальної безпеки та захисту індивіда. Податкова система має виключати подвійне оподаткування, поважати приватне життя людини, її право на мінімальну відкритість у питаннях оподаткування, надавати гарантії комерційної таємниці тощо.

Місце, роль, структура податкової системи визначаються станом економіки та формами державного устрою, процесом її становлення та розвитку (модернізації), впливом об'єктивних (еволюція природи, характеру, форм, функцій держави) та суб'єктивних (консенсусні засади інтересів основних суб'єктів податкових відносин) чинників. Зважаючи на егалітарну (вирівнювальну) природу податків, їх здатність запобігати соціальним катаклізмам, сприяти економічному зростанню та громадянському спокою, податки можна характеризувати як цивілізований інструмент перерозподілу національного доходу.

В Україні податкова система створена 1 липня 1990 р. у складі Міністерства фінансів. Її статус, функції та правові основи визначені законом від 4 грудня 1990 р. "Про державну податкову службу в Україні", згідно з яким вона є централізованою ієрархічною структурою, побудованою за галузевим принципом, формами власності та видами податків. Податкова система функціонує на державному, регіональному (область, автономна республіка), міському та районному рівнях. Її діяльність спрямована на забезпечення необхідного обсягу надходжень платежів до бюджетів усіх рівнів, ефективне функціонування економіки країни, справедливий підхід до оподаткування всіх категорій платників податків, створення умов для подальшої інтеграції України у світове співтовариство. Основні принципи формування системи оподаткування, а також права та обов'язки платників податків визначені законом від 18 лютого 1997 р. "Про систему оподаткування".

Податковий кодекс України спрямований на реформування податкової системи шляхом вдосконалення чинної нормативно-правової бази за такими, зокрема, напрямками: створення умов та налагодження партнерських відносин між органами державної податкової служби та платниками податків, добровільного виконання останніми вимог податкового законодавства; впровадження стандартизованих, ви-

редбачає, що загальновідомо, здійснення активної інвестиційної політики.

Потребує вдосконалення, на наш погляд, і соціальна складова Податкового кодексу України шляхом перенесення центру ваги оподаткування з фізичних осіб на доходи та споживання заможних верств населення. Відтак не можна вважати розв'язаною проблему розширення бази оподаткування, а значить і джерел наповнення державного та місцевих бюджетів. Запропоновані податкові пільги, зважаючи на їхнє різноспрямоване функціональне призначення – підтримку окремих галузей та сфер життєдіяльності суспільства, окремих категорій платників податків, а також подолання дефіциту бюджету тощо не лише не можна визнати системним заходом, а й дозволяє стверджувати про їхню невідповідність відправним принципам функціонування податкової системи – принципам справедливості, рівнонапруженості та нейтральності сплати податків.

За умов сучасного трансформаційного стану українського суспільства, особливої уваги набувають питання гармонізації відносин платників податку і держави, налагодження партнерських відносин між цими суб'єктами правовідносин.

Вищезазначене стосується, передусім, утвердження морально-етичних засад співпраці, подолання т.зв. фіскального підходу (наповнення державного бюджету за будь-якої ціни) в діяльності податківців. Існуюча практика свідчить, що розв'язати ці питання засобами і можливостями лише податкового відомства достатньо складно, зважаючи на його корпоративну зорієнтованість як самодостатню, що в свій час довів М. Вебер. Це по-перше.

По-друге, гармонізація відносин передбачає, як мінімум, дві сторони взаємодії як основних акторів цього процесу. Звідси досягнення цілей гармонізації не уявляється можливим поза участю громадськості – фізичних та юридичних осіб як платників податків. Тим більше складно розраховувати на утвердження паритетності в їх діях, суттєве зменшення рівня податкового тиску як засобу стимулюючого впливу на розвиток підприємницькій активності, поліпшення інвестиційного клімату, законодавче закріплення цивілі-

сокотехнологічних та прозорих форм і методів обслуговування платників податків; трансформація нинішньої моделі державної податкової служби України у провідний, підзвітний суспільству високоефективний орган виконавчої влади

зованого відношення держави до різних соціальних груп як платників податків.

Теоретико-методологічною підвалиною аналізу відносин платників податків і держави можуть розглядатися основні положення концепції інституціональних матриць, функціональні можливості якої обгрунтовані російським ученим С. Г. Кірдіною (113).

Свою концепцію авторка обгрунтовує як стійку систему базових інститутів, які регулюють функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства – економіки, політики й ідеології. Інституційна матриця, за С. Г. Кірдіною, це архетипова триєдина соціальна форма, що може бути розглянута як система економічних, політичних та ідеологічних інститутів, які перебувають у взаємно однозначній відповідності. Авторка наголошує на необхідності розрізнення абстрактних соціальних форм як об'єкту вивчення на відміну від конкретних явищ і фактів. Подібно до того як геометрія оперує абстрактними просторовими формами заради досягнення цілей наукового дослідження на відміну, скажімо, від біології як науки про конкретні явища, так і соціологія має вивчати інституційні матриці – абстрактні втілення реальних суспільних відносин.

Пріоритети податкової політики мають визначати засади ціннісних орієнтацій і морально-етичних норм. Саме на цьому шляху має скластися, на наш погляд, соціально справедлива, національна і, що дуже важливо, патріотична податкова політика. Згідно з результатами соціологічного опитування слухачів Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів Академії державної податкової служби України (опитано 150 респондентів, що представляють всі регіони України), працівників податкової служби найбільше непокоять такі ж соціальні проблеми, що і пересічного громадянина країни¹⁴: низький рівень зарплат, пенсій – 59,5 %, зростання безробіття – 37,0 % і цін – 32,0 %, податкова політика влади – 25,5 %. Як бачимо, домінуючими є соціальні проблеми, серед яких вагоме місце належить професійній діяльності працівників податкової служби як потужного засобу стабілізації соціально-економічної ситуації в країні та виходу на траєкторію зростання.

Податківці, як свідчать результати опитування, є патріотично налаштованими людьми, у 88 випадках із 100 вважають себе мешканцями

¹⁴ Сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти могли давати декілька варіантів відповідей.

свого населеного пункту, регіону, країни, 2 % – мешканцями СНД, 4 % – громадянами світу, ведуть активний (35,3 %), нервовий (32,7 %) або нормальний, поміркований (26,8 %) спосіб життя.

Оцінюють політику держави щодо платників податків як занадто жорстку (заганяє економіку, підприємців у “тінь”) – 41,8 %, у 30 % випадків вважають її жорсткою (конфліктогенною).

Подолання фіскального характеру податкової політики вбачають шляхом суттєвого зменшення ставки оподаткування як засобу стимулюючого впливу на розвиток підприємницької активності, поліпшення інвестиційного клімату (41,8 %), досягнення паритетності у діях платників податків і держави (37,9 %).

Податківці можуть виконувати свою роботу і свій обов’язок, не порушуючи законів, норм і процедур установи – так вважають 46,4 % опитаних, ні – 15,7 %, інколи, в деяких випадках – 20,2 %, не змогли відповісти – 17,7 %.

Гармонізація відносин в податковій сфері підпорядковується тенденціям загальнопланетарної дії, зумовлена посиленням взаємозалежності, цілісності та єдності людства, утвердженням цивілізаторської місії культури як складової класового миру, консенсусу й узгоджених дій, спрямована на досягнення цілей сталого розвитку. Це по-перше.

Другу складову гармонізації автори пов’язують з демократизацією роботи податкового відомства, подоланням чи хоча б пом’якшенням таких негативних явищ в органах ДПС як корупція, протекціонізм, тяганина і бюрократизм. Результати опитування підприємців свідчать: основна їх частка (39,18 %) вважає, що прояви корупції мають місце в окремих частинах і підрозділах ДПС; трохи менше (35,89 %) зазначають, що вони мають місце в усіх частинах і підрозділах, 16,44 % – оцінюють ці прояви як скоріше епізодичні і в цілому не характерні і тільки 8,49 % стверджує, що таких проявів немає.

Конфуцію належать відомі слова, що правління, яке ґрунтується на благодаті, подібне до Полярної зірки, навколо якої обертаються всі інші зірки. Дві тисячі років потому, з висоти досягнень цивілізаційного розвитку, певним уособленням якого можна розглядати податкову систему, американський політик, сенатор-демократ В. Фулбрайт скорегував думку мудрого китайця, зазначивши, що національний бюджет має бути наповнений морально-етичними принципами. Очевидно, що досягнення цілей стійкого розвитку передбачає гармонізацію відносин держави і суспільства, утвердження класового миру, консенсусу та узго-

дженості дій, створення умов для самореалізації людини тощо, чого навряд чи можна досягти поза цивілізованою, соціально справедливою і патріотичною податковою політикою.

Гармонізація відносин у податковій сфері на сьогодні, при беззаперечних успіхах і увазі, що приділяє цьому питанню керівництво Державної податкової адміністрації України – це, скоріше, клубок проблем, суперечностей і навіть глухих кутів. Складність тут полягає не стільки в наповненні бюджету, скільки в цілях і завданнях діяльності. Наповнення бюджету, можливо, одне з найпростіших питань, особливо якщо вирішувати його на принципах “лінійного фіскалізму”. Майже весь тягар податків лягає в цьому випадку на пересічних громадян, а т.зв. “акули бізнесу” спокійно знаходяться в “тіні”, куди спрямовується і значна частина підприємств. Головне завдання гармонізації полягає, скоріше, в становленні механізмів справляння податків з чітко визначеними, взаємопідтримуючими одна іншу функціями – стимулювання розвитку і наповнення бюджету. Пріоритети податкової політики повинні визначатися відповідно до принципів морально-етичних норм і соціальних орієнтирів, законодавчого закріплення цивілізованого відношення держави до різних соціальних груп як платників податків.

Стверджують, що розглядати питання про гармонізацію відносин платників податків і співробітників податкового відомства настільки ж проблематично, як і спроби примирити життя і смерть. Людина атрибутивно не може уникнути двох речей – смерті і податків (можливо, з тією різницею, що існують незаконні схеми уникнення податків, чого, на жаль не можна сказати про смерть). Але саме така постановка питання дозволяє провести деякі паралелі. Як смерть є закономірним результатом самореалізації індивіда, так і податок має пов’язуватися з соціально значучими результатами діяльності людини.

Податок повинен нести мотиваційну щодо діяльності функцію, все більше її утверджувати, розширювати і зміцнювати як реальну і потенційну базу оподаткування.

Гармонізація відношень – це відповідь на питання, яким чином силовий і правовий примус щодо сплати податків перевести у добровільний. Іншими словами, – яким чином утверджувати в податковій сфері стандарти цивілізованого суспільства.

Ця точка зору на рівні афоризму може бути зведена до відомого твердження фінансиста Ж.-Б. Кольбера. Мистецтво податківця, стверджував він, полягає в тому, щоб обскубуючи гусака, отримати гору пу-

ху, але не почути при цьому його погрозливого шипіння. Компромісність зазначеного підходу полягає в осягненні status quo кожного з суб'єктів цієї взаємодії відповідно до імперативів, насамперед морально-етичних загальнолюдських тенденцій та перспектив розвитку.

Перша з цих тенденцій – гуманізація людських відносин, проявляє себе в партнерстві, обопільному прагненні сторін до діалогу та співпраці, олюдненні поля спільних дій.

Друга тенденція – гуманітаризація міжлюдських відносин як засіб подолання чи, бодай, нейтралізації наслідків техногенного мислення, передбачення можливих соціальних наслідків дій та взаємодії сторін з метою уникнення (або подолання) конфліктів, зняття напруги, утвердження злагоди та порозуміння.

Реформи 90-х років в Україні призвели до стрімкої диференціації та поляризації населення за доходами, власністю, рівню й якості життя. Соціально-психологічна готовність більшості населення до перетворень у напрямку економічної і політичної свободи обернулася для багатьох особистим розчаруванням у результатах та наслідках соціального реформування українського суспільства. Внаслідок цього в українському суспільстві різко збільшилася соціальна база конфліктності.

Конфліктна трансформація українського суспільства особливим чином позначається на професійних діях податківців як акторів бюджетного процесу. Однак, поза всяким сумнівом, їхня діяльність багато в чому є показовою – заряд конфліктогенності в українському суспільстві буде посилюватися, чи навпаки, податківці сприятимуть переводу соціальної напруги в зміст діяльності нових структур ринкової економіки, розширення соціальної бази оподаткування. Конфлікти інтересів суб'єктів податкових відносин мають розв'язувати з урахуванням особливостей ситуації, що склалася, реальних можливостей платника податків, законослухняності та прогнозованості, прозорості його дій, готовності до співпраці тощо.

Перспективи розв'язання соціальних конфліктів у податковій сфері пов'язуються з широким застосуванням у практиці оподаткування цивілізованих форм співпраці платників податків і податківців. Для успішного розв'язання (регулювання) конфлікту потрібні, за твердженням класика конфліктології Р. Дарендорфа, три обставини: а) визнання різних точок зору; б) висока організованість сторін, що конфліктують; в) наявність усталених правил гри.

Технології розв'язання конфліктів будуються на різних принципах:
а) насильницькому (репресії, демонстрація сили, різні форми примусу);
б) ненасильницькому (переговори, угоди, компроміси); в) протестному (мітинг, страйк, громадянська непокоря).

Насильницькі методи розв'язання конфліктів ведуть, фактично, до знищення однієї зі сторін конфлікту. Як правило, застосовується метод переносу вини і відповідальності на слабкішу сторону з застосуванням щодо неї примусових санкцій. Таким чином відкидається дійсна причина конфлікту інтересів і в односторонньому порядку нав'язується домінуюча воля.

Динаміка мирного (ненасильницького) розв'язання конфліктів пов'язується зі знаходженням пунктів згоди (компромісу), переведення його в конструктивне русло та налагодження переговорного процесу. Необхідно зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства саме конструктивний діалог, технологія ведення переговорів є найслабкішою ланкою на всіх рівнях, у тому числі в системі податкової служби. Однією з перспективних моделей поведінки у конфліктній ситуації можуть розглядатися ігрові методи. В усякому разі, необхідно зрозуміти фактичну безальтернативність та рятівну сутність толерантності, менталітету толерантності, світогляду толерантності, толерантної поведінки, які нелегко, повільно, але неминуче повинні ввійти в повсякденне життя, в тому числі і в сфері оподаткування.

Безперечно, зводити гармонізацію виключно до морально-етичних засад співпраці, Кодексу професійної етики, діяльності соціальних служб, різноманітних програм і проектів тощо було б помилкою. Зазначені напрямки мають розглядатися, скоріше, як етика дії, викладена в її корпоративному розумінні.

Гармонізація відносин базується, як відомо, на системному підході, що дозволяє з'ясувати:

1. Компонентний склад системи, зв'язки по вертикалі (ієрархія) і горизонталі (субординація та координація).
2. Системну якість системи, яка не може бути зведена до суми якостей окремих її елементів.
3. Перспективні орієнтації з точки зору:
 - а) підпорядкованості загальнонаціональній моделі соціального розвитку – модернізації чи сталого розвитку;
 - б) сприянні утвердженню цінностей та інтересів основних груп суспільства;

в) шляхів та засобів прориву в постіндустріальне суспільство, глобальний ринок, входження до цивілізованої спільноти.

Взаємовідносини платників податків і держави протягом перших років існування незалежної України будувалися за принципами монологу держави на фоні невиразних претензій суспільства на власну точку зору, причому часто під видом громадської думки просувалися вузькогосподарські інтереси різних корпоративних груп і кланів. І тут складно докоряти державі, зокрема її органу – ДПА, адже остання тверезо оцінювала реальні можливості опонента, чи суспільству – воно лише вчилася бути самостійним суб'єктом соціально-політичних процесів. При цьому одне з основних завдань гармонізації полягало в тому, щоб від формули протидії за принципом “або – або” перейти до практичної взаємодії за принципом “і – і” – тобто поєднанню зусиль, коли суб'єкти, платник податків і співробітники податкових органів, діють як партнери. При цьому завдання розвитку, ресурсний потенціал, інтереси платників податків і мотиви їхньої діяльності передбачають стимулююче сприяння з боку державних структур щодо результатів діяльності як фізичних, так і юридичних осіб.

У сучасних умовах діяльність Державної податкової служби спрямовується, передусім, на цінності й інтереси людини, самоцінності життя кожної окремо взятої людини, її гідності, збереження громадянського миру та злагоди. Суспільство само по собі культивує, утверджує цінності свободи і відповідальності, які в економічній сфері утворюють ринок, у політичній – демократію і плюралізм, у соціальній – самодостатню особистість.

Цілі і завдання гармонізації не можуть бути досягнуті, якщо не будуть сприяти реалізації інтересів людини, підтримці національного товаровиробника, утвердженню підприємницького духу, підприємця, як основного платника податків, гідності людини як можливості реалізації легітимних інтересів, а не задоволення чиновних потреб. Підприємці, як носії помірковано-радикального типу свідомості, мають розглядатися, як найперспективніша за ціннісними орієнтаціями, і найбільш потужна за можливостями розвитку соціальна група з п'яти типів свідомості, що склалися в нашій країні (консервативний, прагматичний, радикально-революціоністський, маргинальний і помірковано-радикальний).

Раніше свідомість громадянина України як платника податків була зорієнтована на патерналістську роль держави (держава сама піклувалася про суцільний спокій та гармонію), то зараз треба орієнтуватися

на цінності нового, “ринкового” світу. Капіталізм, як довів М. Вебер, створила трудова етика та етика підприємництва. В умовах України, народ якої, що загальноновизнано, є працелюбним, а тому і самодостатнім, потрібна відповідна мотивація до праці, хоча б на рівні чітко визначених правил гри, коли б ці правила розумілися, інтерпретувалися та запроваджувалися одноманітно. Необхідно максимально нейтралізувати (і зробити це має Державна податкова служба) “холодні і жорсткі” цінності ринку теплом людського розуміння і співпраці, партнерства і успіху, достатку і добробуту.

Головне завдання гармонізації відносин платників податків і податківців полягає в тому, щоб визначитися, на яких засадах залучити до співпраці різні групи реальних і потенційних прибічників ринку до ринкової економіки, так само як і фізичного платника податків. Однак, поза сумнівом, щодо різних груп доречні різні типи ідеології оподаткування, які необхідно соціально інтегрувати в єдину збалансовану систему, зокрема:

1. Орієнтуючий (стимулюючий) тип ідеології може складати основу дій малих і середніх підприємств як засіб розвитку країни, публічної підтримки, лобювання і стимулювання діяльності підприємців, утвердження їхнього статусу як власників, працедавців, вітчизняних товаровиробників і наповнювачів бюджету. Тут важливо розставити акценти: податок є способом розвитку і наповнення бюджету, а не навпаки, як це “інколи” буває. Особливої уваги потребує платник податків як суб’єкт підприємницької активності, особливо у випадках, коли йдеться про середній бізнес, його захист від свавілля окремих посадових осіб. Захист платника має бути закладений безпосередньо у діяльність підприємця на всіх її етапах і не залежати від суб’єктивної волі чиновника.

2. Мобілізаційний тип ідеології оподаткування може бути адресований тим соціальним групам, що роблять ставку на власні сили, здібності і знання (скажімо, молодь, а також тих, кого характеризує байдуже або відчужене відношення до інтересів держави). Уявляється доречним зробити ставку на цінності свободи й активності, професіоналізму і успіху, духовності, сталого розвитку і гідної перспективи.

3. Амортизаційний тип ідеології оподаткування найбільш підходить соціально уразливим групам (пенсіонери, інваліди тощо) та передбачає систему заходів щодо запобігання негативним наслідкам ринкового реформування або, як варіант, соціально адекватного реагуван-

ня на їх проблеми (соціальний захист, соціальна допомога, налагодження механізму соціального партнерства, засобів зняття напруги, протистояння, пом'якшення форм соціального протесту тощо).

4. Настав час для введення в Україні прогресивного типу ідеології оподаткування багатих і надбагатих сімей.

Гармонізація відносин платників податків і податкового відомства, передусім соціальна проблема, де присутні і економічні, і соціальні, і фінансові, і правові, і політичні тощо відносини. Тому гармонізація відносин – це, без перебільшення, проблема соціального розвитку. Розвитку або занепаду, консервації відсталості або рішучого прориву до економічного зростання, створення відповідних ресурсів, стимулювання одних об'єктів діяльності і пригнічення інших. У цьому вбачається сутність дій держави щодо різних соціальних груп, підприємницьких кіл, окремих осіб. Згадаємо слова Дж. Ф. Кеннеді: “Якщо держава не може допомогти бідним, воно не зможе захистити і багатих”.

Необхідною передумовою гармонізації, принаймні, на рівні однієї із сторін процесу, має бути узгодженість дій органів що розробляють і реалізують податкову політику. Вони мають розглядатися як єдине ціле. Хаотичний, броунівський рух у податковій сфері повинен змінити принциповий курс на сталий розвиток. Потрібно розробити несуперечливі програми дій із підпорядкуванням загальній цілі – формування правової держави, громадянського суспільства, самодостатньої особистості. Держава має підпорядковувати свою діяльність реанімації таких функцій суспільства як ціледосягання (мета розвитку), адаптивної (як поріднитися з довкіллям), та інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Дії держави мають доповнюватися і розвиватися на рівні суспільства, зокрема запускатися механізм самоорганізації, досягатися синергетичний ефект у діях держави і суспільства. Це дозволяє суспільству, як свідчить західний досвід, постати упорядкованою, стабільною соціальною системою, кожний елемент якої реалізує свою базову функцію: економіка – адаптації, держава і право – інтеграції, школа, сім'я і церква – успадкування набутого досвіду, звичаїв і обрядів, навичок і вмінь, утвердження зразків поведінки. Таке суспільство “працює” на досягнення ціннісної згоди різних соціальних груп – носіїв нової моралі оподаткування, утверджує громадянську злагоду, солідарність та співпрацю як своєрідну основу суспільства, визначає його соціальні функції та орієнтири розвитку, формує коректну, соціально адаптовану та безпечну для соціального оточення модель поведінки.

Звідси особливої уваги потребує утвердження в країні атмосфери впевненості в завтрашньому дні, реалізації інтересів суб'єктів підприємницької діяльності як партнерів, визначених правил гри, морально-етичного наповнення сфери взаємодії платників податків і податкового відомства. Соціальна значущість морально-етичних норм полягає в тому, що вони не тільки формують здорову громадську свідомість і моральну дію, а й дозволяють уникати конфліктів, зменшують загрозу застосування соціальних санкцій, посилюють соціальну захищеність людини як платника податків, прогнозованість її поведінки, впевненість у завтрашньому дні. У цьому сенсі морально-етичні норми, принципи, правила поведінки, можливість громадянами безперешкодно здійснювати свої конституційні права і сумлінно виконувати свої конституційні обов'язки, органічно продовжують звичаї, традиції народу, кращі сторони його ментальності, посилюють ціннісні орієнтації, долають стереотипи та забобони, усталені кліше та непривабливі іміджі, що встигли скластися за роки незалежності. Йдеться, таким чином, про утвердження засад сталого розвитку (*анг. sustainable development*), який у науковій літературі обґрунтовується як здатність країни жити не за рахунок наступних поколінь. Стійкий розвиток, за М.Дробноходом, спроможний забезпечити потреби нинішнього покоління без втрат щодо забезпечення потреб майбутніх поколінь. Зазначене можливо, як стверджується, лише у межах господарської (екологічної) ємності природного середовища, що не вносить незворотних змін у природу і не створює загрози для тривалого існування людини як біологічного виду *Homo Sapiens* [74].

Сталий розвиток неможливий поза правовою поведінкою індивіда, що обумовлює, у свою чергу, формування правової поведінки індивіда, серцевину якої складає політична культура.

Як відомо, однією з причин гальмування природної динаміки процесу становлення України як суверенної, демократичної країни є слабка соціально-психологічна готовність суб'єктів дії (індивідів, громадських організацій, політичних партій, органів самоврядування тощо) до активного позиціонування та конструювання соціального простору. Зазначене дає підстави стверджувати про недостатнє усвідомлення громадянами своїх реальних інтересів чи, принаймні, їх розгляду як засобу досягнення спільних, солідарних дій, їх підпорядкування завданням формування громадянського суспільства та правової держави.

Певною мірою долає зазначений стан пасивності суб'єктів соціальної дії з'ясування специфіки процесу формування електоральних упо-

добань громадян України, адже довіра громадян справедливо розглядається як визначальна умова ефективності влади, її здатності консолідувати суспільство. Відповідно політика має розглядатись не лише як одна з сфер суспільного буття, а й як визначальна функція життєдіяльності суспільства, де громадськість ефективно впливає на процеси вироблення та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави.

2.3. Правова ідеологія як ідейно-теоретична основа правової політики України

Реалізація стратегічного курсу на розбудову України як демократичної, правової держави вимагає, з одного боку, прискорення процесів державотворення, а з іншого, – суворого дотримання принципів верховенства права, посилення гарантій забезпечення та захисту прав і свобод людини й громадянина. Реалізація такого курсу передбачає, як відомо, наявність високого рівня правосвідомості та правової культури. Проте відсутність в українському суспільстві сталих демократичних традицій сприяє домінуванню правового нігілізму, непоодиноким спроб досягнути політичних цілей неправовими методами.

Не кращим чином позначається на процесі реалізації правової політики несформованість правової ідеології як сукупності концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування держави і суспільства, позиціонування країни в європейському і світовому часопросторі. Зазначена обставина регіоналізує вітчизняне правове поле, породжує слабкість правової системи, призводить до втрати чітких духовних і політичних орієнтирів, їх підміни нічим не виправданими обіцянками і популістськими гаслами [191].

За таких умов процес формування державної правової політики виявився досить суперечливим. Історично він розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет та схвалення Акту проголошення незалежності України. Основні концептуальні засади названої політики у різних сферах суспільного життя були сформульовані та закріплені Конституцією України 1996 р. Становленню державної правової політики певною мірою сприяло досить швидке опанування вітчизняною юридичною наукою західноєвропейського досвіду в частині досягнення політичних цілей засобами цілеспрямованої державної правої політики. На її формування суттєво вплинули міжнародні зобов'язання України, взяті під час вступу до складу Ради Європи та ОБСЄ, а також

в рамках Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством.

Проте варто наголосити, що західний вплив лише частково позначився на формуванні державної правової політики. Українське суспільство тяжко адаптувалось до умов ринкового господарювання та багатопартійної демократії. Значна частина європейських стандартів не сприймалась належним чином, їх імплементація в суспільне життя не давала очікуваних результатів. Більше того, враховуючи рівень політичної та громадської свідомості, західні пропозиції та рекомендації виявились передчасними.

Як відомо, кожна держава використовує право як традиційний інструмент досягнення політичних цілей. Намагаючись проводити публічну політику відповідно до вимог чинного законодавства, держава спрямовує свої зусилля на закріплення досягнутих при цьому результатів шляхом визначення відповідних цілей (стратегія) та засобів їх досягнення (тактика).

Будучи найвищою формою регулювання та управління суспільними відносинами, державна політика має ґрунтуватись на праві, здійснюватись виключно правовими методами й засобами. Найважливішою властивістю правової політики є її виключно публічний державно-вольовий, владно-імперативний характер. Останнє означає, що в разі необхідності її реалізація може підкріплюватися легальним примусом з боку держави.

Варто зазначити, що політика тісно пов'язана з правом, і навпаки. На практиці це означає, що законодавці беруть участь у визначенні засад внутрішньої та зовнішньої політики держави, тоді як виконавча влада в особі Уряду та Президента безпосередньо долучені до формування національного законодавства.

Так, у більшості демократично розвинутих держав суб'єкти законотворчості є безпосередніми учасниками процесу визначення, розробки та втілення в життя програмних завдань державної політики. Однак, працюючи над проектами нормативно-правових актів, вони можуть виконувати свою роботу до певної межі: принаймні лише законодавцям (політикам) надається право приймати остаточне рішення стосовно подальшої долі розроблених законопроектів – прийняти в цілому, внести відповідні поправки чи взагалі відхилити.

З цього можна зробити висновок, що врешті-решт у законодавчому процесі вирішальне значення має політична доцільність, адже політики

визначають основні напрями розвитку законодавства. Їхньою суб'єктивною позицією обумовлюється міра врахування об'єктивних тенденцій процесу соціальних змін: схвалені ними закони повинні адекватно віддзеркалювати стан розвитку суспільства. Регулятивні можливості норм чинного законодавства стрімко втрачаються, якщо вони відстають від рівня розвитку суспільних відносин або їх випереджають – саме в цьому і полягають, як відомо, труднощі адаптації національного законодавства до європейського права. При цьому варто також зазначити, що на законотворчому процесі негативно позначається невизначеність політичного курсу, відсутність чи приховування політичних цілей реалізації державної правової політики.

Як свідчить аналіз, вплив політики на правову систему держави суттєво посилюється в періоди реформування суспільства: демократизація та гуманізація суспільних відносин активно впливає на формування політичної свідомості та політичної культури населення як елементів політичної системи, що обумовлюють ефективність правової системи.

Водночас політична система держави стає органічною, якщо вона спирається на право. Не випадково політичні структури прагнуть до легітимізації своєї діяльності як засобу посилення свого впливу на політико-правову ситуацію.

На ефективність правової політики також суттєво впливає рівень економічного розвитку, стабільність виробництва, соціального благополуччя населення, культурні традиції, що склались у суспільстві, особливості психології та менталітету нації, а також процеси самоорганізації та самоврядування населення.

В залежності від спрямованості діяльності органів державної влади можна виокремити три напрями реалізації правової політики, а саме: 1) формування вітчизняного правового поля; 2) реалізація національних інтересів за умов дотримання вимог чинного законодавства; 3) формування правової культури та правосвідомості громадян.

Формування правового поля, тобто правотворчість є, як відомо, процесом пізнання правових потреб суспільства і держави, її громадян, формування та прийняття на основі набутих знань правових актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур. Насамперед, це форма владної діяльності держави, спрямованої на створення законів та інших нормативно-правових актів, за допомогою яких в чинній юридичній системі запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми [2, с. 281].

Правотворчість обумовлює процес формування внутрішньо узгодженого національного правового поля, яке визначає форми, методи та межі регулятивної діяльності органів виконавчої влади.

Реалізація вимог чинного законодавства передбачає практичну діяльність уповноважених органів державної влади, спрямовану на забезпечення виконання вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів. Найважливішими складовими цього напряму державної правової політики є правоохоронна, судова та контрольо-ревізійна діяльність.

Формування правової культури та правосвідомості громадян як напрям реалізації державної правової політики полягає у здійсненні цілеспрямованого впливу на різні соціальні верстви населення з метою підвищення їх правосвідомості та правової культури, доведенні до їх відома офіційних поглядів з питань згаданої політики.

Важливо усвідомлювати, що будь-які правові засоби формування та реалізації державної правової політики не можуть бути ефективними за відсутності консолідаційних засад дії політичних сил, що передбачає наявність компетентного та ефективно діючого державного апарату.

Отже, концептуально державну правову політику України можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики, особливу форму досягнення органами влади офіційно проголошених політичних цілей. Така політика має ґрунтуватись на положеннях та нормах Конституції України, а також загально-визнаних принципах міжнародного права, передбачає дотримання державою основоположних прав і свобод людини та громадянина, захист яких фактично набув наддержавного характеру. Основою формування та реалізації правової політики є низка принципів як відправних положень правової дії, а саме: верховенство права; законність; демократизм; орієнтація на гуманістичні та моральні цінності; соціально-політична обумовленість; узгодженість інтересів людини, суспільства та держави; врахування національних інтересів щодо вирішення питань імплементації міжнародних стандартів правового регулювання; наукова обґрунтованість; цілеспрямованість та чітке визначення пріоритетів; еволюційний характер формування правової політики; орієнтація на досягнення кінцевих результатів; поєднання механізмів управління та самоорганізації, державного регулювання та самоврядування; плановірність та поетапність, сталість та прогнозованість; відкритість процесу формування та реалізації.

Основними суб'єктами правової політики є Верховна Рада, Президент та Кабінет Міністрів України, які уповноважені визначати правові методи

формування, реалізації та забезпечення основних напрямків суспільного розвитку, а також розв'язувати соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми в загальнонаціональному вимірі. Діяльність названих суб'єктів державної правової політики за своїм змістом та суттю покликана відображати очікування громадянського суспільства, його настрої та сподівання, тобто активно реагувати на потреби останнього, його виклики.

Ядром формування державної правової політики є, безперечно, Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган держави. Проте було б помилково вважати її монополістом у цій сфері, адже формування згаданої політики здійснюється за активної участі Президента та Уряду, які, за Конституцією України, належать до числа суб'єктів законодавчої ініціативи, а Президенту крім того надано право вето. До того ж своєю правотворчою діяльністю (видання указів, постанов та інших нормативно-правових актів) останні створюють передумови для підвищення ефективності законодавчої діяльності парламенту.

Так, на основі та на виконання Конституції Президент України може видавати укази, які є обов'язковими до виконання на території України. Очевидно, якщо та чи інша галузь суспільних відносин з різних причин не врегульована на рівні закону він може тимчасово унормувати їх шляхом прийняття відповідного указу. Можна стверджувати, що такого роду діяльність є однією з форм впливу виконавчої влади на формування державної правової політики. Адже в ході реалізації закладених у згаданих підзаконних актах норм формується своєрідний правовий звичай, який згодом може бути закріплений на рівні закону.

Особливість такого формування державної правової політики полягає в тому, що на відміну від законодавчих актів, розроблених та виданих Верховною Радою України, названі звичаї “виростають” безпосередньо з політичної практики, обумовлюються вимогами часу. Держава сприймає, санкціонує та забезпечує його дотримання своїми засобами.

Учасниками процесу формування державної правової політики як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях можуть бути політичні партії, парламентські комітети, народні депутати України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації, рухи, наукові установи та освітні заклади, а також окремі громадяни.

При цьому варто наголосити на місці та ролі політичних партій у формуванні правової політики. Адже, до числа їх найважливіших функцій належить агрегування (від англ. *agregation* – збирання) інтересів

різноманітних соціальних груп населення країни. Здійснюючи узагальнення та узгодження інтересів, претензій і пропозицій громадян, вони спроможні трансформувати їх у певну політичну позицію та реалізувати у формі політичної заяви, декларації, платформи чи програми.

Всебічне та своєчасне виявлення інтересів, політичної волі певних соціальних верств населення України, адекватних наявним соціально-економічним та соціокультурним реаліям країни, є важливим етапом і засобом гармонізації соціальних відмінностей і, відповідно, способом забезпечення стабільності, соціального порядку в суспільстві. До речі, саме така роль – з'єднуючої ланки між широким спектром артикульованих інтересів громадян та прийняттям органами державної влади остаточного рішення, спрямованого на їх задоволення, покладається на політичні партії у демократично розвинутих країнах.

Акумуляуючи настрої населення, політичні партії намагаються провести свої програмні настанови через владні інститути держави, чим активно впливають на формування політичної свідомості. У разі перемоги на парламентських виборах, відповідні політичні партії та блоки отримують реальну можливість безпосередньо впливати на законодавчий процес. Саме тому зміст законодавчих актів, прийнятих в умовах парламентської демократії відображає, як правило, результати боротьби представлених у ньому політичних сил, у тому числі й опозиційних.

В умовах переходу в Україні від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління, від мажоритарної до пропорційної виборчої системи партії поступово перетворюються на суб'єктів політичної влади, здатних взяти на себе відповідальність за здійснення державної влади та готових до участі у формуванні національної правової системи. Зазначене твердження стосується, насамперед, політичних партій та їх блоків, представлених у парламенті, які, утворивши коаліцію чи перебуваючи в опозиції, мають реальну можливість впливати на досягнення ключових, стратегічних цілей: забезпечення економічного зростання, побудова правової держави та формування громадянського суспільства в Україні. Досяжність указаних цілей значною мірою залежить від визначення партіями та блоками пріоритетів законодавчої діяльності, що здійснюється, насамперед, у їхніх передвиборних програмах.

Конституція України та Закони України “Про політичні партії” і “Про вибори народних депутатів України” не закріплюють вимог до змісту передвиборної програми партії (блоку). Певні висновки стосов-

но цього питання можна зробити з аналізу норм чинного законодавства, що регулює діяльність політичних партій.

Згідно із статтею 36 Конституції України політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян. Ця воля стосується і формування національного законодавства. Через партії значні прошарки населення залучаються до активної законотворчої діяльності [79, с. 3].

Статтею 2 Закону “Про політичні партії в Україні” політична партія визначається як зареєстроване згідно з законом добровільне об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Отже, можна стверджувати, що передвиборна програма політичної партії чи блоку має містити певну загальнонаціональну програму суспільного розвитку, виконання якої буде надалі забезпечуватися шляхом прийняття парламентом відповідних законодавчих актів.

Аналізуючи передвиборні програми партій і виборчих блоків, що подолали трьохвідсотковий бар’єр на виборах до Верховної Ради України п’ятого скликання, а саме Партії регіонів, виборчого блоку політичних партій “Блок Юлії Тимошенко” (далі – “БЮТ”), блоку “Наша Україна”, Соціалістичної партії України (далі – СПУ) та Комуністичної партії України (далі – КПУ), важливо виходити з таких критеріїв як засобів їхньої оцінки: а) міри їх підпорядкованості національним, державницьким інтересам як визначальним чинникам процесу соціальних змін; б) їхніх орієнтацій на подолання/пом’якшення проблем перехідного періоду, становлення України як незалежної, суверенної, соціальної країни; в) забезпечення функціонування українського суспільства як цілісної соціальної системи в єдності її базових функцій – ціледосягальної, адаптивної, інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Такий теоретико-методологічний підхід мав за мету спрогнозувати стратегію і тактику боротьби представлених у Верховній Раді України п’ятого скликання політичних партій і блоків щодо розв’язання доленосних проблем розвитку держави і суспільства, визначити їхні позиції та можливі пріоритети їхньої законодавчої діяльності. Не менш важливе завдання полягає також у спробі визначення міри ідеологічного забезпечення процесу модернізаційних змін в укра-

їнському суспільстві, формування механізмів політичної відповідальності.

Своєрідним критерієм оцінки, аналізу передвиборних програм партій і блоків послугувала міра підпорядкованості передвиборних програм виборчих блоків і партій формуванню засад громадянського суспільства, досягненню національної злагоди, політичної та соціальної стабільності, створенню соціально орієнтованої ринкової економіки, розвитку української нації, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного та морального здоров'я, інтелектуального потенціалу, розвитку етнічної культури, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин, що складають український народ, встановленню рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма країнами, інтеграція в європейську та світову співдружність.

Значущим засобом ідентифікації, критеріального виміру й оцінки діяльності політичних суб'єктів, що були представлені у Верховній Раді України п'ятого скликання, постають національні інтереси, які дозволяють, зокрема, вийти на розробку новітніх політичних технологій, у тому числі формування спільної платформи дій партій і блоків, їхніх фракцій у Верховній Раді України, укладання угод, досягнення компромісів тощо. Зазначений підхід дозволяє кожній політичній силі знайти своє природне місце, свою "екологічну нішу", уникаючи при цьому прогалин, пустот, політичного чи ідеологічного вакууму.

Аналізуючи передвиборні програми виборчих блоків і партій, ми керувалися положенням, згідно з яким держава має спрямовувати свої зусилля на утвердження загальнонаціональних цілей, забезпечення пріоритетів соціального розвитку, створення сприятливих умов для забезпечення потреб громадян та розвитку особистості, долати загрози, реагувати на виклики, ризики та небезпеки, тоді як громадяни, народ загалом має стримувати, контролювати діяльність держави, її структури.

Зважаючи на пріоритети соціального розвитку, зокрема, запровадження інвестиційно-інноваційного типу розвитку, формування "економіки знань", самодостатнього типу особистості тощо, перспективи входження України до європейського та світового співтовариства народів уявляється доцільним звернутися, насамперед, до соціальної та гуманітарної сфери як визначальних за умов цивілізаційного розвитку.

Пріоритетна увага суб'єктів вітчизняного політичного процесу, зокрема тих, що подолали на парламентських виборах 2006 року визначений законодавством трьохвідсотковий бар'єр, приділена питанням

соціального захисту населення, пенсіонерів, дітей-сиріт та інвалідів при одночасному підвищенні стандартів рівня й якості життя.

Так, у передвиборній програмі Партії регіонів говориться про належний соціальний захист знедолених й обмежених у можливостях людей.

БЮТ декларує готовність забезпечити допомогу родинам, де є діти або дорослі інваліди, не менше двох тисяч гривень на місяць.

Блок “Наша Україна” та СПУ наголошують на підвищенні соціальних стандартів життя – “Соціальну допомогу будуть отримувати ті, хто її реально потребує. Вона зростатиме, люди відчують турботу держави”. “Наша Україна” виступає за забезпечення гідної фінансової підтримки сім’ям, які виховують сиріт та безпритульних.

Відповідно до програми СПУ комунальні платежі будуть обмежені законом до 12 відсотків доходу сім’ї, старшому поколінню та ветеранам буде гарантовано збереження пільг, безоплатну медичну допомогу, діти війни отримують реальні пільги і доплати з бюджету.

КПУ вважає за необхідне створити державну систему пільг і соціальної допомоги, яка гарантуватиме пристойні умови життя малозабезпечених верств населення, ветеранів, інвалідів, одиноких, багатодітних і молодих сімей, сиріт і вдів.

У програмах партій і виборчих блоків є положення з питань забезпечення житлом.

Партія регіонів висловлює готовність “суттєво збільшити ресурси фондів молодіжного кредитування на цілі придбання житла”, так само як і освіти.

БЮТ виступає за відновлення виконання програми “Територія Якісного Життя” – побудови в центрі міст та районів замість “хрущовок” – високоякісного житла, де їхні мешканці за своєю ж адресою зможуть отримати квартиру в півтора рази більшої площі, ніж мали без доплати, а ті, хто захочуть придбати квартири в таких нових домах, зможуть отримати довгострокові кредити на 10–30 років без сплати відсотків.

Програмою блоку “Наша Україна” передбачено створити фонд соціального житла, а обсяг кредитів для молодіжного житлового будівництва збільшити удвічі.

СПУ вважає, що молодь і студентство мають одержати повноцінне житлове кредитування і виступає за забезпечення якості комунальних послуг.

За програмою КПУ підлягає забороні безпідставне знищення житла і соціально-культурних, побутових об'єктів, продаж гуртожитків разом з їхніми безквартирними мешканцями, виселення громадян без надання житла, підвищення квартирної плати, тарифів на комунальні послуги.

Передвиборні програми виборчих блоків і партій значну увагу приділили питанням доступності освіти, її якості, що неможливо, як наголошується, поза реформуванням існуючої системи освіти, її входженням до Болонського освітнього простору.

Згідно з програмою БЮТ від народження та до завершення освіти для усіх закладів освіти незалежно від форми власності мусить бути встановлена єдина вартість послуг по вихованню та освіті дітей і далі від рівня заможності родини ці послуги оплачує або родина, або держава та родина разом, або тільки держава, якщо родина не в змозі, або дитина є сиротою. Норматив оплати освітянських послуг для державних навчальних та виховних закладів мусить бути не нижче ніж ринкова вартість для приватних закладів. БЮТ вважає за необхідне підняти стипендії до рівня прожиткового мінімуму і відкрити державні заклади для навчання дітей-інвалідів.

Програма БЮТ передбачає об'єднання зусиль держави, громадянського суспільства і релігійних конфесій у боротьбі проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності, програми яких мають підтримуватися коштами бюджету.

За програмою блоку "Наша Україна" передбачається як пріоритетний напрямок підвищення рівня освіти: до вищих навчальних закладів вступатимуть найдостойніші – за результатами незалежного тестування знань випускників. З 2007 року має бути встановлено державні стипендії для стажування молоді за кордоном, забезпечено її доступними кредитами на навчання.

СПУ говорить про відновлення освіти за рахунок бюджету, надання молоді і студентству законодавчих гарантій освіти. Відповідно до програми СПУ стипендії мають зрости та перевищити прожитковий мінімум, вирахований за реальними цінами та потребами.

КПУ виступає за забезпечення безкоштовної середньої, спеціальної і вищої освіти.

Партії та виборчі блоки і партії включили до програм положення з питань охорони здоров'я, вирішення екологічних проблем, захисту довкілля, контролю якості води, продуктів; ліками будуть забезпечені всі

громадяни країни – від села до столиці, стверджується, зокрема, в передвиборній програмі “Нашої України”.

У програмі Партії регіонів говориться про захист сімейних цінностей на засадах утвердження гарантій медичної допомоги.

Програма БЮТ передбачає запровадження страхової медицини. При цьому для малозабезпечених страховка має купуватися частково або повністю за державний кошт. Для працюючих таку страховку на рік буде купувати підприємство. БЮТ вважає за необхідне виділити чіткий перелік медичних послуг, які будуть всім без виключення надаватись безкоштовно.

За програмою блоку “Наша Україна” має бути відновлено обов’язкові профілактичні огляди груп професійного ризику та молоді, забезпечено гідну оплату праці лікаря, доступність ліків, розвинуто систему сімейних лікарів, підвищено якість підготовки кадрів, обмежено рекламу алкоголю, цигарок, лікарських препаратів.

СПУ виступає за відновлення медичного обслуговування за рахунок бюджету, гарантування старшому поколінню та ветеранам безоплатної медичної допомоги

У програмі КПУ йдеться про забезпечення безоплатної якісної медичної допомоги.

У програмах Партії регіонів, СПУ та КПУ містяться положення з питань зайнятості.

Згідно з програмою Партії регіонів кожен працездатний громадянин має бути забезпечений роботою за фахом.

СПУ має на меті створення щорічно на основі забезпеченої бюджетом і законами програми 1 млн. робочих місць та надати молоді і студентству законодавчі гарантії працевлаштування.

КПУ виступає за забезпечення отримання молоддю першого робочого місця.

Партії і виборчі блоки приділили увагу питанню доходів громадян.

Партія регіонів виступає за те, щоб кожний працюючий отримував заробіток, що забезпечує гідне життя родини та можливість накопичення заощаджень.

БЮТ вважає за необхідне змінити підхід до справи та замість заробітної плати формувати дохід найманого працівника, який має складатися з трьох частин: а) гідної заробітної плати; б) частини прибутку підприємства, яка мусить належати найманому працівнику, та в) частини прибутку, нарахованого на дрібні акції (чи вони дісталися людині від ваучерної приватизації або просто були куплені на фондовій біржі).

У програмі блоку “Наша Україна” говориться про те, що заробітна плата селян має зрости до середньої по країні.

СПУ передбачає, що реальні доходи та заробітна плата громадян зростатимуть щорічно не менш як на 10 % на основі відповідного зростання економіки.

КПУ вважає за необхідне, щоб незалежно від форм власності мінімальні ставки оплати праці були не нижчі за реальний прожитковий мінімум.

У програмі Партії регіонів йдеться про суттєве збільшення ресурсів фондів молодіжного кредитування на цілі освіти й придбання житла, підвищення стипендій до рівня прожиткового мінімуму, забезпечення студентам пільгового проїзду протягом навчання.

У всіх програмах партій і виборчих блоків є положення з питань пенсійного забезпечення.

Як безумовний соціальний пріоритет БЮТ наголошує на проведенні державної пенсійної реформи, сутність якої полягає в тому, що кожному відкладатиметься пенсія на особистий рахунок протягом всього життя, а держава охоронятиме її від знецінення. Пенсія за розміром мусить бути близькою до заробітної плати людини, зокрема відповідати її купівельній спроможності.

Партія регіонів висловила готовність гарантувати самодостатність Пенсійного фонду, подолати за два роки дефіцит ресурсів для виплати пенсій, ліквідувати поділ пенсіонерів на людей “різних сортів”.

Згідно з програмою блоку “Наша Україна” мінімальна пенсія буде більшою за прожитковий мінімум. Розвиватимуться приватні пенсійні фонди.

За програмою СПУ пенсії будуть зростати та перевищать прожитковий мінімум, врахований за реальними цінами та потребами.

У програмі КПУ йдеться про те, що мінімальна пенсія становитиме сімдесят відсотків середньої зарплати.

Передвиборні програми виборчих блоків і партій, що представлені у Верховній Раді України п'ятого скликання, репрезентують основні пріоритети соціального розвитку України в єдності з суб'єктами дії – підприємцями, молоддю, інтелігенцією, науковцями тощо та можливими засобами їх підтримки, сприяння та заохочення з боку держави. Їхня соціальна спрямованість, змістовна наповненість та підпорядкованість завданням розвитку дозволяє їх ідентифікувати як типи ідеологій процесу змін в Україні – орієнтаційний, мобілізаційний й амортизаційний.

Поєднати різні типи ідеології в єдиний концепт має ідея обраної /бажаної/ України відповідно до специфіки її бачення кожним реальним і потенційним суб'єктом соціальної дії та взаємодії. Такою ідеєю у передвиборних програмах БЮТ і “Нашої України” постає справедливість, об'єднавча ідея – у соціалістів, турбота держави – у комуністів, самоорганізаційний потенціал народу України – в Партії регіонів.

Ідея обраної (бажаної) України в програмі виборчого блоку БЮТ постає як суспільство вищої моралі, де гармонійно поєднуюватимуться особиста свобода, захищеність та достаток. Досягнення такого соціального стану – суспільства солідарних дій, можливе на засадах справедливості, її безперервного вдосконалення, “свідомого виявлення людських та суспільних проблем, їх чесного розуміння та системного гармонійного врегулювання без руйнації значимих інтересів кожної особистості”.

Самоорганізаційний потенціал народу України полягає, передусім, в покладанні “на власні сили, розум і волю, не сподіваючись на зовнішню допомогу і добродійність. Влада повинна перейти до сумлінних і відповідальних професіоналів”, які мають реалізувати задля добробуту народу, наголошує Партія регіонів, Антикризову програму й Стратегію економічного розвитку. Зрозуміло, що така стратегія потребує, передусім, демократії, партій і груп інтересів, які б виконували функції посередників між суспільством і державою, індивідом і державою. Складність виконання парламентськими партіями і блоками зазначеної функції спроможна посилювати соціальний феномен недовіри громадян країни до інститутів влади, не завжди працює на їхню легітимацію, послаблює та фрагментизує державні інститути, що може розглядатися як суттєва перешкода на шляху становлення громадянського суспільства. Зазначені процеси об'єктивно посилюють механізми формування політичних партій та виборчих блоків “згори”, що призводить до ігнорування ініціативи “знизу” тощо, так само як і породжує “слабкий” статус ініціатив, що народжуються на місцевому рівні. Звідси цілком слушно, що передвиборні програми виборчих блоків і партій, представлених у парламенті п'ятого скликання, значну увагу приділяють питанням розвитку та захисту демократії і свободи, прав людини.

Демократія так само неможлива поза публічним дискурсом організованих політичних груп, партій і блоків, кожен суб'єкт діяльності яких потребує необхідних і достатніх умов щодо можливостей впливу та переконання громадян, як гідного репрезентанта їхніх інтересів. У

цьому сенсі передвиборні програми партій і блоків постають не тільки соціально орієнтованими, а й демократично узasadнченими.

Однією із ідентифікаційних ознак демократичності передвиборних програм партій і блоків, що подолали трьохвідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України п'ятого скликання, постає гуманітарний вимір програмових засад їхньої парламентської діяльності.

Так, Партія регіонів у своїй передвиборній програмі висловилася за сприяння розвитку національної науки й освіти, що дозволить сформувати високотехнологічну “економіку знань” й гарантуватиме Україні гідне місце у світі. Партія готова також, як зазначається, дійсно захистити права і свободи громадян, зокрема, у сфері віросповідання й використання рідної мови.

Наголошено на розвитку мов і культур національних меншин і народів: “підтримка всіх національних мов і культур, що складають духовну скарбницю України... Це наша сила, основа процвітання, а не підстава для розбрату і протистояння”. Разом з тим Партія регіонів обґрунтовує тезу про надання російській мові статусу другої державної мови відповідно до гасла “Дві мови – один народ!”

Пріоритетом програми БЮТ у зазначеній сфері є духовний розвиток нації (“Зупинимо пропаганду жорстокості та моральної розбещеності”), згідно з яким, зокрема, кожна дитина повинна отримати безперешкодний доступ до духовної освіти. БЮТ вважає за необхідне зрівняти статуси закладів духовної та світської освіти, об'єднати зусилля держави, громадянського суспільства і релігійних конфесій у боротьбі проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності.

Значна увага приділена підвищенню рівня освіти. При цьому “норматив оплати освітянських послуг для державних учбових та виховних закладів мусить бути не нижче, ніж ринкова вартість для приватних закладів”, наголошується в передвиборній програмі БЮТ.

Програми з цих проблем мають підтримуватися коштами бюджету.

Соціально значущою проблемою для цієї політичної сили постає сприяння розвитку незалежних ЗМІ, яка полягає в створенні для журналістів умови незалежності від влади та політизованого капіталу. Засади редакційної політики, які роблять журналістів незалежними, мусять набути статусу Закону.

Програма блоку “Наша Україна” передбачає, що освіта, наука, культура, духовність стануть головними чинниками національного роз-

виту та добробуту людей. Кожний випускник загальноосвітньої школи вільно володітиме принаймні однією іноземною мовою та вмітиме працювати на комп'ютері. До вищих навчальних закладів вступатимуть найдостойніші – за результатами незалежного тестування знань випускників. Наука фінансуватиметься відповідно до потреб зростання науково-технологічного та інноваційного потенціалу. Держава гарантуватиме пріоритетне фінансування культури і соціальне забезпечення її працівників. Пануватимуть міжконфесійний мир, злагода. Партнерські відносини між державою і релігійними організаціями сприятимуть духовному, моральному здоров'ю нації.

У програмі СПУ йдеться про відновлення фінансування освіти та медичного обслуговування за рахунок державного бюджету і реалізацію на практиці внесеного соціалістами проекту Закону України “Про мови”, який передбачає можливість кожному вільно користуватися рідною мовою.

КПУ в парламенті минулого скликання обстоювала позицію забезпечення витрат на академічну науку і прикладні дослідження на рівні, не меншому ніж 3 % ВВП, подолання дитячої безпритульності, зупинення процесу розколу України, створення умов для повноцінного культурного розвитку всіх націй і народностей, що проживають в Україні, а також надання російській мові статусу другої державної.

Таким чином, пріоритети гуманітарної політики партій і блоків, що були представлені у Верховній Раді п'ятого скликання, полягають у реалізації основоположних прав і свобод людини й громадянина, утвердженні індивіда як самодостатньої особистості в єдності її людських і професійних якостей, розвитку України як складової європейського й світового гуманітарного простору.

Економічна сфера життєдіяльності суспільства, пріоритети її функціонування у передвиборних програмових документах викладені, передусім, у контексті врахування та поєднання європейських і світових тенденцій ринкового господарювання з національними особливостями, прагненням здійснити її реформування відповідно до норм чинного законодавства та перспектив розвитку, входження до європейського та світового економічного співтовариства народів і держав.

Зазначені прагнення не могли не позначитися на економічному блоку питань передвиборних програмових документів: усі партії і виборчі блоки наголосили на пріоритетному розвитку економіки.

Так, Партія регіонів обіцяє “сформувати в державі високотехнологічну “економіку знань”. Повернутися до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. Відродити “генератори” економічного прориву: технопарки, території пріоритетного розвитку, вільні економічні зони”. Здійснювати управління розвитком економіки за допомогою магістральних державних програм, які сприятимуть залученню внутрішніх і зовнішніх капіталів, зростанню споживчого ринку, повернутися до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, відродити “генератори” економічного прориву: технопарки, території пріоритетного розвитку, вільні економічні зони, забезпечити “зелений коридор” малому бізнесу тощо.

БЮТ виступає за економіку “солідаризму”, згідно з якою дохід людини, яка є найманим працівником, має складатися, як уже наголошувалося, з трьох частин. Для власників капіталу буде збережений баланс інтересів за рахунок радикального зменшення податків. Програмним положенням БЮТ є також створення рівних умов для відкриття початкового бізнесу.

“Наша Україна”, БЮТ і СПУ наголошують на проблемі енергозабезпечення як одній із пріоритетних в модернізаційному розвитку країни. СПУ гарантує енергетичну безпеку держави, підтримку останньою вугільної галузі, тоді як Блок “Наша Україна” виступає за розвиток власної енергетики, впровадження альтернативних джерел надходження нафти, газу, збереження енергії.

БЮТ артикулює проблему інтенсивного розвитку агропромислового сектору, приватизації землі. “Земля буде належати тільки громадянам України, які живуть і працюють на ній. Власники отримають не тільки сертифікати, а стануть реальними власниками землі”.

Блок “Наша Україна” має на меті спростити процедуру реєстрації, звітності, перевірок, одержання дозволів, ліцензій для підприємців, а також встановлення для кожного посадовця, який своїми діями чи бездіяльністю переступатиме Закон, відповідальності власними майном і свободою. У програмі говориться про підтримку середніх та малих сільгоспвиробників через адресні дотації, цільові пільгові позики та доступні іпотечні кредити, дорадчу та обслуговуючі служби, а також про те, що сільськогосподарську продукцію продаватимуть за справедливими цінами.

У програмі СПУ йдеться про те, що ціни буде взято під суспільний та державний контроль, а інтереси покупців і виробників та продавців збалансовані. Монопольні ціни на деякі товари будуть встановлюватись державою. Українські товаровиробники матимуть підтримку і всебічний

захист держави. Приватизація стратегічних підприємств та монополій не проводитиметься. Вугільна галузь буде підтримуватись державою. В аграрному секторі буде відроджено великотоварне виробництво та запроваджено європейський механізм дотацій, субсидій, кредитування.

Програма КПУ стверджує про необхідність націоналізації стратегічно важливих галузей і підприємств, перехід у державну власність бюджетонаповнюючих галузей, у першу чергу виробництва спиртних напоїв і тютюнових виробів, встановлення державної монополії на зовнішню торгівлю, забезпечення відродження і прискореного розвитку традиційних високотехнологічних і конкурентоспроможних галузей вітчизняної економіки: авіа- і суднобудування, ракето- і танкобудування, важкого машинобудування, електроніки і приладобудування, захист інтересів вітчизняних виробників сільгосппродукції та власників земельних і майнових паїв, забезпечення держзамовлення на їх продукцію, доступних кредитних ресурсів для агропромислових підприємств та паритет цін на промислову продукцію. КПУ гарантує виділення на потреби села 10 % ВВП, встановлення пільгових кредитів (не вище 5 % річних), державного замовлення на продукцію сільгоспвиробника з 50-відсотковою передоплатою.

Питання приватизації землі поєднано в програмі з перспективою розвитку агропромислового комплексу та розв'язання соціально-економічних проблем села.

КПУ виступає за “націоналізацію стратегічно важливих галузей і підприємств”.

Усі партії і виборчі блоки приділили увагу в програмах проблемі оподаткування.

Партія регіонів стверджує про доцільність зниження податків й усунення податкового свавілля та за введення після цього мінімум на 2 роки мораторію на зміни в податковому законодавстві.

БЮТ виступає за створення на законодавчому рівні системи мотивації для банків, часткового або повного звільнення банків від податків в залежності від обсягу наданих початківцям кредитів, переклавши при цьому частину ризиків від надання “стартових” кредитів на державу. Блок заявляє про створення податкової системи, в якій підприємство або людина будуть сплачувати податки без будь-якого насилля. Такий податок буде закладений у ціні товару або послуги і буде зніматися непомітно для платника в момент купівлі. Програма передбачає скасування ПДВ без порушення балансу бюджету. За-

значений блок проблем у програмі БЮТ викладений як пріоритетний.

За програмою блоку “Наша Україна” має бути проведена податкова реформа, яка зробить прозорою, однозначно зрозумілою та стабільною систему оподаткування, зменшить податкове навантаження, зробить сплату податків простою і безконфліктною.

СПУ виступає за збереження єдиного фіксованого податку для дрібних підприємців.

КПУ має на меті скасування податку на додану вартість, перш за все на споживчі товари і соціальні послуги.

Деякі партії і виборчі блоки включили до своїх програм положення щодо продажу та оренди земельних ділянок.

За програмою БЮТ земля буде належати тільки громадянам України, які живуть і працюють на ній. Власники отримують не тільки сертифікати, а стануть реальними власниками землі. Мають бути надійно захищені ті, хто здає землю в оренду, від свавілля недобросовісних орендарів. Продаж несільськогосподарських земель під будівництво має відбуватися на основі відкритого аукціону.

Блок “Наша Україна” обіцяє в своїй програмі завершити видачу актів на право власності на землю, сформувати Державний земельний кадастр і зареєструвати права на нерухомість. Оренда сільськогосподарських земель та майнових паїв має оплачуватися грошима.

Згідно з програмою КПУ має бути встановлено державний контроль за дотриманням конституційних норм використання земельних ресурсів, вестися нещадна боротьба проти передання у приватну власність курортних і заповідних територій. КПУ категорично проти перетворення землі сільськогосподарського призначення на предмет купівлі-продажу.

Постановка виборчими блоками та політичними партіями, що були представлені у Верховній Раді п'ятого скликання, цілей соціального розвитку дозволяє досягти стану так званої “керованої і регламентованої” демократії, коли набір цілей, соціальних пріоритетів здатний викликати не тільки соціальну солідарність (БЮТ), а й суспільний ентузіазм. Для цього легітимна влада має забезпечити необхідні умови для дії закону, за визначенням А.Сміта, природного розвитку суспільства (легкі податки, відсутність війн, можливість відкрити і легітимно вести приватну справу тощо), тобто надати кожному громадянину можливість займатися своєю справою за умови, звичайно, що вона не є соціально загрозовою. Раціоналізація діяльності окремо взятого індивідуу-

ма дозволяє раціоналізувати життя всього соціуму, підняти його з колін і поставити на ноги, надати йому першопочатковий імпульс для розвитку, створити умови для запровадження правових механізмів та дії соціальних регуляторів. Відповідно ринкова економіка постає як єдність таких складових: вільний товарообмін, непорушність приватної власності й законних інтересів власника, свобода праці та приватного підприємництва. У цьому контексті цілком слушними уявляються програмові положення, що спрямовані на утвердження засад ринкового господарювання в його національних пріоритетах, підпорядкуванні тенденціям світового економічного розвитку.

Відданість демократичним цінностям, зміцнення законності, правопорядку, створення державних юридичних установ, орієнтованих на захист законних інтересів, прав і свобод людини стає основним фактором соціальних перетворень, політичного реформування України. Успіх будь-якої ідеології, а тим більше такої, що ідентифікується з певним суб'єктом парламентської дії, значною мірою обумовлюється її пов'язаністю з соціокультурними засадами функціонування суспільства, державним будівництвом, звичаями, традиціями, менталітетом народу.

Усі партії і виборчі блоки, що були представлені в парламенті минулого скликання, привернули увагу до однієї з пріоритетних тез програмових засад своєї діяльності – врегулювання проблеми співвідношення інтересів Центру і регіонів, вважають, передусім, за необхідне вдосконалити місцеве самоврядування шляхом розширення його повноважень, належного забезпечення фінансовими ресурсами тощо.

У програмах партій і виборчих блоків говориться про реформування судової влади як пріоритету розвитку українського суспільства. Скажімо, БЮТ наголошує: “Виведемо суд з-під політичних, адміністративних, корупційних впливів. Зробимо суд фінансово незалежним від виконавчої влади. Люди безпосередньо обиратимуть суддів, незалежні від будь-якої гілки влади дисциплінарні комісії, які накладатимуть стягнення на суддів, визнаних винуватими у винесенні протиправних рішень”. При цьому блок “Наша Україна” та БЮТ визначили також напрями судової реформи. Зокрема, за програмою блоку “Наша Україна” передбачається запровадження в Україні суду присяжних, наведення ладу у системі та структурі судів, визначення їхньої юрисдикції з огляду на потреби людей, забезпечення незалежності суддів, де-

мократичності і прозорості їх призначення з поступовим переходом до їх виборності, гідної оцінки їх праці. У програмі БЮТ йдеться про виведення суду з-під політичних, адміністративних та корупційних впливів, запровадження виборності суддів людьми, забезпечення фінансової незалежності суду, створення незалежних від будь-якої гілки влади дисциплінарних комісій, які накладатимуть стягнення на суддів, визнаних винуватими у винесенні протиправних рішень.

Програми Партії регіонів та БЮТ містять положення про забезпечення прав опозиції. При цьому у програмі БЮТ положення про забезпечення прав опозиції конкретизується: стверджується про надання опозиції права призначати своїх представників на посади голови Рахункової палати (контроль за державними фінансами), Генерального прокурора (контроль за дотриманням прав людини), голів парламентських комітетів (контроль за роботою Уряду), ініціювати силами парламентської опозиції референдуми.

Передвиборна програма Партії регіонів значну увагу приділила питанням відновлення повноцінного регіонального самоврядування, проведення адміністративно-територіальної реформи на основі принципу федеративного устрою, запровадження виборності голів рад всіма виборцями регіону.

Програми СПУ, блоку “Наша Україна” та БЮТ містять положення з проблеми недоторканності, що мають певні відмінності.

СПУ має на меті скасування юридичної недоторканності депутатів місцевих рад, блок “Наша Україна” – всіх депутатів, а БЮТ – політиків і посадовців.

У програмах СПУ, блоку “Наша Україна” та БЮТ йдеться про боротьбу з корупцією. СПУ вважає за необхідне очистити владу від корупціонерів, казнокрадів, хабарників; блок “Наша Україна” – запровадити звітування чиновників не лише про свої доходи, а й про витрати; БЮТ – роз’єднати корупційне об’єднання влади та капіталу.

СПУ, блок “Наша Україна” і БЮТ приділили увагу питанням реформування правоохоронних органів і відповідальності за правопорушення. Згідно з програмою СПУ діяльність правоохоронних органів має забезпечувати права та свободи громадян, інтереси суспільства. Блок “Наша Україна” планує реформувати правоохоронні органи, а слідство зробити справедливим та прозорим. Відповідно до програми БЮТ покарання має стати адекватним мірі правопорушення за нього, позбавлення волі передбачатися лише за тяжкі злочини проти людини і

суспільства, а решта – каратися штрафами, майновими стягненнями чи примусовими роботами.

У програмах Партії регіонів і блоку “Наша Україна” містяться положення, що передбачають реформування Збройних сил України. Партія регіонів вважає за необхідне створити високопрофесійну армію, військово-технічне забезпечення якої здійснювалося б переважно вітчизняною промисловістю. За програмою “Нашої України” до 2010 року в Україні буде сформовано професійну армію за контрактною системою.

У програмі БЮТ актуалізується проблема незалежності ЗМІ. Блок вважає за необхідне створити для журналістів усі умови незалежності від влади та політизованого капіталу. За його програмою, засади редакційної політики, які спрямовані на утвердження статусу журналістів як незалежних, мають визначатися нормами закону. У ній йдеться також про створення якісного суспільного телебачення та радіомовлення.

Таким чином, у становленні та розвитку парламентаризму в Україні, як свідчать передвиборні програми партій і блоків, що працювали в парламенті п'ятого скликання, надзвичайно важливим завданням є усвідомлення відповідальності політичних партій за державну політику, розвиток демократії, забезпечення свободи політичної діяльності. Налагодження механізму політичної відповідальності політичних партій пов'язується зі зміною форми державного правління в Україні на парламентсько-президентську і, відповідно, посиленням ролі парламенту в державному будівництві. При цьому однією з проблем постає можливість адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки сьогодення, уникнення загроз авторитаризму і популізму, використання діалогу як засобу досягнення виважених компромісів, утвердження атмосфери довіри та плідної співпраці.

Усі партії і виборчі блоки внесли до своїх програм положення з питань зовнішньої політики, виходячи, насамперед, із розуміння значущості зовнішньополітичної сфери як засобу зміцнення миру та демократії, міждержавного позиціонування країни, формування її іміджу, важливості входження до європейських та світових структур, добросусідських відносин, насамперед, з Росією, іншими країнами пострадянського простору.

Так, скажімо, Партія регіонів виступає за підтримку позаблокового статусу України, проведення референдуму з питання вступу до НАТО,

нормалізацію відносин із стратегічним партнером України – Росією, завершення роботи зі створення Єдиного Економічного Простору.

Своє відношення до проблеми вступу до Європейського Союзу ця політична сила визначила таким чином: “Практичними справами, а не гаслами планомірно вести Україну до європейської інтеграції, захищаючи при цьому національні інтереси України”.

БЮТ вважає необхідним визначення чітких національних пріоритетів України та їх захист на всіх рівнях, здійснення зовнішньої політики в ім’я своєї нації на основі мирних, рівноправних, взаємовигідних, економічних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси.

Згідно з програмою блоку “Наша Україна” основним напрямом зовнішньої політики України залишатиметься інтеграція до європейських структур. Пріоритети блоку – забезпечення політичних, економічних інтересів держави, захист наших громадян за кордоном, просування вітчизняних товарів на світові ринки, залучення інвестицій, утвердження досягнень України, її позитивного іміджу за кордоном.

В основу зовнішньої політики, за БЮТ, має бути покладений національний інтерес, формування системи геополітичних пріоритетів, осягнення проблем національної безпеки, ідентифікації викликів, ризиків і можливих небезпек, запровадження механізмів їх попередження та нейтралізації. “Наші пріоритети – забезпечення політичних, економічних інтересів держави, захист наших громадян за кордоном, просування вітчизняних товарів на світові ринки, залучення інвестицій, утвердження досягнень України за кордоном”.

За програмою СПУ ставлення до НАТО буде визначатись народом тільки на Всеукраїнському референдумі. Партія виступає за добросусідські взаємовигідні відносини з Росією та іншими країнами.

КПУ вважає за необхідне не допустити входження України до НАТО, наповнити реальним змістом Угоди про Єдиний Економічний Простір (ЄЕП).

Таким чином, можна стверджувати, що зовнішньополітичні орієнтації партій і блоків, що представлені у Верховній Раді України п’ятого скликання, передбачають двовекторність геополітичного курсу: входження до західноєвропейських та атлантичних структур (“Наша Україна”, БЮТ), так само як і формування та зміцнення ЄЕП (КПУ), або ж поєднання зазначених орієнтацій (Партія регіонів, СПУ). При цьому Партія регіонів виступає за позаблоковий статус України, ініціює проведення, так само як і СПУ, референдуму з питання вступу до НАТО.

Партнерство з Російською Федерацією невіддільне, для соціалістів, від дружніх відносин з усіма країнами. Можна стверджувати, що двовекторність, балансування України між двома глобальними політичними силами, що ідентифікується з відповідними програмовими засадами діяльності зазначених політичних суб'єктів у Верховній Раді України, є показником дійсно сильної, суверенної країни.

Аналіз змістовних характеристик та особливостей діяльності партій і блоків, що представлені в парламенті п'ятого скликання, та передвиборних програм партій і блоків, які брали участь у парламентських виборах 2006 року, однак не подолали трьохвідсоткового бар'єру, виходячи із можливостей контент-аналізу, в основі якого кількість друкованих знаків, що присвячені обґрунтуванню тієї чи іншої проблеми, дозволив виокремити такі пріоритети: 1. Проблема енергозабезпечення; 2. Структурна перебудова економіки; 3. Реформування житлово-комунального господарства; 4. Збереження і розвиток наукового потенціалу; 5. Підвищення соціальних показників рівня й якості життя тощо.

Проекція зазначених пріоритетів на передвиборні програми партій і блоків, які подолали трьохвідсотковий бар'єр, дозволила показати значущість, соціальну вагу зазначених напрямків діяльності (див. таблицю 1).

Сферний вимір передвиборних програм партій і блоків, що представлені в парламенті п'ятого скликання, дозволяє наголосити на таких проблемах, як пріоритетних:

- у соціальній сфері “Боротьба проти корупції” постає як значуща для Блоку “Наша Україна” та БЮТ та артикульована – для СПУ та КПУ);
- в гуманітарній сфері проблема “Збереження і розвиток наукового потенціалу” артикульована в передвиборних програмах Партії регіонів, БЮТ і КПУ;
- в економічній галузі “Проблема енергозабезпечення” постає як артикульована для БЮТ і СПУ, тоді як “Розвиток малого та середнього підприємництва” ідентифікується як пріоритетний “Нашою Україною” і БЮТ. Партія регіонів артикулює зазначену проблему;
- сфера державного будівництва уособлюється, насамперед, з пріоритетною проблемою “Реформування судової гілки влади”, яка представлена у передвиборних програмах усіх парламентських партій (пріоритетна – для “Нашої України” і БЮТ, артикульована у передвиборних програмах Партії регіонів і СПУ), крім комуністичної;

Табл. 1. Пріоритети передвиборних програм політичних партій та блоків, що перемогли на парламентських виборах 2006 р.

	Партія регіонів України	Блок "Наша Україна" ^x	Блок Юлії Тимошенко	Соціалістична партія України	Комуністична партія України
1	2	3	4	5	6
1. Проблема енергозабезпечення			арт	арт	
2. Структурна перебудова економіки					
3. Реформування житлово-комунального господарства					арт
4. Збереження і розвиток наукового потенціалу	арт		арт		Арт
5. Підвищення соціальних показників рівня й якості життя	арт	пр	пр	зн	Пр
6. Покращення здоров'я нації та протидія епідеміологічній ситуації			пр		Пр
7. Демократизація суспільства	Зн				
8. Розвиток інноваційної економіки	Зн		пр		
9. Підвищення рівня освіти			зн		
10. Розвиток малого та середнього підприємництва	Зн	пр	пр		
11. Боротьба проти корупції		зн	зн	арт	арт
12. Залучення іноземних інвестицій		пр			
13. Реформування судової гілки влади	арт	пр	пр	арт	

пр – проблема займає одне з пріоритетних місць у передвиборній програмі (понад 250 друкованих знаків);

зн – проблему висвітлено як значущу (від 100 до 250 друкованих знаків);

арт – проблему лише артикульовано, зафіксовано (менше 100 друкованих знаків)

- і, нарешті, "Вступ до Європейського союзу" можна ідентифікувати, виходячи з контент-аналізу, як визначальну проблему в діяльності зовнішньополітичного відомства, держави в цілому (передвиборні програми всіх парламентських партій, крім комуністичної). У соціалістів зазначена проблема позначена як "європейський вибір України".

Аналіз програм парламентських партій і блоків свідчить про те, вони є досить близькими не тільки за актуальністю й значущістю програмових засад, пріоритетів соціального розвитку, а й за їхнім змістовним наповненням. Оскільки більшість з них прагнуть бути “партіями для всіх”, позиціонують себе як загальноукраїнські суб’єкти політичної діяльності, а не лише якоїсь окремої суспільної верстви чи регіону, то вони пропонують суспільству цінності, що здатні об’єднати більшість громадян: праця, свобода, солідарність, відповідальність, безпека, благо, права і свободи людини тощо. Задекларовані цінності визначають й пріоритети законодавчої діяльності парламенту, втілюючись у положення відповідних законодавчих актів.

Програмові засади діяльності парламентських партій і блоків, представлених у Верховній Раді України п’ятого скликання, побудовані таким чином, щоб сприяти процесу конструктивної взаємодії, діалогу та співпраці, унормуванню відносин суб’єктів політичної дії на різних етапах їхньої діяльності, розпочинаючи з оприлюднення програмних положень до їх закріплення як офіційних, їхнього втілення у відповідні норми законів. Зазначена ознака, так само як і рівень їхньої електоральної підтримки, надає партіям статусу парламентських, що свідчить про їхню демократичну спрямованість, сприяє становленню у стінах Верховної Ради України системи поляризованого плюралізму, який проявляється в наявності суттєвої ідеологічної несумісності окремих положень передвиборних програм партій і блоків (скажімо, в частині визначення векторів розвитку – прозахідного чи проросійського, доцільності вступу до європейських та атлантичних структур, статусу країни – блокового чи позаблокового), а також супроводжується формуванням парламентської опозиції. Суттєвими вбачаються також політико-ідеологічні розбіжності щодо бачення сутності та механізму, перспектив втілення парламентсько-президентської моделі державного устрою країни.

У контексті вищезазначених пріоритетів розвитку окремих сфер українського суспільства актуальною уявляється проблема соціального порядку, яка, будучи усталеним соціальним очікуванням, безпосередньо пов’язується з реформуванням правоохоронних органів та судової системи (СПУ), політичної системи в цілому (СПУ, КПУ), утвердженям соціального порядку як такого типу відносин між людьми, який характеризується високим рівнем солідарності (БЮТ), моральної єдності (“Наша Україна”, БЮТ) й успадкуванням у часі (КПУ).

В умовах України йдеться, передусім, про формування такого соціального порядку (у межах демократичного політичного режиму), який ґрунтується на засадах соціально орієнтованого ринкового господарства, балансу в розмежуванні та взаємодії приватно- і публічно-правових основ суспільного ладу, що формує засади оптимального співвідношення між свободою волі індивіда та юридичною рівністю людей, їхніми правами, обов'язками та відповідальністю, між правовою культурою, правосвітоглядом, правосвідомістю та правовим порядком [277, с. 6–45, 338–367].

Запропонований, зокрема КПУ, проект розбудови України передбачає: а) економіку прориву; б) соціальні пріоритети; в) викорінення злочинства і корупції; г) Союз вільних народів; д) вся влада Радам – Радам трудящих.

Важлива роль щодо забезпечення соціального порядку належить механізмам утвердження політичної відповідальності, зокрема на засадах пропорційної виборчої системи. Однією з проблем, як свідчить аналіз передвиборних програм партій і блоків, що представлені у Верховній Раді України, є забезпечення процесу демократичного державотворення, політичне реформування українського суспільства. Зазначений шлях передбачає використання можливостей парламентського діалогу як засобу пошуку можливих компромісів і досягнення угод, утвердження атмосфери довіри.

Аналізуючи програмові засади діяльності партій і блоків у Верховній Раді України п'ятого скликання не можна ігнорувати електоральну нішу та специфіку їхньої діяльності – організаційно-масову, політико-ідеологічну, ідейно-пропагандистську; валідними уявляються ознаки партійно-політичного та владного, регіонального позиціонування, варіанти відповідей на виклики, ризики і небезпеки, що постали перед українським суспільством, насамперед у соціальній сфері. Поза сумнівом, різною є міра адекватності соціального наповнення дії, засобів позиціонування, тактичної та стратегічної поведінки, однак вона не ставить під сумнів ні демократичну сутність та характер діяльності партій і блоків, що представлені у парламенті, ні волевиявлення виборців. Це по-перше.

По-друге, передвиборні програми, що знайшли підтримку з боку виборців, легітимізують партії і блоки як парламентські, тобто як такі, що отримали повноваження на представництво їхніх інтересів у вищому законодавчому органі країни і можуть розглядатися як індикатори

стану демократії в країні. В цьому сенсі, якщо виходити з відомого твердження М.Дюверже “Режим без партій – це режим без демократії”, спосіб парламентського функціонування політичних партій відповідає демократичному політичному режиму, що склався в країні. Партії та блоки реалізують свій політичний потенціал щодо здійснення державної влади безпосередньо у парламенті, організаційно функціонуючи як його фракції, впливаючи при цьому на діяльність кожного депутата, виконавчу владу в цілому і Кабінет Міністрів як її вищий орган, інші сфери державного життя. Будучи зорієнтованими на вирішення питань загальнонаціонального значення, партії та блоки покликані вирішувати питання організації здійснення державно-політичної влади всієї України.

По-третє, відповідають ознакам демократії, демократичного функціонування Верховної Ради країни процедури процесу та способу її формування (вибори за пропорційною виборчою системою), організації та механізмів забезпечення її діяльності (партійні фракції та групи) тощо. Тобто, партії і блоки, що представлені в парламенті, є тією політичною інституцією, що уможливує існування демократичних процедур у практиці його функціонування.

По-четверте, без участі політичних партій як репрезентантів різноманітних соціальних інтересів процес соціальних змін, реформування влади, її децентралізації не може бути ефективним. Становлення ефективної системи народного представництва передбачає утвердження, а з часом і посилення політичної відповідальності, так само як й ідентифікацію її посадових осіб з тією чи іншою діючою партією, провладною чи опозиційною. Це є, як відомо, європейський досвід: країни сучасної демократії вибудовувалися, а нині забезпечують соціальний порядок та стабільність саме на засадах утвердження механізмів партійної, а значить і політичної відповідальності.

По-п’яте, відчутним є брак досвіду консенсусних механізмів взаємодії та налагодження комунікації, плідної співпраці та досягнення компромісів з принципових питань.

По-шосте, поділ політичних партій, що діють в Україні, в тому числі й парламентських, на ліві, центристські та праві за ідеологічною ознакою є досить умовним. Приміром, у країнах західної демократії лівими вважаються партії, які захищають інтереси малозабезпечених верств населення й орієнтуються на формування централізованої або контрольованої державою економіки. Як правило, вони є прибічниками

скасування чи, бодай, обмеження приватної власності, концентрації податків у державному бюджеті та їх централізованому використанні.

Центристські партії уособлюють свою діяльність з інтересами середнього класу, обстоюють розвиток ринкової економіки в збалансованому поєднанні з вирішенням соціальних та гуманітарних проблем, державним сприянням розвитку освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, гарантованим пенсійним забезпеченням, підтримують помірковані ставки оподаткування тощо.

Натомість інтереси великого капіталу на Заході з їх орієнтацією на жорстку ринкову економіку, обмеження державного втручання в економіку, державного фінансування соціальних програм ідентифікуються з діяльністю правих партій.

В Україні парламентські партії та виборчі блоки, так само як й інші суб'єкти виборчих перегонів за усталеним поділом “ліві – центристські – праві” представлені за багатьма із вищенаведених критеріїв, однак політичні сили позиціонуються й, відповідно, сприймаються вітчизняним виборцем переважно за національно-демократичною, регіональною та зовнішньополітичною ознаками. Ідеологічна компонента поки що не постала, за певним винятком КПУ, чітко артикульованою ознакою в програмових документах виборчих блоків і партій, що були представлені у Верховній Раді п'ятого скликання.

Об'єднуючими чинниками парламентського плюралістичного партійно-політичного спектру можна розглядати національні інтереси в їх підпорядкованості українській національній ідеї та нормам чинного законодавства, законам України. Єдність партійно-політичного інтересу як уособлення волі і результату волевиявлення виборців та загальнонаціональних пріоритетів розвитку держави і суспільства дозволяє стверджувати, що політичні партії та блоки спроможні у відповідності з демократичними принципами і процедурами забезпечити законодавчий процес, гарантувати необхідну якість правового забезпечення всіх сфер суспільного життя. В цьому, можна сказати, полягала соціальна місія партій і блоків, представлених у Верховній Раді України п'ятого скликання, яка обумовлювалася їхнім послідовним захистом демократії, орієнтацією на загальне благо й обстоювання спільних інтересів більшості верств населення, активністю і результативністю політичного посередництва між народом і владою, добросовісним партнерством з активними соціальними структурами громадянського суспільства, що народжується в країні.

Пропорційна виборча система спроможна дати довгоочікувану соціальну якість – започаткувати діалог, налагодити соціальне партнерство між державою і суспільством, що дозволить вдосконалити державне управління і, головне, провести розмежувальну лінію між органами державної влади та місцевого самоврядування, зробити вагомою діяльність територіальних громад, розглядати владарювання як інструмент реалізації інтересів громади, настроїв, сподівань й очікувань громадян країни. Виходячи з аналізу передвиборних програм виборчих блоків і партій, що були представлені у Верховній Раді України п'ятого скликання, є певні підстави для поміркованого висновку: в країні формуються передумови для законодавчого забезпечення функціонування органів місцевого самоврядування, як це й передбачається канонами “муніципального соціалізму”, інструментом управління. В цьому вбачається сутність ідеї демократичного владарювання, де основною ланкою є делегування інтересів територіальної громади до рівня органів центральної влади. Це, – з одного боку. А з іншого, – постає питання особливо актуальне для України – законодавчого забезпечення децентралізації влади шляхом передачі територіальним громадам повноважень здійснювати функції органів державної влади, причому на якомогі нижчий рівень. Саме цим шляхом, як відомо, йде Європа, Європейський Союз, де діяльність того чи іншого депутата, посадовця, владоможця визначає, насамперед, партійний, політико-ідеологічний, а значить громадянський вимір, в основі якого – воля виборця, його вибір.

У цьому сенсі на дострокові парламентські вибори 2007 року поклалися особливі надії – на засадах пропорційної виборчої системи, вільного волевиявлення громадян країни сформуванню вищого законодавчого органу держави як засіб нормативно-правового забезпечення процесу динамічних соціальних змін, реформування політичної системи українського суспільства відповідно до усталених зразків західної демократії.

Як свідчить практика парламентської діяльності, фракції визначають характер практично всіх рішень, що приймаються на пленарних засіданнях. Зокрема, під їх безпосереднім впливом формуються та закріплюються правові основи, на яких будується державне і громадське життя. У цьому зв'язку привертає увагу наявність суперечностей між комітетами Верховної Ради України, як центром законопроектної роботи, та депутатськими фракціями, як центром прийняття політичних рішень. Зазначена суперечність пояснюється, насамперед, наявністю в

законотворчій діяльності принципу “політичної доцільності”, від чого страждає якість законів. У свою чергу, закріплені на рівні закону особливості діючої в державі виборчої системи та механізму прийняття державних рішень багато в чому визначають методи політичної боротьби, характерні риси політичного процесу.

Водночас варто наголосити, що за умов нерозвинутості правової бази в Україні діє безліч політичних і квазіполітичних об’єднань, що претендують на роль партій. Якщо строго додержуватися визначення поняття “політична партія”, то більшість з них не можна віднести до цієї категорії. Йдеться про так звані партії – мутанти, діяльність яких, за умов проходження до складу Верховної Ради України, становить реальну небезпеку для сучасного етапу державного будівництва. За таких умов, розгляд суспільно значимих законів постійно гальмується або відсувається на задній план, а замість цього активізується діяльність лобістських груп, що проштовхують документи і процедури для своєї особистої або корпоративної вигоди. Не є, на жаль, непоодинокими фактами прийняття недостатньо підготовлених законів, під час правозастосування яких часто виникають правові колізії тощо.

Принагідно варто наголосити, що законодавче закріплення основ державної правової політики закладає нормативну базу регулювання цивільних, трудових та адміністративних відносин, які здійснюються на договірних засадах шляхом їх встановлення, зміни або припинення. Зміст таких відносин визначається, за деякими винятками, пов’язаними із забезпеченням державної чи громадської безпеки, безпосередньо самими учасниками відносин. Органи державної влади лише санкціонують порядок укладання та виконання таких угод, а також визначають міри юридичної відповідальності за їх порушення.

У цьому сенсі важлива функція покладається на соціальне партнерство як одну з визначальних форм регулювання соціально-трудова відносин між соціальними суб’єктами шляхом розробки і реалізації спільних соціально-трудова договорів, програм чи угод на визначені терміни. Інститут громадянського суспільства. Соціальне партнерство може бути двостороннім – між підприємцем та профспілками або тристороннім – між представниками уряду, підприємцями та профспілками. Соціальне партнерство здійснюється на рівні окремого підприємства, регіону чи галузі у формі укладення договорів. Предметом укладення договорів є тарифні угоди, що обумовлюють взаємні обов’язки сторін у виробничій, трудовій та соціальній сферах.

Наріжним каменем ідеології соціального партнерства є положення про необхідність забезпечення кожної людини певною сукупністю соціальних прав, головними з яких є: право на працю, оплату праці, участь у розробці процедур розподілу прибутків та їх отримання, рівень і якість життя; участь у володінні власністю підприємств до контрольного пакета акцій включно; участь в управлінні підприємством (членство в радах управляючих, різноманітних комісіях, виборчих радах тощо).

Важливим принципом соціального партнерства є підтримка і розвиток ринкової конкуренції, запобігання монополізму, недопущення будь-яких спроб встановлення жорсткого контролю з боку держави, організацій чи приватних осіб над ринком, його регулюванням.

Соціальне партнерство теоретично обґрунтоване у концепціях держави всезагальної благодаті, народного капіталізму, революції у прибутках, людського капіталу, постіндустріального й інформаційного суспільства, стадій економічного зростання, суспільства ризику тощо.

Соціальне партнерство як усталена і виважена форма регулювання трудових відносин, співробітництва різних суб'єктів діяльності передбачає також і певну технологію вирішення проблем цієї взаємодії, яка полягає, зокрема, в таких вимогах, як: ідентичність – аналіз сутності позиції соціального партнера щодо можливостей досягнення цілей діяльності; солідарність як протидія намаганням особистого чи корпоративного успіху, недопущення протиставлення однієї сторони іншій, спільні дії, виходячи з інтересів спільності, вимог ситуації та цілей співробітництва; терпимість як атрибутивна вимога активної і довготривалої спільної діяльності; кооперація як акцентація, зосередження уваги на процесі роботи, її перебігові та результатах відповідно до поняття солідарності; емоційність як противага техніко-раціональному способу дії, яка полягає в намаганні зміцнювати процес міжкорпоративного спілкування (співчуття, такт, акцентація, підтримка тощо); сприяння досягненню конкретних домовленостей в окремих галузях.

Соціальне партнерство розглядається як один із ефективних механізмів пом'якшення соціальних наслідків ринкового реформування, вирішення соціальних проблем на засадах консенсусу, збереження громадської злагоди, миру та спокою в суспільстві.

В Україні соціальне партнерство тільки стверджується. При Президентіві України утворена і діє Національна рада соціального партнерства, метою якої є налагодження діалогу, партнерських відносин між державними структурами (в тому числі – органами місцевого самовря-

дування), профспілками та підприємцями, об'єднаннями сільськогосподарських працівників. Постійно діючим робочим органом є Паритетна комісія, рішення якої є обов'язковими для сторін, хоча й мають рекомендаційний статус. Завершується структуризація регіональних і галузевих рад тристороннього співробітництва. Засобом розвитку системи соціального партнерства має стати також укладення колективних договорів і угод щодо мінімальних соціальних стандартів та механізмів їх реалізації, визначення соціальних партнерів тощо. В стадії розробки знаходиться проект Закону України “Про соціальне партнерство”.

Проблема взаємодії профспілок як структури громадянського суспільства з державою набуває ознак “другого дихання” у контексті утвердження самоорганізаційних процесів, які природно склалися в Україні на сімейному та корпоративно-аграрному рівнях. Показово, що ще перші профспілки, які виникли у XVIII–XIX ст. у Великій Британії та Франції (тред-юніони, синдикати, геверкшафти і класові комуністичні профспілки) розглядалися, попри різну ідеологічну платформу, як носії порядку, засоби самоорганізації людей найманої праці і групи тиску водночас. Зазначена природа профспілок дозволяє нам ретроспективно визначитися щодо їхнього відношення до громадянського суспільства, процесу його становлення й утвердження. Це відношення було двоїстим. Одні з тодішніх профспілок домагалися знищення громадянського суспільства, отожднюючи його з тогочасним капіталізмом, тоді як інші доводили, що саме промислова революція, формуючи армію найманих кваліфікованих працівників, утверджує громадянське суспільство. Попри часову різницю – адже минуло майже два століття – значення діяльності профспілок у зазначеному другому сенсі набуває особливої актуальності в умовах сьогоденної України, адже долається традиційна “атомарність” українця з його одвічним принципом “моя хата скраю”, набуває ознак солідарної, стає креативною, соціально значущою.

Самоорганізаційна спрямованість соціального розвитку відповідає природі профспілок, які першопочатково виникли як породження індустріального суспільства з його вільним ринком праці, робочою силою як товаром, постійною армією найманих працівників і розглядалися як органи самоорганізації, адже захищали інтереси людей найманої праці законними, легітимними засобами (страйки, демонстрації, вуличні пікети тощо), уникаючи при цьому крайніх засобів боротьби – збройних зіткнень, жорстких протистоянь, а тим більше революцій. Не випадково відома фраза теоретика реформізму Е. Бернштейна “Рух – понад усе, кін-

цева мета – ніщо” лаконічно визначила сутність профспілкового руху як засобу самоорганізації, організації захисту і групи тиску водночас. Звідси неприпустимо сутність профспілкової діяльності зводити лише до умов кращої купівлі або продажу робочої сили роботодавцям. Адже профспілки здатні діяти поза сферою праці, утверджують не тільки людські умови праці, а й стандарти життя з його кількісними (рівень) та якісними показниками, представляють усю багатоманітність світу найманої праці. Так, скажімо, якщо перші вимоги профспілок були в основному економічними, стосувалися заробітної плати і тривалості робочого дня, то з часом вони охопили сферу професійного навчання і перекваліфікації, відпочинку й охорони здоров'я, управління виробництвом, особистісного розвитку, гуманізації виробництва, соціального партнерства та громадянської злагоди, стали потужним засобом формування державної політики, тобто набули ознак соціальних і політичних.

На жаль, історія так розпорядилася, що у колишньому Радянському Союзі, пострадянському просторі профспілки фактично “випали” із цивілізаційного розвитку, перетворилися у засіб обслуговування вузько-егоїстичних інтересів правлячого режиму.

У контексті дій нової влади суттєвого практичного значення набувають спроби визначитися з оптимальною моделлю місця та ролі профспілок, як офіційних, так і незалежних, в умовах ринку, взаємодії з владою і роботодавцями, формування правової держави і громадянського суспільства.

За характером відношення профспілок до громадянського суспільства як ідеї, стану та процесу його становлення, профспілкові організації можна класифікувати на а) ділові, традиційні або економічні як засіб купівлі/продажу робочої сили: б) класові (революційні, радянські), які обіймаються проблемами класового захисту(звільнення) найманих працівників і в) патерналістські, що прагнуть до збереження соціального статус-кво з підприємцями.

Цілком слушно, що соціальний розвиток призводить до зміни місця та ролі, статусу профспілок у суспільстві, який полягає у переході від формального, закрито-локального стану функціонування до відкритої, масової громадської організації з доданням до першопочаткової функції – економічної – щонайменше ще трьох, які на сьогодні є визначальними у діяльності профспілок : соціальної, культурно-освітньої та правової.

Етапність, тобто процес сходження профспілок у напрямку становлення своєї зрілості як громадської організації також є показовим: від проголошення первинних прав і свобод людини та їх захисту до утвердження системи соціального партнерства, укладення колективних договорів, самоврядування як засобу самоорганізації, боротьби з автократією й олігархією, за державу всезагальної благодаті.

У контексті зазначеного завдання національного профспілкового руху полягають у: а) суттєвому розширенні прав і свобод людини і громадянина; б) зміцненні системи соціального партнерства; в) посиленні самоорганізаційних процесів; г) демократичному розвитку країни, входження до європейських та світових структур.

Чому профспілки кореспондуються з громадянським суспільством як ідеалом і соціальним станом, який конструюється свідомо і цілеспрямовано?

По-перше, профспілки є однією з найчисленніших громадських організацій, які репрезентують найрізноманітніші суспільні інтереси в їх підпорядкованості спільній меті, яка пов'язується, насамперед, з правовою державою і громадянським суспільством, демократією, захистом прав людини. Тобто, діяльність профспілок підпорядкована становленню та функціонуванню таких життєво важливих функцій суспільства як ціледосягальна, адаптивна й інтегративна.

По-друге, своєю активністю профспілки реалізують ідею правління засобами організації і самоорганізації, дієвого впливу, а при необхідності й тиску на державну владу, утверджують корпоративний інтерес як креативний, державотворчий, надають йому правової форми – втілюють інтерес в норми законів, морально-етичні імперативи, кодекси професійної поведінки тощо.

По-третє, створення нормативно-правових засад для власного розвитку та функціонування є водночас і формою забезпечення демократичної участі інших громадських організацій у процесі становлення громадянського суспільства.

По-четверте, діяльність профспілок як форми самоорганізації народу дозволяє уникнути спроб міфологізації правової держави і громадянського суспільства, перетворення їх в “абсолют”, або ж навпаки, їх “огульної критики”, некритичного сприйняття, а то й взагалі “радикального заперечення їх цінності” як інструментів демократичного розвитку.

По-п'яте, рівень соціальної активності профспілок, ступінь їхньої соціальної заангажованості породжує не тільки певний різновид громадянського суспільства, а й відповідну форму правової держави (держави всезагальної благодаті, мінімальна держава, демократична держава, конституційна держава тощо).

По-шосте, навряд чи варті уваги спроби знайти ідеологічну складову громадянського суспільства – ліву, праву чи центристську: проблематика громадянського суспільства є універсальною, сутність якої – сукупність неполітичних, недержавних форм організації життя. Саме тут і постає низка основних смислоутворюючих питань, які, зокрема, передбачають пошук відповідей на питання про т.зв. “баланс” між громадянським суспільством і правовою державою, “сильним громадянським суспільством” і “слабкою правовою державою”, обов’язків держави перед громадянами і громадян перед державою, правового регулювання відносин і т.ін. Основні завдання діяльності профспілок в Україні полягають, як засвідчили останні події в Україні, не в економічній площині, а в соціально-політичній сфері, зокрема в ситуації, яка склалася навколо питань свободи слова, прав людини, відносин громадян з місцевими органами влади.

Становлення громадянського суспільства в Україні передбачає розвиток, передусім, незалежного профспілкового руху як засобу самоорганізації, працевлаштування найманих працівників, їх позиціонування як самодостатніх і самостійних агентів у їх відносинах з владою і роботодавцями. У цьому сенсі особливого значення набуває соціальний захист як сукупність соціальних та юридичних гарантій, які надає держава для забезпечення реалізації найважливіших соціально-економічних прав кожного члена суспільства, у тому числі права на рівень життя, необхідний для нормального відтворення та розвитку особистості.

Соціальний захист як наукова та практична проблема правової ідеології охоплює такі компоненти: реалізація конституційного права людини на працю; визначення матеріальних, духовних та моральних умов життєдіяльності, потреб у соціальних послугах та соціальній допомозі різних вікових груп населення, забезпечення гарантіями стартових можливостей індивіда, його соціалізації та входження до тих чи інших соціальних структур; аналіз можливих загроз, які спроможні негативно вплинути на особистість, верстви, групи населення, та відповідних заходів і протидій з метою їх недопущення або мінімізації деструктивно-

го впливу; практична участь держави, її структур, суспільних організацій, окремих осіб у діяльності щодо забезпечення соціальних потреб існування, гарантій майбуття для своїх громадян.

При цьому правова ідеологія виходить з того, що соціальний захист як соціальне явище відображено в концепціях “держави всезагальної благодаті” (У. Ростоу), “демократичного соціалізму”, неоліберальних теоретичних побудовах, теоріях К. Поппера, Ф.фон Хайєка, Х. Альберта, політичній діяльності В. Брандта, У. Пальме, І. Карлссона, М. Койвісто та ін. Теорія конвергенції (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Я. Тінберген, П. Сорокін) також спрацювала на розвиток ідеї соціального захисту як однієї з функцій держави, як турботи останньої про соціальні права та потреби своїх громадян (робочі місця, освіта, пенсії, житло, медичне обслуговування тощо).

Торкаючись політичної практики як відображення системи соціального захисту, варто наголосити, що вона не лише обґрунтована теоретично, а й знайшла практичне застосування в діяльності Соціалістичного Інтернаціоналу (1951), для якого характерні, як відомо, розробка та впровадження різноманітних соціальних програм, пільг, прогресивних форм оподаткування, соціальної допомоги тощо, ставка на розвиток сучасних технологій масового виробництва товарів, розвиток сфери послуг, збільшення асигнувань на соціальні потреби тощо Західна соціал-демократія домагається соціальної компенсації шляхом розподілу національного доходу у формі державної добродійності, орієнтуючись при цьому на традиційні цінності –свободу, справедливість і солідарність.

Проблема соціального захисту актуалізується у зв'язку з транзитивним станом українського суспільства, який сприятливий для найзабезпеченіших та економічно активних груп населення. Для більшості соціальних груп має місце абсолютне зниження рівня життя, відставання темпів зростання доходів від зростання цін, загострення проблем зайнятості, скорочення централізованих коштів на розвиток соціальної сфери. Зменшення матеріальної та ресурсної бази соціального захисту унеможливорює забезпечення соціально гарантованого мінімуму доходів та особистого споживання згідно з науково обґрунтованими нормативами. До груп, які особливо потребують соціального захисту, належать люди похилого віку, інваліди, багатодітні та молоді сім'ї, одинокі матері, робітники з фіксованим заробітком. Соціальний захист цих груп населення забезпечується постійним переглядом у бік підвищення

мінімальної заробітної плати, пенсій та соціальної допомоги, рівня життя. За умов інфляції важливо вчасно відшкодувати населенню втрати власних доходів з причин зростання цін шляхом індексації фіксованої заробітної плати тощо.

Неефективність соціального захисту призводить до зростання соціальної невпевненості та протестних настроїв, посилення соціальної напруги, наростання загрози соціальних конфліктів, що актуалізує питання нормативно-правового врегулювання вищезазначеної царини соціальних відносин¹⁵.

¹⁵ Соціальні відносини можна визначити як: а) стійку систему зв'язків між індивідами, яка складається в процесі їхньої взаємодії в умовах того чи іншого суспільства, обставин місця та часу; б) відносини рівності та соціальної справедливості, панування і підкорення між соціальними групами, а також всередині їх щодо розподілу життєвих благ, умов становлення і розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб.

Соціальні відносини виникають у процесі взаємодії, реалізації інтересів і задоволення потреб індивідів, соціальних груп або спільнот, об'єднуючи індивідів, їхні розрізнені дії в єдине ціле, утворюючи суспільство як систему, як соціальну цілісність.

Специфіка соціальних відносин полягає в тому, що вони об'єднують людей в соціальні спільноти різних рівнів, різновидів і типів на засадах однакових умов їхнього життя, що знаходить своє відображення в способі життя, положенні в суспільстві, інтересах, прагненнях, ідеалах тощо. Засобом, що надає стійкості соціальним відносинам, є норми і цінності.

В залежності від змісту і рівня соціальні відносини можна класифікувати на відносини між індивідами (індивідні), різноманітними соціальними суб'єктами (групові, класові, етнічні, національні, політичні, сімейні і т.ін.). За професійною діяльністю відносини можуть бути виробничими, навчальними, виховними, театральними тощо. На рівні взаємодії між людьми в групі відносини набувають характеру міжособистісних. Можна виокремлювати і внутрішньоособистісні відносини.

Вищезазначені відносини утворюють систему соціальних відносин, специфіка яких полягає в тому, що вони уособлюють не стільки індивідуальну сутність людини, скільки її соціально-значущі позиції (групові, професійні, класові, станові, партійні тощо), мають надіндивідуальний, безособовий. Їх сутність полягає скоріше не у взаємодії конкретних осіб як фізичних індивідів, але взаємодії індивідів як виконавців певних соціальних ролей, соціальних акторів. В цьому полягає їх об'єктивна обумовленість як форми зв'язку індивіда з певною соціальною групою, їх соціалізуючий вплив та засіб входження в суспільну практику.

Соціальні відносини в Україні за умов модернізаційного розвитку характеризуються можливістю все повніше виявити індивідуальність людини, її соціальну мобільність, реалізувати конституційні права і свободи, мінімізувати залежність від соціальних спільнот та політичних угруповань. Ці зміни, попри їх обумовленість

Правова політика держави передбачає систему соціально-економічних та юридичних засобів, що забезпечують реалізацію конституційних соціально-економічних та соціально-політичних прав людини, умови її життєдіяльності, функціонування та розвиток сусп. системи в цілому, яка отримала юридичне визначення “гарантії”¹⁶ (від франц. *garant* – поручитель).

Гарантії випливають із прав та свобод людини, які декларуються конституцією країни, захищаються чинним законодавством, обумовлені, в свою чергу, Загальною декларацією прав людини.

Гарантії можуть бути класифіковані за різними ознаками: за сферами життєдіяльності людини і суспільства – економічні, соціально-політичні, культурні, духовні тощо; за суб’єктами діяльності класифікація може мати такий вигляд: а) гарантії для держави – створення умов для існування суверенності країни, збереження цілісності та недоторканності її території, забезпечення громадянського миру і спокою, створення умов для гідного життя і праці людини, консолідації всіх прогресивних сил суспільства тощо; б) гарантії для народу, етносів країни – забезпечення зайнятості, професійної підготовки, отримання освіти, медичної допомоги, самореалізації особистості і т.ін.; в) гарантії для молоді – отримання роботи за фахом, підвищення професійного рівня тощо; г) гарантії для молодих сімей – забезпечення передбаченої системи пільг через державні соціальні служби; д) гарантії для пенсіонерів, малозабезпечених, багатодітних і неповних сімей, інвалідів тощо.

Правова наука розглядає гарантії у контексті соціальних відносин, дає обґрунтування соціальних гарантій залежно від місця соціальної групи в соціальній структурі суспільства, співвідношення з економічними стимулами; міри справедливості соціальних пільг та переваг, що надаються окремим верствам населення, професійним групам тощо.

Західна юридична думка виходить із поділу соціальних гарантій на дві основні групи – конституційну та конституційно-правову. До першої групи гарантій належать організація та функціонування державної

транзитивністю українського суспільства, відбуваються переважно в межах загальнолюдських соціальних і культурних процесів.

¹⁶ В умовах модернізаційного стану суспільства, політичної та соціально-економічної кризи реалізація соціальних гарантій обмежується політичною нестабільністю, невизначеністю правових норм, недосконалістю законів, дефіцитом державного бюджету, відсутністю необхідного державницького досвіду тощо.

влади, політичний устрій держави, регіональне самоврядування та характер його відносин з центром і т.ін. Конституційний порядок у регіонах повинен відповідати принципам демократичної правової держави. На регіональному рівні населення має власні органи представницької влади, які обираються на основі загальних, прямих та рівних виборів при таємному голосуванні. Регіони гарантують, що конституційний порядок відповідатиме основним правам людини, конституції країни. Конституційно-правові гарантії передбачають реалізацію прав та свобод людини. Кожна людина має право на соціальне забезпечення, на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку особистості прав в економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної людини.

В цілому ж можна зазначити, що формування державної правової політики зачіпає всі без винятку сфери чинного законодавства, хоча форми та обсяги “втручання” держави в різні сфери суспільного життя обумовлюється особливостями суспільно-політичної та економічної ситуації, обраної моделі державного будівництва.

До головних засобів реалізації державної правової політики належать методи переконання (у раціональності, обґрунтованості і доцільності здійснюваного правового регулювання суспільних відносин і процесів) та примусу (легітимний, соціально виправданий, диференційований), які здійснюються в різних формах, проявах і поєднаннях.

Згадані методи створюють широкий арсенал засобів і технологічних прийомів правового впливу на свідомість і поведінку суб’єктів суспільних відносин. До їх числа належать, насамперед, правове виховання та правова освіта як обов’язкова передумова підвищення правової культури, правосвідомості особи, суспільства в цілому; здійснення превентивних заходів і встановлення відповідальності тощо.

Для правової політики України актуальним є вирішення проблеми досягнення такого стану розвитку правової системи, за якого право постане особливим механізмом реалізації та підтримки сталого, безперервного функціонування держави, суспільства та країни в заданих правових параметрах.

Принагідно варто відзначити, що невпорядкованість парламентської партійно-фракційної діяльності має своїм наслідком ту обставину, що Верховна Рада України часто не виконує покладені на неї функції. У зв’язку з недосконалістю діючого в Україні механізму організації за-

конодавчого процесу та відсутністю державної стратегії законотворчості досить часто парламент, зосереджуючись на вирішенні поточних проблем, втрачає перспективу, неадекватно реагуючи на виклики сьогодення.

Як наслідок, державна правова політика формується стихійно, в ряді випадків ініціатива переходить до виконавчої влади. Остання дозволяє собі в разі “політичної доцільності” ігнорувати право, а заради торжества “неписаного права” – виходити за межі, визначені конституційним законодавством.

До числа основних завдань правової політики України можна віднести вдосконалення її політичної системи, налагодження плідного співробітництва й утвердження легітимної основи діяльності різних гілок державної влади, подолання недовіри до неї з боку суспільства, правове забезпечення організації боротьби з організованою злочинністю та корупцією, організація захисту прав та основних свобод людини і громадянина, розробка довгострокової стратегії законотворчості, вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, виховання законослухняної особистості, подолання правового нігілізму тощо.

Зокрема, правова політика в сфері прав і основних свобод людини і громадянина має бути спрямована на вдосконалення механізмів захисту названих прав і свобод. У цьому зв'язку актуалізуються питання приведення законодавства України у відповідність з універсальними та європейськими стандартами в галузі прав людини і громадянина; реформування адміністративного та адміністративно-процесуального законодавства; визнання в установленому порядку юрисдикції міжнародних органів захисту прав людини; спрямування діяльності прокуратури на захист прав і основних свобод людини і громадянина; конкретизація змісту і меж здійснення конституційного права громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації; приведення законодавства про соціальний захист населення у відповідність до вимог Конституції України та положень міжнародно-правових актів у цій сфері; підвищення рівня правової культури, правової свідомості громадян, формування поваги до права, прав і свобод людини, правового закону.

Серед важливих завдань правової політики у сфері правотворчості є приведення законодавства України у відповідність з європейськими стандартами, законодавством ЄС. На сьогодні такі пріоритети визначаються соціально орієнтованими сферами та напрямками діяльності, від зближення яких залежить зміцнення економічних зв'язків України

та держав-членів ЄС. До таких сфер можна віднести: підприємницьку діяльність; захист конкуренції; банкрутство; захист прав інтелектуальної власності; митне регулювання; транспорт і зв'язок; стандарти і сертифікація; енергетика; державна закупівля; фінансові послуги; податкова політика; захист навколишнього природного середовища; зайнятість та охорона праці; боротьба з “відмиванням” грошей, здобутих злочинним шляхом тощо.

До організаційних завдань державної правової політики повинно бути віднесено перегляд змісту діючої системи права з метою її демократизації та гуманізації, підвищення ефективності регулювання суспільних відносин і процесів тощо.

Потребують удосконалення діючі механізми реалізації державної правової політики, що пов'язано, насамперед, з необхідністю підвищення ефективності діяльності державних органів з питань нагляду за виконанням законів та інших нормативних правових актів. Зусилля законодавців щодо формування належної правової політики повинні знаходити підтримку з боку органів виконавчої влади, нормативно-правові акти яких мають сприяти підвищенню ефективності національного законодавства. Адже, як відомо, саме на виконавчу владу покладається обов'язок відпрацювання шляхів і способів реалізації законів, здійснення поточного управління. Незадовільне виконання законів значною мірою девальвує, знецінює законодавчу діяльність, гальмує втілення в життя державної правової політики. Давно назрілою є необхідність концентрації зусиль всіх гілок влади щодо підвищення рівня правосвідомості, правової культури особи, в тому числі посадових осіб державних органів, подолання правового нігілізму.

Цілеспрямованості й узгодженості дій усіх гілок влади потребує й реалізації завдань державної правової політики, забезпечення її прозорості та передбачуваності, офіційного визначення та відповідного закріплення її стратегії і тактики. При цьому стратегія названої політики має розглядатись, як це і передбачено канонами, на довгостроковий термін, хоча кожна Верховна Рада України нового скликання має обов'язково її переглядати у визначені національним законодавством терміни. Приводом для такого роду перегляду є імплементація до діючого законодавства положень передвиборних програм політичних партій і блоків, що отримали перемогу на чергових виборах. Застосування президентського вето має створювати передумови для несуперечливого формування в країні єдиної правової політики.

До пріоритетів формування державної правової політики слід віднести, на наш погляд, проведення політичної, адміністративної, судової та регіональної реформ.

Від результатів конституційної реформи значною мірою залежить успіх інших соціальних перетворень. Вдосконаленню організаційно-правового механізму забезпечення законності і правопорядку мають бути підпорядковані програма боротьби зі злочинністю і правопорушеннями, комплекс заходів щодо вдосконалення структури, форм і методів діяльності державних органів, а також реформа судової системи.

Складовою судово-правової реформи є формування правової бази, яка визначає судоустрій та організацію і діяльність відповідних органів, реформування судочинства в напрямі посилення гарантій прав особи і громадянина.

Стратегія і тактика проведення судово-правової реформи повинна спиратися на кримінальну політику, яка визначається як діяльність держави й громадськості, що впливає з об'єктивних процесів соціальних змін і полягає у виборі стратегії, головних напрямів, соціально-правових підстав, форм, засобів і методів подолання злочинності та запобігання злочинам; встановленні й реалізації з додержанням відповідної процедури кримінальної відповідальності; виправленні засуджених тощо.

Окремим питанням судово-правової реформи, яке потребує свого вирішення, є запровадження спеціалізованих (адміністративного, трудового та соціального) судів. Започаткування спеціалізованих судів сприятиме реалізації в повному обсязі конституційного права людини на судовий захист, зробить діяльність суду більш ефективною і оперативною, а головне – доступною для громадян.

Одним з пріоритетів правової політики України є проведення адміністративної реформи, підвищення ефективності функціонування системи державного управління. Метою здійснюваної адміністративної реформи є зміна системи державного управління всіма сферами суспільного життя, трансформація її в один із визначальних чинників економічних та соціальних перетворень, реформування місцевого самоврядування, інституту державної служби, оновлення адміністративного законодавства, створення адміністративної юстиції.

Нагальною потребою на шляху розбудови держави європейського зразка є формування та реалізація ефективної регіональної політики. У процесі її формування слід виходити з необхідності створення дієвої

системи влади та управління на місцях, можливостей самоорганізації територіальних громад [221], фінансово-економічного та нормативно-правового забезпечення названої системи на основі оптимального поєднання загальнонаціональних, регіональних та місцевих інтересів [184].

Метою проведення регіональної реформи є забезпечення регіонального самоврядування та децентралізації влади. Проте межі й зміст цієї децентралізації повинні бути такими, щоб не порушувати унітарний державний устрій України. З правової точки зору регіональна реформа полягає у створенні механізму взаємодії територіальних громад, їх представницьких органів з місцевими державними адміністраціями і центральними органами виконавчої влади. Логічною передумовою регіональної реформи повинна стати регіональна політика, яка розглядається як сукупність заходів, спрямованих на усунення відмінностей в економічній дієздатності та рівні життя територіально відокремлених частин країни. Відповідно, регіональна політика має передбачати розв'язання цілої низки складних проблем як на загальнодержавному, так і регіонально-локальному рівнях.

В Інституті законодавства Верховної Ради України впродовж декількох років здійснювались дослідження з питань формування державної правової політики, визначення місця та ролі парламенту в цьому процесі тощо. Вивчено досвід правового регулювання державної політики Російської Федерації та Республіки Казахстан. За результатами цих досліджень підготовлено проект Концепції правової політики України, який проходить науково-правову експертизу в Національній академії правових наук України.

Розглядаючи сутнісні аспекти розуміння правової ідеології, необхідно наголосити на суттєвих відмінностях в її визначенні, що мають місце в науковій літературі, адже це може не позначатися на розумінні її функціональних можливостей, ролі та призначення в суспільстві. Розглядаючи під цим кутом зору правову ідеологію, можна виокремити, принаймні, три групи визначень зазначеного феномену. Так, одні автори розглядають правову ідеологію як складову правової свідомості, яка проявляється, передусім, на теоретичному рівні, оскільки є формою систематизованого, теоретичного знання. Звідси її головна функція вбачається у “впливі на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, на зміцнення у суспільстві правових знань, піднесення престижу та авторитету

держави, права, законодавства. У практично-правовому аспекті права ідеологія сприяє формуванню уявлень, пропозицій, принципів, рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм та інститутів” [1, с. 659]. Зрозуміло, що таке розуміння функціонального призначення правової ідеології дещо обмежує її теоретико-методологічний потенціал в частині, передусім, визначення пріоритетів утвердження України як суверенної, демократичної, соціальної країни, правової держави і громадянського суспільства.

Так само важко визнати задовільними визначення правової ідеології, що обумовлюють евристичний потенціал, можливості правової ідеології, її змістовні та функціональні характеристики лише сферою поточного регулювання суспільних відносин, розглядаючи останні у відриві як від колективної пам’яті, так і конституційно визначених цілей соціального розвитку. Йдеться, зокрема, про дефініції, які розглядають правову ідеологію “як систему концентрованих правових поглядів, які ґрунтуються на певних соціальних і наукових пізнаннях” [41, с. 118], відносять до предмету вивчення правової ідеології “уявлення та погляди”, “переконавання, теорії, концепції про правову дійсність” [165, с. 278].

Натомість має місце ще одна група визначень правової ідеології, згідно з якими сутність вищезазначеного феномену полягає, передусім, у досягненні загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, на засадах усталеного, цілісного бачення ролі права у державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів та механізмів правового регулювання [312, с. 265].

Відповідно до вищенаведеної дефініції, правова ідеологія постає відносно самостійним політико-правовим феноменом, функціональним призначенням якого є визначення ролі права як засобу унормування життєдіяльності держави, суспільства, громадян країни в їх підпорядкуванні завданням, цілям процесу соціальних змін. Згідно з наведеним визначенням, правова ідеологія набуває ознак моністичного характеру, оскільки її сутність обумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, оскільки ґрунтується на певних інтересах – групових, корпоративних чи суспільних. Відповідно, за формою відображення соціальної дійсності правова ідеологія уособлює собою консенсус, який досягається на засадах досягнення сутності норми права та її реалізації як формально обов’язкового правила фізичної поведінки, яка має загальний характер, встановлю-

ється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями її (норми права) реалізації [283].

Моністичний характер правової ідеології суттєво відрізняє її від ідеології політичної як плюралістичного явища, який продукується до життя завданнями політичної боротьби, політичного протистояння, що дозволяє визначати її ефективність у термінах “ціни” як поєднання здобутків і втрат, перемог і поразок. Тоді як призначення правової ідеології суттєво інше – мобілізувати потенціал суспільства на “консенсусних засадах” – виходячи з різноманітних соціальних інтересів, які “облагороджені” нормою права – для реалізації його життєво важливих функцій, так само як держави, країни в цілому. У цьому сенсі правова ідеологія закладає підмурки уникнення ототожнення різних правових сутностей – держави, суспільства і країни і, головне, дозволяє розглядати Конституцію України як політичний, правовий та ідеологічний документ водночас [129, с. 46–57], будувати правову політику відповідно до специфіки функціонування цих феноменів. З цього приводу відомий російський конституціоналіст С. О. Авакьян справедливо констатує, що конституція не може не бути ідеологічним документом, адже практично кожне її слово, закріплені в конституції інститути є відображенням бажаної соціально-політичної системи країни [2, с. 14–15]. Цю ж думку фактично підтверджують М.І. Матузов і А.В. Малько, стверджуючи, що “без політико-правової ідеології неможливе сучасне цивілізоване суспільство, – стверджує М.І. Матузов. Прикладами високо ідеологічних документів можуть слугувати Конституція США, Конституція ФРН, французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., які є ідеологічним фундаментом демократій і правових систем західних країн” [289, с. 561].

Однак вищезазначену якість конституції – ідеологічну – важливо відрізнити від конституційного положення “плюралізму ідеологій”, адже політико-правова практика другої половини ХХ століття довела, як відомо, неможливість існування деідеологізованої держави всупереч офіційним заявам авторів теорії “деідеологізації”, зокрема, одного з провідних її ідеологів Д. Белла. У цьому сенсі Конституція України справедливо зазначає, що “суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності”, “жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова” (ст. 15 Конституції України). Політичний плюралізм є засадничою пі-

двалиною демократичного розвитку, засобом забезпечення конституційного механізму зміни влади відповідно до волевиявлення народу, тоді як правова ідеологія слугує світоглядно-нормативним інструментом процесу забезпечення таких змін відповідно до визначених Основним Законом пріоритетів розвитку (ст. 1 Конституції України).

Правова ідеологія закладає теоретико-методологічні підвалини визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики за декількома напрямками, а саме: а) концептуального обґрунтування розвитку вітчизняного законодавства; б) висвітлення тенденцій процесу змін українського суспільства в частині політико-правового забезпечення його функціонування чи, принаймні, тенденцій розвитку національного законодавства; в) законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин: державного будівництва (проведення конституційної реформи, вдосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування тощо), економіки, політики, культури, реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також участі України в міжнародному співробітництві.

Обґрунтовуючи значущість правової ідеології в частині здійснення правової політики, не можна не наголосити і на тій обставині, що будь-яка держава не може не здійснювати свою ідеологічну функцію, завдання якої полягають, передусім, у морально-правовій та ціннісній консолідації суспільства, мобілізації його потенціалу для досягнення певних, насамперед, конституційно визначених цілей, зняття соціальної напруги в суспільстві, легітимації державної влади. Установки правової ідеології легалізуються як у позитивному праві, так і політичній ідеології, яка, на відміну від права, не завжди спроможна виконувати “благородну місію”, може поставати загрозою і державі, і суспільству (ідеологія нацистської Німеччини). Однак за будь-яких умов існування держави дає підстави стверджувати, що “політична влада завжди передбачає ідеологічну регуляцію суспільного життя” [289, с. 115].

Виходячи з вищенаведених міркувань, які набувають статусу теоретико-методологічних, уявляється доцільним запропонувати визначення правової ідеології за п’ятьма визначальними ознаками: а) реалізація національних інтересів; б) спроможність до соціальної мобілізації та в) забезпечення процесу соціальних змін; г) утвердження демократичних засад функціонування українського суспільства та д) справедливої винагороди, в основі якої – європейські стандарти рівня й якості життя.

У такому прочитанні – родовому – правова ідеологія має постати як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, правових цінностей, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню правовісних засад функціонування держави і суспільства, позиціонування країни в європейському та світовому просторі [223, с. 27].

Відповідно, правова ідеологія визначає ціннісно-світоглядні орієнтації процесу соціальних змін держави і суспільства, країни в цілому, що знаходить своє відображення в конституційно-правовому забезпеченні цього процесу – Основному Законі, чинних законах та підзаконних актах. У цьому сенсі можна погодитися з думкою, що правова ідеологія є водночас ідеологією конституційною, так само конституційного статусу правовій ідеології надає та обставина, що правові цінності, які вона уособлює, носієм яких вона є, суттєво перевершують зміст усіх прийнятих Верховною Радою України законів.

Вищезазначені ознаки, що в залежності від їхнього змістовного та функціонального наповнення, поєднання та можливостей реалізації потенціалу та ресурсів розвитку формують, як свідчить історичний досвід, різні типи правової (конституційної) ідеології – ліберально-прогресистські типи (США), ліберальні (Франція, Іспанія, Італія), консервативні (Великобританія), соціал-демократичні (скандинавські країни), модернізаційні (Польща, Угорщина, прибалтійські країни), авторитарні тощо.

Класифікацію правової ідеології як родового політико-правового феномену можна здійснювати за критеріями некласичного та постнекласичного типу політико-правової дії, яка характеризує спроможність не лише до класичного способу владарювання, а й до розроблення зовнішньоорієнтованої правової (конституційної) ідеології як спроможності до позиціонування та конструювання соціально-політичного та правового простору України як суб'єкта міжнародного права, впливового гравця міжнародної політики.

Видові дефініції правової (конституційної) ідеології можуть обґрунтуватися за, скажімо, пріоритетністю реалізації тих чи інших функцій суспільства – цілеорієнтування, адаптації, інтеграції, відтворення структури та зняття напруги відповідно до завдань нормативно-правового забезпечення оптимального функціонування суспільства як сукупності всіх форм взаємодії та форм об'єднання людей, де виражається їхня всебічна залежність одного від іншого, від держави, а також країни.

Відповідно, за ознакою цілеорієнтування правова (конституційна) ідеологія постає сукупністю концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, правових цінностей, стимулів і мотивів, морально-етичних і правових норм, які, ґрунтуючись на визначених Основним Законом правах і свободах людини, сприяють утвердженню України як демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства. Будучи уособленням права, правова ідеологія осмислює соціальну реальність під кутом зору її нинішнього, минулого й уявного (ідеального, ціледосяжного) правових станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, обумовлює характер та особливості функціонування політичного режиму тощо.

Натомість правова (конституційна) ідеологія в її адаптаційному варіанті спроможна набувати змістовних і функціональних характеристик, що пов'язуються з її відповідністю визначеним кордонам, геополітичному та політико-правовому простору, умовам довкілля, екологічним стандартам тощо.

Інтегративний варіант правової (конституційної) ідеології передбачає орієнтацію на безумовний пріоритет усталених звичаїв і традицій, ціннісних засад в процесі її обґрунтування та функціонування, дотримання статусу української мови як державної тощо, що має концентруватися у мові закону, його нормах.

Формування правової (конституційної) ідеології за ознакою функціонування суспільства як відтворення структури та зняття напруги має чітко виражений пріоритет поступового утвердження цивілізаційних стандартів рівня й якості життя, транспарентності та передбачуваності дій влади, утвердження демократичних засад функціонування суспільства в частині, передусім, безумовного пріоритету прав і свобод людини. Зазначений варіант правової (конституційної) ідеології ідентифікується як проєвропейський.

Зв'язок правової ідеології з правовою політикою держави забезпечується шляхом:

- формування правової позиції суб'єктів права як такої, що обумовлюється ступенем усвідомлення ними законних інтересів основних груп суспільства та соціальної цінності права, внутрішньої готовності до дії чи утриманні від такої в політично чи юридично значущій ситуації. Як відомо, правова позиція обумовлюється мірою

інтеріоризації суб'єктом права правових ідей, поглядів, цінностей, оцінок та концепцій, що й визначає його відношення до права – позитивне, негативне чи вибіркове;

- формування поваги до права та закону. Інтелектуальний момент поваги до права є засобом реалізації народовладдя, охорони всіх форм власності, поєднання особистих і суспільних інтересів;
- безпосередньої участі у процесі вироблення й обґрунтування правової політики держави. При цьому визначаються й обґрунтовуються цілі та етапні завдання правового регулювання суспільних відносин, обґрунтовується інноваційний потенціал процесу соціальних змін відповідно до вимог принципів права, передусім, справедливості, законності та правопорядку.

У процесі цієї взаємодії виробляється порядок формування органів влади та їх функціонування, процедури правотворчої діяльності, визначається й обґрунтовується процесуальний порядок здійснення правосуддя, нормативно-правового забезпечення прав і свобод громадян, гарантій їх реалізації тощо;

- визначення перспектив розвитку національної системи права, її гуманізації. Так, скажімо, взаємовплив правової ідеології та правової політики має своїм результатом перетворення (перейменування) виправно-трудового права в кримінально-виправне, появу низки нових галузей права, зокрема, екологічного, податкового, а також обґрунтування необхідності визнання як самостійних галузей освітнього права, транспортного права тощо;
- обґрунтування пріоритетних напрямів та специфіки правового регулювання окремих галузей державної правової політики, спрямованих на забезпечення життєдіяльності важливих сфер суспільства: економіки, політики, соціальної сфери, зокрема, відтворення населення (створення нових сімей, стимулювання народжуваності), унормування процесів міграції власного населення, правового статусу закордонних мігрантів тощо;
- планування здійснення правотворчих робіт у складі тих органів держави, де утворюються спеціалізовані підрозділи, за прикладом, скажімо, Державної Думи РФ, де створені комітет по законодавству та судовій реформі Державної Думи Федеральних зборів РФ, комітет по конституційному законодавству Ради Федерації Федеральних зборів РФ тощо, де розробляються відповідні плани правотворчих робіт, а також проекти нормативних актів.

Цікавим є також і інший досвід, згідно з яким, відповідно до п. “а” ст. 105 Регламенту Державної Думи, внесення законопроекту в Державну Думу передбачає надання “пояснювальної записки, яка б викладала предмет законодавчого регулювання, виклад концепції законопроекту з обов’язковим ідеологічним обґрунтуванням необхідності ухвалення закону;

- обґрунтування потреби прийняття, зміни чи відміни тих чи інших нормативно-правових актів. Необхідність цього стає очевидною в процесі аналізу стану законності, правопорядку, ефективності правового регулювання за умов дії нормативно-правового акту, виявлення невідповідності змісту діючих нормативно-правових актів потребам процесу соціальних змін, національним інтересам, інтересам різних соціальних груп тощо;
- забезпеченням позитивного впливу на свідомість та поведінку суб’єктів права [194, с. 18–22].

Відповідно, місце правової ідеології в процесі здійснення державної правової політики обумовлюється:

а) розумінням її сутності та призначення як об’єктивно-суб’єктивного феномену, який дозволяє, з одного боку, забезпечити зв’язок правової політики з соціальною реальністю, орієнтуючи політику на завдання формування правової держави і громадянського суспільства, демократичної країни та самодостатньої особистості, а з іншого, компенсувати її недоліки, слабкості, а то й відверті упущення;

б) формуванням безпечного соціального та політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини як відправних, основоположних щодо пошуку адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки глобалізованого світу

в) розглядом правової ідеології як складової національної правової системи, що сприяє гуманізації останньої, особливо кримінального права;

г) утвердженням консенсусних засад розвитку демократії в Україні;

д) завданнями обґрунтування державної влади як природного, справедливого права, нормативно-правової реалізації ідеологічної функції держави;

е) забезпеченням прав і свобод людини і громадянина;

є) здійсненням правового виховання та забезпечення правової поведінки.

Таким чином, значення правової ідеології в державній правовій політиці України обумовлюється її змістовно-функціональними характе-

ристиками, які набувають теоретико-методологічних ознак як відправних і визначальних водночас, її спроможністю як нормативно-правового регулювання повсякденних інтересів основних груп населення, так і правовим впливом на процеси соціального розвитку України, її позиціонування в європейському та світовому просторі. В цьому сенсі можна стверджувати про її змістовну, функціональну та стимулюючу роль в частині реалізації цілей державної правової політики, яку концептуально можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, особливу форму досягнення офіційно проголошених політичних цілей [219], як її теоретико-методологічну підвалину, своєрідний засіб забезпечення зв'язку політики і соціальної практики.

Безсумнівною перевагою правової ідеології є її спроможність до менш жорсткої і більш універсальної регуляції соціальних відносин порівняно з правом.

Правову ідеологію можна розглядати як паралельну позитивному праву нормативно-ціннісну систему, яка за своїм обсягом перевершує зміст усіх прийнятих законів, є значно складнішою за свою організацією, механізмами функціонування та впливу на великі групи людей, є тісно пов'язаною як з позитивним правом, так і з іншими елементами вітчизняної правової системи.

Правова ідеологія і правова політика є взаємопов'язаними сферами діяльності, що обумовлюється: а) їхньою універсальністю та б) взаємодоповнюваністю. Зважаючи на ту обставину, що ідеологія ціннісно наповнює державну правову політику, цілеорієнтує її, надає бачення механізмів досягнення цілей тощо, будь-який дефіцит правової політики, можливі її слабкості компенсуються значною мірою правовою ідеологією. А це означає, що держава, яка діє на визначених, усталених засадах правової ідеології, все більш набуває правових ознак, тим самим свідомо обмежуючи себе щодо завдань ідеологічної регуляції громадянського суспільства, поступово передаючи цю функцію його інститутам.

Разом з тим аналіз змістовних і функціональних характеристик правової ідеології, визначення її призначення, місця та ролі в системі державної правової політики не дають достатніх підстав для ствердної відповіді на питання про доцільність запровадження в Україні державної ідеології, зважаючи на її спроможність, у разі її конституційного закріплення, підпорядкувати своєму впливові політику особливо у кри-

зових, конфліктних ситуаціях, дестабілізованих соціальних станах. Це, з одного боку.

З іншого, правову ідеологію, зважаючи на її монізм, обумовлений нормою права, можна розглядати як правовий різновид державної ідеології і, відповідно до особливостей її зв'язку з державною правовою політикою, правова ідеологія спроможна набувати ознак теоретико-методологічної підвалини, відправного потенціалу, ресурсу та засобу розгортання можливостей правової політики.

Інтегративна функція засобами правової політики забезпечується не лише правовими механізмами, а й засобами ідентифікації титульної нації в її різновимірних формах буття як єдності сучасного, минулого та майбутнього, що дозволяє побудувати загальний ідеологічний каркас з його трьома складовими: а) колективною пам'яттю як усвідомлення спільної історії, звичаїв і традицій тощо; б) усталених, загальнонаціональних цінностей; в) розуміння мети, перспективних цілей процесу соціальних змін як засобу позиціонування нації, конструювання соціального простору, увічнення етносу в часі та просторі.

Розділ 3

**ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В ЗАКОНОТВОРЧІЙ
ТА ЗАКОНОДАВЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

**3.1.Правова ідеологія як теоретико-методологічна
основа законотворчості**

Утвердження України як незалежної країни перетворило державу з ідеалу буття нації в реальний суб'єкт політико-правового життя, самоствердження країни як нації, держави, суспільства. Перед державою поставили масштабні завдання, пов'язані з виявом її політико-правової суб'єктності, однією з складових якої є законотворчість.

Правове внормування соціальних відносин набуває особливого значення за умов буття людини в ситуації соціальної трансформації, глобальних змін, оскільки за усталених умов такі фактори, як загроза смерті, болю, страждання, епідемії, соціального лиха не виявляються безпосереднім чином.

У вітчизняному законодавстві, науковій та навчально-методичній літературі з правових дисциплін спостерігається, як свідчить контент-аналіз, певне відставання щодо належної розробки теоретико-методологічного забезпечення законотворчості, застосування адекватної глобалізаційній добі лексики, нормативно-правове регулювання діяльності, пов'язаної з відповідями на виклики, ризики і небезпеки сьогодення в їх підпорядкуванні завданням формування правової держави і громадянського суспільства. Це, так би мовити, з одного боку.

З іншого, – мають місце спроби нормативно-правового регулювання соціальної діяльності в співвіднесеності з визначаючим її сутність поняттям “небезпека” та його відповідною інтерпретацією. Однак формально-правова оцінка стану, ситуації (реальної чи потенційної), яка може бути оцінена як ризикова, фактично зводиться до її змістовної характеристики як небезпеки, тобто такої, яка має або може призвести за певних обставин до небажаних наслідків. За такого підходу з поля зору законотворця випадають такі ланки аналізу ситуації (стану соціальної дійсності) як попередження, мінімізація, нейтралізація, а то й можливе подолання ризику, зведення ймовірності настання його наслідків до мінімальної величини.

У контексті актуальних завдань законотворчості як різновиду правотворчості, що спрямована на регулювання (закріплення та зміну, за-

безпечення життєдіяльності й управління) соціуму важливого значення набувають концепти відомого німецького філософа і соціолога, директора Соціологічного інституту при Мюнхенському університеті Ульріха Бека, зокрема обгрунтованої ним соціологічної концепції “суспільства ризику”.

Україна стрімко “увірвалася” до суспільства ризику ще за радянських часів: Чорнобильська катастрофа до гіпотетичних теоретичних положень науковців додала вагомих емпіричних ознак. Однак не лише Чорнобиль обумовив цю сутнісну характеристику сучасного українського суспільства. Диференціація та поляризація населення за доходами, освітою, власністю, рівнем та якістю життя призвела багатьох до особистих розчарувань у результатах та наслідках соціального реформування, посилила потенціал конфліктності, ризику і небезпеки, кризових ситуацій і соціальної потрясінь. Це, так би мовити, внутрішні причини ризикогенності українського соціуму, які обумовлюються крахом радянської імперії та подальшими трансформаційними процесами, переходом від планової до ринкової економіки.

Модернізація країни, глобалізація соціальних відносин надають процесу продукування, накопичення, концентрації, розподілу та поширення ризиків небачених масштабів. В сучасних умовах, за У. Беком, виробництво соціальних благ постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків, причому останній вид виробництва є домінуючим, збитки від якого мають тенденцію до перевершення над здобутками техно-економічного зростання.

Ризики, за У. Беком, характеризуються: а) глобальним характером поширення, невідчутністю, віддаленістю, невидимістю, невизначеністю, ірраціональністю; б) невідомістю; в) здатністю до всепроникнення і складністю страхування. Від ризиків не можна відгородитися кордонами, захиститися економічними санкціями чи соціальними бар’єрами. Більше того, терористичні атаки на Нью-Йорк, епідемії та хвороби, що мають глобальний характер поширення, криза довкілля тощо доводять, що однаково вразливими є як розвинуті країни світу, так і найвіддаленіші куточки країн Африки, Азії чи Латинської Америки.

Суспільство ризику – це суспільство, яке здатне під впливом насамперед внутрішніх, техногенних або антропогенних, впливів призвести до втрат (техногенні або соціогенні катастрофи, руйнування, біль, страждання людей) або надбань, здобутків (благ, соціального або культурного капіталу) певного суб’єкта діяльності (людина, група, співто-

вариство, суспільство). Усталеним способом функціонування такого суспільства загрожує стати надзвичайний стан як перманентне відтворення ризику в кожному акті соціального виробництва, соціальної дії в цілому. Маючи подвійний сенс, ризики є результатом дії чи бездіяльності, виникають в результаті природної життєдіяльності суспільства або ж соціально конструюються, в тому числі засобами політичної реклами, діями провладних структур, представників політичних партій, конкуруючих груп інтересів тощо.

Розглядаючи українське суспільство в контексті концепції “суспільства ризику” У. Бека, відзначимо, що воно систематично породжує ризики і небезпеки, що загрожують життю людини і природи. Ці ризики набувають різноспрямованого характеру, проявляються в усіх сферах життєдіяльності суспільства, мають соціальні, економічні, політичні наслідки.

Існує ще одна група причин ризикогенності українського суспільства, яка має планетарний вимір, глобальний характер поширення і пов’язується з т.зв.глобалізацією. Правова наука має внормувати контекст відповіді на виклики сьогодення, ризики і небезпеки, страхи і жахи, що виникають як результат взаємодії глобального і національного, регіонального і субрегіонального, особистісного і соціального. Скажімо, що має складати визначальний контекст гармонізації законодавства України й Європейського Союзу, сприяти уникненню загроз, пов’язаних з його уніфікацією, а то й некритичним перенесенням європейського досвіду на вітчизняні терени – законотворчість в її підпорядкуванні національним інтересам, пріоритетам розвитку чи системне формування вітчизняного законодавчого поля з наступною адаптацією до чинного законодавства ЄС чи, можливо, а пріорі перевага має бути надана останньому. Щонайменше, ми маємо знайти аналог відповіді про міру співвідношення глобального і національного в його правовому варіанті, який дозволив би, з одного боку, враховувати загальнопланетарні, в тому числі й європейські пріоритети соціальних змін в їх правовому забезпеченні, а з іншого, – формувати системне законодавче поле в його підпорядкуванні національним інтересам. В цьому випадку, як уявляється, нам важливо визначитися з засобами ідентифікації України як країни, держави і суспільства, його відповідною нормо- та законотворчістю, виходити, насамперед, з того, що гармонізація правових систем передбачає партнерські відносини, рівність сторін, діалогові форми співпраці. Законотворчість, поза сумнівом, має підпорядкову-

ватись регулюванню соціальних відносин, уникати ситуацій, які дозволяли б її характеризувати як штучну, відірвану від потреб життя. Тим більше, що соціально-економічний статус України як країни з ринковою економікою (тобто такою, функціонування якої є ризикогенним за визначенням) не знайшов поки що відображення й відповідного закріплення в тексті чинної Конституції країни.

Ідентифікація України як країни, держави і суспільства, її місця, можливостей та перспектив у глобалізованому світі, відповідного правового забезпечення, дозволяє, з одного боку, знайти адекватні відповіді на виклики, загрози і небезпеки сучасного світу, а з іншого, – визначитися зі стратегією поведінки, орієнтирами розвитку, засобами та механізмами інтеграції до цивілізованої спільноти. Тобто, обрати сценарій розвитку, який, будучи національноорієнтованим, демонстрував би конкурентноздатність, спроможність до неконфліктної взаємодії, зовнішньої експансії мирними, цивілізованими засобами. До останніх, зокрема, можна віднести загальновідомі вітчизняні наукомісткі технології світового рівня, що здатні запропонувати світу конкурентноспроможні продукти, товари та послуги – аерокосмічні, сільськогосподарські, туристичні тощо. Як свідчить досвід країн “азійського тигра”, достатньо першопочатково мати набір з трьох – чотирьох товарів, щоб реально поборотися за “місце під сонцем”.

Кожна країна неминуче постає перед вибором, пошуком власної відповіді на виклики та загрози, небезпеки та ризики, засоби ідентифікації та прориву, адже засадничими підвалинами глобалізованого світу, за У.Беком, є взаємодія, комунікація, в основі якої – зіткнення і протидія. Віртуальна єдність постмодерного світу будується на зіткненні та протидії, протистоянні і конфліктах, що є глобальною формою прояву закону єдності і боротьби протилежностей. У знаходженні рівнодіючої національного і глобального, їх діалектики як протидіючовзаємодіючих тенденцій і полягає, на наш погляд, сенс національноорієнтованого пошуку в глобалізованому світі, його нормативно-правове регулювання.

Вихідним поняттям, своєрідною “клітинкою” процесу законотворчості можна розглядати поняття “безпека” як уособлення єдності декількох значень цього терміну – цінності, соціального простору і системи заходів, у тому числі в правому його вимірі. Потреба в безпеці, за А. Маслоу, є універсальною, передбачає не тільки забезпечення фізичної безпеки, а й досягнення почуття захищеності від фізичних та емо-

ційних загроз, пов'язаних з: а) ризиками, що загрожують безпеці людини (safety risks); б) ризиками, що загрожують здоров'ю людини (health risks); в) ризиками, що загрожують середовищу проживання людини (environmental risks); г) ризиками, що загрожують суспільному добробуту (public welfare/goodwill risks); д) фінансовими ризиками (financial risks), які ідентифікуються, зокрема, з можливими втратами власності, доходів, неотриманням премії або прибутку від інвестицій, втратою заощаджень тощо.

Очевидно, що вищевикладена класифікація ризиків є умовною, адже в реальному житті ризики “ходять” не поодиноці – є складноорганізованими, ієрархізованими, багатовимірними. Водночас не підлягає сумніву, що ризики в поєднанні з загрозою фізичній безпеці та середовищу проживання людини постають як небезпеки, виклики життю і здоров'ю, які, накладаючись, породжують ризики та небезпеки “другого порядку”, на які держава реагує не завжди адекватно, а тим більше їх регулює в нормативно визначений, усталений спосіб. Своїм наслідком це має, як відомо, появу в суспільстві різноманітних рухів, громадських організацій та фондів, політичних партій, недержавних організацій, які опікуються певними проблемами – екологічними, освітянськими, молодіжними, феміністськими тощо. На наш погляд, рівень їхньої активності можна розглядати як своєрідний індикатор нормативно-правового регулювання соціальних відносин, наявності прогалин та “слабких місць” як законодавчого процесу, так і процесу законотворчості.

Законотворчість має як внутрішній, так і зовнішній виміри, виходить з необхідності врахування ступеня ризику, який завжди є різним, коливається від незначного до критичного, обумовлюється культурою, традиціями, укладом життя, конкретною ситуацією. Приміром можна розглянути ситуацію з наркоманією в країні, яка набирає характеру загрози, зокрема за таким індикатором як вихід наркотизації за межі традиційних груп, набуття ознак пандемії.

Правові норми, як і загальнокультурні, мають утверджувати соціальний порядок, трудову етику й етику підприємництва. В умовах України, народ якої, що загально визнано, є працелюбним, потрібна відповідна мотивація до праці на рівні законодавчо визначених правил гри, коли б ці правила розумілися, інтерпретувалися та запроваджувалися одноманітно. На посилення цієї спроможності працюють такі “м'які” складові конкурентоздатності, як дух конкуренції, рівень претензій, гнучкість і готовність до самовдосконалення, мобільність робочої сили,

готовність працювати в сфері обслуговування, відкритість до зовнішнього світу тощо. Важливо “холодні і жорсткі” цінності ринку максимально нейтралізувати “теплом” норм права, в основі яких – толерантна взаємодія і співпраця, партнерство й успіх, достаток і добробут. Підприємці, як носії помірковано-радикального типу свідомості, мають розглядатися як найперспективніша за ціннісними орієнтаціями і найпотужніша за можливостями розвитку соціальна група з п’яти основних типів свідомості, що склалися в нашій країні (консервативного, прагматичного, радикально-революціоністського, маргинального і помірковано-радикального). Держава має підпорядковувати свою діяльність реанімації таких функцій суспільства як ціледосягання (мета розвитку), адаптивної (як поріднитися з доквіллям), інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Дії держави мають доповнюватися і розвиватися на рівні суспільства, зокрема запускатися нормативно-правовими засобами механізм самоорганізації, досягатися синергетичний ефект у діях держави і суспільства. Це дозволяє суспільству, як уже наголошувалося, постати упорядкованою, стабільною соціальною системою, яка “працює” на досягнення ціннісної згоди різних соціальних груп, утверджувати громадянську злагоду, солідарність та співпрацю як своєрідну основу його розвитку.

Загальноцивілізаційні постулати “реагувати і виправляти”, які давно є атрибутивним надбанням правової науки, потребують корекції відповідно до духу часу, вимогою якого є імперативи “передбачувати і попереджувати”. Правовій науці, процесу законотворчості, його нормативізації сьогодні вже недостатньо констатувати вибір, варто унормувати результати, наслідки та ціну цього вибору, передбачати майбутні соціальні стани як такі, що підлягають нормативно-правовому забезпеченню.

Сучасний етап розвитку науки, в тому числі юридичної, дає підстави стверджувати про наявність ознак кризового стану методології гуманітарного знання, що, зокрема, може звестися до таких констатацій:

а) суттєво послабився вплив на юридичну науку класичних інтелектуальних традицій другої половини XIX – першої половини XX століття. Відхід від “матеріалістичної парадигми” як домінуючої у колишній радянській правовій науці сприяв подоланню т.зв. “світоглядного монізму”, утвердженню плюралізму теоретико-методологічних засад дослідження, однак, на жаль, ми практично не маємо ґрунтовних досліджень, виконаних з позицій інших, ніж марксистська, парадигм, скажі-

мо, структурно-функціонального аналізу, інтеракціонізму, конфліктології як провідних наукових парадигм. Йдеться, скоріше, про використання інструментарію зазначених інтелектуальних традицій, що не може не позначатися на результатах дослідження, особливо в їх системному вимірі. Тобто, можна сказати, що подолання матеріалістичного монізму для юридичної науки не стало засобом системного осягнення парадигмальних можливостей західних інтелектуальних традицій – класичних, модерних і постмодерних;

б) суттєво посилюється вплив природничих і технічних наук на правове дослідження (теорії інформації, синергетики), що може свідчити про те, що теоретико-методологічним дослідженням не завжди надається належна увага, що призводить або до абсолютизації ролі суб'єктивного фактора, саморефлексії автора, необгрунтованості висновків, або ж мають місце спроби надолужити “методологічні” втрати некритичним запозиченням дослідницьких технологій із арсеналу негуманітарного знання;

в) недостатній теоретико-методологічний дослідницький арсенал породжує непоодинокі випадки розпливчатих, невизначених суджень щодо, скажімо, спроможності норм права регулювати соціальні відносини у контексті динамічних змін суспільства, призводить до певної дезорієнтації, втрати бачення перспективи розвитку, розвитку як процесу в єдності його складових – змістовних, функціональних, рольових, етапів становлення тощо.

Недооцінка значення методології не могла не позначитися, зокрема, на цілеорієнтуючій, ціледосягальній, цілеспрямовуючій місії права, особливо в контексті законотворчості. Можна стверджувати, що методологічні втрати в науці неминуче призводять до втрат соціальних, якщо під останніми розуміти, скажімо, ефективність законів, їхню спроможність реагувати на виклики, ризики і небезпеки, страхи і жахи сьогодення, унормовувати соціальні відносини в умовах трансформаційного стану України як різновиду глобального суспільства ризику.

Зважаючи на недостатню теоретико-методологічну озброєність науковця, ознаки методологічної кризи гуманітарної науки уявляється доцільним сфокусувати проблеми, скажімо, за галузевою ознакою, побудувати своєрідну систему проблем, проблем, які, з одного боку, потребують першочергового всебічного дослідження, а з іншого, підпорядковують, визначають проблематику прикладних чи приватних наукових розвідок.

Україна за багатьма емпіричними й сутнісними ознаками долучилася до масового суспільства, щонайменше в тому сенсі, як визначається в науковій літературі. Це є соціум, для якого характерні:

а) процеси перетворення людини в масу, в безособистісного індивіда зі стандартними потребами, що розробляються і пропонуються масовою культурою, зокрема, рекламою. Особливістю такого суспільства є також та обставина, що соціально маркероване (престижне) споживання виконує, насамперед, стимулюючо-мобілізує, ідентифікаційну й орієнтуючу функції;

б) стандарти та цінності ринку як самодостатні (індивідуальний успіх і жорстка конкуренція, достаток і благополуччя для успішних, стабільність і порядок тощо);

в) втрата традиційних засобів ідентифікації (етнічних, релігійних, кастових, соціально-групових, класових, особистісних) та утвердження нових, коли індивід ідентифікує себе з існуванням і споживанням, яке йому нав'язується, і знаходить в цьому джерело та засіб власного розвитку і задоволення;

г) правляча еліта взаємодіє з більшістю населення засобами єдиного, хоча й не системного, законодавства, адміністрації, системи освіти, виховання, соціалізації молоді людини;

д) міста, столиця країни стають відкритими для всіх верств і груп населення, оскільки долається такий пережиток тоталітарної системи, як прописка;

е) стрімке зростання рівня освіти (але не її якості), загальнодоступність книг, бібліотек, радіо, телебачення, Інтернету, утверджується масова культура;

є) формування плюралістичної політичної системи, яка значною мірою має перехідний характер від тоталітарної до демократичної, що проявляється в таких її атрибутах, як утворення партій-клонів, відсутність ідеологічної складової в діяльності політичних суб'єктів, персоналізація партій тощо.

Масовому суспільству, притаманний, за Г.Маркузе, тотальний контроль за людиною в усіх формах її життєдіяльності, формування стандартних потреб, одновимірної моделі мислення і поведінки, "одновимірної людини" як відчуженого суб'єкта, що насолоджується власним існуванням.

Неокласичні спроби модернізації масового суспільства полягають в трансформації "керованої маси" в "масу, що контролюється", переході

від “шизоїдного” типу масифікації (безпосереднє фізичне втягнення людей в соціальні проекти і експерименти, жорстка ієрархічна структура, особиста ідентифікація з позицією лідера (авторитарність), сприйняття оточуючих за принципом контрастного протиставлення на “своїх” і “чужих” тощо) (Ж. Дельоз, Ф. Гватарі) до застосування стратегії “м’якої спокуси” (Ж.Бодріяр) чи “машин бажання” (Ж. Дельоз). “Контрольована маса”, на відміну від “керованої”, створюється, головним чином, за допомогою гнучких та всепроникних інформаційно-комунікативних технологій (преси, радіо, ТБ, реклами, Інтернет), супроводжується зіткненням груп інтересів, конфліктом цінностей і цілей, що продукує песимістичні настрої, призводить до соціально-культурних конфліктів, аритмії, соціальної напруги.

Сутнісні ознаки масового суспільства проявляються в послабленні родинних і класових відносин, релігії, поширенні ідеї загального громадянства, етнічних та патріотичних почуттів, прагненні до єднання різних соціальних груп, територій і регіонів, національних меншин. Показово, що при цьому відбувається зменшення ролі і значення центральної влади (на користь регіональної), послаблюються деякі традиції, а людина розглядається як носій громадянськості, національного характеру, що працює на визнання легітимності влади. Результатом втілення принципу громадянськості є той факт, що харизма соціального порядку розподіляється між рядовими громадянами, влада втрачає священний характер, соціальний контроль стає справою мас, а мова постає, за Е.Шилзом, засобом єднання членів масового суспільства між собою та всіх разом з центром, тобто перетворюється в загальнонаціональний інтеграційний чинник.

Загрози масового суспільства, що формується в Україні, можуть бути суттєво послаблені шляхом запровадження такого зразка ідентифікації- як нова регіональна ідентичність. Останню ми розуміємо як системну сукупність культурних відносин, повязаних з поняттям “мала батьківщина”, які ідентифікуються як спільне громадянство на засадах однієї державної мови. Нова регіональна ідентичність передбачає, що до традиційних засобів ідентифікації має додатися неотрадиціоністська, модернова трактовка, в основі якої – відоме твердження – “ми пишаємося нашою землею, тому що ми – інші”. Можна припустити, що “міра” поєднання традиції і модерну в регіональному вимірі є різною, однак “сила” ідентичності найбільша в тих регіонах, де досягається оптимум між “традицією” і “новацією”. Так, зокрема, за результатами

останніх президентських виборів в Україні можна стверджувати, що “традиція” в різних регіонах виявляє себе по-різному, – пасивна і дещо депресивна на півночі країни, активна на півдні і сході країни, що інколи проявляється як “втрата ідентичності”, тоді як тенденція до “пасіонарності” посилюється зі сходу на захід з деяким послабленням у центрі країни, тобто традиція потребує модернізації в її, зокрема, європейському вимірі:

Звідси є підстави стверджувати, що формування громадянської ідентичності має, насамперед, регіональний вимір як визначальний і перехідний водночас до ідентичності, в основі якої ідентифікація індивіда з суспільством і країною. Іншими словами, “культура укоріненості” потребує “культури мобільності”, здатності до розвитку і соціокультурних змін, експансії мирними засобами, тобто нову регіональну ідентичність можна визначити як здатність до громадянської і соціокультурної активності, демонстрації власної спроможності засобами поєднання “традиції” і “модерну”, звичайно, в межах закону, уникаючи спроб поставити під сумнів територіальну цілісність країни, протиставлення одних регіонів іншим, поділу на “своїх” і “чужих” і, певна річ, на засадах єдиної державної мови.

Завдання полягає в тому, щоб запропонувати соціально- та просторово репрезентативну сукупність регіонів як самодостатніх і залежних один від іншого водночас, тобто як цілісну різнорідну єдність, об’єднану єдиним соціальним та медіапростором, спільним національним інтересом, пріоритетами соціального розвитку, державною мовою як засобами загальнонаціонального єднання, інтеграції та ціледосягання.

Важливим питанням є врахування індексу, або коефіцієнту, регіональної ідентичності, який значною мірою корелюється, з одного боку, “природним патріотизмом”, який, як відомо, послаблюється із заходу країни на схід, а з другого, – “набутим патріотизмом”, характерним, зокрема, для столиці країни.

Таким чином, можна стверджувати, що громадянську ідентичність, її “силу” визначає “міра” конвергенції традиційних засад життя в їх регіональному вимірі з інноваціями новітньої доби, модерном як засобом конструювання соціальної дійсності, суспільства як соціальної системи в єдності та взаємодії її складових.

Пріоритети модернізації масового суспільства, до якого належить Україна, полягають у включенні мас в процеси виробництва, спожив-

вання, культурного життя, засвоєнні норм і цінностей, їх інтеграцію в систему соціальних інститутів, тобто залученні до процесів комунікації як засобу ідентифікації, подоланні маніпулятивного характеру комунікації.

Становлення науково-теоретичного правознавства як галузі права нерозривно пов'язане з ім'ям видатного правознавця К. О. Неволіна (1806–1855), учня графа М.М. Сперанського, професора Київського університету Св. Володимира. Написана й видрукована ним у Києві в Університетській друкарні двотомна “Енциклопедія законознавства” (1839–1840) не тільки започаткувала системний виклад ідей філософії права Г.В.Ф. Гегеля та німецької історичної школи права, а й обґрунтувала загальні положення вчення про право, історію філософії права й історію позитивного законознавства.

Призначення “Енциклопедія законознавства” вчений вбачав у тому, щоб систематично викласти весь склад, послідовність науки про закони: з одного боку, як певну сукупність наук про законознавство як систему й складових частин кожної з них, адже сутність кожної науки визначається її змістом і формою й без них не може бути адекватно визначеною; з іншого, – з'ясування змісту й різноманітних форм складових системи законознавства необхідно для розуміння єдності й цілісності їхнього складу, тобто викласти їх як огляд [23].

Зв'язок між науками обумовлюється, як відомо, єдністю об'єкту їхнього вивчення, близькістю предмету дослідження, частин або сторін, які уособлюють цілісність уявлення про досліджуване явище, процес чи окремо взятий факт. Звідси для того, щоб представити певну сукупність наук як “одне систематичне ціле”, потрібно, по-перше, визначити вихідне поняття¹⁷ або сутність загального їхнього предмету; по-друге, визначені в такий спосіб поняття логічно розділити на його частини й означити різні сторони як аспекти можливого дослідження. Постаючи предметом дослідження, кожна із зазначених частин або сторін дає буття особливій науці; розглядаючи один і той же предмет з різних його сторін, чи в єдності його частин, усі ці особливі науки формують одне систематичне ціле, суть якого така сама, що й сукупності його частин. В цілому будь-яке визначене положення про

¹⁷ У марксистській парадигмі дослідження, принаймні в “Капіталі” К.Маркса, вихідною клітинкою наукового дослідження ринкових відносин, що утверджувались у промисловості, було обрано, як відомо, “товар”.

науку як певну цілісність, систему може бути застосоване й щодо кожної особливої науки цього ж роду. Відповідно кожна особлива частина або сторона загального предмета може знову ділитися на безліч частин як його складових і, в свою чергу, поставати стороною для вивчення. Кожна особлива наука одержує в такий самий спосіб безліч підрозділів і може розглядатися як сукупність багатьох наук. З'ясування зв'язку між науками, так само як і між науками законодавства, можливе різними шляхами: скажімо, можна обмежитися визначенням основного їхнього поняття, загальним обґрунтуванням сукупності наук як певної цілісності, без заглиблення у внутрішню структуру кожної з них; або ж розглянути кожен із наук безпосередньо, з точки зору їхньої внутрішньої структури.

Будучи доктором законодавства, професором “енциклопедії права й установ Російської імперії”, К.О. Неволін тричі поспіль обирався ректором зазначеного університету, а також був найближчим помічником піклувальника, неодноразово виконував його обов'язки й фактично керував всіма навчальними закладами округу. За його активної участі були розроблені програми викладання й іспитів з предметів, що вивчалися в гімназіях і повітових училищах.

Прагнучи до змістовного визначення предмету законодавства, К.О. Неволін у дусі природного права й учення Г.В.Ф. Гегеля, під впливом якого він перебував, визначає сутність правового закону як “правди взагалі”. Змістове наповнення останнього полягає у виявленні буття божественної сутності в самому собі. При цьому К.О. Неволін розрізняє у законодавстві дві складові як частини єдиного вчення: перша з них (загальна) пізнається безпосередньо розумом і сама по собі постає як обов'язкова чинність, незалежно від суспільної настанови; її сутністю є закони природи; тоді як друга – особлива – пізнається не інакше як із самого законодавства, що діє в державі, і тільки тому має обов'язкову чинність, що вона встановлена державою, – це є закони чисто позитивні. Перші представляють загальну й необхідну сторону законодавства, де визначаються поняття наук, їхній склад у змістовному і формальному вимірах, тоді як другі – випадкову й обмежену” [205].

Можна стверджувати, що під “енциклопедією законодавства” К.О.Неволін розумів самостійну науку – теорію “наук законодавства” й, одночасно, їхній скорочений виклад. У цьому сенсі його “енциклопедія” покликана була замінити теорію права й слугувати сполучною

ланкою між “філософією права” і науками про закони. “Закон за суттю своєю, – писав Неволін, – є взагалі правда. А сутність правди може бути визначена тільки у філософії”. У всякому законодавстві він розрізняє дві частини: закони природні й закони позитивні.

Дійсно, жодна з названих частин не може існувати окремо одна від іншої. Перша (як загальне) без другої (як особливого), за К.О. Неволіним, є чистим поняттям без повноти життя, тоді як друга частина без першої є тільки “хаотичною мішаниною” різних випадків без усякого внутрішнього зв’язку, без твердої опори і наукової гідності” [205].

Розглядаючи питання про походження й поступове утвердження законів в життєдіяльності держави і суспільства в контексті історичної школи, К.О. Неволін визнає різновидами законів “або звичаї, або закони в єдності їхнього змісту, або ж учення законодавців”. Зазначене дозволяє стверджувати, що в загальній частині своєї енциклопедії К.О. Неволін постає, скоріше, “еклектиком”. Тоді як в особливій частині свого дослідження (історія філософії законознавства, історія позитивного законознавства), визначаючи закон як правило, згідно з яким відбувається що-небудь необхідне, К.О. Неволін, як і його енциклопедія, постали для свого часу унікальним явищем.

К.О. Неволін як представник природно-правового напрямку юридичної науки вважав, що початок систематичному вивченню законів було покладено ще давніми римлянами. З часом окремі закони, що були предметом вивчення, стали розглядатися як самостійні науки: філософія законодавства (природне право), державні закони (публічне право), цивільні закони (приватне право), кримінальні закони (кримінальне право). В умовах диференціації правового знання виникла потреба в установленні зв’язку між його частинами. Для цього знадобилася особлива наука, яка б слугувала загальним вступом у науку законознавства.

К.О. Неволіним була висловлена, таким чином, думка, що саме законознавство має поставати єдністю законотворчого і законодавчого процесу. Причину існування багатьох систем законодавства вчений вбачав у різномірній сутності його складових частин, а також – у різних джерелах, підходах до пізнання законів, визначенні їхньої обов’язкової сили.

Відсутність у системі вітчизняного юридичного знання законознавства як науки не дозволяє забезпечити системну єдність між законотворчим і законодавчим процесами в нашій країні, вони постають, скоріше, роз’єднаними, відірваними один від іншого, що має своїм наслідком втрату системного виміру законодавчого поля країни. Одним із за-

собів забезпечення належної ефективності законодавчого процесу можна розглядати наявний стан законотворчості як цілісного, послідовно здійснюваного процесу, що має своєю метою підготовку високоякісних законопроектів, їх наукове, нормативно-правове й організаційне забезпечення, обговорення, прийняття законів та їх оприлюднення [90, с. 136] з метою формування системного законодавчого поля країни. Започаткований К.О. Неволіним підхід до розуміння сутності законотворчості як єдності законотворчого й законодавчого процесів дозволив би зазначений розрив значною мірою подолати.

Зважаючи на комплексний, мультипарадигмальний характер знання, що уособлюється із зазначеним структурним підрозділом юридичної науки, уявляється доцільним наголосити на необхідності об'єднання розрізнених її (законотворчості) компонентів в єдину галузь юридичного знання, скажімо, енциклопедію законотворчості, за обґрунтованим К.О. Неволіним варіантом її побудови. Щонайменше, навряд чи є доцільним зведення законотворчості як процесу з певними закономірностями його розвитку, різними змістовними його складовими, до однієї з складових юридичної техніки. Тим більше, що остання, будучи навчальною дисципліною, не має відповідної науки, близької їй за сутністю, метою та завданнями, теоретико-методологічною базою дослідження. Адже загальновідомо, що будь-яка навчальна дисципліна є дидактико-методичною переробкою змісту науки, її адаптацією до завдань навчально-виховного процесу [227].

Утвердження законотворчості як науки і навчальної дисципліни не означає нівелювання статусу його складових. Не підлягає сумніву, що, скажімо, юридична техніка правозастосовчих актів, поряд з юридичною технікою інших юридичних актів, має самостійне значення, їй притаманні характеристики, що відрізняють її від правотворчості.

Сучасний етап розвитку науки, юридичні дослідження не є тут виключенням, дає підстави стверджувати про наявність ознак кризового стану методології гуманітарного знання, що, зокрема, може звестися до таких констатацій:

а) суттєво послабився вплив на юридичну науку класичних інтелектуальних традицій другої половини XIX – першої половини XX століття. Відхід від “матеріалістичної парадигми” як домінуючої у колишній радянській правовій науці сприяв подоланню т.зв. “світоглядного монізму”, утвердженню плюралізму теоретико-методологічних засад дослідження, однак, на жаль, ми практично не маємо ґрунтовних дослі-

джень, виконаних з позицій інших, ніж марксистська, парадигм, скажімо, структурно-функціонального аналізу, інтеракціонізму, конфліктології як провідних наукових парадигм. Йдеться, скоріше, про використання інструментарію зазначених інтелектуальних традицій, що не може не позначатися на результатах дослідження, особливо в їх системному вимірі. Тобто, можна сказати, що подолання матеріалістичного монізму для юридичної науки не стало засобом системного осягнення парадигмальних можливостей західних інтелектуальних традицій – класичних, модерних і постмодерних;

б) значно посилюється вплив природничих і технічних наук на правові дослідження (теорії інформації, синергетики), що може свідчити про те, що теоретико-методологічним дослідженням не завжди надається належна увага, що призводить або до абсолютизації ролі суб'єктивного фактора, саморефлексії автора, необґрунтованості висновків, або ж мають місце спроби надолужити “методологічні” втрати некритичним запозиченням дослідницьких технологій із арсеналу негуманітарного знання;

в) недостатній теоретико-методологічний дослідницький арсенал породжує непоодинокі випадки розпливчатих, невизначених суджень щодо, скажімо, спроможності норм права регулювати соціальні відносини у контексті динамічних змін суспільства, призводить до певної дезорієнтації, втрати бачення перспективи розвитку, розвитку як процесу в єдності його складових – змістовних, функціональних, рольових, етапів становлення тощо.

Недооцінка значення методології не могла не позначитися, зокрема, на цілеорієнтуючій, ціледосягальній, цілеспрямовуючій місії права, особливо в контексті законотворчості. Можна стверджувати, що методологічні втрати в науці неминуче призводять до втрат соціальних, якщо під останніми розуміти, скажімо, ефективність законів, їхню спроможність реагувати на виклики, ризики і небезпеки, страхи і жахи сьогодення, унормувувати соціальні відносини в умовах трансформаційного стану України і глобального суспільства ризику.

Зважаючи на недостатню теоретико-методологічну озброєність науковця, ознаки методологічної кризи гуманітарної науки уявляється доцільним сфокусувати проблеми, скажімо, за галузевим напрямом, побудувати своєрідну систему проблем, проблем, які, з одного боку, потребують першочергового всебічного дослідження, а з іншого, підпорядковують, визначають проблематику прикладних чи приватних наукових розвідок.

Як приклад, можна розглянути вітчизняну систему законотворчості в її підпорядкуванні завданням формування громадянського суспільства в Україні.

Методологічна слабкість дається взнаки вже на етапі визначення законотворчості як поняття, принаймні у частині, коли законотворчість визначається як “різновид правотворчості у формі особливої специфічної нормотворчої діяльності компетентних уповноважених органів держави з метою закріплення об’єктивної дійсності у нормативно-правових актах”.

Зверніть увагу на ключові слова “закріплення об’єктивної дійсності у нормативно-правових актах”, які застосовані, що очевидно, не кращим чином. Термін “закріплення” доцільно використовувати тоді, коли йдеться про розвинуте суспільство, яке демонструє певні соціальні зразки (соціальний мир, спокій, порядок, злагода тощо), зразки, що варті увічнення, щонайменше утвердження як певних стандартів на якомога довший період. Але у випадку з країною перехідної економіки, якою є Україна, таким твердженням навряд чи можна обмежитися – ринкова економіка, громадянське суспільство тільки спинаються на ноги.

У нашому випадку цілеорієнтована, ціледосягальна, цілеспрямовуюча функція права випала з поля зору дослідника.

Не менш невдалим з методологічної точки зору уявляється застосування словосполучення “закріплення об’єктивної дійсності”, адже термін “об’єктивна дійсність” передбачає забезпечення законотворчості в державі, природньому середовищі і космосі, я вже не кажу про “Всесвіт”, хоча це також “об’єктивна дійсність”. Звичайно, це методологічний казус, але він, як на мене, показовий щодо характеристики сьогоденного стану теоретико-методологічних правових досліджень.

Звичайно, законотворчість є надзвичайно складною справою, врахувати всі складові якої належним чином навряд чи можливо, адже йдеться про законотворчий процес як певну самостійну цілісність з його змістовними і функціональними характеристиками, етапами становлення, закономірностями розвитку. Це по-перше.

По-друге, законотворчість має враховувати результати дії багатьох суб’єктів – від окремо взятої людини, групи, соціальної спільноти до суспільства в цілому як динамічного соціального організму з його підсистемами – економічною, соціальною, політичною, культурною, кожна з яких має власну логіку розвитку.

I, нарешті, по-третє, законотворчість має об'єктом свого впливу не тільки конкретну людину, суспільство й державу, а й країну (а це різні поняття, які часто підмінюються одне іншим, а найчастіше термін “державна” застосовується як синонім поняття “країна”, що з методологічної точки зору не є коректною дією) особливо в контексті становлення громадянського суспільства. А це означає, що до традиційних атрибутів законотворчості мають додатися нові, що пов'язані з діяльністю країни, її ближчими і віддаленими перспективами. Не можна тут обійти й варіанти можливих відповідей правової науки на виклики, ризики і небезпеки, страхи і жахи глобалізованого світу, які постають перед нашою країною.

Однак визначальною субстанцією щодо законотворчості як процесу, що здійснюється компетентним уповноваженим суб'єктом, є, поза сумнівом, суспільство як складноорганізована ієрархізована відкрита соціальна система, що виконує певні функції (що важливо для розуміння сутності законотворчості), а саме: а) цілесюгання; б) адаптивну; в) інтегративну; г) відтворення структури та зняття напруги. При цьому важливо виходити з того, що кожна із зазначених функцій є: а) атрибутивною, тобто такою, знехтувати якою неможливо без настання відповідних соціальних наслідків і б) самодостатньою, що констатує неприпустимість розвитку однієї сфери, скажімо економічної, за рахунок іншої, скажімо культурної. У світлі такого підходу питання про остаточний принцип формування бюджету деяких галузей знімається на рівні методології.

Методологічний підхід дозволяє також припустити, що законотворчість, окрім унормування існуючих, тобто таких, що склалися, соціальних відносин, має бути також зорієнтована на функціональне забезпечення життєдіяльності суспільства в єдності його вищезазначених базових функцій. А це означає, що законотворчість має, насамперед, національноорієнтований вимір, тобто, застосовуючи юридичну лексику, ми маємо сказати, що норми права мають послаблювати вплив негативних рис менталітету (колоніальний комплекс меншовартості й провінційності, інтровертна пасивність, загальна анархічність й аполітичність, суперечливість вдачі, брак колективної волі і національної солідарності) та посилювати рольове та функціональне значення позитивних рис традиційної ментальності українця (національна та релігійна толерантність, конституціоналізм, побутовий, а не політичний, індивідуалізм, волелюбність, компромісна налаштованість у конфліктних ситуаціях тощо).

Звідси цілком очевидно, що будь-які спроби перенести зарубіжні закони, у тому числі ідеальні зразки, на вітчизняні терени є процесом штучним і недолугим водночас, адже національне законодавство втрачає ознаки системності, дієвості й ефективності. Спрацьовує відомий ефект ложки дьогтя у бочці меду.

Висновок. Назрів час для розроблення теорії законотворчості, яка б ґрунтувалася на методологічно визначених засадах (а не тільки методиці та техніці), підпорядковувалася національним інтересам, уникала впливу популістських настроїв чи лобістських зазіхань.

I, нарешті, останнє. Законотворчість не має нічого спільного з концепцією “занепаду парламенту”, послабленням його ролі у зв’язку з нібито зменшенням кількості законопроектів, що розробляються і пропонуються парламентарями, комітетами і фракціями (40 % законів України, як відомо, мають своїми авторами парламентарів), послабленням впливу парламенту на політичне, економічне, соціальне життя країни.

Політична реформа передбачає, як відомо, посилення ролі парламенту і в контексті законотворення, і щодо механізму обрання депутатського корпусу, Прем’єр-міністра України та формуванні складу уряду, утвердженні політичної відповідальності, започаткуванні діалогу між державою і суспільством. Контрольований парламентом уряд можна розглядати як перший крок до формування політично відповідальної влади, утвердження владарювання як інструменту реалізації інтересів громадян, їх настроїв, сподівань й очікувань.

3.2.Правова ідеологія як засіб систематизації законодавства

За умов демократичного розвитку України важливого значення набуває дотримання законності і порядку, прийняття виважених, поміркованих законодавчих актів, як у стратегічному, цілеорієнтованому та ціледосягальному сенсі, так і в тактичному – реалізації схвалених законів, нормативно-правових актів. Споріднює зазначені види діяльності, узгоджує їх, а по можливості й гармонізує право, його норми, а відтак і сприяє систематизації законодавства правова ідеологія як одна із фундаментальних підвалин буття суспільства, держави, країни, її громадян. Будучи за своєю сутністю і соціальними функціями складним явищем, що має як загальнолюдські, так і соціально- й національно специфічні витоки, правова ідеологія не тільки слугує засобом унормування соціальної системи, соціального простору, поведінки людини, а й характе-

ризує усталені морально-етичні, правові засади функціонування суспільства, особливості індивідуально значущого, групового чи корпоративного сприйняття права, готовності керуватися його нормами в процесі життєдіяльності.

Не менш актуальним завданням дослідження уявляється і намагання з'ясувати ступінь впливу правової ідеології на формування системного правового поля країни, функціонування суспільства як соціальної системи, громадянського суспільства як її (системи) складової, її дійсного стану.

Показово, що саме на цій проблематиці наголосила нещодавна науково-практична конференція “Соціально-правові реформи в незалежній Україні: досягнення, проблеми, перспективи” за участю фахівців низки інститутів НАН України та Інституту законодавства Верховної Ради України, яка була присвячена Дню незалежності України.

Йшлося, зокрема, про необхідність:

- розроблення проблематики правової ідеології як засобу нормативно-правового регулювання стратегічно орієнтованих і тактично здійснюваних заходів щодо утвердження та розвитку української державності, зміцнення її міжнародного авторитету, політико-правового позиціонування в європейському та світовому просторі;
- формування вітчизняного законодавчого поля як цілісної, несуперечливої системи права, структурно-функціональної єдності його елементів, їх спрямованості на утвердження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;
- забезпечення ефективності законодавства, його підпорядкування завданням формування в Україні правової держави і громадянського суспільства, самодостатньої особистості, утвердження прав і свобод людини та громадянина;
- адекватних політико-правових відповідей на виклики, ризики і небезпеки сьогодення тощо.

Функціональне призначення правової ідеології вбачається у забезпеченні впливу на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, піднесення престижу та авторитету держави, її органів. Феномен правової ідеології дозволяє долати стереотипи пострадянської свідомості, коли термін “ідеологія” ще донедавна кореспондентувався з тоталітарним режимом, вважався його атрибутом. Стає очевидним, що більшість термінів політико-правової науки (“демократична правова держава”, “на-

родний суверенітет”, “верховенство права”, “права людини” тощо) можуть бути використані в ідеологічному контексті як на національному, так і на міжнародному рівнях, скажімо – у ліберально-правозахисній інтерпретації каральних акцій НАТО в Іраку та Афганістані, колишній Югославії.

Будь-які держави світового співтовариства, у тому числі й ті, які прийнято вважати зразками просунутої західної демократії чи усталеної правової держави, не можуть не спиратися на певні загальнолюдські, національні цінності, норми і принципи державного життя, знакові символи і атрибути держави тощо, що підпадає під вищевикладені визначення ідеології. Прикладів тому достатньо як у країнах західної демократії, так і на Сході. Так, у Великобританії ідеологічну функцію виконує вся монархічна атрибутика – від особи “царюючої, однак не правлячої” до гвардійців короля, палати перів, лицарських орденів тощо. У Франції торжествує героїко-патріотично-ліберальний пафос Великої революції 1789 року з “Марсельезою”, гаслами “Liberte”, “Egalite”, “Fraternite”, орденом Почесного Легіону тощо. США обожнюють громадянські свободи та їхнє архітектурно-монументальне втілення – Статую Свободи, пропагують “американську мрію”, віддають належне протестантській етиці і пуританській моралі, поклоняються долару з його незмінним “In God we trust”. Японія демонструє ідеологію східної величі – поклоніння імператору, національні традиції, звичаї, костюми тощо.

Модернізація останніх десятиліть під впливом економічної та політико-правової глобалізації тільки підтверджує загальне правило – “національне обличчя” не перестає бути менше “ідеологічним”. І так майже у всіх країнах. Хоча є і винятки – деякі країни африканського континенту і колишнього СРСР.

Інша справа, що у правових країнах ідеологія насильно нікому не нав’язується, її можна приймати чи не приймати, однак кожен зобов’язаний відноситися до неї, її атрибутів, цінностей, традицій, звичаїв, що вона уособлює, з повагою. Як правило, така ідеологія, зважаючи на її соціально-психологічний вплив, усталеність у часі і національному просторі, не потребує юридичного захисту. Більше того, вона часто постає засобом національної ідентифікації і самоідентифікації її громадян. Скажімо, французи у переважній своїй більшості з повагою відносяться до Наполеона і створеної ним імперії як частини власної історії, однак серед них небагато знайдеться таких, хто відстоюватиме відновлення імперії.

Спонукають до наукового пошуку, окрім чисто академічного інтєресу, і виклики сьогодення, ризику і небезпеки, що пов'язуються, передусім, з нормативно-правовою практикою функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, соціонормативним станом українського суспільства, правовою поведінкою громадян країни. Відсутність єдиних підходів до аналізу механізму формування, функціонування та реалізації правової ідеології, а то й відверте нехтування нею, виходячи з поширеного в українському суспільстві твердження про ідеологію як “хибну свідомість”, має своїм наслідком ігнорування усталених традицій нормопроекування, законотворчості та законодавчої діяльності, спроби некритичного перенесення законотворчих проєктів західноєвропейського правового поля на вітчизняні терени, намагання соціальні проблеми модернізаційного розвитку розв'язувати шляхом адміністрування, нехтуючи при цьому законними інтересами громадян країни. Відтак нерозвиненість правової ідеології не може не позначатися негативним чином на функціонування суспільства, його окремих сфер, передусім, правової, життєдіяльності громадян, призводячи до правопорушень, спроб ігнорування права тощо. Звідси є очевидним той факт, що правова ідеологія постає важливим чинником формування громадянського суспільства, правової соціалізації індивіда, утврджує й розвиває вітчизняні традиції правотворчої, законодавчої і правореалізуючої діяльності і, відповідно, протистоїть будь-яким не правовим спробам регулювання соціальних відносин. Принаймні, правова ідеологія спрямована на формування системного законодавчого поля країни, спроможна запропонувати адекватні відповіді щодо чинної суперечливої ситуації в країні, де ми маємо правову політику за відсутності правової ідеології.

Остання, обґрунтована відповідно до положень класичної, некласичної та постнекласичної інтелектуальних традицій, дозволяє забезпечити цілісність процесу продукування, виробництва та застосування закону відповідно до особливостей вітчизняного правового поля, його системного виміру, чим сприяє подоланню некритичного відношення до західних зразків законотворчості, окремих норм законів і, відповідно, настроює громадську думку на поважне відношення до законів, права в цілому тощо. Звідси доречно стверджувати, що правова ідеологія працює на утвердження єдності сутності й духу закону, його розуміння як нерозривності процесу, технологій і процедур його розробки як правового документа, як елемента правового поля країни, що має

утверджувати його цілісність, системність і, відповідно, долати його конфліктність шляхом узгодження суперечностей, своєчасним і доцільним внесенням змін до чинного законодавства країни. І в цьому сенсі правова ідеологія може бути розглянута як результат цього процесу, цієї взаємодії, своєрідного системного синтезу з тим, щоб на наступному етапі свого розвитку послугувати засобом правового внормування соціальної дії та взаємодії суб'єктів соціуму.

В Україні досі не склалася усталена система розвитку законодавства, яка може передбачати, відповідно до західноєвропейського досвіду, такі основні складові: а) концептуальне обґрунтування проблеми, яка є предметом законодавчого регулювання; б) законодавче забезпечення її концептуального бачення; в) розробка конкретних законопроектів.

У нашій державі складові зазначеної системи реалізуються з точністю до навпаки: спочатку розробляються законопроекти, які, у разі схвалення Верховною Радою України, стають законами і, виходячи з практики чинного законодавчого поля, пропонуються правові концептуальні обґрунтування.

Зазначена обставина свідчить про ту обставину, що теоретико-методологічний потенціал правової ідеології як сукупності ідей, поглядів, теорій, що дозволяє з'ясувати можливості права як засобу регулювання соціальних відносин, оцінки нинішнього стану правової дійсності та шляхів її розвитку. Звідси право підпорядковується поточним завданням соціального розвитку, перетворюється в тактичне знаряддя дії, втрачає цілеорієнтуючий, стратегічний потенціал, що його перетворює в засіб локального "розв'язання" проблем з неминучою втратою при цьому перспективи правового бачення розвитку суспільства.

З'ясування потенціалу правової ідеології як засобу систематизації законодавства передбачає, окрім вищезазначеного, дослідження можливостей соціально-правового позиціонування та конструювання вітчизняного простору відповідно до норм права, етичних засад життєдіяльності соціуму, стану прав і свобод людини і громадянина тощо. Модернізаційний стан українського суспільства, стратегія реформування вимагає динамічного правового регулювання суспільних відносин за допомогою науково обґрунтованих правових норм, що відповідають об'єктивним потребам громадянського суспільства, яке формується в Україні. За цих умов особливі сподівання покладаються на законотворчість, призначенням якої є системне забезпечення правового поля країни засобами пізнання та оцінки правових потреб суспільства і держави,

цілеспрямованої діяльності компетентних органів по підготовці, обговоренню і прийняттю законів та їх оприлюдненню.

Соціальне позиціонування права, правотворчість як процес, становлення громадянського суспільства і правової держави неможливі поза чітко визначеними ціннісними орієнтирами, розумінням суспільства як соціетальної системи в єдності її базових функцій – ціледосягальної (цілеорієнтуючої), адаптивної, інтегративної та відтворення структури. Це пояснюється тим, що право спроможне виконувати покладену на нього місію лише за умови знання об'єкта впливу, законів його функціонування та розвитку, його реальних і потенційних потреб, ресурсів розвитку тощо.

Зазначене означає, що норма права має розглядатись не тільки в її традиційному сенсі – як засіб регулювання суспільних відносин, а й як можливість конструювання суспільної реальності. При цьому особливого значення набуває позиціонування суб'єкта діяльності. Адже в процесі такої діяльності відбувається з'ясування соціотворчих можливостей правової норми в плані визначення її конструктивних складових, тобто таких, що працюють на майбутнє соціуму, та деструктивних, інерційних елементів. Саме тому закони виконують не лише регулятивні функції, без яких саме існування сучасної цивілізації є проблематичним, а й “працюють” на вдосконалення суспільних відносин, що історично склались.

Відповідно, суттєвого значення набувають можливості та здатність суб'єкта правової діяльності до конструювання соціального простору з урахуванням типу ментальності народу, його ціннісних та соціокультурних орієнтацій, звичаїв і традицій тощо.

Правова ідеологія викликається до життя також потребами сучасного розвитку, в основі якого – ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування, формування системи правових ідеалів і норм, законність і правопорядок, соціальна справедливість усунення суперечностей в процесі державотворення, формування правової держави і громадянського суспільства. В цьому сенсі правова ідеологія цілком слушно може бути розглянута як різновид соціальної ідеології, що є сукупністю “взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій”.

Правова ідеологія, окрім того, що вона формує перспективні бачення процесу внормування соціального розвитку, не може не відчувати зворотнього впливу суспільства, його окремих сфер, положення людини в системі правовідносин, у тому числі контитуційних традицій,

якими багата історія України. Зазначена особливість спроможна породжувати різні соціальні стани правової ідеології, її змістовного та функціонального наповнення, коли, зокрема, її зовнішня форма існування і внутрішній зміст не тільки не співпадають, а й суперечать одне іншому. В недалекому минулому мав місце, як відомо, відрив юридичної теорії від соціальної дійсності, що мало своїм наслідком її міфологізацію. З іншого боку, маємо досконалі, неперевершені зразки вітчизняного контитуціоналізму, започаткування яких датується XVIII століттям, спираючись на які юридична наука спроможна забезпечити системність законодавчого поля країни.

Наріжним каменем XVIII століття історики права називають, як відомо, Конституцію Пилипа Орлика 1710 року, повна назва якої “Пакти та конституції прав і вольностей Війська Запорозького”, побачила світ на 77 років раніше конституції США і на 81 рік випередила конституцію Франції, не кажучи вже про конституції Польщі та Іспанії, які з’явилися набагато пізніше. До речі, конституція Росії зобов’язана своєму народженню лише 1918 року, періоду громадянської війни і, відповідно, вона більше ніж на два століття поступається “за віком” Конституції Пилипа Орлика. Хоча спроби творення Конституції на російській землі мали місце і раніше – декабристи 1825 року мали намір, як відомо, запропонувати її російському суспільству.

Торкаючись змістовних аспектів Конституції Пилипа Орлика, необхідно наголосити, що вона визначала незалежну державу Війська Запорізького і Народу українського як стану виборну гетьманську монархію парламентарного типу з відповідними кордонами.

Основні зобов’язання щодо захисту рубежів держави, а також очищенню міст України від московських гарнізонів і різних зовнішніх податків покладались, за Конституцією, на Гетьманську владу. Маючи в цій частині абсолютні повноваження – щодо забезпечення державно-територіальних, військово-політичних та економічних прав, а також інтересів Запорожжя (війська), Гетьман мав полегшити положення козаків і “людей убогих” шляхом запровадження легких податків (за А.Смітом, класиком англійської політекономії, легкі податки – обов’язкова складова самоорганізації суспільства), уникати здирства, а також слідкувати за тим, щоб усі посади, особливо полковника та прирівняних до цієї посади, були виборними.

Водночас Гетьман мав “задовольнятися своїми оброками і приходами, на булаву й особу його гетьманську...”, тобто гетьманові заборо-

нялося одержувати доход з інших земель, крім своїх вотчинних. Конституція обмежувала права гетьмана і в сфері судочинства, розширюючи таким чином компетенцію генерального Військового Суду.

Своєрідною противагою гетьманській владі декларувалось забезпечення політичних інтересів старшини (“придатних і заслужених у Війську Запорізькому осіб”), тобто своєрідного парламенту як противаги гетьманського абсолютизму, що виразно відзначено вже в преамбулі до конституції, де засуджена практика “колишніх гетьманів Війська Запорозького”, що йшли на союз з Московією. Парламент повинний був збиратися “у резиденції гетьманській” тричі на рік – на Різдво, на Великдень і на Покрову.

Фінанси, землеволодіння передавалися в управління Генеральної ради, при цьому рішуче заборонялася будь-яка корупція. Кожний з постійних членів Генеральної ради повинний був поважати гетьмана, а гетьман відповідно – членів парламенту, тобто “тримати їх за суспільство, а не за прислугу”.

Особливо актуального звучання набувають т.зв. “соціальні” статті Конституції Пилипа Орлика (з 11 по 16), де викладаються застереження старшині – не використовувати свою посаду для експлуатації козаків, селян та ремісників.

Заборонялась практика покупки посад, оскільки можливі утиски, побори, хабарі мають своїм джерелом властолюбних покупців посад. Конституція Пилипа Орлика декларувала свідоме обмеження найбільш обтяжливих для простого люду податків і зборів, справедливо вбачаючи в них “кістяк” нації, а націю розглядала як найважливіший чинник державотворення.

Зазначена теза актуалізує положення про поміркованість податкового адміністрування малого та середнього підприємництва як засобу і ресурсу, потенціалу соціальних змін в сучасній Україні. Саме в цьому розділі Конституції демонструється важливість досягнення компромісу між потребами казни і завданнями соціального розвитку, підпорядкування права завданням унормування соціальних відносин, його зорієнтованості на задоволення потреб майбутнього. Саме в цій частині Конституції Пилипа Орлика теоретики права вбачають виток процесу становлення правових ідеологій сучасності, передусім, ліберальних, соціал-демократичних, де є намагання вибудувувати каркас країни як єдності інтересів держави і суспільства, громадянина і держави.

Таким чином, як свідчить аналіз, своєю конституцією Ще одна актуальна для сучасної України правова настанова, на якій хотілось б наголосити: самоврядування міст, територій. Конституція Пилипа Орлика чітко висловила за те, щоб на “столичне місто Київ та інші українські міста” й далі поширювалось Магдебургське право.

Модерний варіант інтерпретації цієї норми вбачається у намаганні знайти баланс інтересів Центру і регіонів, надати дієві повноваження та розробити ефективні механізми владарювання територіальних та регіональних громад. П. Орлик намагався досягнути компромісу трьох основних українських політичних сил, що конкурували між собою упродовж століть: гетьманату, як основної влади Української Держави; старшини, як провідної соціальної верстви Запорозжя та єдиної на той час військової сили, а також парламенту.

Попри ту обставину, що конституція П. Орлика ніколи не мала статусу Основного Закону України, її значення як демократичного документу важко переоцінити – як з точки зору внутрішнього розвитку України, так і впливу на процеси становлення демократичних європейських країн.

Відповідно, є всі підстави розглядати зазначений документ як першу українську Конституцію, на нормативно-правових положеннях якої відбулось становлення сучасної правової системи України, кваліфікувати її як унікальний документ української політико-правової думки, де вперше викладені основи політичного, релігійного та майнового устрою майбутньої української держави. При цьому показово, що ніяких сумнівів щодо неминучості відтворення суверенної гетьманської держави на традиційно українських землях у творців Конституції попри поразку в Полтавській битві не було.

Конституція Пилипа Орлика вражає і своєю вірою у майбутнє українського народу, його вічність, знищеність, укоріненість у Природі і Світі. Саме ця доленосна переконаність як своєрідний імператив часу і ментальна настанова групи однодумців та послідовників Івана Мазепи і дозволила, вважають дослідники, витворити унікальний політико-правовий документ, значення якого тяжко обмежити часовими вимірами.

Історичне значення цього документу як конституції є багатовимірним. Принаймні, її політичний сенс полягає в тому, що в цьому документі вперше в світі були закріплені ідеї пріоритету демократичних цінностей, суверенітету козацької держави, а сама конституція постала

своєрідним “суспільним договором між державою і козацтвом”. Адже фактично йшлося про добровільну відміну Гетьмана та старшини від свої повноважень на користь козацької громади.

В юридичному сенсі актуальність Конституції Пилипа Орлика як документу надзвичайної ваги полягає в розв’язанні надзвичайно важливого питання політичної влади – обґрунтуванні ролі представницької влади як прообразу майбутнього українського парламенту, визначенні статусу судової влади, місцевого самоврядування, механізмів оподаткування, вибудовуванню першопочаткових підходів щодо розуміння балансу стримувань і противаг тощо.

Інтелектуальне значення документу полягає в спробі представити Україну як країну і, зазначте, українську націю як європейську, тобто у конституції закладені сучасні ознаки розуміння нації як державотворчої сили, нації, яка є усталеною за європейськими мірками – з історичними традиціями, звичаями, обрядами, цінностями, певною міфологією, принаймні в частині походження українського народу.

І, нарешті, останнє. Часто в українському політикумі виникають дискусії щодо міри відданості національно-патріотичним інтенціям представників того чи іншого етносу, політичних партій, окремих осіб. Конституція Пилипа Орлика і на це питання дає відповідь, бодай і не пряму, однак не менш очевидну і до того ж дивовижно повчальну. П.Орлик, не будучи українцем за походженням, всупереч домінуючим після поразки Полтавською битви умонастроєм, свою, безумовно, тяжку емігрантську долю, за умов жорсткого тиску з боку Карла XII, уряду Отоманської Порти, провокацій та прислужників Петра I запропонував Конституцією як певний зразок державного устрою “народу бойового давнього козацького”, всіляко сприяв упродовж свого життя різними засобами – політико-дипломатичними, воєнно-коаліційними, пропагандистськими – звеличенню України.

Звичайно, можна з певними застереженнями оцінювати значення Конституції Пилипа Орлика як, поза сумнівом, визначної інтелектуальної та правової пам’ятки українського народу, однак, виходячи з новаторського, демократичного, спрямованого у майбутнє тексту Конституції, навряд чи можна поставити під сумнів факт народження України як незалежної, демократичної країни в руслі глибинних державотворчих інтенцій, усталених традицій боротьби за незалежність – воєнних, соціокультурних, громадянських тощо, боротьби, яка вистраждана упродовж століть багатьма поколіннями і здобута наприкінці

XX століття. Саме зазначений історичний факт, до якого має безпосереднє відношення Конституція Пилипа Орлика, долає модерні міфи про випадковий характер утворення сучасної України, нібито неготовність її лідерів, народу в цілому до високої державотворчої місії.

3.3. Правова ідеологія правозастосовної діяльності

Як відомо, одним із засобів забезпечення належної ефективності законодавчого процесу розглядається наявний стан законотворчості як цілісного, послідовно здійснюваного процесу, що має своє метою підготовку високоякісних законопроектів, їх наукове, нормативно-правове й організаційне забезпечення [26].

Зважаючи на комплексний, мультипарадигмальний характер знання, що уособлюється із зазначеним структурним підрозділом юридичної науки, уявляється доцільним наголосити на необхідності об'єднання розрізнених її (законотворчості) компонентів в єдину галузь юридичного знання, скажімо, енциклопедію законознавства, за обґрунтованим варіантом К.О.Неволіна, професора Київського університету, визначного юриста XIX століття. Щонайменше, навряд чи є доцільним зведення законотворчості як процесу з певними закономірностями його розвитку, різними змістовними його складовими, до юридичної техніки. Тим більше, що остання, будучи навчальною дисципліною, не має відповідної науки, близької їй за сутністю, метою та завданнями, теоретико-методологічною базою дослідження. Адже загальновідомо, що будь-яка навчальна дисципліна є дидактико-методичною переробкою змісту науки, її адаптацією до завдань навчально-виховного процесу [211].

Утвердження законотворчості як науки і навчальної дисципліни не означає нівелювання статусу його складових. Не підлягає сумніву, що, скажімо, юридична техніка правозастосовчих актів, поряд з юридичною технікою інших юридичних актів, має самостійне значення, їй притаманні характеристики, що відрізняють її від правотворчості.

По-перше, юридична техніка правозастосовчих актів відрізняється великою розмаїтістю, що обумовлено місцем і роллю кожного конкретного правозастосовчого акту в механізмі правового регулювання, наслідком чого є, приміром, відмінність слідчих правозастосовчих актів за низкою ознак – і композиційних, і стилістичних, і за ступенем використання формулярів тощо. Звідси цілком логічним буде припущення щодо доцільності розмежування юридичної техніки кожного виду (групи)

правозастосовчих актів за мовними, документознавчими, формально-логічними й юридичними ознаками.

По-друге, правозастосовчий акт, як і будь-який інший правовий документ, є своєрідним літературним твором, знаковою системою, документом писемності тощо. А це означає, що його можна аналізувати за багатьма критеріями зазначених станів – літературного твору, знакової системи та документу писемності, розглядати структурно, композиційно, на предмет їх ефективності тощо.

По-третє, юридична техніка як існуючий навчальний предмет значне місце відводить використанню та дотримувannya мовних, літературних норм у правозастосовчих актах. Аналіз мовних норм тексту здійснюється за лексичними, синтаксичними та морфологічними рівнями.

По-четверте, безпосередній вплив на якість правозастосовчих актів має ступінь їхньої формалізації, зокрема за такими ознаками як чіткість змістовного наповнення норм та їх формального викладу. Змістова та формально-логічна довершеність документу працює на користь правозастосовувача, зменшує кількість можливих помилок, погрішностей. До того ж значно полегшується нагляд за показниками законності й обґрунтованості в правозастосовчій практиці.

По-п'яте, як свідчить досвід, у тексті правозастосовчого акту найбільш значущими в лексичному сенсі є визначальні (сміслоутворюючі) терміни з норми, що реалізується в тому чи іншому акті. Відповідно терміни, що складають змістовне наповнення того або іншого розпорядження, текстуально визначають сутнісні аспекти правозастосовчих актів, мають застосовуватися адекватно, тобто у заданому контекстом сенсі.

По-шосте, позитивна роль у правозастосовчих актах на лексичному рівні має належати фразеологізмам як засобу оптимізації текстів, мови документу в цілому.

По-сьоме, аналіз правозастосовчих рішень у контексті вимог юридичної техніки має передбачає диференційований підхід до аналізу її складових, елементів тексту – реквізитів, композиції, стилістики тощо, їх формалізації як з точки зору змістовних елементів, так і формально-логічних.

Питання юридичної техніки в правозастосовуванні, її культури, так само як і поняття “юридична техніка” є дискусійними. Прийнято вважати, що вони співвідносяться між собою як особливе й загальне відповідно. Уявляється, що термін “техніка правозастосовування” є складовою більш загального поняття “юридична техніка”, сенс якого полягає

в процесі виробництва будь-яких нормативно-правових актів. Законодавча техніка як система юридичних засобів і прийомів створення, оформлення та систематизації законів та інших нормативно-правових актів [89, с. 132] є найважливішим різновидом юридичної техніки. Як справедливо наголошував Р. Ієрінг, сутність юридичної техніки полягає в досягненні двох головних цілей. Бажання впевнено застосовувати право має, насамперед, полягати в прагненні його засвоїти, опанувати їм розумово. Цей процес (опанування, засвоєння) може бути полегшений чи затруднений, що обумовлюється характером самого права. Однак полегшення цієї роботи досягається засобами можливо більшого кількісного й якісного спрощення права, що складає одну з двох головних задач техніки [95, с. 27].

До негативних аспектів застосування, реалізації норм права, як зазначає Ю.О.Тихомиров, можна віднести; а) помилкове праворозуміння; б) корупцію; в) недоліки, а то й відверті помилки щодо використання юридичної техніки; г) юридичні колізії між різними нормами й актами; д) перекручування статусу управлінських суб'єктів, а також перевищення їхніх повноважень; е) прийняття правових рішень з порушенням процедури чи взагалі її нехтуванні; ж) прогалини в законодавчому регулюванні тощо [315, с. 5–6].

Адекватне використання термінології, що забезпечує точне вираження сутності, атрибутивних вимог правозастосовчого акту, дохідливість і доступність його змісту є свідченням не тільки фахових, професійних ознак, а й уособленням високого рівня культури його творця. Значною мірою зазначені риси не залежать від виконавця правозастосовчого акта, рівня його професійної майстерності. Адже прийнято вважати, що вдалі правові конструкції народжуються на стику правотворчості та правозастосування. Власне кажучи, юридичні конструкції (схеми, моделі, типові зразки тощо) використовуються законодавцем для формулювання правових норм та їхньої систематизації. Теоретико-методологічною базою їх створення є усталені закони мислення; на процесі їх становлення не можуть не позначатися особистісно-індивідуальні особливості їх творця, рівень теоретичної підготовки останнього, володіння ним технологіями, процедурами та прийомами законотворчості тощо [226, с. 75–111].

На прикладі аналізу процесу становлення, функціонування та розвитку ідеологічних явищ доведено багато в чому суб'єктивний характер теоретичних концептуальних побудов, що дає підстави стверджу-

вати: правові норми не можуть не нести суб'єктивних ознак, індивідуальних особливостей своїх засновників. У нашому випадку це дозволяє зробити висновок, що вже на початковому етапі правотворчості (формулювання моделі, постановка завдань і засобів їхнього досягнення) закладаються проблеми правозастосування. Як приклад можна розглянути модель підвалин (засад) кримінальної відповідальності. За підрахунками В.Н. Кудрявцева в радянському праві, залежно від комбінацій категорій ознак, теоретично були можливі 576 різних конструкцій відповідальності, хоча законом передбачається значно менше [158, с. 88]. Ця схема, безперечно, може бути поширена і на конструкції складу злочинів в наш час.

Таким чином, культура правозастосування є уособленням не тільки нормативно-правового стану законодавства, а й опосередковується життєдіяльністю суспільства, його традиціями, методами пізнавальної, законотворчої та законодавчої діяльності, соціально-економічним та культурним станом країни. Тенденції процесу модернізаційних змін українського суспільства поки що унеможливають позитивні зрушення до соціальної справедливості, законності й правопорядку. Твердження деяких політиків про завершення “періоду первісного нагромадження капіталу” й необхідності жити за законами права, а не “по поняттям” безпідставні. Перерозподіл власності продовжується, правовий нігілізм поки панує, особисті інтереси громадян знаходяться вище суспільних. Держава ще не в змозі забезпечити верховенство права, яке використовується для досягнення політичних цілей нагорі, а внизу, в основному, забезпечує виконання його каральних функцій. Звідси основне протиріччя правозастосування може бути виражене, уособлене в схемі “законодавець – право – практика застосування”.

Таким чином, утвердження і розвиток культури правозастосування, як свідчить аналіз, можливий шляхом використання таких можливостей: а) вдосконалення правових актів на засадах виконання базових вимог законотворчості, юридичної техніки в цілому; б) використання норм закону для досягнення оптимального правового регулювання; в) правильний вибір закону і норм застосування; г) цілеспрямована орієнтація змісту норм закону, статусу суб'єктів права та відповідних їхніх правомірних дій; д) передбачення можливих ризиків та застосування адекватних засобів їхнього правового регулювання; е) повнота застосування норм закону, а також суміжних законів; ж) вивчення практики та критичний аналіз застосування норм закону (органами держав-

ної влади, суб'єктами соціальної дії (політичні партії, громадські організації), громадянами тощо).

Якість законодавчого забезпечення виборчого процесу, як відомо, безпосередньо пов'язана з усталеною системою законотворчості, яка передбачає, відповідно до західноєвропейського досвіду, такі основні складові: а) концептуальне обґрунтування проблеми, яка є предметом законодавчого регулювання; б) законодавче забезпечення її концептуального бачення; в) розробка конкретних законопроектів [140, с. 275–413], що дозволяє формувати вітчизняне законодавче поле як відкриту правову систему в єдності її окремих галузей.

У нашій державі складові законодавчого процесу реалізуються з точністю до навпаки: спочатку розробляються законопроекти, які, у разі схвалення Верховною Радою України, стають законами і, виходячи з практики чинного законодавчого поля, пропонуються правові концептуальні обґрунтування.

Зазначена обставина актуалізує питання розробки єдиної правової політики¹⁸, зокрема такої її складової як правова ідеологія [207, с. 27–30], яка дозволяє, що загальновідомо, підпорядкувати законодавчий процес завданням побудови в Україні правової держави та громадянського суспільства, належного забезпечення законотворчого та законодавчого процесу, у тому числі в частині відповідей на політико-правові виклики, ризики і небезпеки функціонування правової системи транзитного суспільства. Задекларована обставина свідчить також і про те, що теоретико-методологічний потенціал правової ідеології як сукупності ідей, поглядів, теорій, що дозволяє з'ясувати можливості права як засобу регулювання соціальних відносин, оцінки нинішнього стану правової дійсності та шляхів її розвитку практично не використовується. Право підпорядковується, таким чином, поточним завданням політичної кон'юнктури, перетворюючись в тактичне знаряддя політично доцільної дії, в засіб локального “розв'язання” проблем, неминуче втрачаючи при цьому цілеорієнтований, стратегічний потенціал, перспективу правового бачення розвитку суспільства. А відтак і норма права в її підпорядкуванні суб'єктам виборчого процесу позбавляється ознак позиціонування та конструювання вітчизняного простору [89, с. 136]. За

¹⁸ “Політика має значення лише тоді, коли її втілюють у життя за допомогою ефективних законів. Для виникнення того чи іншого закону ... потрібне політичне рішення, але саме деталі закону визначають реальні наслідки цього рішення” [272].

таких умов працює скоріше харизматичний потенціал лідера партії чи блоку, витісняючи норму права на узбіччя виборчого процесу.

Уявляється, що первинним засобом забезпечення цілісності процесу продукування закону в його орієнтації утвердження бажаних тенденцій розвитку суспільства, функціонування національного правового простору як цілісної системи має поставати державна правова політика, її складова – правова ідеологія. Остання, зокрема, спроможна забезпечити триєдну сутність закону в його взаємодоповнюваній єдності як засобу: а) нормативно-правового регулювання соціальних відносин; б) позиціонування певного суб'єкта політичної дії, не допускаючи їх підміни чи ототожнення (що в Україні набуло характеру загрози); в) конструювання соціального простору, звичайно у кольорах України.

Вищезазначене надає законодавцю: 1) можливість забезпечити нормативну єдність минулого, сьогодення і майбутнього в діяльності певного політичного суб'єкта чи, принаймні, ідентифікувати його на таку спроможність; 2) посприяти формуванню наступності в діяльності політичних суб'єктів, принаймні державотворчих; 3) сприяти становленню системного забезпечення правового простору з урахуванням його можливих прогалин, викликів, ризиків та небезпек як атрибутивних ознак зазначеного феномену.

Звідси уявляється доцільним виборче законодавство не стільки підпорядковувати поточним завданням т.зв. політичної доцільності, скільки забезпечити його наступність, перспективу, основою якого (законодавства) можна розглядати базові моделі проведення виборів – мажоритарну, пропорційну та змішану, виписавши сутність кожної з них в контексті її належного нормативно-правового розуміння¹⁹. Якщо ж остання вимога не виконується, суттєві відмінності вищезазначених виборчих систем значною мірою втрачаються, що має своїм наслідком їхню дискредитацію чи, принаймні, неналежне використання потенціалу кожної з них.

Так, скажімо, є підстави стверджувати, що на останніх виборах до Верховної Ради України сутність пропорційної виборчої системи (з закритими списками) неправомірно звели до фактично мажоритарної – до виборчого списку перших п'яти осіб, що не дозволило з'ясувати ні сутнісний потенціал зазначеної системи, ні започаткувати (вкотре!)

¹⁹ Уявляється, що найбільшою мірою умовам України як перехідного суспільства має відповідати виборчий закон, який побудований на основі пропорційної виборчої системи з відкритими списками.

формування політично відповідальних політичних партій чи блоків як основних суб'єктів державотворення. Що ж стосується іншої частини списку, розпочинаючи з шостого номера і далі, то пересічний виборець за іншої виборчої системи за заявлених кандидатів у депутати навряд чи проголосував. Це де-факто означає, що депутатський склад за означеною системою формувався не виборцем безпосередньо, а лідером партії чи блоку.

За цих умов уявляється передчасним відмовлятися від пропорційної виборчої системи, оскільки її політико-правовий потенціал виявився не з'ясованим остаточно. Це по-перше. По-друге, уявляється доцільним її доповнити відкритими списками, які б формувалися або суб'єктами виборчого процесу (партіями чи блоками), або ж виборцями безпосередньо [208].

Неналежне нормативно-правове та інформаційне забезпечення пропорційної виборчої системи фактично перетворило партії та блоки в комерційні кампанії, фактично призвело до знищення здорової внутрішньопартійної конкуренції. У цьому сенсі вітчизняний законодавець є унікальним, адже в багатьох європейських країнах утвердилась пропорційна система, механізми функціонування якої передбачають безпосередній вплив виборця на формування виборчого списку або ж, принаймні, визначення прохідної частини списку шляхом голосування. Принаймні і ця складова виборчого законодавства має будуватись згідно з п'ятьма відомими принципами європейського доробку – загальне, рівне, вільне, пряме виборче право і таємне голосування²⁰, що, як відомо, узасадничує демократичні засади розвитку суспільства.

А це означає, що соціальні пріоритети демократичного спрямування мають бути визначальними щодо нормативно-правового забезпечення виборчого процесу, зокрема, в частині:

- утвердження реального політичного плюралізму, ідеологічного різноманіття і багатопартійності, що здійснюються, як відомо, лише шляхом функціонування політичних партій;
- забезпечення вільного доступу виборців до інформації про кандидатів, списку кандидатів, політичні партії (коаліції) і про процес виборів;

²⁰ Показово, що Європейська комісія за демократію через право, більш відома як Венеціанська, визнає чинність різних виборчих систем та плюралізм підходів до організації виборів за умови дотримання зазначених п'яти принципів.

- забезпечення вільного доступу кандидатів, політичних партій (коаліцій) до ЗМІ і телекомунікацій;
- визначення термінів виборів таким чином, щоб учасники виборчої боротьби змогли “розгорнути повноцінну передвиборну агітаційну кампанію”²¹;
- гарантування рівних можливостей кожному кандидату чи політичній партії (блоку) щодо участі у виборчій кампанії, у тому числі доступу до засобів масової інформації і телекомунікацій;
- справедливого і гласного фінансування виборів, виборчої кампанії кандидатів, політичних партій (блоків);
- чесності при голосуванні і підрахунку голосів, повного й оперативного інформування про результати голосування з офіційним опублікуванням усіх підсумків виборів;
- організації виборчого процесу неупередженими виборчими органами, що працюють відкрито і гласно під ефективним громадським і міжнародним спостереженням;
- права відзиву кандидата чи політичної сили, які порушили чи неспроможні виконати свою програму, її окремі пункти, та реальний механізм, процедури забезпечення такого відзиву;
- законодавчої заборони переходу депутатів з однієї фракції в іншу чи формування нових фракцій, депутатських груп у Верховній Раді України. У разі незгоди з політикою парламентської партії депутат зобов’язаний скласти свої повноваження;
- права відзиву своїх депутатів політичними партіями.²²

Соціально-політична складова принципів справжності та справедливості виборів за умов транзитного стану українського суспільства обумовлює програмові засади партій як учасників виборчого процесу і

²¹ Зазначені вимоги нормативно-правового забезпечення виборчого процесу дозволяють, згідно з Конвенцією про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках СНД (2002 р.), забезпечити принцип справжності виборів. Відповідно, відсутність належного інформаційного забезпечення виборів унеможливорює реалізацію вимог вищенаведеного принципу, в тому числі в частині його інформаційно-правової компоненти.

²² Вищенаведені вимоги є атрибутивними щодо інформаційно-правового забезпечення дії принципу справедливості виборів, як це стверджує, зокрема, Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках СНД (2002 р.). Конвенція, будучи одним із найповніших актів, що встановлюють стандарти виборів, передбачає, як відомо, наявність законодавчо визначених норм щодо гарантій доступу суб’єктів виборчих перегонів до ЗМІ.

не спроможна забезпечити реалізацію цієї вимоги окремих кандидатів, які можуть, як відомо, змінювати свої політичні орієнтації, виходити “на загал” з обіцянками, а не конструктивними, державотворчими ідеями чи положеннями. Нехтування цією обставиною (програмами партій) не лише формує унікальний національний конструкт – неідеологічну політичну партію, а й позбавляє виборця дати їй належну оцінку на виборах, що дозволяє партіям чи блокам уникати ідентифікації на предмет їх політичної відповідальності за ідеологічною складовою.

За умов пропорційної виборчої системи, де основним суб’єктом є політична партія, уявляється доцільним дати відповідь на питання про інформаційне забезпечення правового регулювання її діяльності як одного з основних інструментів плюралістичної демократії та ключового учасника вільних і демократичних виборів. До таких питань можна віднести, зокрема, проблематику щодо політико-правових засад діяльності, заборони та розпуску політичних партій, їх фінансування, забезпечення представництва національних меншин, гарантій рівного доступу до ЗМІ, їхньої редакційної незалежності в процесі проведення виборчої кампанії та виборів безпосередньо, плюралістичного висловлення думок засобами мовлення відповідно до усталених у міжнародній практиці принципів правдивого, виваженого й неупередженого висвітлення виборчої кампанії тощо²³.

Особливого значення набуває також законодавче регулювання купівлі рекламної площі для виборчих цілей, де важливими не достатньо врегульованими питаннями є: а) доступність для всіх суб’єктів виборчого процесу на рівних умовах і за рівну плату рекламної площі та б) інформування громадськості про відповідні повідомлення як платну політичну рекламу. При цьому для забезпечення рівності умов можливе обмеження площі політичної реклами, яку може придбати суб’єкт виборчого процесу [67а, с. 470].

Винятково важлива роль щодо інформаційного забезпечення виборчих кампаній має покладатись на державне радіомовлення, яке єдино

²³ Зазначені принципи відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії мають поширюватись на всі різновиди політичних виборів – президентські, парламентські, регіональні, застосовуватись у виборчій практиці до місцевих органів влади, а також у процесі проведення політичних референдумів.

Принципи правдивості, виваженості та неупередженості необхідно також застосовувати до ЗМІ, які, зокрема, висвітлюють вибори, що проходять за кордоном, передусім у випадках, пов’язаних із зверненням до громадян країни, де відбуваються чи мали місце вибори.

спроможне забезпечити плюралізм поглядів, всеосяжність охоплення, здатність до утвердження нових світоглядних цінностей, національних пріоритетів, виконуючи при цьому консолідуючу місію, чим значною мірою забезпечує інформаційну та національну безпеку.

У контексті інформаційного забезпечення виборчого процесу доречно законодавчо зняти проблему антиреклами, коли з'являються т.зв. “метелики” чи “противсіхи” з метою дискредитацію того чи іншого, як правило, рейтингового кандидата, а також впливу непрямой реклами на волевиявлення виборців у зв'язку з відсутністю правил гри суб'єктів інформаційного поля. Під час останньої виборчої кампанії набули поширення приховані практики впливу на виборця формами реклами²⁴ У цій частині законодавство про вибори необхідно узгодити з інформаційним законодавством задля збалансування конституційно гарантованих соціальних цінностей – свободи слова, інформації та висловлювань з захистом честі, гідності та права на невторчання в особисте життя, або ж прийняти окремий закон “Про політичну рекламу”.

Значні суспільні сподівання щодо реалізації конституційного права громадян на отримання об'єктивної інформації, у тому числі і під час проведення виборчої кампанії, пов'язуються з створенням незалежного суспільного телебачення і радіомовлення, розвитком мережі Internet.

У законі “Про вибори народних депутатів України” відсутня належна правова регламентація діяльності урядовців як кандидатів на певний мандат, що потребує внесення змін до закону про вибори та закону про висвітлення діяльності органів державної влади. Зазначена норма закону має поширюватись і на висвітлення діяльності Верховної Ради України, адже прямі трансляції її засідань часто набувають ознак відвертої політичної пропаганди.

Варта уваги вітчизняного законодавця і проблема присутності зарубіжних мовників у національному інформаційному просторі, адже кабельні оператори, керуючись внутрішнім комерційним законодавством, спроможні, як свідчить досвід проведення виборчих кампаній, демонструвати позицію відвертої підтримки одного з претендентів на відповідний мандат – депутатський чи президентський.

²⁴ Прихована реклама, згідно з законом “Про рекламу”, це “інформація про особу чи товар у програмі, передачі, публікації, якщо така інформація слугує рекламним цілям і може вводити в оману осіб щодо дійсної мети таких програм, передач, публікацій”.

У вітчизняному виборчому законодавстві очевидними є проблеми щодо забезпечення рівних прав кандидатів у процесі проведення передвиборної агітації, що значною мірою пов'язується з незадовільним формальнологічним визначенням термінів “передвиборна агітація”²⁵ та “політична реклама”²⁶, а також правовими колізіями між нормами різних законів, що регулюють передвиборну агітацію в ЗМІ тощо. Зазначене не тільки не дозволяє реалізувати належним чином вимоги рівності можливостей кандидатів та забезпечити оплату публікацій з виборчого фонду кандидата (а не, скажімо, з інших джерел), а й унормувати інформаційну діяльність ЗМІ в процесі проведення передвиборної агітації засобами різноманітних шоу, концертів, спортивних змагань, розпродаж і ярмарок тощо.

Уявляється також доцільним законодавцю виписати норми щодо врегулювання статусу національних спостерігачів, ефективного контролю за фінансуванням учасників виборчих перегонів, врегулювати правовий статус, порядок реєстрації тощо офіційних спостерігачів від громадських організацій.

Відтак, можна констатувати, що чинне законодавство України неналежно прописує основоположні гарантії рівних прав суб'єктів виборчого процесу, їхнього рівного доступу до джерел інформації в процесі

²⁵ Як відомо, ст. 66 ч. 1. закону “Про вибори народних депутатів України” передвиборну агітацію визначає як “здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу”. Однак у спірних ситуаціях встановлення наявності мети практично неможливо, що ускладнює застосування цього закону. Відповідно, більш слушним видається таке визначення зазначеного поняття: “Передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності, що має на меті спонукати або спонукає виборців голосувати “за” або “проти” певного суб'єкта виборчого процесу”.

²⁶ Політична реклама у тексті вищезазначеного закону визначається як “одна із форм передвиборної агітації, *оплачена за рахунок коштів виборчих фондів партій блоків*), розміщена за допомогою рекламних засобів, *яка спонукає виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу*. До політичної реклами належить використання символіки або логотипів партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу, а так само повідомлення про підтримку партією (блоком) – суб'єктом виборчого процесу або кандидатом у депутати видовищних чи інших публічних заходів або привернення уваги до участі у таких заходах партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу чи певних осіб як кандидатів у депутати” (ст. 66, ч. 3). Слід наголосити, що перша виділена фраза видається хибною, адже означає, що неоплачене коштом виборчих фондів уже не є політичною рекламою. Тоді як друга виділена фраза є зайвою, оскільки повторює ознаку, за якою ідентифікується передвиборна агітація.

перебігу виборчої кампанії, що можна поправити трьома можливими шляхами: а) підготовкою та прийняттям Виборчого кодексу, де доцільно викласти окремим блоком питання інформаційного забезпечення проведення виборів; б) внесенням змін до низки чинних законів; в) ухваленням нового виборчого закону.

Нещодавна напружена виборча кампанія до місцевих рад вкотре продемонструвала інституційну слабкість самих виборів, зважаючи, передусім, на далеко не бездоганну процедуру ухвалення закону “Про місцеві вибори”, що не могло не позначитись на його змісті. На зазначеній обставині, як відомо, наголосили і західні експерти. Відтак необхідно визнати, що значна частина недоречностей нещодавніх виборчих перегонів була спричинена недосконалістю закону “Про вибори”.

Зазначене дозволяє припустити, що змістовне наповнення закону, його політико-правовий потенціал здатний поставити під сумнів, а то й дискредитувати будь-яку виборчу систему, у нашому випадку – мажоритарно-пропорційну.

Як свідчить аналіз, мажоритарна складова пропорційних виборів для провладних партій слугувала своєрідним компенсатором прогнозованих втрат. В цьому сенсі є показовою, зокрема, ситуація по місту Харкову, де Партія регіонів отримала 70 % мандатів, причому 90 випадках із 100 перемагали кандидати мажоритарники, у тому числі й ті, що висувались від Партії регіонів, не будучи її членами. Це по-перше.

По-друге, мажоритарна складова місцевих виборів спрацювала на посилення ознак кризи легітимності міської влади: скажімо, чинний мер Харкова набрав трохи більше 30 % голосів виборців, що рівнозначно 13 % міського електорату. Виникає цілком слушне питання: як управляти містом, маючи такий низький рівень легітимності.

По-третє, мажоритарна складова не зняла питання можливої фальсифікації виборів, адже різниця між першими двома кандидатами виявилась незначною, або ж мажоритарна складова слугувала своєрідним механізмом витіснення небажаних кандидатів.

По-четверте, мажоритарна складова місцевих виборів фактично витіснила на маргінеси виборчого процесу пропорційну сутність виборів в її законодавчому вираженні, яка пов’язується, передусім, з відкритістю, прозорістю та політичною відповідальністю.

Відтак, зважаючи, передусім, на безумовний пріоритет мажоритарної складової є підстави стверджувати, що стан правової системи в частині проведення місцевих виборів ґрунтується на політичній доцільно-

сті, а не верховенстві права. Досить часто аргументи політичні успішно перемагають визначені законом правові норми.

За умов, що склалися, основним суб'єктом політичного життя мають стати політичні партії, долю яких має вирішувати виборець. Для цього партії мають стати ідеологічними і, відповідно, передбачуваними в своїх діях, демонструвати передусім державотворчий потенціал в його підпорядкованості завданням формування України як країни, держави і суспільства, а також, що важливо, самодостатньої особистості.

На жаль, цій перспективі у виконанні політичних партій як основних суб'єктів виборчих перегонів не сприяють конституційні положення: у тексті Основного Закону Україна виписана винятково як держава. На індивідному рівні цивілізовані стандарти рівня й якості життя Конституцією не передбачені, а значить і не гарантовані. На міжнародному рівні Україна як країна не позиціонується, що не може не позначатись на правових аспектах розуміння народу як носія суверенітету, цілісності і незалежності країни.

Політико-правові суперечності, як свідчить європейський досвід, на загальнодержавному рівні, на рівні країни і суспільства доцільніше долати на засадах пропорційної виборчої системи з відкритими списками, де діяльність політичних партій, принаймні ті, що стають парламентськими, має бути транспарентною, передбачливою, прогнозованою відповідно до ними ж оприлюднених програм чи ідеологій. Відповідно, останні мають слугувати засобом ідентифікації партій на предмет їхньої політичної відповідальності.

На жаль, пропорційна виборча система в українських реаліях значною мірою дискредитована т.зв. “партійними списками”. Проти неї працює і факт відсутності ідеологічних партій, однак утвердити політичну відповідальність поза її межами, як свідчить європейський досвід, неможливо. Принаймні можна стверджувати, що оптимальною виборчою системою для України можна вважати ту, яка сприяє утворенню механізмів політичної відповідальності, а значить і громадської та громадянської відповідальності суб'єктів соціально-політичного життя. Принаймні “зачароване коло” української політики потрібно долати – партії кивають на народ, а народ – на партії. Згідно з канонами політико-правової науки – це має бути пропорційна виборча система, за наших реалій – з відкритими списками. Виняток можуть складати вибори на рівні села, селища та району, де має бути запроваджена виключно мажоритарна виборча система.

На користь пропорційної виборчої системи працює і та обставина, що лише вона спроможна забезпечити ідеологічну складову партій в їх підпорядкованості стратегічним завданням розвитку України як країни, держави і суспільства, України як єдиного цілого, де одна її складова, скажімо держава, формується і контролюється іншою – суспільством, а разом вони постають як єдина країна. Це, по-перше.

По-друге, лише пропорційна виборча система з ідеологічними партіями та відкритими списками спроможна вибудувати правову систему, що ґрунтується на верховенстві права, де виборче законодавство має постати як структурний елемент цієї системи. Спроби ж побудувати цивілізований варіант виборчого законодавства поза правовою системою щоразу призводимите до однаково недосконалих, хоча й дещо відмінних за формою і змістовними характеристиками конструктів. Однак бажаного результату за таких підходів ми ніколи не отримаємо.

Зважаючи на сьогоденішню неідеологічність політичних партій уявляється доцільним надати право висування кандидатів у депутати, так само як і право законодавчої ініціативи громадським організаціям, що дозволило б посилити конкуренцію щодо представництва загальнонаціональних інтересів, посилити державницьку складову в діяльності об'єднань громадян, а то й посприяти подоланню відверто популістських настроїв.

Зазначена обставина дозволила б висвітлити принаймні одну суттєву деталь: побачити багато в чому тотожню сутність партій і громадських організацій в їхньому сьогоденішньому стані, чим посприяти набуттю політичними партіями належних їм за визначенням ознак, передусім ідеологічності та публічності діяльності.

Відповідно, політико-правові суперечності, в тому числі між політичною доцільністю і правом доцільніше долати, як свідчить європейський досвід, на засадах пропорційної виборчої системи з відкритими списками, де діяльність політичних партій, принаймні ті, що стають парламентськими, має бути транспарентною, передбачливою, прогнозованою відповідно до ними ж оприлюднених програм чи ідеологій.

Мажоритарна виборча система має бути запроваджена на виборах до сільських, селищних і районних рад.

Уявляється доцільним сприяти забезпеченню принципу справедливості виборів (створення однакових можливостей щодо висування

кандидатів (чи списків кандидатів) шляхом самовисунення, зборами виборців, громадськими об'єднаннями чи політичними партіями), а також стандартів виборів відповідно до Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях СНД (2002) щодо ведення виборчого процесу, зокрема:

- гарантій доступу суб'єктів виборчої боротьби до ЗМІ;
- фінансування суб'єктів виборчих перегонів;
- можливих наслідків діяльності національних і міжнародних спостерігачів тощо.

Нещодавно оприлюднені нові підходи до розробки закону про вибори дозволяють, поза сумнівом, подолати, принаймні частково, такий суттєвий недолік пропорційної виборчої системи як втрата зв'язку депутатів з виборцями та з конкретними регіонами, що можна розглядати як його очевидну перевагу²⁷.

Однак зазначена перевага може набути ознак відвертої слабкості, оскільки не з'ясувавши її реальних можливостей як засобу формування політично відповідальних суб'єктів, передусім політичних партій, зазначене питання може бути відкладене на довгу перспективу.

Певною мірою незадовільне формування та реалізація пропорційної компоненти вітчизняного політичного життя можна пов'язувати з

²⁷ До недоліків пропорційної виборчої системи можуть бути також віднесені: можливе використання (при закритих списках) "технології паровоза", що дозволяє проводити в парламент маловідомих особистостей з кінця списку ("вагони"); коаліційний уряд, якщо він складається з ідеологічних супротивників, часто неспроможний здійснювати скільки-небудь серйозні реформи; наявними є серйозні труднощі щодо проходження в парламент дрібних партій; закриті партійні списки спроможні надавати значну владу партійним лідерам в частині визначення черговості кандидатів у списку партії, що загрожує диктатурою всередині партії. До переваг вищезазначеної виборчої системи можуть бути віднесені: можливість кожної політичної партії одержати число місць пропорційно кількості отриманих голосів, що дозволяє не чисельним партіям (у разі низького виборчого порогу) стати парламентськими; різноманітні групи виборців ("групи тиску") можуть забезпечити представництво партій у парламенті; виборці більше схильні голосувати за "своїх" кандидатів, ніж за тих, хто має більше шансів бути обраними; система пропорційного представництва (при відкритих списках) дозволяє виборцям обирати і кандидата, і політичну партію, зменшуючи тим самим вплив партій на персональний склад своїх представників у парламенті; низький виборчий бар'єр дозволяє найбільш адекватно відобразити у парламенті вітчизняний спектр політичних сил.

утворенням блоків партій та закритими списками, що не дозволило, як це передбачалось першопочатково, вийти на європейські стандарти політичного життя. При цьому відверто слабкою ланкою політичного життя, що не дозволило належним чином реалізувати потенціал волевиявлення виборця, є неструктурованість політичних партій за ознакою політичної ідеології. Хоча зазначена вимога є конституційною, адже відповідно до ст. 15 Основного Закону, “суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (плюралізм)²⁸, а єдиним інтересом політичної партії є політичний інтерес, який опредмечується в її політичній активності [85]. Більше того, конституційне положення – функціонування соціальних відносин на засадах багатоманітності – є фундаментальною гуманітарною цінністю та нормою демократичного суспільства, що слугує ознакою відповідності вищезначеної статті, а також ст. 36, 37 Конституції України нормам міжнародного права.

²⁸ Принцип ідеологічної багатоманітності означає різноманіття ідей (ідеологічний плюралізм), засноване на свободі духовного й інтелектуального життя, можливість вільного існування та функціонування у суспільстві різних поглядів та ідей відносно устрою держави, участі у політичному житті, напрямів та перспектив розвитку країни, інших суспільно значущих питань. Згідно з вищевикладеним особи, політичні партії та громадські об’єднання, інші суб’єкти політико-правових відносин мають право самостійно обирати ідеологічні орієнтири, безперешкодно їх висловлювати, обстоювати та пропагувати.

Ідеологічна багатоманітність спирається на задеклароване Основним Законом визнання людини найвищою соціальною цінністю, її право на вільний розвиток, свободу світогляду, думки і слова, вільне вираження власних поглядів і переконань (статті 23, 34, 35).

Своєрідною гарантією принципу ідеологічної багатоманітності є, як відомо, конституційне положення, згідно з яким жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова, що закріплює рівноправність ідеологій. Згідно з цим положенням держава не може вдаватися до засобів примусу громадян чи їхніх об’єднань дотримуватись тих чи інших ідей чи поглядів, вивчати чи пропагувати ту чи іншу ідеологію, законодавчо чи в інший офіційний спосіб їх закріплювати.

Принцип ідеологічної багатоманітності не має нічого спільного із запровадженням цензури, здійсненням контролю за змістом інформації чи характером ідей, що висловлюються. Вільне вираження поглядів чи переконань може бути обмежене лише законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання правопорушенням чи злочинам, для охорони здоров’я населення, захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або ж для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [121].

Проблема, як з'ясувалось, полягає в тому, що партія як “добровільне об'єднання громадян, які є прихильниками певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку” [48] за зазначеним критерієм (ідеологія) фактично не ідентифікуються громадською думкою: їхня діяльність пов'язується, скоріше, з лідером. Зазначене може свідчити про те, що виборці за ознакою ідеологічного різноманіття позбавлені належного, принаймні за європейськими стандартами, права вибору: ідеологічних партій в Україні немає. Виняток можуть скласти лише крайні лівий і правий фланги вітчизняного політичного спектру, де діють відповідно Прогресивна партія України, яка де-факто є маргинальною (Н. Вітренко) та ВО “Свобода” (О. Тягнибок), а також Комуністична партія України (П. Симоненко).

Вищенаведена обставина не могла не позначатись на якості функціонування політичної системи, її базового принципу – політичної багатоманітності в частині відображення та представництва політичних інтересів різноманітних соціальних груп і верств суспільства. Принаймні, виходячи з вітчизняного досвіду, можна стверджувати, що клановий характер підпорядкування та діяльності провідних політичних партій не дозволяє досягнути відповідності між інтересами виборців, можливостями їх делегування шляхом загальнонародних виборів та отриманим парламентським представництвом. При цьому певною противагою зазначеній ситуації можна розглядати мажоритарну складову виборчого процесу, однак суттєво поправити за участі “мажоритарки” виборчий процес навряд чи вдасться, зважаючи на усталені процедури та технології, “традиції” формування виборчих комісій. Не можна зневажати і її корупційним потенціалом.

Не сприяють корекції загальної політико-ідеологічної ситуації, що склалась, й окремі конституційні положення, де виписані відповідні повноваження держави, однак відсутні належні права і обов'язки суспільства (громадянського суспільства), а також країни.

Приміром, Конституція Швеції виписує повноваження як держави, так і суспільства, наголошуючи, зокрема, що суспільство має забезпечувати чоловікам і жінкам рівні права, захищати особисте приватне і сімейне життя. На суспільство також покладено завдання забезпечення домінування демократичних ідей в усіх сферах суспільного життя [131].

Стаття 1 Конституції Франції стверджує, що Франція є неподільною, світською, соціальною, демократичною Республікою [130].

Фінляндія, будучи республікою за типом державного устрою (§ 1), визначає повноваження держави (§ 4), суспільства (§1) і країни (§ 9), не ототожнюючи їх [244].

Водночас навряд чи доцільними є намагання розробників нового закону зменшити вплив політичних партій на перебіг процесів в Україні, у тому числі й щодо забезпечення законодавчої діяльності²⁹, адже, як відомо, єдиним суб'єктом політико-правового життя, спроможним осягнути та реалізувати політичний інтерес, є політична партія. Відповідно, завдання реформування політичної системи у зазначеній площині полягають, скоріше, у створенні необхідних умов для повноцінного функціонування політичних партій, у тому числі і щодо визначення їхньої ідеологічної складової. Звідси мажоритарну складову виборчого процесу важливо підпорядкувати завданням формування в Україні партії як політично відповідального суб'єкта, а не намагатись перебрати її повноваження на засадах інших виборчих систем – змішаної чи мажоритарної. У цьому сенсі запропонований виборчий бар'єр (5 %) буде сприяти, поза сумнівом, політичній структуризації партій на предмет становлення їхньої відповідальності. Хоча більш потужним кроком виглядає перехід від поки що чинної пропорційної виборчої системи з закритими списками до пропорційної виборчої системи з відкритими списками, ніж, як це заявлено, до змішаної. Адже остання може розглядатись у контексті трансформаційних змін, ринкового реформування українського суспільства винятково як тимчасова, чи перехідна до становлення політичної партії як повноцінного і самодостатнього суб'єкта політичного життя країни, а не держави чи суспільства, як це інколи стверджується. Діяльність політичної партії не може бути обмежена, за визначенням, політико-правовим простором держави: постаючи цивілізованим засобом зв'язку суспільства і держави, вона своєю діяльністю, мірою авторитетності рівнем легітимної підтримки уособлює країну, її імідж, її майбуття.

Повернення громадянам України права на самовисування можна розглядати як наближення до норм ЄС³⁰, тоді як виключення з бюле-

²⁹ Новий закон про вибори принципово змінить політичну картинку // "Zaxid.net", 13.04.2012.

³⁰ Українцам должны вернуть право на самовыдвижение // "Golos.ua", 29.03.2012.

теню пункту “проти всіх” сприйнято громадськістю неоднозначно, зважаючи на обмежувальний характер приписів зазначеної норми.

Проте закріплення принципу плюралізму як політичної багатоманітності в Конституції України, його постійна присутність у суспільно-політичному житті означає незворотність процесу становлення демократії, поступового наближення до стандартів розуміння сутності та призначення політичної партії як своєрідного посередника, засобу зв'язку правової держави і громадянського суспільства.

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Правові засади свободи світогляду в Україні

Регулювання суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання в Україні здійснюється, як відомо, Конституцією України, Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації”, які в цілому узгоджуються з положеннями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.).

Слід відзначити, що мають місце певні колізії між окремими положеннями Закону про свободу совісті та Конституцією України, до яких привертають увагу представники релігійних організацій. Так, зокрема, Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” закріплює право на свободу совісті³¹ лише за громадянами України, а Конституція надає право на свободу світогляду і віросповідання кожній людині, тобто громадянину України, іноземцю та особі без громадянства. У частині другій статті 5 Закону церква ототожнюється з релігійними організаціями, тоді як у частині третій статті 35 Конституції України зазначені організації розмежовуються.

Невирішеним питанням є забезпечення релігійних організацій культовими будівлями, іншим майном. Воно може бути розв’язане певною мірою шляхом повернення церковного майна колишнім власникам або офіційно визнаним їхнім правонаступникам, як про це наголошено в Резолюції ПАРЄ 2007 року.

Аналіз змісту законопроектів, поданих на розгляд Верховної Ради України протягом останніх років, свідчить, що значна увага приділяється питанням удосконалення положень чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, інших законодавчих актів у частині, що стосується:

а) уточнення порядку реєстрації статутів (положень) релігійних організацій та набуття цими організаціями статусу юридичної особи, зок-

³¹ Під свободою совісті розуміється (в етичному сенсі) право людини мислити і поступати згідно з своїми переконаннями, її незалежність у моральній самооцінці та самоконтролі власних вчинків і думок [156, с. 150].

рема, встановлення терміну реєстрації, дня набуття статусу, підстав відмови у реєстрації статуту;

б) права релігійних організацій на постійне користування земельними ділянками;

в) передачі релігійним організаціям земельних ділянок в оренду;

г) заснування релігійними організаціями навчальних закладів;

д) посилення відповідальності за прояви релігійної нетерпимості, за правопорушення з мотивів релігійної ненависті або ворожнечі, за порушення рівноправності громадян залежно від їхніх релігійних переконань.

е) “запобігання діяльності релігійних культів деструктивного типу та тоталітарних сект”.

Окремі представники церков висловлюють пропозиції щодо інтеграції церковних освітніх установ у світську систему навчальних закладів України, запровадження пастирського служіння, здійснюваного штатними капеланами, в “армії, міліції, військах прикордонної служби, пенітенціарній системі” тощо. Такі пропозиції, на наш погляд, можуть розглядатися лише після внесення відповідних змін до положень Конституції України, якими визначено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви.

Представниками релігійних організацій пропонується замінити чинний дозвільний порядок проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій на сповіщальний. Вирішення цих питань віднесено чинним законодавством до компетенції відповідних місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, тому доцільність запровадження зазначеної пропозиції потребує законодавчого врегулювання.

Однією з славетних сторінок українського народу є, як відомо, хрещення в 988 році Володимиром Великим Київської Русі, подія, яка тісно пов’язала історію України-Руси як багатонаціональної і поліконфесійної раїни з християнством. Ще з тих далеких часів православна церква органічно увійшла в життя українського народу, стала провідником його духовності, культурних надбань, засвідчила свою доленосну здатність не лише плекати національну спадщину, а й плідно її розвивати. Особливого значення духовна єдність народу набуває в умовах просування України до кола європейських народів, а Церкви – до європейської моделі державно-церковних відносин. Створення Єдиної помісної православної церкви розглядається як один із найважливі-

ших факторів самоозначення і становлення української політичної нації, утвердження її ідентичності й єдності, стабільного розвитку. Громадська думка об'єднання православ'я пов'язує із соборністю нашої держави, її цілісністю, насамперед, духовною, становленням демократичної, толерантної атмосфери в українському суспільстві. У незалежній державі має бути незалежна (тобто автокефальна, єдина помісна) церква.

Відповідно до європейських правових канонів це означає, що українська держава має поважати права і свободи людини, зокрема, свободу віросповідання, автономію релігійних організацій, їхнє право самостійно визначати свою внутрішню структуру, ієрархію, принципи функціонування тощо. Водночас, високо цінуючи діяльність православної церкви, розглядаючи її один із потужних механізмів становлення та консолідації української нації, держава не може не реагувати на міжконфесійні суперечності, церковний розкол, своїми засобами сприяючи створенню Єдиної помісної церкви. Однак будь-які зовнішні впливи конфесії розцінюються як спробу їх політизації, поділу на “правих” і “лівих” тощо, що не відповідає “духу Христової проповіді”.

Уявляється, що важливою віхою на шляху створення Єдиної Помісної Церкви було святкування 1020-річчя Хрещення Київської Русі, значення якого необхідно розглядати, насамперед, як сприяння об'єднавчим процесам в українському православ'ї й отриманні автокефалії, утворенні єдиної православної церкви шляхом об'єднання провідних православних конфесій в Україні – УПЦ³², УПЦ КП³³ та УАПЦ³⁴,

³² Найбільш чисельною і впливовою релігійною організацією в країні є Українська православна церква (УПЦ), яка, станом на грудень 2007 р., нараховувала 42 єпархії, 59 архиєреїв, з них 43 – правлячі, 12 вікарних і 4 на спочинку. Загальна кількість приходів становить близько 10 900. Діють три монастирі (Києво-Печерський, Почаївський і Святогірський), які піднесені до рівня лаври. У Церкві діє 20 спеціальних навчальних закладів, з них – 1 духовна академія, 7 семінарій і 12 духовних училищ. УПЦ належать численні засоби масової комунікації, у т.ч. електронні. УПЦ входить до Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Глава УПЦ – Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан).

³³ Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) налічує близько 40 архиєреїв, діють понад 4000 парафій, об'єднаних у 29 єпархій у всіх областях нашої країни. Має підтримку понад 10 мільйонів прихожан. Функціонують Київська і Львівська Православні Богословські Академії, семінарії у Луцьку та Рівному, Богословський інститут в Івано-Франківську, теологічне відділення Філософ-

а також Української греко-католицької³⁵ та Римсько-католицької³⁶ церков. Показово, що між патріархатами в Україні немає відмінностей ні щодо сповідання віри, ні в догматах та канонах, ні щодо традицій богослужіння.

Оскільки згоду на отримання автокефалії, як відомо, може дати лише матірня Церква, тобто Константинопольський Патріархат, своєрідною передумовою об'єднавчого процесу можна розглядати започаткування перемовин з Московською Патріархією. Має також відбутися продуктивний діалог між православними України з метою подолання упередженості у міжконфесійних відносинах.

Принаймні, спільну Літургію (Володимирська гірка, 27 липня 2008 року), за участю Вселенського Патріарха Варфоломея I (візит якого відбувся вперше за останні майже 400 років – після 1648 року), Святійшого Патріарха Алексія, Блаженнішого Митрополита Володимира, а також Предстоятелів та представників інших Помісних Православних Церков, можна вважати започаткуванням безпосереднього діалогу щодо об'єднання всієї православної України під омофором Константинополя чи хоча б як спільне обговорення умов, за яких він може розпоча-

сько-геологічного факультету Чернівецького національного університету. Глава УПЦ КП – Патріарх Філарет (Денисенко).

³⁴ Рух за автокефалію в українському православ'ї розпочався ще з ХІХ – початку ХХ століття, однак був ліквідований сталінським тоталітарним режимом. Українська Автокефальна православна церква (УАПЦ) відновлена у серпні 1989 року після виходу з-під юрисдикції РПЦ настоятеля храму свв. апп. Петра і Павла у Львові Володимира Яреми та приєднання до автокефального руху одного з єпископів РПЦ Івана (Боднарчука). Поширення автокефалії в Україні відбувалося не лише у протистоянні з РПЦ, а УГКЦ за підтримки Православних Церков української діаспори Північної Америки. Глава УАПЦ – митрополит Мефодій (Кудряшов). УАПЦ поки що не має офіційного визнання Православних Церков інших країн.

³⁵ Українська греко-католицька церква легалізована в грудні 1989 року. Має 3317 громад. Главою УГКЦ є Верховний Архієпископ Кардинал Шевчук. Греко-католики (католики східного обряду) є послідовниками Берестейської унії 1596 року. Були офіційно заборонені, жорстоко переслідувалися сталінським режимом. Насильницьки возз'єднані з РПЦ після Другої світової війни.

³⁶ Римсько-католицька церква у 2007 р. налічувала 7 дієцезій (Львівська архієпископія, дієцезії Київсько-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Мукачівська, Харківсько-Запорізька і Одесько-Сімферопольська), 804 парафії, має 12 єпископів і 3 вищі духовні семінарії. 28 січня 2001 р. Папа Іван Павло II підніс Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського до гідності кардинала; урочистості відбулися в Римі 21–22 лютого 2001 р.

тися. Серйозною перешкодою на цьому шляху є позиція УПЦ, яка, дотримуючись канонічної традиції, як офіційно заявлено, не може вести діалог з УПЦ КП доти, поки її глава не приніс покаяння в гріху розколу перед Матір'ю-Церквою. УПЦ КП і УАПЦ визнані “неканонічним православ'ям” і не були запрошені офіційно на святкування 1020-річчя Хрещення Київської Русі³⁷.

Найбільш активну позицію щодо створення Єдиної Помісної Православної Церкви займає, як відомо, глава УПЦ КП Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, покладаючись при цьому і на авторитет державної влади.

Значною мірою позиція УПЦ КП щодо питання об'єднання православ'я в Україні була пояснена на спільному засіданні Священного синоду, де розглядалися питання суспільного служіння церкви в нових державно-політичних умовах, пошуку шляхів діалогу та співпраці з УПЦ та УАПЦ, а також інші питання поточного життя церкви.

За підсумками роботи синоду і Вищої церковної ради (ВЦР) УПЦ Київського патріархату, що відбулося 21–22 лютого 2005 р. у Києві, було ухвалено два Звернення – до УПЦ і до УАПЦ, де закликали, по-перше, припинити розпалювання релігійної ворожнечі і не розділяти українців на канонічних і неканонічних, православних і розкольників; по-друге, розпочати діалог щодо духовного відродження українського суспільства, а також відповідно до заклику влади допомогти державі втілювати в життя духовні цінності; по-третє, створити в Україні єдину помісну (тобто автокефальну) православну церкву на підставі церковних канонів, зокрема 34 апостольського правила, згідно з яким “кожний народ повинен знати свого першого єпископа” (патріарха або мит-

³⁷ Головна інтрига святкування полягала в тому, як наголошували ЗМІ, що авторитету Константинопольського, Єрусалимського та Олександрійського Патріархів цілком достатньо для оголошення канонічності створення єдиної помісної української православної церкви, якби проти цього не протестував Московський Патріархат.

У ситуації, що склалась, очевидними є загрози втрати Московським Патріархатом України. За цих умов доцільніше надати незалежність українській церкві з тим, щоб вона залишалася в дружніх стосунках з Москвою.

Водночас не можна ігнорувати й інші ризики, що пов'язуються, передусім, з можливим великим між православним скандалом, наслідки якого тяжко передбачити. До того ж кожна із сторін залишається вірною раніше задекларованій позиції, так само як і УПЦ КП та УАПЦ, які офіційно не були запрошені до урочистих торжеств як “неканонічні церкви”.

рополита), а також у зв'язку з утворенням Української держави". Щодо останнього наголошено, що діалог і контакти повинні відбуватися на всіх рівнях – від загальноукраїнського до парафіяльного і особистого, бо "ми є діти однієї Церкви Христової, одного українського народу і громадяни однієї держави".

Було висловлено також прохання в межах законодавства сприяти реалізації бажання православних віруючих мати в Україні єдину помісну українську православну церкву.

УАПЦ, у свою чергу, закликала до відновлення діалогу і об'єднання. Наголошено, що протягом 2000–2001 років між УПЦ КП і УАПЦ за посередництва Константинопольського патріархату відбулися переговори, підписані домовленості, спрямовані на об'єднання двох церков в єдину помісну православну церкву.

У Зверненні також сказано, що Константинопольський патріархат виявляє бажання активно допомогати об'єднанню українського православ'я.

Тодішній Предстоятель РПЦ Алексій II неодноразово наголошував, що майбутнє будь-якої країни залежить від єдності її народу, висловлював сподівання, що у нового Президента України буде достатньо мудрості, щоб слідувати по шляху єднання, а не конфронтації".

Святкові заходи розглядалися і в більш широкому контексті – як один із найважливіших факторів самоозначення і становлення української політичної нації, утвердження її ідентичності, єдності, стабільного розвитку. У незалежній державі має бути незалежна (тобто автокефальна, єдина помісна) церква. Громадська думка об'єднання православ'я пов'язує із соборністю нашої держави, її цілісністю, насамперед, духовною, становленням демократичної, толерантної атмосфери в українському суспільстві.

Відповідно до європейських канонів, це означає, що українська держава має поважати права і свободи людини, зокрема, свободу віросповідання, автономію релігійних організацій, їхнє право самостійно визначати свою внутрішню структуру, ієрархію, принципи функціонування тощо. Водночас будь-які зовнішні впливи на конфесії, їхню професійну діяльність, мають розцінюватися як спроба їхньої політизації, поділу на "правих" і "лівих", "помаранчевих" і "біло-синіх" тощо, що не відповідає "духу Христової проповіді".

Найбільш активну позицію щодо створення Єдиної Помісної Православної Церкви займає, як відомо, глава УПЦ КП Патріарх Київсь-

кий і всієї Русі-України Філарет, покладаючись при цьому як на державну владу, так і Президента України.

Остаточна позиція УПЦ КП щодо питання об'єднання православ'я в Україні була пояснена на спільному засіданні Священного синоду і під головуванням Патріарха Філарета. Під час засідання розглядалися питання суспільного служіння церкви в нових державно-політичних умовах, пошуку шляхів діалогу і співпраці з УПЦ МП та УАПЦ, а також інші питання поточного життя церкви.

За підсумками роботи синоду і Вищої церковної ради (ВЦР) УПЦ Київського патріархату, що відбулося 21–22 лютого 2005 р. у Києві було ухвалено два Звернення – до УПЦ МП і до УАПЦ, де закликали, по-перше, припинити розпалювання релігійної ворожнечі і не розділяти українців на канонічних і неканонічних, православних і розкольників; по-друге, розпочати діалог щодо духовного відродження українського суспільства, а також відповідно до заклику влади допомогти державі втілювати в життя духовні цінності; по-третє, створити в Україні єдину помісну (тобто автокефальну) православну церкву на підставі церковних канонів, зокрема 34 апостольського правила, згідно з яким “кожний народ повинен знати свого першого єпископа” (патріарха або митрополита), а також у зв'язку з утворенням Української держави”. Щодо останнього наголошено, що діалог і контакти повинні відбуватися на всіх рівнях – від загальноукраїнського до парафіяльного і особистого, бо “ми є діти однієї Церкви Христової, одного українського народу і громадяни однієї держави”.

Отже, можна стверджувати, що УПЦ демонструє обережність у питанні щодо врегулювання міжправославного протистояння в Україні. Не виключено, що це зумовлено позицією керівництва УПЦ і РПЦ під час виборів Президента України 2004 року і, відповідно, результатами самих виборів.

У ситуації, коли в церковному середовищі УПЦ і УПЦ КП мають місце різноманітні домагання, дуже важливою стає позиція Константинопольського патріархату.

Царгород щоразу наголошує, що саме він, а не Москва, є церквою-матір'ю для України. Православна еклезіологія недвозначно виходить з того, що територія однієї країни православної культури не може бути поділеною між різними помісними церквами; вона виходить з того, що удержавлена нація має право на власну автокефальну церкву. Саме то-

му проблема помісної православної церкви, як стверджують експерти, має знову постати на порядку денному українського православ'я.

У свою чергу, якби Константинополь підтвердив свою позицію воєсмирічної давності, коли він гарантував доволі швидке визнання канонічного статусу за де-факто незалежним, тобто автокефальним українським православ'ям за умови об'єднання більшої частини української церковної православної спільноти, то тоді не викликає сумніву, що не лише Київський патріархат, УАПЦ, а й значна частина вірних УПЦ, зокрема, ті, хто мешкає в регіонах, де домінує українська ідентичність, могли б утворити велику церковну спільноту. Можливо, на початках автономну під юрисдикцією Константинопольського патріархату, а можливо, й одразу автокефальну. У кожному випадку, за такого розвитку подій і такої конфігурації, закономірним був би перерозподіл конфесійних симпатій в українському православ'ї й утворення більшості, базованої не на проросійських канонічно-церковних ідентичностях, а власне, на проукраїнських”.

На думку деяких оглядачів, фактично йдеться про т.зв. “естонський сценарій” для України. Десять років тому православні Естонії розділилися між двома патріархатами. Спочатку Московський патріархат не визнавав “вторгнення Константинополя на свою канонічну територію”, але потім був вимушений піти на компроміс, підписавши із Вселенським патріархатом угоду про розподіл церковного майна. Але, як зазначають експерти, на відміну від Естонії поява константинопольської юрисдикції в Україні призведе і до глобальної зміни балансу в православному світі. Якщо нині найбільшою православною церквою світу є РПЦ, то після приєднання хоча б частини українських приходів до Константинополя лідером стає останній. У цьому випадку, вважають експерти, УПЦ остаточно не припинить свого існування, але буде локалізована в східних і південних регіонах України.

Стосовно ж позиції Константинопольського патріархату щодо проблеми православних церков в Україні, варто нагадати, що під час зустрічі наприкінці 2006 року в Константинополі Варфоломія I з групою прочан з України, до якої входили народні депутати України та клірики УПЦ, Вселенський патріарх наголосив, що в разі подолання розколу в українському православ'ї він готовий обговорювати з предстоятелем РПЦ патріархом Алексієм II питання про новий статус Української православної церкви у сім'ї помісних православних церков. Варфоломій також сказав, що Вселенська патріархія не має наміру втручатися у

внутрішні справи Української держави і української церкви і готова до відкритого діалогу навколо проблем, які виникають.

Отже, позиція архієпископа Константинополя – Нового Рима, Вселенського патріарха Варфоломія I щодо врегулювання проблем в українському православ'ї фактично збігається з офіційною позицією УПЦ у цьому питанні. Адже, як відомо, УПЦ не вважає за можливе безпосередньо пов'язувати питання подолання розколу із здобуттям автокефалії: спочатку має бути подоланий розкол, а потім – обговорюватися проблема канонічного статусу.

Щодо Української автокефальної православної церкви, яка також розглядається як суб'єкт міжправославного протистояння, слід наголосити, що після смерті патріарха УАПЦ Димитрія ця церква фактично розкололася. Значна частина духовництва на чолі з керуючим справами патріархії УАПЦ архієпископом Харківським і Полтавським Ігорем (Ісіченком) перебуває в опозиції до предстоятеля УАПЦ митрополита Мефодія (Кудрякова) і докладає зусиль, щоб визнавати митрополита Константина, який очолює УПЦ у США, єдиним легітимним главою УАПЦ як у діаспорі, так і в Україні. Через об'єднання з УПЦ у США, що перебуває під омофором Константинопольського патріарха, частина УАПЦ на чолі з Ігорем (Ісіченком) сподівається реалізувати ідею про возз'єднання з повнотою православ'я. Проти цього виступає інша частина УАПЦ на чолі з митрополитом Мефодієм. Останній підтримує ідею, принаймні на словах, створення єдиної помісної української православної церкви.

Необхідно також враховувати і ту обставину, що врегулювання проблеми міжправославного протистояння в Україні пов'язується з необхідністю налагодження діалогу з Римо-католицькою церквою. У свою чергу, це висуває на порядок денний питання залучення до міжправославного діалогу Української греко-католицької церкви.

Геополітичного виміру набувають відносини Української держави з Ватиканом, про що, зокрема, може свідчити і той факт, що під час нещодавньої дискусії щодо вступу до Європейського союзу Туреччини, экс-держсекретар Ватикану кардинал Жан-Луї Торан і голова Єпископської конференції Італії, кардинал Камілло Руїні запропонували ЄС надати перевагу при прийомі до ЄС не Туреччині, а таким країнам, як Україна та Молдова.

Не може не привертати увагу і факт інтенсифікації відносин між Українською державою і державою Ватикан.

Формально об'єднавчі процеси у православ'ї започатковані, схоже, травнем 2005 року, коли представник УПЦ КП митрополит Василій (Бондарчук) та предстоятель УАПЦ митрополит Мефодій (Кудряков) підписали Акт про початок об'єднавчого процесу. Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет благословив укладання цього документу. Хоча й Предстоятель УПЦ митрополит Володимир (Сабодан) до об'єднавчого процесу навряд чи долучиться навіть у перспективі, підписання документу має більше ніж символічне значення, оскільки долає одну з суттєвих перепон на шляху до визнання автокефалії українського православ'я – роз'єднаність церков. Однак варто наголосити, що в Україні вже був прецедент, коли ті ж церкви – УПЦ КП та УАПЦ оголосили про досягнення єдності, а згодом Заяву дезавуювали. Існує також небезпека, що парафії, які контролюються Архієпископом Харківським та Полтавським Ігорем (Ісіченком) не увійдуть до об'єднаної церкви, оскільки останнім часом у Архієпископа доволі напружені стосунки не лише з владикою Філаретом, а й зі своїм формальним керівником Мефодієм.

Аналітики наголошують також на можливих ризиках та очевидних загрозах становлення єдиної помісної церкви, адже православ'я в Україні може бути поділене на промосковське і проконстантинопольське. Однак зазначений факт не може розглядатися як катастрофа для релігійного життя, оскільки, на його думку, неадекватною для України є монополія Москви щодо вирішення українських православних справ. Подолання розбрату у релігійному середовищі набуває ознак національного значення, адже йдеться про формування в Україні політичної нації, громадянського суспільства в цілому.

Доречно наголосити, що між Патріархатами в Україні немає відмінностей ні у сповіданні віри, ні в догматах та канонах, ні в традиціях богослужіння. Суперечності та протистояння притаманні відносинам церков, що пов'язується із московською та українською (національною) церковними традиціями.

На шляху подолання протистояння основні православні церкви дотримуються неоднакового бачення майбутньої долі православ'я в Україні, і, відповідно, по-різному оцінюють перспективи створення єдиної помісної православної церкви. Так, УПЦ вважає себе єдиною повноправною наступницею Візантійської традиції в Україні, попри свою єдність з Московським патріархатом, що заперечується УПЦ КП. Глава останньої Філарет заявляє, зокрема, Росія, так само як і Москва,

не мають права називатися Руссю, оскільки в X – XI століттях Москви ще не було як населеного пункту.

Складається враження, що УПЦ дійсно бракує історії: доки давній Київ перебуває в юрисдикції Московського патріархату, останній ніби має власну історію. Якщо спадкоємцем спадщини Київської Русі стає самостійна українська церква, Патріарх Московський опиняється в делікатній ситуації “голоного (з історичної точки зору) короля”.

Показово, що у випадку об’єднання УПЦ КП та УАПЦ та визнання Константинополем, РПЦ втратить право називати себе “апостольською”, бо Київ вийде зі складу канонічної території РПЦ. В цьому вбачають одну з причин спротиву УПЦ утворенню єдиної помісної православної церкви. Втім, як схильні вважати деякі представники духовенства і віруючих, цей процес є незворотнім.

Юридична складність питання щодо утворення єдиної помісної церкви полягає в тому, що досі немає узгодженого, прийнятого усіма помісними церквами механізму надання автокефалії й автономії. Вселенський патріарх Варфоломій I стверджує, що ця прерогатива належить йому, тоді як РПЦ вважає, що автокефалію має надавати Церква-матір, на території якої постає питання. Взагалі всі ці питання мали б розглядатися на Всеправославному святому Соборі, який готується вже майже тридцять років. Статус патріархату не дозволяє УПЦ КП увійти до складу Вселенського патріархату, як це могла б зробити, скажімо, не така чисельна УАПЦ. Але ж і відмовлятися від статусу патріархату було б нерозумно: це, щонайменше, мало відповідає сьогоднішньому міжнародному престижу України. До того ж статус Предстоятеля Церкви України має бути анітрохи не нижчий, аніж у Предстоятелів Церков Болгарської, Сербської та Румунської (всі ці Церкви очолюють, як відомо, Патріархи).

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що зміни у церковному житті України неминучі, однак сценарій реалізації змін є невизначеним, тобто таким, що може народитися лише у контексті діалогу всіх зацікавлених сторін. Можливо, налагодженню церковних контактів сприятиме зустріч Президента України з членами ВРЦ і релігійних організацій, заклик до участі в соціальних програмах, спрямованих на роботу з дітьми, інвалідами тощо, освітній і культурній сферах, роботі правоохоронних органів, Збройних Сил, пенітенціарній системі, інформаційному просторі тощо, так само як і готовність Президента України виступити посередником у діалозі духовного керівництва православних цер-

ков з питання створення єдиної помісної православної церкви в Україні. Поза сумнівом, зазначене питання не може вирішуватись неканонічним шляхом і залишається виключною прерогативою церкви.

На шляху подолання протистояння основні православні церкви дотримуються неоднакового бачення майбутньої долі православ'я в Україні, і, відповідно, по-різному оцінюють перспективи створення єдиної помісної православної церкви, а значить і процесу формування політичної нації.

Найбільшу активність щодо створення єдиної помісної православної церкви виявляє, як зазначалося, УПЦ КП. Очолювана патріархом Філаретом церква спрямовує свої зусилля на налагодження діалогу насамперед з УАПЦ і меншою мірою сподівається на допомогу Константинопольського патріархату. При цьому Філарет незацікавлений у наданні УПЦ широкій автономії і тим більше автокефалії. Крім того, у питанні створення в Україні єдиної помісної православної церкви УПЦ КП розраховує на сприяння держави. Також є підстави вважати, що патріарх Філарет готовий втілити в життя ідею "самолегітимації" УПЦ КП.

Натомість УПЦ більшою мірою дбає про налагодження конструктивних взаємовідносин з владою і перш за все з Президентом В. Ющенком. При цьому ієрархи УПЦ вбачають необхідним поставити на порядок денний питання про надання цій церкві статусу юридичної особи. Водночас фахівці відзначають, що на сьогодні одним з ключових завдань для УПЦ є покращення іміджу в суспільстві та збереження єдності конфесії. Щодо проблеми об'єднання православ'я, то УПЦ виявляє готовність до дискусії, але лише після "покаяння і усвідомлення своєї провини перед вселенським православ'ям" з боку УПЦ КП.

Офіційна позиція Константинопольського патріархату щодо проблеми православних церков в Україні фактично корелює з позицією УПЦ у цьому питанні. Вселенський патріарх Варфоломій I готовий обговорювати питання про новий статус УПЦ у сім'ї помісних православних церков, але лише після подолання розколу в українському православ'ї. Водночас деякі представники релігійних організацій та експерти не виключають, що Варфоломій I може зайняти і більш активну позицію в цьому питанні.

УАПЦ розпочала підготовку до міжправославного діалогу, в тому числі і в частині подолання конфлікту всередині цієї конфесії, який з особливою силою проявився в лютому 2005 р. Наприкінці травня 2005

року створена комісія, яка розглядатиме питання об'єднання в єдину помісну православну церкву. Експерти також не виключають можливості залучення держави до процесу врегулювання кризових явищ в українському православ'ї. Водночас останні кроки влади і, насамперед, Президента України В. Ющенка в цій сфері свідчать про те, що державна влада намагатиметься дотримуватися конституційного принципу відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, що однак не виключає варіанта, за якого держава буде сприяти розв'язанню міжконфесійних проблем, але винятково в межах законодавства.

Можна стверджувати, зважаючи на вищевикладене, що майбутнє українського православ'я, зокрема створення єдиної української помісної православної церкви, значною мірою визначатимуть відповідні кроки державної влади в цій сфері.

Не в останню чергу це зумовлено тим, що у проблеми помісної православної церкви політики значно більше, ніж канонічного права.

До того ж деякі експерти стверджують, що визнання канонічного статусу української православної церкви відповідає масовим настроям українських виборців.

Останні кроки української влади свідчать про те, що при дотриманні конституційного принципу відокремлення церкви і релігійних організацій від держави і не визнання жодної релігії як обов'язкової, у сфері державно-церковних відносин обрана модель співпраці держави і релігійних організацій є припустимою.

Зрозуміло, що за умов наявності в церковному середовищі УПЦ і УПЦ КП різноспрямованих домагань, важливою є позиція Константинопольського патріархату.

Царгород щоразу наголошує, що саме він, а не Москва, є церквою-матір'ю для України. Православна еклезіологія недвозначно виходить з того, що територія однієї країни православної культури не може бути поділеною між різними помісними церквами; вона виходить з того, що удержавлена нація має право на власну автокефальну церкву. Саме тому проблема помісної православної церкви, як стверджують експерти, має знову постати на порядку денному українського православ'я.

У свою чергу, якби Константинополь підтвердив свою позицію воєсмирічної давності, коли він гарантував доволі швидко визнання канонічного статусу за де-факто незалежним, тобто автокефальним українським православ'ям за умови об'єднання більшої частини української церковної православної спільноти, то тоді не викликає сумніву, що не

лише Київський патріархат, УАПЦ, а й значна частина вірних УПЦ, зокрема, ті, хто мешкає в регіонах, де домінує українська ідентичність, могли б утворити велику церковну спільноту. Можливо, на початках автономну під юрисдикцією Константинопольського патріархату, а можливо, й одразу автокефальну. У кожному випадку, за такого розвитку подій і такої конфігурації, закономірним був би перерозподіл конфесійних симпатій в українському православ'ї й утворення більшості, базованої не на проросійських канонічно-церковних ідентичностях, а власне, на проукраїнських”.

На думку деяких оглядачів, фактично йдеться про т.зв. “естонський сценарій” для України. Десять років тому православні Естонії розділилися між двома патріархатами. Спочатку Московський патріархат не визнавав “вторгнення Константинополя на свою канонічну територію”, але потім був вимушений піти на компроміс, підписавши із Вселенським патріархатом угоду про розподіл церковного майна. Але, як зазначають експерти, на відміну від Естонії поява константинопольської юрисдикції в Україні призведе і до глобальної зміни балансу в православному світі. Якщо нині найбільшою православною церквою світу є РПЦ, то після приєднання хоча б частини українських приходів до Константинополя лідером стає останній. У цьому випадку, вважають експерти, УПЦ остаточно не припинить свого існування, але буде локалізована в східних і південних регіонах України.

Підтвердженням зростаючої серед оглядачів впевненості в тому, що на православ'я в Україні чекають певні зміни стало звернення напередодні Різдва архієпископа Константинополя – Нового Рима, Вселенського патріарха Варфоломія I, де висловлено, зокрема, занепокоєння фактом розколу в українському православ'ї. Варфоломій I нагадав, що він неодноразово висловлював свою готовність взяти участь у врегулюванні цієї складної ситуації і нині готовий надати будь-яку допомогу.

Існуюча в Україні модель державно-церковних відносин в цілому відповідає вимогам Ради Європи, забезпечує розвиток релігійного життя в країні, адже, як уже наголошувалося, між патріархатами в Україні немає відмінностей ні у сповіданні віри, ні в догматах та канонах, ні в традиціях богослужіння. Суперечності та протистояння притаманні відносинам церков, що пов'язується із московською та українською (національною) церковними традиціями. Регулювання суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання в

Україні здійснюється Конституцією України, законом “Про свободу совісті та релігійні організації”, які в цілому узгоджуються з положеннями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.). [97а; 258, с. 312–338; 335].

Святкування 1020-річчя Хрещення Київської Русі науковці розглядають, насамперед, як започаткування безпосереднього діалогу щодо можливого об’єднання всієї православної України чи хоча б спільного обговорення умов, за яких він може розпочатися, а також пошуку адекватних відповідей на виклики, що постали перед українським суспільством.

Створення єдиної помісної церкви може мати своїм наслідком, як наголошують аналітики, поділ православ’я в Україні на промосковське і проконстантинопольське. Однак зазначений факт не може розглядатися як катастрофічний для релігійного життя, оскільки подолання розбрату у релігійному середовищі набуває ознак національного значення. За словами Л.Кравчука, з Києва йдуть сигнали толерантності і високого терпіння.

Показово, що у випадку об’єднання УПЦ КП та УАПЦ та визнання їх Константинопольським Патріархатом, РПЦ втратить право називати себе “апостольською”, бо Київ вийде зі складу канонічної території РПЦ. В цьому вбачають одну з причин спротиву УПЦ утворенню єдиної помісної православної церкви. Втім, як схильні вважати деякі представники духовенства і віруючих, цей процес є незворотнім

Юридична складність питання щодо утворення єдиної помісної церкви полягає в тому, що досі немає узгодженого, прийнятого усіма помісними церквами механізму надання автокефалії й автономії.

Вселенський патріарх Варфоломій I стверджує, що ця прерогатива належить йому, тоді як РПЦ вважає, що автокефалію має надавати церква-матір, на території якої постає питання.

Взагалі всі ці питання мали б розглядатися на Всеpravославному святому Соборі, який готується вже майже тридцять років. Статус патріархату не дозволяє УПЦ КП увійти до складу Вселенського патріархату, як це могла б зробити, скажімо, не така чисельна УАПЦ. Але ж і відмовлятися від статусу патріархату було б недоцільно: це, щонайменше, мало відповідає сьогоднішньому міжнародному іміджу України. До того ж статус Предстоятеля Церкви України має бути анітрохи не

нижчий, аніж у Предстоятелів Церков Болгарської, Сербської та Румунської (всі ці Церкви очолюють, як відомо, патріархи).

Можна стверджувати, що перспективи утворення єдиної помісної церкви в Україні є невизначеними й можуть народитися лише у контексті діалогу всіх зацікавлених сторін. Можливо, налагодженню церковних контактів сприятиме зустріч Президента України з членами ВЦР і релігійних організацій, заклик до участі в соціальних програмах, спрямованих на роботу з дітьми, інвалідами тощо, освітній і культурній сферах, роботі правоохоронних органів, Збройних Силах, пенітенціарній системі, інформаційному просторі тощо, так само як і готовність Президента України виступити посередником у діалозі духовного керівництва православних церков з питання створення єдиної помісної православної церкви в Україні. Поза сумнівом, зазначене питання не може вирішуватись неканонічним шляхом і залишається виключною прерогативою церкви.

Однак можна також стверджувати, що майбутнє українського православ'я, зокрема створення єдиної української помісної православної церкви, значною мірою визначатимуть відповідні кроки державної влади в цій сфері, тим більше, що політики тут значно більше, ніж канонічного права.

4.2. Нормативно-правове забезпечення свободи совісті

Практика правового регулювання суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання свідчить, що нормативно-правова база щодо цієї сфери в основному забезпечує здійснення в Україні конституційного права кожного на свободу світогляду і віросповідання. Визначальне місце серед нормативно-правових актів належить Конституції України. Водночас, частиною національного законодавства є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема ті, що стосуються згаданої сфери.

Право кожного на свободу світогляду і віросповідання закріплено у статті 35 Конституції України, якою визначено також зміст цього права. Передбачено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Зміст положень статті 35 Конституції України в цілому відповідає змістові статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), статті 9 Конвенції про захист прав людини і основопо-

ложних свобод (1950 р.), до яких приєдналася Україна. Дискусійним серед деяких фахівців, представників церков є обґрунтованість вживання в Конституції України терміна “свобода світогляду і віросповідання”, а не “свобода совісті”. Зазначений термін ними чомусь обмежується лише свободою світогляду, не враховується свобода віросповідання як його складова. Між тим, експерти Комісії Ради Європи “За демократію через право” (Венеціанської Комісії), які вивчали проект Конституції України перед її прийняттям Верховною Радою України, не висловлювали застережень щодо цього.

За змістом положень частини другої статті 64 Конституції України стосовно права на свободу світогляду і віросповідання можуть встановлюватися окремі обмеження в умовах воєнного або надзвичайного стану. Стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права не передбачає можливості обмежень цього права в умовах надзвичайного стану. Запровадження таких обмежень в Україні зумовлено, як відомо, практикою подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, особливо на його початкових стадіях, що, зрозуміло, не могло бути враховано розробниками зазначеного Міжнародного пакту, прийнятого задовго до цієї катастрофи.

Важливе значення у регулюванні суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання має Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 року з наступними змінами та доповненнями. Він загалом вважається прогресивним законодавчим актом, що в цілому відповідає міжнародним стандартам забезпечення свободи світогляду і віросповідання громадян, прав і гарантій діяльності релігійних організацій.

Слід, однак, відзначити, що між окремими положеннями цього Закону та положеннями Конституції України є певні колізії, до яких привертають увагу представники релігійних організацій. Так, Закон закріплює право на свободу совісті лише за громадянами України, а Конституція надає право на свободу світогляду і віросповідання кожному, тобто громадянину України, іноземцю та особі без громадянства. У частині другій статті 5 Закону, де передбачено відокремлення церкви від держави, церква ототожнюється з релігійними організаціями, а в частині третій статті 35 Конституції України вони розмежовуються. Оскільки Конституція України має вищу порівняно із законами та іншими нормативно-правовими актами юридичну силу, її положення є пріоритетними у застосуванні при розв’язанні згаданих проблем. У цій же

статті Конституції встановлено, що школа в Україні відокремлена від церкви. Цілком зрозуміло, що це положення не поширюється на навчальні заклади релігійних організацій.

Релігійні організації є юридичними особами, а отже, рівноправними учасниками цивільних правовідносин, користуються правами і несуть обов'язки, визначені законодавством, своїми статутами (положеннями), виступають власниками придбаного чи створеного ними нерухомого майна (культових будівель), іншого майна та коштів, є їх володільцями, користувачами і розпорядниками, можуть укладати договори щодо користування культовими будівлями чи майном, що є у державній власності, власності громадських організацій або громадян [20], а також про почергове користування з іншими релігійними організаціями відповідними культовими будівлями тощо (статті 17, 18 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”).

У цьому зв'язку слід зазначити, що на виконання Указу Президента України від 4 березня 1992 року “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна” протягом 1993–1997 років відповідними державними органами було забезпечено повернення релігійним організаціям у власність чи безоплатне користування культового майна, що використовувалося не за призначенням. Одночасно вживалися заходи щодо сприяння релігійним громадам у спорудженні нових культових будівель, переобладнанні окремих будівель для культових потреб. Така робота продовжується дотепер.

За приписами статті 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом, іншими національними засобами правового захисту, засобами захисту відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Положення цієї статті Основного Закону поширюється і на забезпечення захисту конституційного права кожного на свободу світогляду і віросповідання.

Аналіз змісту законопроектів, поданих на розгляд Верховної Ради України протягом 2007–2008 років, свідчить, що в них значна увага приділяється питанням удосконалення положень чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, зокрема, щодо порядку реєстрації статутів (положень) релігійних організацій, набуття цими організаціями статусу юридичної особи, а також щодо запобігання відправлення релігійних культів деструктивного характеру, заборони діяльності тоталітарних релігійних сект, які практикують застосу-

вання заходів небезпечного психологічного впливу на людей. Авторами законопроектів із зазначених питань є народні депутати України.

Законопроект, поданий Кабінетом Міністрів України, стосується повернення майна культового призначення релігійним організаціям та їх правонаступникам, що певною мірою, в разі ухвалення Закону, сприятиме розв'язанню проблеми почерговості богослужінь там, де вона ще має місце.

Окремі представники церков висловлюють пропозиції про інтеграцію церковних освітніх установ у світську систему навчальних закладів України, запровадження пастирського служіння, здійснюваного штатними капеланами, в “армії, міліції, військах прикордонної служби, пенітенціарній системі” тощо. Такі пропозиції, на наш погляд, можуть розглядатися лише після внесення відповідних змін до положень Конституції України, якими визначено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви.

Представниками релігійних організацій пропонується замінити чинний дозвільний на сповіщальний порядок проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. Вирішення пов'язаних з цим питань нині віднесено законодавством до компетенції відповідних місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, тому доцільність запровадження згаданої пропозиції може бути визначена на законодавчому рівні.

Діяльність Верховної ради України відповідно до ухваленої в Стамбулі Декларації про створення Парламентської Асамблеї Чорноморського Економічного Співробітництва (1993), Босфорської Заяви в контексті сприяння діалогу релігій і цивілізацій спрямована, передусім, на нормативно-правове забезпечення недоторканості свободи совісті як однієї з фундаментальних загальнолюдських цінностей, яка відбиває світоглядні орієнтації людини, особливості її буття, ставлення до релігії. Свободу совісті українські парламентарі, відповідно до статті 35 Конституції України, розглядають як право людини на свободу сповідувати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватись нерелігійних переконань. Законом “Про свободу совісті та релігійні організації” кожній людині гарантується право на індивідуальну чи колективну свободу у той чи інший спосіб – приватний чи публічний – сповідувати свою релігію чи вірування, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність або не сповідувати ніякої релігії.

За короткий період Україна здійснила перехід від масового атеїзму до створення в цілому сприятливих соціальних умов свободи буття релігії відповідно до історично обумовленої специфіки світськості нашої держави, яка полягає, з одного боку, в правовому забезпеченні нейтральності релігії, безсторонності щодо будь-яких можливих впливів, з іншого, – нормативно-правовій регламентації процесу співпраці та взаємовпливу держави і релігії, взаємодії церкви, релігійних організацій і установ у тій частині, яка відповідає національним інтересам, сприяє виявленню меж припустимості втручання держави у сповідування будь-якої віри, розробленню правових механізмів та процедур захисту свободи особистісного самовизначення, вільного сповідування будь-якої релігії, свободи віросповідання в цілому.

Разом з тим держава і церква, будучи партнерами у питаннях забезпечення соціального, культурного і духовного піднесення українського суспільства, прагнуть чітко окреслити в національному законодавстві лише ті обмеження, які пов'язуються з необхідністю захисту законних інтересів, прав і свобод інших людей, охороною громадського порядку, здоров'я і моралі, збереження традиційної релігійної культури, а також узгодження з нормами і принципами міжнародного права і міжнародними зобов'язаннями України. Наголошуючи на цьому, ми виходимо з того, що конституційне положення про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви не означає заборону співпраці церкви і держави, неможливості присутності церкви в державних структурах, включаючи освітні заклади, фінансування державою суспільно корисних програм за ініціативою та участю церкви.

Керуючись нормами Європейської конвенції з прав людини, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та рекомендаціями Європейської комісії проти расизму та нетерпимості український парламент передбачив у національному законодавстві заходи щодо забезпечення свободи вираження поглядів і релігійних переконань разом з необхідними обмеженнями у цій сфері, що випливають з фундаментальних прав людини, зокрема покарання за розпалювання міжрелігійних конфліктів.

Так, зокрема, стаття 35 Конституції України, крім закріплення і визначення змісту права на свободу світогляду і віросповідання, містить положення щодо можливості її обмеження, а також забезпечення світського характеру держави, належного виконання віруючими своїх обов'язків перед нею тощо. Здійснення цього права може бути обме-

жене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Передбачено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Однак при цьому безумовним пріоритетом діяльності Верховної Ради України є актуалізація законодавства з точки зору “демократичного релігійного плюралізму” з урахуванням змін етнокультурного складу населення, міграційних процесів і глобалізаційних впливів. До того ж останнє передбачено Рекомендаціями ПАРЄ “Про державу, релігію, світське суспільство та права людини” від 29 червня 2007 року.

Відповідно до частини четвертої статті 35 Основного Закону України ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У випадку, скажімо, наявності суперечності між релігійними переконаннями громадянина та необхідністю виконання військового обов'язку, останній має бути замінений альтернативною (невійськовою) службою.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що зміст положень статті 35 Конституції України в цілому відповідає змістові статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), статті 9 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини (1950 р.), до яких приєдналася Україна. Дискусійним серед деяких науковців, представників церков є обґрунтованість вживання в Конституції України терміна “свобода світогляду і віросповідання”, а не “свобода совісті”. Зазначений термін ними чомусь обмежується лише свободою світогляду. Між тим експерти Комісії Ради Європи “За демократію через право” (Венеціанської Комісії), які вивчали проект Конституції України перед її прийняттям Верховною Радою України, не висловлювали застережень щодо цього: стаття 35 Конституції України не лише закріплює право кожного на свободу світогляду і віросповідання, а й досить повно визначає його зміст.

За приписами статті 11 Конституції України держава сприяє розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних менших України. У системному зв'язку з положеннями частини першої статті 35 Основного Закону України, якими закріплено право кожного на свободу світогляду і віросповідання, зокрема і тих, хто належить до корінних народів і національних меншин, вживання терміна “релігійна

самобутність” у статті 11 Конституції України цілком кореспондують-ся з таким же терміном Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.), учасником якої є Україна.

За змістом положень частини другої статті 64 Конституції України стосовно права на свободу світогляду і віросповідання можуть встановлюватися окремі обмеження в умовах воєнного або надзвичайного стану. Хоча стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права не передбачає можливості обмежень цього права в умовах надзвичайного стану, проте запровадження таких обмежень в Україні зумовлено, як вважається, практикою подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, особливо на його початкових стадіях, що, зрозуміло, не могло бути враховано розробниками зазначеного Міжнародного пакту, прийнятого задовго до цієї катастрофи.

В аспекті реалізації конституційного права на свободу світогляду і віросповідання важливими є положення статті 24 Конституції України про те, що громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, а за ознаками релігійних переконань не може бути привілеїв чи обмежень. Це узгоджується, зокрема, з положеннями Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії або переконань, проголошеної Резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року.

Практика правового регулювання суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання свідчить, що нормативно-правова база в цій сфері в Україні в основному сформована і загалом забезпечує здійснення конституційного права кожного на свободу світогляду і віросповідання. Визначальне місце серед нормативно-правових актів належить Конституції України, яка за приписами частини другої статті 8 має найвищу юридичну силу. Водночас слід враховувати, що відповідно до статті 9 Основного Закону частиною національного законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема ті, що стосуються згаданої сфери.

Так, відповідно до Рекомендації ПАРЄ 1807(2007) від 29 червня 2007 р. “Про державу, релігію, світське суспільство та права людини” відокремлення церкви від держави, її політики і права визнано парламентом України однією з загальнолюдських цінностей, так само як і – у

разі виникнення колізій – пріоритетність прав людини щодо релігійних принципів.

Так само Верховна Рада України поділяє один із фундаментальних висновків вищезазначеної рекомендації ПАРЄ щодо поваги та сприяння розвитку релігії як різновиду “етичного, морального, ідеологічного та духовного самовираження” громадян, а також положення щодо необхідності захисту свободи особи на сповідування релігії усіма можливими засобами – адміністративними, правовими, освітніми тощо.

Відповідно до рекомендацій ПАРЄ від 29 червня 2007 р. “Про святотатство, релігійні образи та ворожі висловлювання на адресу осіб у зв’язку з їх релігією” пропонується спрямувати систему національної освіти та виховання на формування толерантності та порозуміння у питаннях віри.

Сприяючи міжцерковному співробітництву як діалогу релігій Верховна Рада України ухвалює закони, що відносяться до сфери культури і духовності, виходячи з прагнення до церковної помірності, сопричасного взаємодоповнення церков і релігій, їхнього служіння суспільному благу та партнерському діалогу.

Важливе значення у регулюванні суспільних відносин у сфері свободи світогляду і віросповідання має закон “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 року з наступними змінами та доповненнями, який в цілому відповідає міжнародним стандартам забезпечення свободи світогляду і віросповідання громадян, прав і гарантій діяльності релігійних організацій, конкретизує дію загальних конституційних принципів прав і свобод людини стосовно свободи світогляду та віросповідання.

Слід, однак, відзначити, що між окремими положеннями цього закону та положеннями Конституції України є певні колізії. Так, закон закріплює право на свободу совісті лише за громадянами України, а Конституція надає право на свободу світогляду і віросповідання кожному, тобто громадянину України, іноземцю та особі без громадянства. У частині другій статті 5 Закону, де передбачено відокремлення церкви від держави, церква ототожнюється з релігійними організаціями, а в частині третій статті 35 Конституції України вони розмежовуються. Оскільки Конституція України має вищу порівняно із законами та іншими нормативно-правовими актами юридичну силу, її положення є пріоритетними щодо розв’язання зазначених проблем. У цій же статті Конституції встановлено, що школа в Україні відокремлена від церкви.

Цілком зрозуміло, що це положення не поширюється на навчальні заклади релігійних організацій.

У науковій літературі висловлюються пропозиції щодо необхідності імплементації до згаданого закону деяких положень Конституції України. Йдеться, зокрема, про положення, відповідно до яких жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, положення, що закріплюють за віруючими право на альтернативну (невійськову) службу тощо. Однак, з огляду на те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, необхідність імплементації їх у закон чи нормативно-правовий акт нижчого від Конституції рівня позбавлена сенсу.

Представниками релігійних організацій пропонується замінити чинний дозвільний на сповіщальний порядок проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. Вирішення пов'язаних з цим питань нині віднесено законодавством до компетенції відповідних місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, тому доцільність запровадження згаданої пропозиції може бути визначено на законодавчому рівні.

Відповідно до чинного законодавства України релігійні організації є юридичними особами, а отже рівноправними учасниками цивільних правовідносин, користуються правами і несуть обов'язки, визначені законодавством, своїми статутами (положеннями), виступають власниками придбаного чи створеного ними нерухомого майна (культових будівель), іншого майна та коштів, є їх володільцями, користувачами і розпорядниками (стаття 18 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”), можуть укладати договори щодо користування культовими будівлями чи майном, що є у державній власності, власності громадських організацій або громадян, а також про почергове користування з іншими релігійними організаціями” відповідними культовими будівлями тощо (стаття 17 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”).

У цьому зв'язку слід зазначити, що на виконання Указу Президента України від 4 березня 1992 р. “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна” протягом 1993–1997 років відповідними державними органами було забезпечено повернення релігійним організаціям у власність чи безоплатне користування культового майна, що використовувалось не за призначенням. Одночасно вживалися заходи щодо сприяння релігійним громадам у спорудженні нових” культових будівель, переобладнанні окремих будівель для культових пот-

реб. Така робота продовжується дотепер. Це має створити усі умови для повної реалізації конституційного права кожного на свободу світогляду, і віросповідання.

За приписами статті 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом, іншими національними засобами правового захисту, засобами захисту відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Положення цієї статті Основного Закону поширюється і на забезпечення захисту конституційного права кожного на свободу світогляду і віросповідання.

Найбільш радикальним засобом правого захисту від неправомірних дій фізичних осіб у сфері свободи світогляду і віросповідання є, зокрема, кримінальна відповідальність. Так, Кримінальним кодексом України передбачено різні види покарань, серед яких і позбавлення волі на тривалі строки, за порушення рівноправності громадян залежно від їх ставлення до релігії (стаття 161), за перешкоджання здійсненню релігійного обряду (стаття 180), за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (стаття 181).

Аналіз змісту законопроектів, поданих на розгляд Верховної Ради України протягом 2007–2010 років, свідчить, що в них значна увага приділяється питанням удосконалення положень чинного закону “Про свободу совісті та релігійні організації”, зокрема, щодо порядку реєстрації статутів (положень) релігійних організацій, набуття цими організаціями статусу юридичної особи, а також щодо запобігання відправлення релігійних культів деструктивного типу та тоталітарних сект, заборони діяльності тоталітарних релігійних сект, які практикують застосування заходів небезпечного психологічного впливу на людей.

Окремі представники церков висловлюють пропозиції, які, на їх думку, сприятимуть подальшому удосконаленню законодавства стосовно релігійної діяльності в Україні. Йдеться про забезпечення можливості інтеграції церковних освітніх установ у світську систему навчальних закладів України, запровадження пастирського служіння, здійснюваного штатними капеланами, в армії, міліції, військах прикордонної служби, пенітенціарній системі тощо [31]. Такі пропозиції, на наш погляд, можуть розглядатися лише після внесення відповідних змін до положень Конституції України, якими визначено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви.

Таким чином, законодавство України з питань свободи світогляду і віросповідання в цілому відповідає демократичним принципам, задовольняє права і свободи людини, а нинішня українська модель державно-церковних відносин, що враховує як позитивний, так і негативний історичний досвід, є досить виваженою, послідовною і демократичною сприяє налагодженню контактів, розвитку співпраці, діалогу з представниками різних релігій і цивілізацій, сприяє формуванню толерантних засад функціонування української держави, забезпечення духовних потреб населення. Вітчизняною юриспруденцією розроблені теоретико-правові засади, що зорієнтовані на людину, на забезпечення її прав і свобод як основоположних, зокрема на свободу світогляду та віросповідання як гуманістичновимірну, тобто таку, що відповідає імперативам загальнолюдської етики, відображає законодавчо закріплене визнання державою, громадськими, політичними і релігійними організаціями людської особистості як вищої цінності, повагу до її духовного суверенітету, свободи особистісного самовизначення і творчої самореалізації.

Розділ 5

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ: ПОШУКИ ВІДПОВІДЕЙ НА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

5.1. Інноваційний потенціал правової ідеології

Інноваційний розвиток України, перспективи інтеграції до європейських та світових структур значною мірою обумовлюються, як відомо, законодавчим забезпеченням процесу реформування науки. Маючи достатньо потужний науковий і науково-технологічний потенціал, Україна, на жаль, слабо використовує його як засіб, ресурс і потенціал розвитку: більше половини можливостей реалізується поза потребами інноваційного розвитку країни. Зазначене має своїм наслідком, як відомо, фактичну ізоляцію наукових установ від виробничої та підприємницької сфери, а відтак зумовлює переорієнтацію останньої на виконання робіт, які не є пріоритетними щодо процесу соціальних змін в Україні.

Прийнято вважати, що сучасна система науково-технічної інформації повинна не тільки забезпечити широкий доступ користувачів до знань, сучасних досягнень науки, патентної інформації тощо, а й надати можливість використання інформаційних технологій, розробка яких сприяє зберігання, продукуванню та поширенню інформації. У ХХІ столітті, за оцінками ЮНЕСКО, рівня національного добробуту, адекватного світовим стандартам, спроможні досягнути лише ті країни, працездатне населення яких на 40–60 % складатиметься з осіб з вищою освітою. Знання, наука, інформація перетворюються, таким чином, у ресурс розвитку, тоді як учені стають рушійною силою процесу соціальних змін.

Одним із пріоритетних завдань органічного поєднання науково-технологічного і підприємницького середовища, належного використання потенціалу науки має стати запровадження дієвої системи правового стимулювання інноваційної діяльності засобами, передусім, захисту інтелектуальної власності, податкової та амортизаційної політики, патентного та ліцензійного регулювання, венчурного фінансування тощо³⁸. В цьому сенсі значні сподівання покладаються на правову ідео-

³⁸ Формування сприятливих стартових умов для розвитку інноваційно-технологічного середовища, як свідчить досвід Силіконової долини США, необхідно розпочинати з створення належної правової бази формування малого підприємництва, передусім спрощеної системи реєстрації, доступу до публічної інформації та антикорупційного законодавства.

логію, принаймні в частині, що безпосередньо пов'язана з перспективами інноваційних змін в українському соціумі, досягненням стратегічних і тактичних завдань науково-інноваційної політики, місця в цьому процесі основних соціотворчих суб'єктів – держави, суспільства, країни, окремо взятої людини.

Створення сприятливого інвестиційного клімату пов'язується, як відомо, з реалізацією Україною стратегічного курсу щодо входження до європейського політичного, економічного та правового простору, що передбачено низкою домовленостей, зокрема, Угодою про партнерство та співробітництво між Україною і Європейським Союзом (ЄС) та його державами-членами, яка набула чинності в березні 1998 року.

Копенгагенська європейська рада ще в червні 1993 року визнала право країн Центральної та Східної Європи на вступ до ЄС за умови дотримання ними трьох критеріїв: а) політичного: стабільність політичної структури, яка гарантує демократію, верховенство права, захист прав людини та повагу до меншин; б) економічного: функціонування ринкової економіки; в) інкорпорації *Acquis communautaire* (*acquis*: прийняття політичних, економічних та монетарних цілей ЄС. Ці критерії вступу були підтверджені у грудні 1995 року мадридською Європейською Радою, яка також наголосила на важливості адаптації адміністративних структур країн-заявників для створення умов поступової інтеграції.

Основними умовами процесу зближення України з ЄС, поглиблення співпраці, поступової інтеграції (набуття статусу асоційованого або повного члена) України в ЄС визначено, як відомо, адаптацію національної правової системи до європейської шляхом гармонізації законодавства України із європейським, основним джерелом якого є законодавство ЄС.

Згідно із законом від 18 березня 2004 року № 1629-IV “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” затверджено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яка стала правовою основою складного процесу цілеспрямованої діяльності всіх гілок влади, міністерств, відомств і державних установ, науковців, спрямованої на виконання цієї програми.

Першим розділом закону проголошено, що Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейсько-

го Союзу (далі – Програма) визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування.

Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висувуються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, в свою чергу, є одним із основних напрямів української зовнішньої політики.

Невід'ємною частиною Програми є Перелік актів законодавства України та *acquis* Європейського Союзу в пріоритетних сферах адаптації.

Acquis communautaire (acquis) – правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ.

Адаптація законодавства – процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*.

Державна політика України щодо адаптації законодавства формується та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до розробки проектів законів та нормативно-правових актів, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час підготовки законопроектів, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України.

Адаптація законодавства України є планомірним процесом, що включає декілька послідовних етапів, на кожному з яких повинен досягатися певний ступінь відповідності законодавства України до Європейського Союзу.

Пріоритетними сферами, в яких здійснюється адаптація законодавства України, є сфери, визначені статтею 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та Україною, а саме: митне право; законодавство про компанії; банківське право; бухгалтерський облік компаній; податки, включаючи непрямі; інтелектуальна власність; охорона праці; фінансові послуги; правила конкуренції; державні закупівлі; охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин; довкілля; захист прав споживачів; технічні правила і стандарти; енергетика, включаючи ядерну; транспорт.

У пріоритетних сферах адаптація законодавства України здійснюється у такій послідовності: а) визначення актів *acquis communautaire*, які регулюють правовідносини у відповідній сфері; б) переклад визначених актів на українську мову; в) здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні та в Європейському Союзі; г) розробка рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis communautaire*; д) проведення економічного, соціального та політичного аналізу наслідків реалізації рекомендацій; е) визначення переліку законопроектних робіт; є) підготовка проектів законів України та інших нормативно-правових актів, включених до переліку законопроектних робіт, та їх прийняття; ж) моніторинг імплементації актів законодавства України.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року № 1365 “Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” для організації цієї роботи утворено Координаційну Раду з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Даною постановою Кабінету Міністрів України також затверджено положення про Координаційну Раду та порядок підготовки і реалізації щорічного плану заходів з виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, щорічного плану перекладів актів ЄС.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС – процес тривалий та доволі складний, який став невід’ємною складовою правової реформи в Україні. Слід зауважити, що процес адаптації не є тотальним уніфікації, тобто йдеться про відповідність рівня українського законодавства законодавству ЄС, а не про абсолютну його ідентичність з останнім. Адаптація повинна проводитись з урахуванням особливос-

тей української національної правової системи, економічних та соціальних умов українського суспільства.

У контексті адаптації законодавства України та держав-членів Європейського Союзу поступово утверджуються, передусім, єдині методологічні підходи, зокрема, розуміння сутності визначальних юридичних категорій: “податок”, “об’єкт і суб’єкт оподаткування”, “адміністрування податків”, “база оподаткування” тощо. Так, прийнято вважати, що об’єктом оподаткування є, як правило, доходи або прибутки фізичних осіб, що отримуються з різних джерел: заробітна плата, пенсії, доходи від підприємницької діяльності, інвестиційні прибутки, доходи від нерухомості тощо. Відповідно, за джерелами доходів об’єкти оподаткування можуть бути класифіковані, зокрема, на: доходи від праці за наймом (*income from employed labour*); доходи від самозайнятої (підприємницької або професійної) діяльності (*income from self-employed labour*); доходи від капіталу (*income from capital*); доходи від соціальних виплат та отриманих пенсій (*income in the form of social transfers and pension benefits received*).

Практика запозичення досвіду європейських країн як засобу модернізації вітчизняної державної податкової служби України в цілому себе виправдала: очевидно є ідентичність підходів до побудови елементного складу (структури) основних видів податків, формування податкової бази, розміру ставок та порядку їх сплати тощо. Однак вітчизняна система оподаткування за своєю ефективністю поступається західноєвропейській: вона або сприяє тінізації економіки, або ж потребує пільг для забезпечення функціонування підприємства чи галузі, скажімо, будівельної. Водночас наявність пільг часто сприймається як хиба податкової системи, яка поширюється на всі види податків.

З іншого боку, спільні методологічні напрацювання, аналіз практики оподаткування дозволяє стверджувати про недоцільність виокремлення податкового права як галузі європейського права, оскільки в країнах-членах ЄС здійснюється лише часткова гармонізація податкового законодавства: практично кожна держава має власне податкове законодавство відповідно до своєї національної специфіки. Відповідно, в Європейському Союзі відсутня єдина податкова система: податкова система кожної країни регулюється нормами національного законодавства, за винятком випадків прийняття актів наднаціонального права Європейського Союзу з достатньо вузького кола питань.

Упродовж майже десяти останніх років особливістю оподаткування в Україні є співіснування в межах однієї податкової системи двох підсистем – стандартної і спрощеної, що саме по собі позначається на ефективності системи оподаткування в цілому.

До спрощеної підсистеми належать: єдиний податок для фізичних осіб; єдиний податок для юридичних осіб; фіксований податок для фізичних осіб; фіксований сільськогосподарський податок.

У країнах ЄС спрощені системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва не використовуються, натомість набули поширення інші форми державної підтримки малого підприємництва (спрощена методика визначення податкової бази, застосування зниженої ставки, запровадження порогу реєстрації та спеціальних режимів оподаткування).

Спрощена система оподаткування передбачає запровадження інтегрального податку, що заміняє певну сукупність стандартних податків і зборів, зокрема звільняє платників єдиного податку від плати за патент, комунального податку, плати (податку) за землю тощо.

Підприємці, які сплачують фіксований податок, звільнюються від ведення обліку доходів і витрат та подання звітності до податкових органів, сплати деяких обов'язкових платежів до бюджету, що створює сприятливі умови для легалізації тіньової діяльності та зниження контролю за надходженням коштів до бюджету.

Такі зміни в правовому полі зменшили податковий тиск на цю категорію платників, що сприяло зростання кількості суб'єктів підприємницької діяльності серед громадян і таким чином дало змогу вивести з тіньового обігу та легалізувати значні доходи громадян.

Поряд з позитивним впливом спрощеної системи оподаткування обліку та звітності на формування доходної частини бюджету, є багато прикладів, коли є очевидними недоліки цієї системи. Ряд підприємців використовують у своїй діяльності працю найманих працівників без укладання з ними відповідних трудових угод, перевищують межу кількості найманих осіб і не відображають ці факти у встановленому порядку, ухиляючись таким чином від оподаткування. Найбільшого поширення ця практика набула у таких сферах, як торгівля з кіосків та надання послуг. Майже половина порушень у цій сфері – здійснення торгівлі особами, з якими не оформлені трудові відносини.

Подальше застосування цієї системи оподаткування уявляється малоефективним: надто багато постає невирішених проблемних питань,

передусім у зв'язку з недосконалістю законодавства з оподаткування суб'єктів малого бізнесу.

В ЄС мікропідприємства, малі та середні підприємства розглядаються як визначальний фактор забезпечення конкурентоспроможності європейської економіки, високої ефективності внутрішнього ринку, а також як фактор забезпечення зайнятості населення.

Відповідно до пункту 2 статті 2 Додатка до Рекомендації від 6 травня 2003 року 2003/361/ЄЕС під малим підприємством слід розуміти підприємство, де кількість працюючих є меншою ніж 50 осіб, річний оборот або річний баланс не перевищують 10 мільйонів євро, підприємство є незалежним, а саме: 25 відсотків або більше капіталу чи прав голосу не перебувають у володінні одного підприємства або у спільному володінні декількох підприємств.

У Рекомендаціях Комісії стосовно оподаткування малих та середніх підприємств (94/390/ЄС) увага звертається на оподаткування одноособових володінь та партнерств. За загальним правилом діяльність підприємців (фізичних осіб, які ведуть підприємницьку діяльність) у державах-членах ЄС оподатковується так само, як доходи фізичних осіб – за прогресивною ставкою прибуткового податку з фізичних осіб. При невеликих доходах таких суб'єктів господарювання, коли ставка податку є відносно невисокою, податковий тягар не є надто обтяжливим для суб'єктів малого підприємництва. Однак із розширенням діяльності, коли суб'єкт господарювання ще потрапляє у рамки визначення суб'єкта малого підприємництва, але його доходи суттєво зростають і застосовується вища гранична ставка прибуткового податку з фізичних осіб, це може значно обмежити фінансові можливості цього суб'єкта, зокрема, можливості щодо самофінансування та здійснення інвестицій.

Отже, нормативні акти ЄС, прийняті з метою підтримки малого бізнесу, не передбачають встановлення будь якої форми спрощеної системи оподаткування, зокрема єдиного або фіксованого податку. Натомість передбачається можливість суб'єктам малого підприємництва – фізичним особам нарівні з юридичними особами сплачувати податок на прибуток підприємств, оскільки, в більшості європейських країн ставки прибуткового податку на доходи фізичних осіб є значно вищими ставок податку на прибутки юридичних осіб.

В Україні, як відомо, практично не здійснюється робота щодо наближення прямих податків – податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб до норм ЄС, оскільки останні не є

об'єктом гармонізації навіть у межах Європейського Союзу. Водночас з більшістю країн-членів Європейського Союзу укладені двосторонні міжнародні угоди щодо уникнення подвійного оподаткування, які регулюють, в основному, питання, що пов'язуються зі стягненням прямих податків.

Адаптація податкового законодавства України з питань прямого оподаткування до законодавства ЄС має своїм наслідком зменшення відтоку капіталів, оскільки законодавство держав-членів ЄС спрямоване на регулювання діяльності контрольованих іноземних компаній, транснаціональних корпорацій; запровадження рівних можливостей та стимулів здійснення інвестицій; збільшення притоку інвестицій в Україну; створення нових робочих місць; покращення оподаткування прибутків та доходу, прихованого за допомогою трансфертного ціноутворення, а також договорів про надання фінансових послуг, метою яких є легальне ухилення від сплати податків.

Порівняльно-правовий аналіз податків, що стягуються в Україні та державах-членах ЄС, дозволяє стверджувати, що відповідно до пріоритету того чи іншого елементу юридичного складу податку (об'єкт чи суб'єкт), прямі податки можуть бути класифіковані на особисті та реальні. До особистих податків віднесено податок на доходи (taxe on income), який включає податок з корпорацій (податок на прибуток підприємств). (corporation tax) та прибутковий податок (income tax) тощо. Так, скажімо, податок з корпорацій (податок на прибуток підприємств) застосовується у всіх державах-членах ЄС та Україні, однак відмінності правого регулювання пов'язані, як правило, з особливостями визначення його складових. Суб'єктами оподаткування є, як правило, юридичні особи, орієнтовані у своїй діяльності на отримання прибутку, тоді як оподатковувана база (або об'єкт) визначається відповідно до принципу чистого доходу (із валового доходу віднімаються валові витрати, перелік яких визначений законодавством, а також амортизаційні відрахування).

Реальні податки становлять податки на капітал (taxes on capital), які включають податки на приріст капіталу (capital gains tax), податки на спадщину та дарування (inheritance and gift tax) та податки з власності (на нерухомість, на землю, рухомі речі) тощо.

Для України традиційно не є характерною практика стягнення податків із власності як об'єкта оподаткування. Виняток складає плата за землю та податок з власників транспортних засобів та інших самохід-

них машин і механізмів. При цьому передбачений законом “Про систему оподаткування” податок на нерухоме майно (нерухомість) фактично не існує як такий, що не розроблений та не введений у дію.

Податковим законодавством держав-членів ЄС передбачені такі податкові пільги (tax allowances): прискорена амортизація (accelerated depreciation), податкові вирахування та кредити (tax deduction and credits), відстрочення сплати податків (deferrals) та звільнення від сплати податку (exemptions). Податкова політика України спрямована на різке скорочення кількості пільг в оподаткуванні, зокрема, й з податку на прибуток підприємств, які умовно поділено на такі групи: звільнення певних категорій платників від оподаткування доходів, отриманих від провадження певних видів діяльності; збільшення тривалості податкового періоду; прискорена амортизація.

У цілому структура цього податку, розмір податкової ставки, механізм формування податкової бази тощо відповідає методологічним вимогам держав-членів ЄС.

Відмінності механізму правової дії прибуткового податку (податку на доходи фізичних осіб) пов’язуються з особливостями визначення деяких елементів юридичного складу (правового механізму) прямих податків. Так, прибутковий податок (податок на доходи фізичних осіб) в Україні передбачає застосування роздільного методу оподаткування доходів членів подружжя, тоді як в країнах ЄС застосовуються два підходи – або сукупне оподаткування (Великобританія, Італія, Польща – податок стягується із сукупного доходу подружжя), або ж роздільне оподаткування (Австрія, Бельгія, Данія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Швеція, Чеська Республіка – податок сплачується окремо з кожного члена подружжя). Законодавством деяких країн, скажімо, Німеччини, Ірландії, Іспанії передбачено право фізичних осіб, що перебувають у шлюбі, самостійно визначати методику сплати прибуткового податку.

Водночас чинним законодавством України не передбачається розрізнення доходів за критерієм економічної природи їх виникнення, які оподатковуються прибутковим податком, як це обумовлюється законами ЄС. Податкове право передбачає лише перелік доходів, що складають загальний щомісячний або загальний річний дохід.

Натомість у законодавстві Європейського Союзу пільгою з прибуткового податку є неоподатковуваний мінімум як мінімальна величина доходу, яка незалежно від статків, походження, інших соціальних

ознак не підлягає оподаткуванню (Бельгія, Німеччина, Іспанія, Португалія тощо) або оподатковується за нульовою ставкою (Греція, Люксембург, Франція тощо). Пільгами в країнах ЄС є також податкові кредити (сума, на яку зменшується розмір податку), податкові вирахування (суми, на які зменшують оподатковуваний дохід).

В Україні, як відомо, пільги з податку на доходи фізичних осіб складають чотири великі групи: податковий кредит; податкові соціальні пільги; виключення доходів від певних операцій та складу загального місячного та загального річного доходів; пониження податкової ставки при оподаткуванні доходів від операцій певних категорій осіб.

Відтак, є підстави стверджувати, що структура прибуткового податку, механізм його стягнення в цілому узгоджуються з методологією справляння цього податку в країнах ЄС.

Певну складність для справляння складають податок на капітал та податок на приріст капіталу як різновиди прямих податків, зважаючи на відсутність єдиного підходу до їх класифікації та систематизації, однак які оподатковується у всіх державах-членах Європейського Союзу. Зокрема, у великій групі країн ЄС – Австрії, Великобританії, Данії, Ірландії, Італії, Люксембургу, Німеччині, Нідерландах, Португалії, Фінляндії тощо – діють самостійні податки на приріст капіталу, які суттєво різняться щодо визначення об'єктів, суб'єктів, ставок та інших складових механізму оподаткування. Натомість цікавим є досвід справляння податку на приріст капіталу Бельгії та Іспанії, нових держав ЄС – Естонії, Латвії, Литви, Мальти, Польщі, Словенії, Чеської Республіки, Угорщини, де приріст капіталу не є об'єктом оподаткування окремими податками, а включається в оподатковувану базу з податку на прибуток корпорацій або прибуткового податку з фізичних осіб.

Особливість податкової системи України полягає, як відомо, в тому, що вона не передбачає адміністрування податку на приріст капіталу як самостійного. Доходи на приріст капіталу включаються відповідно до суб'єкта оподаткування до податкової бази, що оподатковується або податком на прибуток підприємств, або податком на доходи фізичних осіб.

Характеризуючи дію основних елементів юридичного складу (правового механізму) податків на спадщину та дарування як прямого податку на капітал, які стягуються з майна, що передається у власність спадкоємцю або обдарованому, необхідно наголосити, що в більшості країн ЄС, зокрема, в Австрії, Бельгії, Великобританії, Ірландії, Іспанії,

Італії, Німеччині, Нідерландах, Польщі, Португалії, Чеській Республіці, Швеції встановлений єдиний податок на спадщину та дарування (inheritance and gift tax). У деяких інших західноєвропейських країнах – Данії, Греції, Люксембурзі, Фінляндії функціонують два самостійні різновиди податку: податок на спадщину (inheritance tax or succession duty) та податок на дарування (taxe on gifts), хоча правовий механізм їх справляння є практично ідентичним.

Відомо, що в Україні окремих податків на спадщину та дарування законодавством не передбачено. Отримання майна фізичними особами у спадщину або дарування оподатковуються податком на доходи фізичних осіб за окремою шкалою. Тоді як доходи юридичних осіб відповідно до законодавства про оподаткування прибутку підприємств оподатковуються в загальному порядку.

Найбільші здобутки податкове законодавство має в сфері регулювання непрямих податків, зокрема ПДВ. Аналіз чинного Закону України “Про податок на додану вартість” дозволяє констатувати суттєве наближення до положень Шостої Директиви, яка є базою для регулювання стягнення цього податку в ЄС. Натомість значно менше гармонізовані акцизні збори.

Порівняльно-правовий аналіз змісту основних елементів юридичного складу непрямих податків, що стягуються в Україні та державах-членах Європейського Союзу, дозволяє констатувати, що податок на додану вартість є одним із найважливіших податків на споживання, що стягується у всіх країнах Європейського Союзу й Україні.

Наголошуючи на єдності (спільності) принципів як відправних щодо визначення податкових зобов’язань при сплаті ПДВ в ЄС та Україні, необхідно зазначити, що законодавство держав-членів Європейського Союзу передбачає два види ставок податку на додану вартість: стандартну та знижену (екстразнижену). До останньої – віднесені продукти харчування, водопостачання, фармацевтична продукція, книги та газети, пасажироперевезення, послуги готелів і ресторанів. Звільнені від ПДВ види діяльності, що мають або публічний інтерес (освітні, медичні та культурологічні послуги тощо), або є достатньо складними для обрахування – банківські, страхові та інші фінансові послуги.

Відмінність нарахування ПДВ полягає в тому, що: а) в ЄС певні операції платників податків звільняються від оподаткування, тоді як в Україні для цих цілей застосовується обрахування податку за нульовою ставкою; б) пільговий режим оподаткування з ПДВ в країнах ЄС чітко

структурований за ознакою соціальної спрямованості; в) різним є розуміння податкового періоду.

До суттєвих недоліків стягнення ПДВ в Україні можна віднести: а) некоректно сформульовані правила про застосування нульової ставки; б) порушення принципу нейтральності ПДВ при формуванні бази оподаткування; в) недостатнє використання знижених ставок; г) відсутність чіткої структуризації пільг тощо.

Так само недостатньо гармонізованим з правом ЄС можна вважати акцизний збір, який є другим за значенням непрямим податком після ПДВ.

До проблемних питань процесу гармонізації податкового законодавства України та ЄС можна, зокрема, віднести: а) з'ясування співвідношення права ЄС та вітчизняного права. Ця проблема є достатньо складною не тільки для країн з перехідною економікою, а й для держав-членів ЄС щодо поглиблення міждержавних інтегративних процесів, утвердження законодавства ЄС як цілісного наддержавного утворення, його узгодження із законодавством держав-членів ЄС. Додаткової інтриги цьому процесу додає намагання з'ясувати співвідношення двох соціально-правових явищ, різних за своєю природою, сутністю, генезою і джерелами походження – величезного за обсягом масиву законодавства ЄС та законодавства країн, що встали на шлях демократизації, до яких належить, як відомо, Україна; б) суттєвою проблемою є фактична відсутність єдиного понятійно-категоріального апарату, зокрема в податковій сфері або його різне тлумачення, слабка обізнаність з нормами європейського податкового права в силу низки причин (невдалі, безсистемні переклади актів законодавства ЄС на українську мову, низький рівень законотворчої підготовки законодавця, некритичне перенесення законодавчих актів ЄС на вітчизняне податкове поле тощо). Так само законодавцю бракує уніфікованих правил підготовки відповідних проектів нормативно-правових актів України з урахуванням основних положень законодавства ЄС, гармонізаційних та адаптаційних механізмів їхньої реалізації, пошук засобів зближення національної правової системи України із національними правовими системами європейських країн тощо; в) наявність прогалів у правовій системі України як бажаному єдиному несуперечливому цілому в його проєвропейській підпорядкованості й інтегративній цілісності, механізмах формування та функціонування національної правової системи; г) потребує систематизації та кодифікації податкове законодавство в частині реалізації його гармонізаційного й адаптаційного потенціалів відпо-

відно до угод між Україною та ЄС та згідно із законом “Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Потребують відповіді також виклики, ризики і небезпеки суверенного розвитку України як країни, держави і суспільства, а не лише держави, як це викладено у чинній Конституції України. Є очевидним, з одного боку, самодостатність цих понять, а з іншого, неприпустимість їх ототожнення, що рівнозначно нівелюванню соціального та, зокрема, правового потенціалу, засобів позиціонування та конструювання спільного простору України як держави, країни і суспільства, механізмів посилення їхньої взаємодії, співпраці, іміджевого забезпечення, формування проєвропейської інтегративної національної правової системи, європейської правосвідомості, європейського праворозуміння, європейської правової культури як засобів гармонізації національного законодавства з законодавством ЄС та входження національної правової системи в європейський правовий простір. У цьому контексті особливого значення набуває розробка проблем правової ідеології як засобу забезпечення системного виміру вітчизняного законодавчого процесу, його підпорядкування пріоритетам процесу соціальних змін, у тому числі і правових в їхній проєвропейській орієнтації, формуванні проєвропейськи модифікованої вітчизняної правової системи, її вихідних принципів, традицій, тенденцій розвитку – гуманізації відносин держави і платників держави, сприянні розвитку малого та середнього підприємництва, її відкритості, передусім у мережі *on line* тощо: д) створення єдиної інформаційної мережі для всебічного інформаційного забезпечення інституцій, причетних до процесу адаптації та гармонізації законодавства України із законодавством ЄС, передусім в податковій сфері; е) здійснення належної професійної підготовки фахівців, в тому числі юристів, які мають безпосередньо забезпечувати процес зближення законодавства, за єдиними навчальними програмами та правилами, наближеними до навчальних програм учбових закладів держав – членів ЄС; є) розроблення й оприлюднення як базового, основоположного, так і галузевих глосаріїв термінів законодавства ЄС, які б сприяли утвердженню уніфікованої юридичної і спеціальної термінології.

Забезпечення високої якості законів, їх апроксимації та адаптації до норм ЄС має бути якісною вимогою вітчизняного законотворчого процесу, формування законодавчого поля як соціально- та людино орієнтованого, спрямованого на гарантування, забезпечення та захист соціальних прав.

Як уже наголошувалося, значення ідеології, як правової, так і політичної, суттєво зростає за умов дії колективних суб'єктів, якими є, що загальновідомо, політичні партії, інституційно визначені суб'єкти соціальної дії – держава та органи, що її уособлюють, освіта і наука, законодавча, виконавча та судова гілки влади. Адже у разі зміни останньої мають бути забезпечені наступність, послідовність та безперервність процесу, його підпорядкованість як стратегічним завданням, так і ustalеним стандартам рівня й якості життя, демократичного, інноваційно орієнтованого розвитку.

Як уявляється, зазначене цілком узгоджується з конституційними приписами: ст.15 Основного Закону стверджує, що “суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова”. Так само потребує громадянства правова ідеологія, що дозволило б не лише її розглядати як складову правової політики, а й подолати одну з корінних вад вітчизняного конституціоналізму і, відповідно, утвердити нормативно-правову єдність цивілізаційного виміру України – України як держави, суспільства і країни. Адже в Конституції України терміни “Україна як країна” і “Україна як суспільство”, як відомо, відсутні.

Однією із причин недостатньої уваги держави до проблем розвитку суспільства називається визначений Конституцією України лише статус держави (ст.1), тоді як поняття “країна” і “суспільство”, “державне управління” взагалі відсутні. Українська держава, як уже наголошувалося, має поставати в єдності з суспільством і позиціонуватись як країна. На жаль, конституційний механізм цього динамічного і багато в чому визначального процесу також не виписаний.

Що це означає з точки зору законодавця, який ухвалив Конституцію? Верховна Рада України, ухвалюючи в червні 1996 року Конституцію, виходила з необхідності забезпечення пріоритету держави у всіх сферах державного і суспільного життя, адже на той час на новостворену державу покладалась особливі функції, пов'язані, передусім, з утвердженням і розвитком України як суверенного державного утворення. Однак ситуація докорінно з того часу змінилась: Україна утвердилась як самостійна держава, фактично забезпечила своє історичне майбуття, що означає зміну соціальних пріоритетів – необхідності розвитку громадянського суспільства, правової держави і суверенної країни як обов'язкових атрибутів єдиного цілого, ім'я якому Україна.

Жодна країна світу не може сподіватися на високі стандарти добробуту, стверджують експерти Світового банку у справах Європи та Центральної Азії, якщо її підприємствам заважає недолуге регулювання, бюрократія і корупція, а також якщо її державний сектор обтяжений непосильними зобов'язаннями соціального захисту³⁹.

Так, зокрема, торкаючись корупції⁴⁰, необхідно наголосити, що складність боротьби з нею на побутовому рівні полягає, передусім, у тому, що у мереживі соціально-правових стосунків, інформаційних потоків, заяв і декларацій, різноманітних шоу-програм пересічному громадянину неможливо розібратися, а тим більше зробити вибір: жодна політична партія не уособлюється з перспективою реальної боротьби з корупцією чи, принаймні, намаганням її обмежити. Відсутність громадянського і політичного вибору формує дезорієнтоване суспільство і розчаровану, деморалізовану особистість в сенсі подолання корупції, однак не в сенсі демонстрації ознак до життя – тут напрацьовуються зв'язки, ведуться пошуки потрібних людей тощо. Це, скоріше, підживлює корупцію, активізує процес її соціального поширення та укорінення...

Водночас, укоріненість та масштаби поширення корупції не можуть слугувати показником її відповідності усталеним звичаям і традиціям українського народу, його менталітетові, культурі в цілому, як це інколи помилково стверджується. Відповідно, корупція не може розглядатись як продовження, втілення чи реалізація соціокультурних традицій українського народу, його ментальності, звичаїв і обрядів.

Так само корупцію в Україні не можна розглядати як ознаку бідності: корупція не залежить від рівня накопичених суспільних багатств, вона однаково легко (що загальновідомо!) підкорює великі й малі, багаті й бідні нації. Народ України ніколи не жив за законами корупції,

³⁹ У Світовому банку розповіли, що заважає розвитку української економіки // "Gazeta". – 2012. – 6 березня.

⁴⁰ Рівень корупції, масштаби її поширення в Україні, виклики, ризики та небезпеки, що з нею пов'язуються, обумовлюються не культурно-національними традиціями, звичаями чи обрядами, як це досить часто стверджується, а, передусім, мірою бюрократизації влади. Намагання окремих представників культури владної номенклатури поширити свій вплив аж до спроб приватизації держави формують не тільки загрози демократії, верховенству права, національній безпеці, моральним і суспільним цінностям, а й спроможні поставити під сумнів демократичний, правовий і соціальний характер української держави, перетворити її в олігархію, за якої політична влада належить невеликій групі надбагатих осіб. Отже, вкрай необхідно відшукати дієвий спосіб обмеження впливу корупції на стан справ в Україні.

тим більше не розглядав корупційні схеми як засіб розв'язання власних проблем. Йому притаманне, скоріш, намагання дистанціюватись від влади на засадах самоорганізації: це дозволяє (як і раніше) забезпечити виживання сім'ї, як відправної ланки самоорганізації суспільства. Це значною мірою пояснює архаїчність, патріархальність способу життя українців, ніж їхнє прагнення розв'язувати власні проблеми шляхом використання корупційних схем.

Нині, за умов модернізації, традиційні засади функціонування суспільства зруйновані, при цьому не запропоновані адекватні новим завданням засоби: відсутні загальнонаціональні програми реформування українського суспільства (окремі реформаторські проекти впоратись із зазначеною місією не спроможні), бракує харизматичних, загальнонаціональних лідерів, певною мірою втрачені не тільки перспектива розвитку суспільства, а й належна наступність у діях, передусім, виконавчої влади. Не дали належного соціального ефекту ні програми трансформації українського суспільства, ні реформаторські проекти.

Більше того, намагання реформувати “згори” призвело до нав'язування не притаманних народу України “правил гри”, ігнорувати які за умов ринку не уявляється можливим. Соціально активні верстви суспільства (зокрема, мале та середнє підприємництво), будучи однією із сторін системи національного партнерства, змушені не тільки вести соціальний діалог, а й розвивати власний бізнес за нав'язаними правилами. Саме тут зіткнулися дві культури – традиційна, загальнонаціональна і культура владної номенклатури як нового панівного класу, який є своєрідним симбіозом колишньої радянської номенклатури і представників фінансово-промислових груп доби незалежної України.

У цьому зіткненні, протистоянні, а на сьогодні – мовчазній співпраці двох культур перемогла культура владної номенклатури, яка може бути ідентифікована (за різними ознаками) як субкультура, контркультура чи альтернативна культура.

Не підлягають сумніву такі риси культури владної номенклатури:

а) специфічність, окремішність, інакшість щодо загальнонаціональної культури як усталеної, традиційної (що дозволяє розглядати її як переродження, деформацію, збочення);

б) її суб'єктом є носії влади різних рівнів, які владу за умов несформованого громадянського суспільства приватизують, перетворюючи її у бюрократичну з загрозою трансформації приватизованої влади в приватизацію держави.

За останньою ознакою, культура владної номенклатури може кваліфікуватись як антинародна: адже згідно з Конституцією України, єдиним джерелом влади є народ, а держава має поставати засобом, знаряддям, потенціалом і ресурсом його розвитку. Однак, оскільки влада приватизується (а з нею, відповідно, інтереси народу), загальнонаціональний інтерес підміняється владно-корпоративним.

Іншими рисами цієї культури є намагання владної номенклатури представити власний інтерес як панівний, визначальний і державотворчий водночас, обґрунтувати зазначений інтерес як ціннісно-нормативну систему, реалізація якого стає можливою за умов анемічного стану суспільства, що знаходить своє втілення, передусім, у низьких стандартах рівня життя.

Таким чином, субкультура владної номенклатури доби трансформації українського суспільства характеризується:

а) специфічністю статусу її носіїв, що пов'язується з доступом до влади та можливістю нею володіти, користуватися й розпоряджатися як власністю у власних чи корпоративних інтересах;

б) спроможністю якщо не визначати, то, принаймні, впливати на вироблення правил політичної поведінки як її окремих суб'єктів, так і функціонування соціальних відносин в цілому (постаючи, таким чином, змістовною, структурною та функціонально-ролевою єдністю різноманітних способів формування, поширення і споживання результатів цієї поведінки з перспективою її інституціоналізації).

Зазначені ознаки уособлюють субкультуру владної номенклатури як достатньо експансіоністську, спроможну витіснити на "маргінес" усталену, традиційну культуру, сфера дії якої постійно обмежується, каналізується, що обумовлюється ступенем бюрократизації влади як своєрідним показником "міри" приватизації держави.

Стрімке поширення культури владної номенклатури як субкультури (контркультури чи альтернативної культури) пов'язано з кризою ідеалів, що втілилося у втечі від дійсності, посиленні відчуження особи від інститутів влади та місцевого самоврядування. Отже, чинні форми взаємодії усталеної (традиційної народної) культури і субкультури мають вимушений характер, протікають як конфлікти різної інтенсивності – відповідно до сили легітимного (правового) чи прихованого (адміністративного) тиску, як протистояння культурних зразків, норм поведінки, культурних цінностей як таких, що взаємно виключаються.

За умов несформованих традицій протидії корупції, відсутності культури середнього класу як своєрідного світоглядного ядра громадянського суспільства перемагає “синдром страуса”: українці заради порятунку власного чи своєї сім’ї дедалі частіше йдуть на морально-етичні і навіть ціннісні компроміси – намагаються заховатися в свою “хату скраю”, що формує протестний потенціал, недовіру до органів державної влади і є ознакою моральної кризи.

Стрімкість та масштаби становлення культури владної номенклатури обумовлюються рівнем діалогу влади і народу, можливою протидією, спротивом останнього, громадянською солідарністю, делегуванням “знизу” належним чином підготовлених, національно відданих кадрів, державницькими позиціями чиновництва тощо.

Ахілесовою п’ятою українського суспільства є брак позитивної солідарності щодо нейтралізації та обмеження корупції як соціального явища: як і раніше, люди бояться висловлювати протест відкрито. За нинішніх умов можлива лише солідарність негативна – бунту, організованого спротиву, ніж діалогу, конституційно орієнтованих спільних дій з вимогами, приміром, забезпечення європейських стандартів рівня й якості життя, адекватного представництва у парламенті тощо.

На процесах укорінення корупції не могли не позначатись кардинальні зміни ціннісних орієнтацій українців, особливостей поведінки, способу життя за доби суверенного розвитку. Наприклад, за даними першого панєвропейського дослідження цінностей народів Європи (2010), Україна значно випереджає інші країни європейського континенту за ознакою “багатство і влада над людьми”, а не, скажімо, “демонстрація власних здібностей”.

До типових рис нинішньої української ментальності віднесені також стурбованість власною безпекою, невміння самотійно приймати рішення, настороженість щодо змін, слабко ідентифіковане прагнення “радості життя”, що породжує невпевненість у завтрашньому дні. Водночас, приміром, для середньостатистичного німця невпевненість у завтрашньому дні пов’язується виключно з кризовою економічною ситуацією – а отже, є ситуативною ознакою. Головними пріоритетами для нього є самотійність у прийнятті рішень і можливість творчого розв’язання проблем. За даними цього ж дослідження, середньостатистичний поляк (більше відданий традиціям, порівняно з іншими європейськими націями) цінує особисту безпеку, вважаючи, що її має забезпечувати держава. Для нього завжди цікавою є думка оточуючих.

Відповідно, пересічний представник нинішньої української нації є достатньо інфантильною особою, зацикленою на матеріальних цінностях і неспроможною радіти різноманітним проявам життя. Лише 1,2 % опитаних респондентів України вважають, що не можна купити рішення суду чи депутатський мандат, звільнення від кримінальної відповідальності чи свободу іншої людини. Раніше, констатують соціологи, зазначена частка відповідей була на порядок вищою. Середньостатистичний українець достатньо пасивний і щодо відстоювання своїх економічних інтересів, не кажучи про політичне життя: міра його участі обмежується, як правило, черговим голосуванням на президентських чи парламентських виборах.

Причина всіх цих явищ значною мірою обумовлюється загальною невизначеністю – відсутністю стратегії соціально-економічного розвитку країни, розмитістю норм, стандартів і цінностей, що породжує атмосферу невпевненості, беззахисності і страху, формує реактивні типи поведінки людини в їхній спрямованості на “життя сьогоднішнім днем”, втечею від політичної дійсності. Все це суттєво обмежує можливості пересічної людини впливати на перебіг подій власного життя, формування власних життєвих стратегій, не кажучи про вплив, а тим більше контроль за діяльністю владних структур, у т.ч. в частині обмеження їхньої корупційної складової.

Суверенний поступ України дозволить подолати настрої втомленості та розчарування, утвердити себе як конкурентоспроможну правову державу і структуроване громадянське суспільство, потужну державотворчу націю з гідним, за європейськими стандартами, майбутнім. Останнім часом для цього зроблено чимало: на політичному рівні проголошено курс на боротьбу з корупцією, розроблена спеціальна антикорупційна програма, Президентом України підписано антикорупційний закон тощо.

Водночас бракує, як і раніше, системного забезпечення боротьби з корупцією – єдності політичної волі, належної законодавчої регламентації та довіри громадян країни. Уособленням зазначеної системності дій могло б стати створення незалежного антикорупційного органу (з наданням йому функцій розслідування) та суттєве оновлення нормативної бази з чітким розрізненням, зокрема, таких понять, як “корупція” та “хабарництво”, їх нормативного забезпечення, а також похідних від цих понять. Для кваліфікації корупційних дій уявляється доцільним запропонувати низку уточнюючих термінів, зокрема

“прохання хабара”, “вимагання хабара”, “відповідальність за посередництво у хабарництві” тощо.

Політична воля, законодавча регламентація та належна підтримка антикорупційних ініціатив і заходів структурами громадянського суспільства, окремими громадянами країни спроможні спочатку обмежити, а згодом і нейтралізувати експансіоністський потенціал культури владної номенклатури та органів місцевого самоврядування.

Значущість держави як одного із соціотворчих суб’єктів розвитку, що діє в одному ряду з суспільством, його інститутами – наукою, освітою, сім’єю, церквою тощо стає очевидною, якщо виходити із визначальних критеріїв функціонування цивілізованих країн світу, їхньої здатності до позиціонування та конструювання соціального простору, а саме: а) спроможності до втілення національних інтересів; б) мобілізації; в) здатності до соціальних змін; г) демократії та д) винагороди. Саме зазначені ознаки, їх поєднання та особливості реалізації утворюють різні типи європейських правових ідеологій.

Правова ідеологія дозволяє забезпечити цілісність вітчизняного правового простору, його системність шляхом налагодження та забезпечення процесу продукування, виробництва та застосування закону відповідно до особливостей інноваційного розвитку українського суспільства, нормативно-правового регулювання соціальних відносин, забезпечувати єдність закону і соціальної практики (що традиційно покладається на право), а також забезпечити позиціонування України як демократичної країни, правової держави та громадянського суспільства в європейському та світовому співтоваристві народів і держав. Поки що ж діяльність України пов’язується виключно з державою чи органами державної влади, тоді як роль організацій громадянського суспільства, передусім неурядових, підприємницьких структур, фізичних осіб зведена до мінімуму.

Не менш важливе завдання, що покладається на правову ідеологію, полягає в її здатності до нормативно-правового, а значить і соціально-політичного, інноваційно-технологічного конструювання вітчизняного та європейського простору відповідно до національних інтересів, а значить і формування позитивного іміджу України як держави, країни і суспільства.

В такому розумінні правова ідеологія спроможна дії влади, держави загалом доповнити соціально-інноваційним потенціалом, що

дозволяє запуснути самоорганізаційні процеси в діях держави і суспільства, постати своєрідним бар'єром на шляху некритичного перенесення західних правових стандартів на вітчизняне тло, налагодити процес законотворчості в його відповідності соціальним реаліям, інноваційно орієнтованим національним перспективам розвитку, чим послугувати процесу формування внутрішньо несуперечливого правового поля, подолання його колізій та суперечностей, становлення його як системного, принаймні в контексті наближення до стандартів інформаційного суспільства⁴¹.

Позитив системності вітчизняного правового поля вбачається і в тому, що має забезпечуватись єдність сутності та духу закону, утверджуватись поважне відношення до закону як засобу подолання чи недопущення проявів правового нігілізму, що, на жаль, проявляється в процесі реформування вітчизняної науки й освіти, практичної реалізації освітньої політики тощо.

Ознаками не сформованості правової ідеології в контексті формування "суспільства знання" є непослідовність дій держави, як наголошують ЗМІ, щодо впровадження Болонської системи, яка, зважаючи на її нівелюючий характер, оцінюється вітчизняними експертами неоднозначно. Так само сумнівною є її спроможність щодо ефективного реформування національного освітнього простору як засобу забезпечення інноваційного розвитку країни, забезпечити вільне пересування студентів, а також викладачів і науковців, як це часто декларується, у межах ЄС. Кроки, що здійснені, сприймаються як спорадичні, окремішні, безсистемні, що не дозволяє їх розглядати як складову загальної стратегії реформування, становлення інформаційного суспільства в Україні.

Масштабною, за результатами моніторингу мас-медіа, є проблема зближення науки й освіти в Україні, якими продовжують опікуватись різні відомства. Відсутність усталеної правової ідеології не може не позначатись на функціонуванні інших сфер суспільства, скажімо, мовної, де очевидними є порушення норм міжнародного права, зокрема вимог Європейської хартії міноритарних мов і мов меншин, згідно з якими захист

⁴¹ Наголошено, зокрема, на національних проектах в агропромисловому комплексі, авіакосмічній галузі, гуманітарній політиці як своєрідних орієнтирах процесу здійснення реформ в Україні, економічного оновлення регіонів країни, утвердження цивілізованих стандартів рівня та якості життя ["ЛІГАбізнесІнформ", 2.11.2010].

міноритарних мов і мов меншин не має здійснюватись шляхом звуження застосування офіційної мови⁴².

Торкаючись сфери реформування місцевого самоврядування в Україні, розгляду його як суб'єкта процесу інноваційних змін ЗМІ підкреслюють важливість врахування вимог принципу субсидіарності, зокрема в редакції, поданій у тексті Європейської хартії місцевого самоуправління: “Виконання державних повноважень, як правило, повинно переважно покладатися на найближчі до громадян органи влади”. Започаткована офіційним Києвом політична практика скасування районних рад суперечить європейському праву, європейським стандартам державного управління, згідно з якими делегування центром повноважень має здійснюватись на якомога нижчий рівень, що дозволяє залучити механізми соціальної самоорганізації, потенціал органів місцевого самоврядування. Зазначеним європейським принципом делегування повноважень фактично знехтувано, що може мати своїм наслідком централізацію влади, спроможне негативно позначитись як на процесах демократизації українського суспільства, так і стосунках з Радою Європи, Європейським союзом в цілому.

Так само очевидно, що держава не може бути сильною, якщо вона має бідні територіальні громади до того ж з обмеженими повноваженнями, що не може не позначатись на виконанні покладених на неї повноважень, у тому числі в частині забезпечення інноваційно-технологічного розвитку.

Системний погляд з позиції правової ідеології на сферу зовнішньої політики дозволяє стверджувати про неузгодженість стратегічних і тактичних завдань діяльності української держави в частині забезпечення інноваційного розвитку. Принаймні, позаблоковий статус виглядає скоріше як тактичний хід, а не стратегічний вибір. Доречнішою уявляється політика нейтралітету України, що дозволило б виступати самостійним і, головне, самодостатнім гравцем на європейському континенті, будувати зовнішню політику як рівновіддалену від провідних центрів формування геополітики, збалансувати її по осі – Брюссель, Москва, Вашингтон, інтегруватися в європейські структури, маючи при цьому тісні стосунки з Росією, Китаєм, Бразилією та Індією. Поки що

⁴² Йдеться, передусім, про зареєстрований у Верховній Раді України законопроект “Про мови в Україні”, який надає російській мові право “вільного функціонування практично в усіх сферах діяльності”, що рівнозначно офіційному статусу.

реальною є загроза сприйняття України як недемократичної держави, що, як відомо, не сприяє її утвердженню як самодостатнього суб'єкта європейської та світової політики ⁴³.

Таким чином, є підстави стверджувати, що правова ідеологія, набуваючи ознак як поточного, так і перспективного виміру, спроможна слугувати своєрідним критеріальним чинником утвердження законності і правопорядку як у стратегічному, цілеорієнтованому сенсі, так і в тактичному – реалізації ухвалених законів, засобом унормування інноваційно орієнтованого соціального простору, що не може не позначатись на статусі права як системи соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою [356, с. 6]. Саме тому правову ідеологію доцільно розглядати як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, морально-етичних і правових норм, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад інноваційно-технологічного забезпечення функціонування держави і суспільства, позиціонування країни в європейському і світовому просторі.

Завдання правового забезпечення функціонування держави як інноваційної соціотворчої структури визначаються ефективністю її економічної та владно-розпорядницької діяльності, демократичністю політичного режиму, престижністю (сприйнятливістю) рішень і дій, здатністю до соціальної мобілізації та справедливої винагороди. Відповідно, правова ідеологія, виходячи із світового досвіду, має позиціонувати державу як сукупність певних визначальних чинників, передусім національних інтересів, соціального розвитку, демократії, соціальної мобільності та справедливої винагороди в їхній підпорядкованості інформаційно-технологічній компоненті соціальних змін як вирішальній.

Сучасну ситуацію в Україні відбивають такі ознаки як наявність демократії та мобілізації, дефіциту соціальних реформ і винагороди. На такій основі стверджується політичний режим з дефіцитом соціальної інтеграції та інноваційного розвитку. Залежно від умов, це може бути модернізаційний тип правової ідеології із загрозами стагнації або демагогічного переродження демократії, очевидною кризою соціальної інтеграції, відсутньою громадянською злагодою, слабкою економікою і незадовільною винагородою. В такому суспільстві проблемою є вибір історичної перспективи, ціннісна злагода й активна

⁴³ "gazeta.ua", 6.10. 2010.

соціальна мобілізація задля реалізації цілей інноваційного розвитку. Така ситуація може свідчити про кризу законності. Держава спроможна набувати різних форм: національно-народної, демагогічної або розподільчої автократії. У першому випадку увага акцентується на примусовому продуктивізмі, у другому – на ідеологічній мобілізації, в третьому – на їх певній комбінації. Винагорода здійснюється штучним або корумпованим чином. Розвиток ґрунтується не на реальній співпраці суб'єктів державотворчого процесу, а на їхніх взаєминах з владою, постає як налагоджений “демократичний” контроль за розподілом.

Звичайно, можливі й інші типи правової ідеології, що побудовані за тими чи іншими ознаками та їх комбінаціями, однак очевидно, що правова ідеологія як складова загальної ідеології не тільки виробляє певне розуміння соціальної дійсності, перспектив її розвитку, а й сприяє утвердженню певного громадського порядку, пропонує цінності, ідеали, норми права, які узаasadничують Україну як країну, державу і суспільство, перспективи її розвитку [223, с. 29].

Таким чином, зазначені ознаки дозволяють не тільки визначити “міру” втручання держави в життєдіяльність суспільства, а й сприяють підвищенню ролі права та правової ідеології, визнають її соціальну й ідеологічну цінність, формують демократичні політичні режими.

Без правової ідеології важко сформувати соціальний потенціал підтримки курсу реформ, його критичну масу, а тим більше досягнути консолідації суспільства на засадах розуміння сутності процесу, мети та засобів реформування, у тому числі інвестиційно-інноваційних, сформувати довіру до курсу політичних змін як в Україні, так і поза її межами.

Правова ідеологія спроможна посприяти законодавчому забезпеченню науково-інноваційної політики становлення України як країни, правової держави і громадянського суспільства, суттєво посилити вітчизняну правову систему, складовою якої вона є разом із законодавством і юридичною практикою. Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору його нинішнього і уявного (ідеального, ціледосяжного) станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, окремої особистості, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соці-

ального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо. Чим вищого розвитку набуває суспільство, тим більшого значення надається правовій ідеології як формі унормування та закріплення принципів демократії, прав і свобод людини, рівності та справедливості. Зазначена закономірність знаходить своє змістовне втілення у функціях, що покладаються на неї: а) аксіологічній; б) мобілізуючій; в) інтегративній; г) прогностичній; д) цілеорієнтовній, чи ціледосяжній, що характеризує її здатність до безпосереднього та опосередкованого (через ідеали) інноваційно-технологічного впливу на соціальну дійсність. Відповідно, правова ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як країни, держави і суспільства.

Зазначене дозволяє стверджувати про нетотожність правової ідеології як моністичної, обумовленої нормою права, політичній ідеології як плюралістичної за своєю сутністю. А, відтак, констатувати її пріоритетність щодо інших типів європейської ідеології (лібералізму, консерватизму, соціал-демократії, націоналізму тощо), її ключове значення щодо реалізації інноваційно-технологічного потенціалу України як суб'єкта світової історії.

Формування майбутнього складу Верховної Ради України відбувається всупереч засадам народовладдя, визначеними Конституцією України. Згідно з ст. 5 Основного Закону носієм суверенітету і джерелом влади є, як відомо, народ України. Однак висування кандидатів у депутати відбувається політичними партіями, яким Конституція України і, відповідно, Український народ таких повноважень не надавав, що дозволяє їх кваліфікувати як нелегітимних суб'єктів. Адже народовладдя передбачає, що первинним суб'єктом всіх форм, видів і проявів його прояву є громадянин України. Будь-який колективний суб'єкт безпосереднього народовладдя не може вважатися самодостатнім первинним носієм і джерелом влади в Україні [194].

До того ж зазначена практика є конфліктною, оскільки висування кандидатів відбувається поза волею народу, принаймні без погодження з ним, що матиме своїм наслідком, як і раніше, протистояння народу і парламенту з неминучою перспективою його подальшої деградації, коли депутатський корпус керується власними чи корпоративними пріоритетами, а не національними інтересами.

Взагалі виборче законодавство провокує конфлікти, оскільки побудовано на змаганні, у тому числі з використанням адміністративного ресурсу, що породжує підозри, недовіру, протистояння провладних і опозиційних сил, що не може не позначатися на майбутньому складі ВР. Звичайно, це є демократія, однак демократія протистояння, демократія конфліктів, від якої всі втомилися. При цьому вибори використовуються як засіб легітимації цього протистояння. Демократія “більшості”, яку сповідують політичні партії і закон “Про вибори народних депутатів України” є успішною лише за умови стабільних суспільств з визначеними перспективами розвитку, усталеними механізмами забезпечення наступності влади, консенсусом влади і політичних еліт, відданості останніх національним інтересам, наявності демократичних процедур законодавчого лобювання інтересів тощо. Україна з її соціальною поляризацією не може вважатися стабільним суспільством, не кажучи вже про демократичні механізми формування органів влади та місцевого самоврядування.

Україні потрібна компромісна, договірна чи консенсусна демократія⁴⁴, демократія взаємодії влади і народу, політичних партій і громадських організацій, більшості й опозиції, затребуваним є публічний суспільний діалог, що можливо за умови висування кандидатів у депутати народом, органами самоврядування, громадськими організаціями чи, принаймні, узгодження кандидатур на предмет їх підтримки, легітимації народом. При цьому здатність сторін до пошуку компромісів є ознакою відповідальності, політичної зрілості, намаганням знайти по-

⁴⁴ Консенсус (лат. consensus – згода, єдність, єдностайність) у науковій юридичній літературі визначається дwoяко, постаючи: а) взаємною згодою, єдністю, спільністю позицій, що формуються й утверджуються у суспільстві й державі, де суспільні групи з притаманними їм різними, а то й протилежними інтересами, поглядами, віруваннями, ціннісними орієнтаціями об’єднуються довкола спільних для суспільства і держави проблем їхнього існування, життєдіяльності тощо, що дозволяє досягати узгодженого, прийнятного для всіх сторін рішення (конституція, закони) – наприклад, з питань конституційного ладу країни, її державного устрою та територіальної організації, діяльності політичних партій тощо; б) принцип, метод, процедура єдностайного прийняття колективних рішень на основі подолання розбіжностей у результаті виявлення і визнання спільних інтересів та досягнення згоди щодо них. Консенсус ґрунтується на врахуванні думок кожної із сторін, визначенні в їхніх позиціях того спільного, що об’єднує сторони. Результатом є вироблення загальноприйнятного рішення, яке хоча й не підтримується всіма беззастережно, ніким не буде відкинуто [356, с. 267].

розуміння з питань конституційної ваги – народовладдя, перспектив модернізації українського суспільства, розробки власної стратегії розвитку тощо.

У контексті реалізації засад консенсусної демократії показовим можна вважати період власного державного будівництва доби УНР, коли вдалося досягти єдності реагування на небезпеки та виклики з одночасним врахуванням потенціалу еволюціонування та розвитку, що не могло не позначитися на законотворчості того буремного періоду, передусім, у частині забезпечення його відповідності актуальним завданням становлення молоді української держави. Концептуальна визначеність поняття “державотворення” була досягнута через “почуття права” як здатності “за допомогою формальних, абстрактних приписів визначити основи власної ідеології, суспільні правила й організацію, створити потенціал та задати вектор успішного еволюціонування держави. У “почутті права” проявляється загальне та особливе національної правової системи, власний колорит і специфіка та загальнолюдські надбання й цінності, без яких неможлива інсталяція до світового геополітичного простору” [265, с. 7]. Саме цього “почуття права” – державницької ідеології та сприяння суспільній організації, визначенні вектору розвитку як ознак законотворення бракує законодавцю, що не могло не позначитись на сутності закону “Про вибори народних депутатів України” і, як наслідок, організації виборчого процесу в Україні.

У чому вбачаються переваги консенсусної (компромісної) демократії порівняно з конкурентною?

Консенсусна демократія вбачає в народі та владі партнерів в частині здійснення діалогу, в тому числі і щодо висування кандидатів у депутати. Поки що з народом політичні партії, як провладні, так і опозиційні, спілкуються гаслами, обіцянками, подачками, тобто розглядають народ як електорат, як засіб досягнення власних цілей всупереч відомій конституційній нормі. Фактично пропонується антиконституційний вибір, який має бути освячений безпосередньо народом. Це по-перше.

Консенсусна демократія дозволяє формувати потенціал державотворення шляхом консолідації зусиль, а не їх поділу за “партійною” ознакою. А це означає, що і надалі партії та їх висуванці – кандидати в народні депутати керуватимуться, виходячи з вузькопартійних, корпоративних чи регіональних інтересів, принципом несприйняття, подолання чи нейтралізації іншої позиції як супротивної. А це означає, що національні інтереси, а з ними і загальнонаціональне благо, які б мали

поєднати усіх суб'єктів політичного процесу – великих і малих, переможців і переможених, владу й опозицію знову відсуваються на периферію виборчого процесу. Це по-друге.

По-третє, успішність процесів трансформації громадянської нації в націю політичну, як свідчить західноєвропейський досвід, полягає в тому, що політика є мистецтвом управління суспільством в інтересах самого суспільства, а не боротьбою замкнених груп за електорат. Українська виборча практика є суто технологічною – треба взяти “одну знатну свинарку, доярку, футболіста і співачку” – і успіх гарантовано. Однак це є технологія – технологія вербування відомих імен заради збереження старого фасаду і, відповідно, це зміни, які не передбачають жодних змін по суті. Зазначене, консервуючи стару політичну систему, перешкоджаючи її оновленню, трансформації відповідно до національних інтересів, утверджує корпоративний інтерес як визначальний. Тоді як механізми реалізації та гарантування різних форм і видів народовладдя повинні бути акцентовані саме на визнанні кожного громадянина найвищою соціальною цінністю в політичному житті Українського народу, держави, територіальної громади тощо.

По-четверте, Україна потребує виборів на чітко визначених ідеологічних засадах, в основі яких національні інтереси, пріоритети соціального розвитку, що автоматично сприятиме досягненню компромісів, оскільки програми партій доповнюватимуть одна іншу, формуватимуть цілісний спектр політичних уподобань українського народу. І, головне, за результатами виборів партії отримали б “карт-бланш” – легітимізовані програми власних дій [194, с. 276–295]. На цих засадах уявляється можливим формування субсидіарної ідеології, яка передбачає пріоритет інтересів індивіда перед інтересами будь-яких спільнот – великих чи малих, безвідносно до їхнього місця в соціальній ієрархії суспільства [113].

Міра цієї підтримки і має визначити як “більшість”, так і опозицію, однак зі збереженням основи їхньої постійної взаємодії відповідно до визначених Конституцією України цілей розвитку. Зазначене сприяє подоланню такого специфічного породження вітчизняної політичної практики як боротьба на знищення, сприятиме досягненню компромісів на засадах усталених суспільних цінностей, норм і традицій, на засадах легітимації влади й опозиції як рівноправних суб'єктів політичного процесу, що мають підтримку виборця. Зазначене має започаткувати, на наш погляд, поступове утвердження механізмів дійсного наро-

довладдя, а з іншого, унеможливити ганебну практику політичних воєн за посади та доступ до матеріальних ресурсів, чим, власне, і є чергова виборча кампанія.

Одним із показників парламентської виборчої кампанії 2012 року є її беззмістовність, адже політичні партії йдуть без офіційних ідеологій. Усе зводиться до конкурсу “упаковки” – списку політичних партій, без змістовного дискурсу чи, принаймні, декларації про наміри – куди рухається країна і що треба робити. Показово, що зазначена особливість однаково поширюється і на “партію влади”, і на провладні політичні сили, і на т.зв. опозицію. Ніяких відмінностей в частині змістовного наповнення списків політичних партій не ідентифікується – то ж звідки з’явиться в українському парламенті наступного скликання справжня опозиція. Як тут не згадати відомий вислів Уїнстона Черчилля, який резонно стверджував: “Можна уявити успішну країну без сильної влади, однак тяжко уявити таку без сильної опозиції”. За умов, коли в Основному Законі Україну як країну і суспільство представляє держава, “почуття права”, воля законодавця має полягати в забезпеченні народовладдя як відправної ланки визначення ідеології державотворення, процесу соціальних змін як вектору розвитку, соціальних стандартів рівня й якості життя. А це означає, що виборче законодавство, закон “Про вибори народних депутатів” має відповідати засадам народовладдя на всіх етапах виборчого процесу – від висування до реєстрації, голосування та підведення підсумків.

Неналежне представлення у списках політичних партій, у тому числі й опозиційного блоку, лідерів громадянського суспільства можна розглядати як ознаку того, що “соціальним ліфтом” продовжує залишатися, як і на попередніх виборах, спроможність купити місце в прохідній частині списку. А це означає, що за будь-яких результатів на виборах Верховна Рада України буде позбавлена справжньої опозиції.

Основний Закон, закони України мають чітко відображати у своїх текстах науково обґрунтовану, цілісну та системну концепцію народного суверенітету, народовладдя, визначаючи народ як первинний суб’єкт верховної влади та забезпечуючи його механізмами реалізації цієї влади. Саме цей механізм має стати відправним для формування громадянського суспільства, адже він спроможний не лише докорінно реформувати законодавство, а й змінити “філософію влади”, ціннісні, політико-правові засади, громадську свідомість. Саме під кутом зору визначальної ролі принципу народного суверенітету слід аналізувати

норми Конституції України, що дозволить не лише заохочувати, а й забезпечувати свободу політичної участі, безпосереднє народовладдя в усіх його проявах і рівнях – державному, регіональному, місцевому та професійному.

Зміст народовладдя ми вбачаємо у праві громадян брати безпосередню участь в управлінні публічними (державними та місцевими) справами. На жаль, Основний Закон не унормовує діалектичну єдність понять “здійснення безпосереднього народовладдя”, “здійснення державної влади” та “здійснення місцевого самоврядування”, так само як і не випикує нормативно визначений зв’язок конституційних положень “народ здійснює владу безпосередньо” (ч. 2 ст. 5 Конституції) та “громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами” (ч. 1 ст. 38 Основного Закону) [194, с. 232–246].

Стійка тенденція недовіри громадян до владних інститутів є результатом неповноти здійснення повновладдя народу, що зумовлено недосконалою організацією й неефективним функціонуванням інститутів державної влади та органів місцевого самоврядування. Відсутній в українському законодавстві визначений Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, які, до речі, ратифіковані Верховною Радою України, основоположний принцип забезпечення виборчого процесу – “справжні та невідомі вибори”.

Уявляється, що нова Конституція України має закріпити відповідну універсальну за своїм функціональним призначенням модель механізму ефективного управління нашою державою, засадничою підвалиною якої має постати реальне народовладдя. Саме останнє спроможне забезпечити “збалансовану представницьку демократію”, “сильне самоврядування” (як регіональне і місцеве, так і професійне), “дисциплінований і мобільний державний менеджмент” [194, с. 40–55].

Принцип місцевого самоврядування має бути визнаний на конституційному рівні, постати в одному ряду з такими принципами, як верховенство права, пріоритет прав і свобод людини, законність тощо. Адже загальновідомо, що демократія за своєю внутрішньою природою формує політичне середовище з більшою відкритістю та безпосередньою участю кожного громадянина в суспільному житті, що сприяє реалізації засад народовладдя, самоорганізації населення [194, с. 199–211].

До тексту Основного Закону мають бути запропоновані зміни: до конституційно визначеного поняття “Україна правова держава” мають

додатися дефініції “Україна – громадянське суспільство” та “Україна – демократична країна”, що дозволить позиціонуватися в трьовимірній єдності відповідно до усталених міжнародних стандартів.

У контексті вищезазначеного процесу уявляється доцільним унормувати положення про Україну як державу, суспільство і країну, а також наголосити на доцільності розробки правової (конституційної) ідеології як політико-правового забезпечення процесу соціальних змін, реформування основних сфер життєдіяльності українського суспільства в його підпорядкуванні завданням утвердження безумовного пріоритету прав і свобод людини і громадянина, цивілізованих стандартів рівня й якості життя.

А це означає, що має бути розроблена конституційно-правова модель народного представництва як політико-правове забезпечення народовладдя з перспективою її змістовного та формально-правового втілення в живу тканину виборчого законодавства.

Правова ідеологія дозволяє:

а) визначити цілі соціального розвитку, а також правові засади, інноваційно-технологічні засоби їх досягнення. Образ майбутнього має свідомо задаватися інституційною системою суспільства – освітою, наукою тощо, конструюватись соціальною практикою самодіяльного і вільного народу, суспільством у цілому;

б) закласти правові механізми регулювання відносин як усередині влади, так і суспільних відносин, правові регулятори функціонування країни, держави і суспільства як єдиного простору, який функціонує та розвивається відповідно до вимог, запитів і потреб національних інтересів. Зазначені пріоритети є природними для відкритого суспільства чи суспільства, що модернізується на засадах відкритості;

в) дати правову оцінку соціально-політичній ситуації з позиції наближення до соціальної мети, стандартів рівня й якості життя, соціального порядку і справедливості.

За умов плюралізму ідеологій, що гарантується Конституцією України (ст.15), правова ідеологія має поставати як моністична (не плутати з обов’язковістю!) в її змістовному та функціональному підпорядкуванні торжеству норми права, зорієнтованості на мету та завдання процесу соціальних змін, засобів їх правового забезпечення тощо.

Відповідно, є підстави стверджувати, що парламент спроможний постати стратегічним законодавчим органом, сформувати законодавче поле відповідно до цілей розвитку країни лише за умов відповідності

права потребам розвитку суспільства, законів – правовідносинам, що склались у країні, контролю громадянських організацій, політичних інститутів, суспільства в цілому за діяльністю держави, її органів. Так само як і долати колізії як законотворчого, так і законодавчого процесу. Ці засади, як і доленосні перспективи, засоби їх досягнення багато в чому визначаються сутністю та завданнями функціонування правової ідеології як системного цілого. Правова ідеологія має розглядатись як політико-правовий засіб обґрунтування особливостей реформування українського соціуму, становлення правової держави і громадянського суспільства, утвердження цивілізованих стандартів рівня й якості життя. Відповідно, правова ідеологія набуває ознак не лише складової вітчизняної правової системи, а й постає одним із засобів політико-правового обґрунтування можливих шляхів та напрямів визначення перспектив процесу соціальних змін, соціального розвитку на засадах його модернізації⁴⁵.

⁴⁵ Теорія модернізації (*франц. moderne – сучасний*) у науковій літературі визначається як теоретичне обґрунтування шляхів та способів оновлення архаїчних, традиційних, закритих суспільств, їх переходу на цивілізаційний шлях соціального розвитку. Розрізняють первинну модернізацію (хронологічно збігається із становленням капіталізму у країнах Західної Європи і пов'язується з індустріальним розвитком, утвердженням рівних громадянських прав, демократизацією суспільства тощо) і вторинну (узагальнює процеси наздоганяючого розвитку пострадянських країн, а також держав Азії, Африки та Латинської Америки, що відстали у своєму розвитку).

Особливістю вторинної модернізації є її розгортання за умов суттєвого впливу зрілих соціально-економічних і культурних зразків західної цивілізації, утвердження раціоналізму європейського типу, демократичних свобод і прав людини. Метою є підпорядкування економічного, технологічного розвитку задоволенню потреб людини, утвердження самодостатньої особистості, формування правової держави, громадянського суспільства. Орієнтування на виробника, що має власність і трудову мотивацію, дає змогу утвердити підприємницьку функцію праці, проринкові цінності (свободу, власність, працю, безпеку, відповідальність тощо), сформувати середній клас як гаранта демократичного розвитку країни, тобто забезпечити постсоціалістичний розвиток на цивілізаційній основі. Суттєвого значення при цьому набуває впровадження інформаційних технологій як засобу стимулювання та утвердження нових форм соціальної організації і діяльності, інформатизації й інтелектуалізації суспільства, технологічного прориву в постіндустріальне суспільство.

Модернізаційний розвиток України у світлі загально цивілізаційних тенденцій передбачає: досягнення загальнонаціональної єдності та формування політичної нації; ринкове реформування суспільства та його демократичний поступ; входження країни в міжнародний економічний та інформаційний простір; розв'язання внут-

5.2.Правова ідеологія: політико-правові засади реалізації процесів державотворення

Як свідчить світовий досвід, суттєві надії в частині реалізації завдань державотворення покладаються на лобізм. “Лобізм” – від англ. слова “lobbi” (вестибуль, передпокій, кулуари) можна вважати однією з найпоширеніших форм впливу добровільних об’єднань людей (груп інтересів) на органи влади у сучасних демократичних суспільствах. Політичного відтінку це явище набуло у ХІХ столітті в США. В той час міністри і сенатори у вестибулях готелів, де вони відпочивали, часто зустрічалися з виборцями, громадянами країни, вислуховували їхні прохання та обіцяли їх виконати. Поступово ці “зустрічі” перетворилися у різновид вигідного політичного бізнесу, а слово “лобіювання” стало означати купівлю голосів за гроші. Зараз під лобізмом розуміється, як правило, розгалужена система контор і агентств монополій або організованих груп при законодавчих та урядових органах, що чинять тиск (від переконання до підкупу) на представників останніх з метою ухвалення рішень (прийняття або блокування розгляду парламентом певних законів, отримання урядових замовлень, субсидій тощо) в інтересах організацій, які вони представляють. Мають місце й інші визначення (автор нарахував близько 30), які відрізняються не принциповими, а суто суб’єктивними оцінками цього явища. Зокрема, науковцями не заперчується той факт, що лобіювання – це вплив зацікавлених груп на прийняття рішень владними структурами. Йдуть дискусії тільки про те, хто є суб’єктом лобізму (зацікавлені групи чи групи тиску), наскільки назване явище вписується у правові чи моральні норми життєдіяль-

рішніх соціально-політичних проблем, передусім, нейтралізації корупції як основної загрози демократії, суверенного розвитку.

Можливості модернізації українського суспільства пов’язуються, насамперед, з сукупними індивідуальними зусиллями громадян країни (самоорганізація), зростанням цінностей індивідуального життя, підприємницької ініціативи, прагматизму, соціал-демократичних ідей соціальної держави (народний капіталізм), утвердженням засад цивілізаційного укладу буття, толерантності як засобу консолідації країни. Виокремлюють три етапи модернізаційного розвитку: 1) фінансова стабілізація (супроводжується блокуванням національного виробництва, його занепадом, масовим зубожінням населення, безробіттям); 2) макроекономічна стабілізація з можливим економічним зростанням; 3) структурна перебудова економіки з перспективою сталого розвитку, утвердження ринкових цінностей, національної безпеки, цивілізованого рівня та якості життя.

ності суспільства, чиї інтереси відбиває лобістська діяльність (суспільні, інтереси замовника або свої власні) тощо.

Лобізм у його позитивному сенсі постає життєво необхідним інститутом демократичного процесу, оскільки є системою організаційного оформлення представництва різноманітних групових інтересів, формою законного впливу “груп тиску” на управлінські рішення державних органів з метою задоволення інтересів певних соціальних структур (організацій, територіальних асоціацій, верств суспільства тощо).

Водночас, у суспільній свідомості слово “лобізм” має неоднозначну оцінку, сприймається у легальному та тіньовому контекстах. Останній, набуває як правило, суто негативного значення, є синонімом понять “блат”, “протекціонізм”, “підкуп”, купівля голосів з метою задоволення власних корисливих інтересів шляхом пригнічення потреб інших. І для цього є всі підстави. Адже нерідко лобіст для реалізації своїх завдань нерідко використовує досить сумнівні засоби та методи. Зокрема, йдеться про нелегальний тиск на представників влади, хабарництво, корупція тощо, за допомогою яких ухвалюються управлінські рішення в інтересах певних груп або осіб.

На Заході лобісти, які є, як правило, висококваліфікованими фахівцями, часто виконують роль посередників в операціях між групами інтересів та політичними діячами, в тому числі законодавцями і членами уряду, тим самим суттєво впливаючи на формування політичного курсу країни. Таким чином, лобізм займає важливе місце в механізмі демократії.

Як свідчить практика, “група тиску”, що діє як лобістське утворення, має складну структуру, яку утворюють:

- підприємство або, як правило, група підприємств у традиційному їхньому розумінні;
- інформаційно-аналітичний центр, який певний інтерес обґрунтовує та подає як соціальний проект, програму дій з його реалізації;
- громадська організація, яка актуалізує те чи інше питання, надає йому статусу соціальної проблеми, виносить на публічне обговорення тощо.

Для організації та проведення лобістської діяльності використовуються засоби, зв'язки та можливості, що спрямовані на доведення предмету своїх притягань до структур, які ухвалюють відповідні рішення. Вони також намагаються використовувати можливості впливу на ЗМІ задля забезпечення суспільної підтримки, соціального позиціонування тощо.

Для ресурсного забезпечення діяльності лобістів виділяються кошти, які можуть бути спрямовані на фінансування діяльності аналітичних центрів, підтримку громадських організацій, оплату послуг засобів масової інформації, організаційних і рекламних видатків тощо [324, с. 76].

Лобізм тісно пов'язаний з політичною владою, є легітимною ознакою її наявності. Необхідними умовами становлення і розвитку лобізму як соціально-політичного феномену є процеси соціальної диференціації, розшарування населення та розширення доступу до влади на засадах політичного плюралізму, конкуренції щодо задоволення інтересів певних політико-фінансових, соціальних груп, корпоративних об'єднань, окремих підприємців тощо. Звідси закономірним є прагнення впливати на поведінку держави, її органів, посадових осіб, з метою переорієнтації політики на свою користь, ухвалення вигідних управлінських рішень і навіть законодавчих актів.

Фактично лобізм доповнює конституційну систему демократичного представництва. З використанням можливостей лобістської діяльності різні соціальні групи, бізнесові, благодійні, комерційні та інші організації, які не спроможні захищати свої інтереси шляхом забезпечення свого представництва в парламенті, можуть певним чином впливати на законотворчий процес, зокрема, прийняття тих чи інших законів, а також реалізацію різного роду політичних рішень. Вони також вважають, що їхні інтереси повинні бути належним чином захищені. Через систему і практику лобізму названі групи отримують реальну можливість представляти свої інтереси на загальнонаціональному рівні. До речі, парламент також складається з представників найпотужніших груп конкуруючих інтересів.

Правовою основою лобізму в більшості демократично розвинутих держав є конституційне положення, у відповідності з яким кожний суб'єкт суспільних відносин має право захищати свої інтереси всіма законними способами, зокрема, беручи участь у формуванні державної політики та здійснюючи вплив на процес прийняття владних рішень.

Процес становлення і розвитку лобізму як соціального явища можна умовно викласти як певну послідовність: протолобізм – домінування архаїчного, заснованого на протекції монархів та фаворитизмі “просування інтересів” та власне лобізму, який ґрунтується на повноваженнях представницьких органів влади.

Професійний лобізм, початок якому поклав прийнятий у США в 1946 р. спеціальний закон про регулювання лобізму. У названій країні, де лобізм набув значного поширення, виділяють такі форми лобістської діяльності: виступ на слуханнях в комітетах Конгресу з викладом позицій зацікавлених сторін; складання проектів законів і пропозицій для внесення їх на обговорення парламенту; організація пропагандистських кампаній “за” чи “проти”, “тиск знизу” (потоки листів, телеграм, телефонних дзвінків на адресу законодавців, особисті візити впливових місцевих виборців до своїх депутатів) тощо.

Становлення професійного лобізму пояснюється загальною ліберальною атмосферою, прагматизмом політичної культури нації, порівняно з іншими країнами є більш консервативними. Так, скажімо, у Франції лобістська діяльність є незаконною, хоча фактично вона здійснюється в Італії – не визнається, а в Індії прирівняна до корупції. Закони про лобістську діяльність є лише у США (Закон “Про розкриття лобістської діяльності”) та Канаді (Закон “Про реєстрацію лобістів”), тоді як в Австралії, Бразилії і Росії знаходяться на стадії розробки. У більшості західноєвропейських країн спеціальних законів про лобізм нема, однак, норми, які регулюють таку діяльність, інкорпоровані в інші нормативно-правові акти (Єдине положення про федеральні міністерства, Регламент діяльності Бундестагу, Кодекс поведінки члена Бундестагу, Положення про реєстрацію союзів і їхніх представників при Бундестазі у Німеччині тощо).

Реалізація завдань, які стоять перед групами інтересів в європейських країнах, тісно пов’язана з діяльністю політичних партій. Названі групи з використанням наявних у них ресурсів та засобів сприяють проходженню відповідної партії до парламенту, а у подальшому активно взаємодіють з ними у вирішенні проблем, пов’язаних з реалізацією їх своїх інтересів.

У Сполучених Штатах названі групи фактично відмовились від послуг політичних партій, замість роблять ставку на використання лобістів. Як наслідок, сформувалась певна професійна орієнтація. Якщо адвокати, політологи та аналітики в США розглядають лобізм як основний вид своєї діяльності, то в європейських країнах – як додаток до неї.

Реалізація цілей лобізму в США передбачає розвинену матеріальну базу, яку утворюють, по-перше, практично всі великі корпорації, підприємницькі союзи, професійні асоціації, громадські та різні спеціалізовані організації, що мають у своєму складі спеціально підготовлені до

лобістської діяльності підрозділи, які налічують до декількох десятків і навіть сотень працівників, як правило, колишніх радників, сенаторів, міністрів, чиновників, юристів та інших фахівців, що мають необхідну підготовку, тісні зв'язки, відповідні здібності тощо. Потрібно наголосити, що лобіюванню як професії в США навчаються в університетах. Цим видом діяльності обіймаються ще у недалекому минулому професійні чиновники й політики, що мають добре налагоджені зв'язки у коридорах влади, володіють технікою прийняття рішень, спроможні впливати на депутатів, можновладців, посадових осіб, аби схилити останніх до прийняття чи провалу певних законів, постанов, рішень, адміністративних актів тощо. Звідси ще одна назва лобістів: здійснюючи “тиск” на представників публічної влади та чиновників держапарату, вони намагаються вибороти необхідний для їх патронів політичний курс, державні замовлення, дешеві джерела сировини, ринки збуту продукції тощо. Саме тому лобістів часто називають “групами тиску” [129, с. 64]. У разі необхідності групи інтересів можуть продемонструвати свою рішучість щодо досягнення поставлених цілей. Для цього вони намагаються отримати в своє розпорядження засоби, необхідні для організації та проведення комплексу спеціальних заходів. До їх числа, зокрема належать:

- здійснення політичного тиску на центральні державної влади (погрози та організація загальнодержавних страйків, підкуп голосів у парламенті тощо);
- демонстрація економічного тиску (погрози відмовитись від сплати податків; вимоги територіальної автономії; самостійності у вирішенні проблем розподілу квот, ліцензій, укладання економічних договорів тощо);
- використання можливостей засобів масової інформації з метою формування суспільної думки.

Збіг інтересів окремих суб'єктів лобістської діяльності може сприяти створенню тимчасових коаліційних груп, що різко розширює можливості лобістської структури при рішенні конкретного питання.

По-друге, зацікавлені групи, особливо монополії, що активно користуються послугами найманих лобістів, насамперед впливових юридичних, пропагандистських та консультативних (професійно-лобістських) фірм чи їх провідних представників.

По-третє, нерідко створюються лобістські організації під ширмою підприємницьких, професійних чи громадських спілок. Групи інте-

ресів, що діють у сфері економіки, як правило, являють собою досить складне утворення. До його складу можуть входити:

- підприємство або група підприємств певної галузі;
- інформаційно-аналітичні центри, які готують обґрунтування та оформлення конкретного інтересу, здійснюють розробку програм дій по його реалізації;
- громадські організації, до завдань якої входить “забезпечення” конкретному питанню статус актуальної проблеми тощо.

Об’єктом впливу з боку лобістів найчастіше є умови господарської діяльності. При чому їх діяльність по всім сферам економіки розподілена дуже нерівномірно.

Так, у Великобританії традиційно сильне “аграрне лобі”, в США впливові позиції в органах влади має військово-промисловий комплекс тощо. Свою активність вони спрямовують, насамперед, у таких напрямках:

- боротьба за власність і право розпорядження нею;
- право на заняття конкретним видом діяльності;
- податки, квоти, ліцензії;
- боротьба за видатки з державного бюджету;
- отримання державного замовлення.

Відповідно до приналежності лобізму до тієї чи іншої гілки влади, міри його укоріненості, виокремлюють законодавче, виконавче і судове лобіювання.

Відповідно за характером схвалених управлінських рішень, лобіювання може поділятися на:

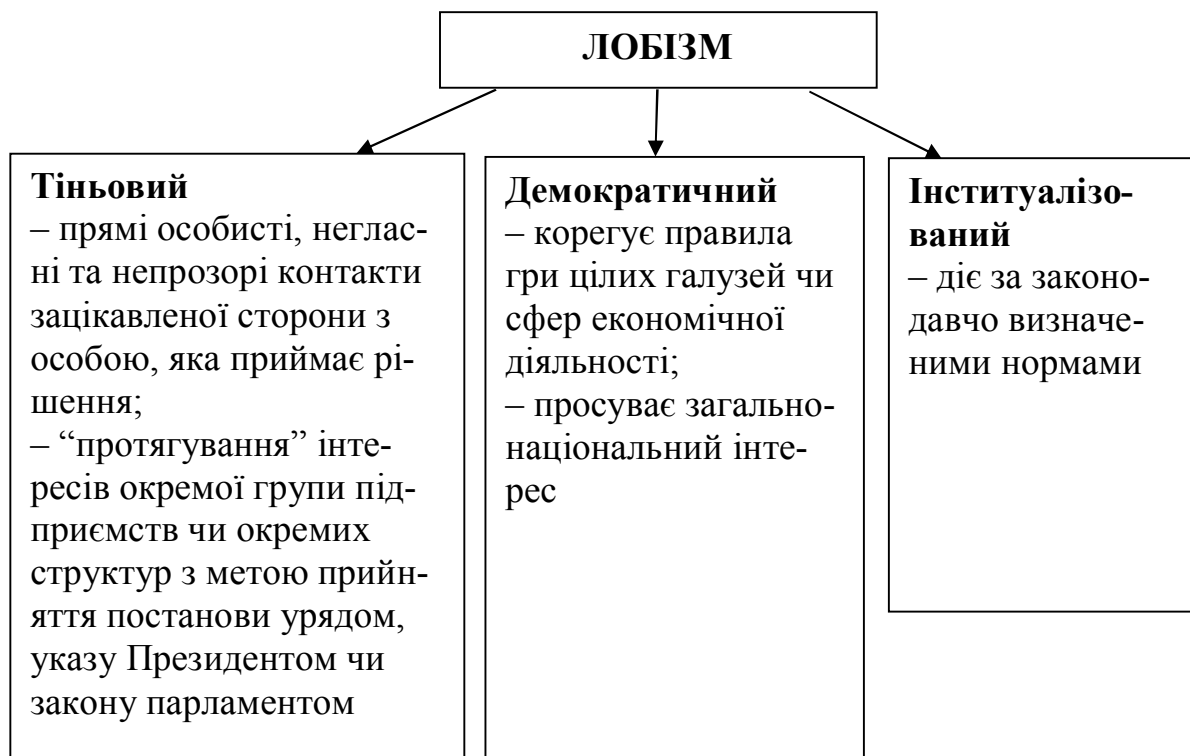
- правотворче (лобізм в законодавчих органах шляхом прийняття нормативних актів);
- правозастосувальне (лобізм у виконавчих органах засобами застосування норм права);
- правоінтерпретаційне (лобізм шляхом тлумачення актів права).

Достатньо поширеним є лобізм, що репрезентується засобами масової інформації, а також власне лобізм, який на Заході, насамперед у США, де він є достатньо престижним видом діяльності, отримав назву “п’ятої гілки влади”.

Лобізм може бути ідентифікований і, відповідно, класифікований за багатьма ознаками:

а) рівнем просування інтересу (центральний, регіональний, місцевий);

- б) характером інтересу (політичне, соціальне, економічне, фінансове, правове тощо);
 - в) часовим виміром (постійний, тимчасовий, спорадичний тощо);
 - г) суб'єктом зацікавленості просування інтересу (політичної партії та громадської організації, антивоєнні й екологічні рухи, корпоративні об'єднання тощо);
 - д) відомчою підпорядкованістю (лобізм міністерств, відомств, державних комітетів, галузеве “продавлювання” тих або інших інтересів);
 - е) регіональною специфікою;
 - ж) характером впливу зарубіжних груп тиску або національних общин. Скажімо, значне місце в структурах американського суспільства займають єврейське, польське, арабське, українське, японське лобі.
- За характером діяльності лобізм може набувати такого вигляду:
- а) тіньовий; б) демократичний; в) інституалізований [361, 69–84].

Мають місце два основних способи взаємодії між державою і групами інтересів. Один з них характеризується тим, що тиск на органи влади здійснюється знизу нагору. Йдеться про певні груп населення, які на засадах самоорганізації здійснюють вплив або тиску на державні органи з метою одержання певних переваг, пільг чи привілеїв. При цьому апріорі передбачається, що тільки держава контролює розподіл

ресурсів, економічних і соціальних пільг. Групи інтересів намагаються впливати на державу, але прийняття рішень багато в чому залежить від волі держави.

У цьому випадку можна говорити про плюралістичний тип представництва інтересів (плюралістичне лобі), при якому групи тиску організуються спонтанно, вони численні, конкурують між собою і не організовані в якусь ієрархічну систему. Названі групи незалежно від держави визначають свій інтерес, своїх лідерів, і наскільки далеко можна йти у вирішенні проблеми досягнення своїх цілей. В одній і тій же сфері діяльності може бути кілька таких груп. Жодна з них не має монополію на представництво інтересів. Досягнення якої-небудь з них своїх цілей, тобто надання впливу на державу є результатом конкурентної боротьби. Отже, головною ознакою плюралізму є конкуренція, вільне змагання груп тиску в їхньому впливу на державу,

Другий – виникає за умов, коли держава укладає з якоюсь з груп інтересів своєрідну конвенцію, одержуючи в обмін на надані їй привілеї, лояльність з боку останньої та гарантію сприяння державним інтересам. Тут йдеться про корпоративний тип представництва (корпоративне лобі). Групи інтересів зазначеного типу порівняно нечисленні, функціонально упорядковані, мають ієрархічну структуру. Джерело цього порядку є сама держава, яка визнає за цією групою монополієне право на представництво визначеного інтересу в обмін на право певним чином впливати на визначення цього інтересу, добір лідерів і т.д. При наявності корпоративного представництва інтересів обов'язково мають бути наявність “картельної угоди”, функціональної диференціації та монополії визначених груп на представництво визначених інтересів.

Варто наголосити, що як плюралістичне, так і корпоративне лобі вкрай рідко існують у чистому виді. Навіть у сучасних демократичних державах кількість вільних, діючих на засадах конкурентної боротьби груп інтересів (тиску) порівняно невелика.

Лобізм, як і будь-який соціальний засіб впливу, корегування соціальної дії, позиціонування та конструювання соціального простору, може бути орієнтований як на благо суспільства, так і на забезпечення власних, корпоративних інтересів, що обумовлюється соціально-економічним і політичним устроєм, культурними традиціями тощо. Орієнтації лобізму на соціальне благо передбачають певні умови: реальне функціонування демократичних інститутів і норм, економічна і

політична стабільність, свобода засобів масової інформації, розвинуте громадянське суспільство тощо. За умов перехідного періоду лобізм, як правило, неспроможний набути цивілізованих ознак.

У всіх без винятку країнах, де тією чи іншою мірою поширений лобізм, реалізація завдань, що стоять перед його суб'єктами пов'язана, як правило, із порушеннями моральних норм або має “кримінальний відтінок”.

Наведене однозначно говорить про те, що лобістська діяльність має бути об'єктом пильного контролю з боку держави та суспільства. Як засвідчує практика, якщо такого роду діяльність залишити без контролю, то вона неминуче стає джерелом чисельних зловживань. На даний час у світі відпрацьовано два загальновизнаних стандарти, яких необхідно дотримуватися під час розробки заходів щодо регулювання цього явища.

Насамперед, аксіоматичним є правило, згідно з яким проведення заходів, спрямованих на врегулювання лобізму, не повинно перешкоджати реалізації конституційного права звертатися до органів державної влади з індивідуальними або колективними зверненнями про задоволення своїх скарг. Законопроекти, які передбачають заходи, спрямовані на заборону або перешкоджання лобіюванню, можна розглядати як пряме порушення принципу верховенства права.

Другою вимогою є забезпечення прозорості законодавчого процесу. Якщо громадяни беруть участь у реалізації влади, то вони повинні знати, що відбувається при прийнятті державних рішень. Лобістська діяльність, яке відбувається таємно, може привести до небажаних результатів.

Найдосконаліша система законодавчого контролю за діяльністю лобістів розроблена у США. В названій країні забезпечення правового контролю за лобістською діяльністю зіштовхується, насамперед, з труднощами законодавчого забезпечення боротьби з хабарництвом та підкупом посадових осіб.

Даних про спроби лобістів США відкрито підкупити законодавця в умовах сьогодення не зафіксовано. На сьогодні американський лобізм уже не означає неприкриту скупку голосів законодавців. Зараз використовуються більш завуальовані форми підкупу. Законодавець, наприклад, може одержати гонорар за виступ перед групою інтересів або одержувати гроші за консультації. Яка-небудь особа або група можуть просто закупити акції компанії, партнером якої є законодавець, або ж заключать угоди з фірмою. До того ж передача хабарів часто відбувається шляхом перерахування грошей на таємні рахунки посадових осіб.

Варто наголосити, що зазначені злочини загрожують нормальному функціонуванню не стільки центральним органам державної влади, скільки органам самоврядування та місцевим радам.

Виявлені у процесі лобіювання факти хабарництва з боку державних службовців, за американським законодавством, розглядаються як склад карного злочину. Відповідальність за його вчинення визначається як законами штатів, так і Федеральним зводом законів США. Для того щоб зробити покарання невідворотним законодавець намагається, щоб формулювання відповідних пунктів закону як можна ширше охоплювали суть справи, не залишити лазівки для будь-яких діянь, що мають зміст хабарництва, робить спроби розмежувати відповідальність за вчинені дії.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює лобістську діяльність у США, є вищезгаданий Закон про регулювання лобізму, який регламентує вимоги до осіб, що займається лобістською діяльністю, визначає порядок їх реєстрації у законодавчому органі, а також правила їх поведінки. Американський законодавець приділяє особливу увагу законодавчому врегулюванню забезпечення контролю за лобістською діяльністю, яка передбачає захист іноземних інтересів. Відповідно до Закону про регулювання лобізму, тільки зареєстровані в міністерстві юстиції лобісти іноземних урядів і іноземних компаній можуть займатися тією чи іншою формою лобіюванням. Періодично вони зобов'язані повідомляти в назване міністерство про доходи, отриманих за контрактом і в результаті своєї діяльності.

Норми Закону про регулювання лобізму вимагають, щоб названа діяльність була прозорою та відкритою для суспільства. За оцінками американських експертів, саме розвиток сучасних засобів масової інформації та підвищення ролі суспільної свідомості громадян сприяють зменшенню рівня зловживань владою.

Одним з непрямих регуляторів лобіювання є формалізм. Законодавці, які з того чи іншого питання знаходяться під впливом лобістів звичайно не складають більшості у парламенті, тому їхньої дії це дії меншості. Як свідчить практика, діяльність лобістів найбільш ефективна у середовищі фракцій зі слабкою партійною дисципліною.

Найефективнішим зряддям меншості є застосування методу обструкції, який полягає в тому, що вони виступають за строге виконання всіх без виключення процедур, включаючи обов'язкове за регламентом

читання повного тексту законопроектів, незважаючи на те, що з ним вже ознайомився кожний член парламенту.

Передбачені регламентом голосування в законодавчих зборах умови затвердження законопроекту дозволяють депутатам відкидати законопроекти просто своєю відсутністю на пленарному засіданні. Це зручно для політиканів, які потім завжди можуть послатися на те, що зустрічалися з виборцями. Інколи для того, щоб протягнути “потрібний” законопроект застосовується пакетне голосування.

У структурованому суспільстві поступово виникає величезна кількість груп інтересів, які намагаються безпосередньо впливати політичний процес, проте кожна з них не має достатніх можливостей одноособово вплинути на ухвалення необхідного рішення. Адаже, кожне з таких рішень вимагає схвалення багатьох відповідальних за нього посадових осіб, які можуть залежати від різних інших учасників лобістської діяльності. Це об’єктивно спонукає лобістів об’єднувати свої зусилля, встановлювати своєрідні правила гри.

Зокрема, для вашингтонської політичної системи характерні взаємозалежність всіх суб’єктів лобістської діяльності, невідворотність санкцій проти порушників встановлених домовленостей. На думку фахівців, такий підхід відіграє значно більш важливу роль, ніж прийняття будь – яких законодавчих актів, спрямованих на врегулювання лобістської діяльності. Взаємні зобов’язання і санкції роблять їх учасників відповідальними один перед одним. У системі, побудованій на взаємозв’язку, мета і правила системи стають важливішими, ніж мета та бажання будь-якого окремого індивідууму.

Водночас варто зазначити, що вищезгадана система спрямована на протидію окремим порушенням. У разі, якщо велика кількість чиновників і лобістів таємно домовляться між собою з метою прийняття рішень, спрямованих проти суспільних інтересів, то закладені в систему регулятори можуть відмовити. Тільки постійна пильність з боку виборців та відповідальне здійснення нами права голосування може запобігти такому результату.

Найбільш ефективний контроль за лобізмом, за оцінками американськими фахівцями, – це обрання висококваліфікованих, відповідальних перед народом політичних діячів і пов’язаних із законодавчим процесом державних службовців. Зменшення залежності законодавчого процесу від лобістського впливу можна досягти шляхом вдосконалення

процедур прийняття рішень, забезпеченням послугами цілком професійних експертів свої підкомітети й окремі члени.

Ухилення від визначеної фракцією поведінки під час голосування можуть бути предметом обговорення за засіданнях відповідної парламентської фракції або піддані розслідуванню. Наявність розбіжностей між офіційною позицією того чи іншого представника парламенту та характером його поведінки під час голосування має бути під постійним контролем керівництва.

Моральний рівень лобізму залежить в остаточному підсумку, від морального рівня депутатів. Ніякі закони, ніяка система партійної відповідальності самі по собі не можуть вирішити до кінця проблему контролю за діяльністю лобістів.

Лобізм, будучи уособленням позитивних і негативних ознак, постає важливим елементом життєдіяльності суспільства:

1) впливаючи на управлінські рішення, сприяє посиленню тону органів державної влади і управління, надає їм необхідної динаміки й гнучкості;

2) сприяючи самоорганізації громадянського суспільства, забезпечує суспільну підтримку чи опонування того чи іншого законопроекту, справляє безпосередній вплив на політику;

3) будучи специфічною формою прояву політичного плюралізму, створює можливості для забезпечення інтересів меншості;

4) забезпечує реалізацію вимог принципу свободи щодо діяльності громадських організацій, політичних партій, недержавних структур-асоціацій, окремих груп населення тощо;

5) цілеорієнтує суспільство, стимулює інноваційні зміни, спонукає до конкретних дій;

6) сприяє розширенню інформаційної і організаційної бази рішень, що ухвалюються;

7) постає інструментом взаємодії представницької та виконавчої гілок влади;

8) є засобом досягнення компромісів та укладання угод, що сприяє знаходженню рівноваги політичних сил тощо.

Тіньова сторона лобізму полягає в тому, що він: по-перше, часто є засобом не правового тиску на державні органи (хабарництво, корупція, тощо); по-друге може слугувати чинником захисту та посилення вузьких, корпоративних інтересів; по-третє, спроможний ідентифікуватись з небезпекою “розмивання” народовладних засад суспільства, пе-

ретворення демократичних інститутів в інструмент впливу окремих владних груп, їхнього соціального позиціонування як засобу формування та накопичення соціального капіталу; по-четверте, спроможний призводити до дестабілізації ситуації, сприяти зростанню соціальної напруги, особливо у випадку формування соціально поляризованого суспільства; по-п'яте, здатний до блокування назрілих управлінських рішень, суспільно важливих соціальних ініціатив, інтересів, пріоритетів розвитку; по-шосте, спроможний дестабілізувати державну політику, скажімо, за умов орієнтації на перерозподіл бюджету, часту зміну пріоритетів, посилення позицій однієї з гілок влади при одночасному послабленні іншої тощо; по-сьоме, може використовуватися і в більш “прозаїчних” цілях – як інструмент збагачення окремих верств, осіб; по-восьме – як інструмент пріоритетного задоволення іноземних інтересів за рахунок вітчизняних.

Технологічне забезпечення лобіювання здійснюється в двох умовних формах: прямій та опосередкованій. За умов прямого лобіювання лобіст контактує з законодавцем, що здатний підтримати чи “завалити” законопроект, запропоновану постанову тощо. Пряме лобіювання перетворюється в процес безпосереднього захисту інтересів зацікавленої організації, тиску на законодавців.

Опосередковане лобіювання, пов'язується, насамперед, з організацією масових заходів, кампаній на підтримку певного акту органів державної влади або протидії йому. При цьому, мета полягає у формуванні певної громадської думки, її активізації для організації тиску на законодавця. Лобіювання знизу передбачає, таким чином, поєднання безпосередніх форм лобіювання з силою впливу масових політичних і громадських рухів.

Технології демократичного лобіювання можна умовно звести до трьох основних груп:

1. Технології, що передбачають своєрідний “обмін” ресурсами, скажімо, голосування політика з питання, що лобіюється на його “популярність”, заходи підтримки, які спроможні забезпечити йому перемогу (дивіденди) а принесе йому перемогу на наступних виборах. Реалізація “обмінних” технологій можлива за умови, якщо групу інтересів складають учасники добре організованих й керованих організацій (профспілки, суспільні рухи та громадські організації, політичні партії, не представлені в парламенті тощо), що дозволяє “обміняти” масову підтримку на “правильне” голосування.

2. Технології публічного позиціонування, що спрямовані на зміну ідейних переконань, а інколи й ціннісних орієнтацій осіб, які ухвалюють рішення. Варто зазначити, що використання зазначених технологій передбачає публічність дії, наявність масової аудиторії, різноспрямованих груп тиску чи соціальної підтримки тощо. Як правило, практика використання технологій публічного позиціонування ґрунтується на:

а) всебічному дослідженні особливостей здійснення державної політики;

б) проведенні численних публічних заходів, у тому числі круглих столів, конференцій, прес-конференцій тощо, спрямованих на публічну презентацію позиції, конструювання соціального простору з перспективою їхнього можливого переходу в інформаційно-просвітницьку пропагандистську кампанію.

3. Технології, які забезпечують доступ до процесу підготовки й ухвалення рішень шляхом надання відповідних аналітичних та емпіричних матеріалів, необхідних документів, підготовки доповідей, законопроектів та їх публічної презентації. Тобто, використання відповідних технологій дозволяє розглядати лобізм як своєрідну допомогу, що надається представникам законодавчої гілки влади [236, с. 340–350]. Передумовами її застосування є такі вимоги:

- законодавець має бути ключовим гравцем у політиці, законотворчому процесі, витратити значні зусилля на підготовку законодавчих пропозицій і їхнє просування;
- професійна підготовленість та компетентність політика, наявність необхідних ресурсів (часових, інформаційних, кадрових тощо) для просування проекту.

При цьому передбачається, що група інтересів може взяти на себе зобов'язання щодо: а) надання політикові аргументів для усвідомленого вибору пріоритетів і сфер діяльності; б) допомоги щодо підготовки законодавчих пропозицій і документів, необхідних для їхнього просування (доповідей, пояснювальних записок, аналітичних документів тощо).

Як правило, такий лобізм є обопільно вигідним, тому часто буває успішним. Адже, з одного боку, політик мінімізує витрати, зберігає свій статус учасника політичного процесу. Більше того, лобіст надає політикові додаткові ресурси (доступ до процесу ухвалення рішень і можливість вносити свої пропозиції з тих чи тих питань до проектів актів законодавства тощо). Як свідчить досвід, найуспішнішими лобістами зазвичай є, як правило, неурядові громадські організації й аналітич-

ні центри, які дозволяють не тільки з'ясувати сутність проблеми, а й якісно презентувати отримані результати і пропозиції.

Функція лобізму як особливого політичного явища базується на фундаментальному праві кожного громадянина демократичного суспільства направляти індивідуальні й колективні звернення (петиції) до органів державної влади та посадових осіб. Це право зафіксовано в конституціях усіх демократичних країн світу. Так, зокрема, в Конституції України (ст. 40) зазначено, що “усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”.

В Україні генеза лобізму як політичного феномену розпочалась ще задовго до набуття нею незалежності. У радянський період він фактично вже існував: в апараті ЦК КПУ та Раді Міністрів лобіювалися інтереси республіканських міністерств і відомств, різних галузей народного господарства, окремих підприємств тощо. Хоча в сучасній Україні лобістська діяльність законодавчо не врегульована, але реально вона існує в набагато ширшому діапазоні, ніж у країнах з розвинутою демократією. Недарма представники українського бізнесу намагаються контролювати не стільки законодавчий процес, скільки з використанням демократичних процедур зайняти ключові посади в органах виконавчої влади. Адже від останньої залежить доступ до необхідних для процвітання ресурсів, але й відповідним чином впливати на діяльність конкурентів.

В Україні лобістськими часто називають будь-яке “протягування” певного рішення, пов’язуючи його з корупцією, тиском, “обміном послугами” тощо). Лобізм в Україні виростає з реальних міжлюдських і міжгрупових відносин під впливом пануючої в країні політичної традиції та особливостей історичного моменту. Найактивніше лобіюють свої інтереси групи інтересів, що діють у сфері економіки: насамперед у аграрному, енергетичному та машинобудівному секторах. У зв’язку із хронічною нестачею коштів та ресурсів в практику розбудови національної економіки увійшли прийоми визначення на рівні закону пріоритетних напрямків її розвитку, або розвиток вільних економічних зон.

Існуюча система лобіювання сформувалася не за один день, пройшла багато стадій реорганізації, під тиском тих чи інших обставин іноді мінялися пріоритети та методи діяльності лобістських структур. Йшла

безперервна боротьба, результати якої втілювалися в життя у різних формах: рух за хімізацію народного господарства, розвиток сільського господарства, вирішення проблем продовольчої програми, прискорення розвитку машинобудування, засвоєння космічного простору тощо.

Відсутність стратегії соціально-економічного розвитку національної економіки, віра в можливість знайти універсальне рішення, спрямоване на розв'язання усіх проблем її розвитку приводило до посилення того або іншого угруповання, різкого перерозподілу засобів і ресурсів держави на користь останньої. У вітчизняному законодавстві відсутнє чітке визначення понять “корупція”, “лобізм” тощо, як форм взаємодії влади та зацікавленої сторони.

Є підстави стверджувати, що в українському суспільстві оформилися різні види лобізму (відповідно до запропонованої нами класифікації), насамперед, лобіювання у виконавчих і законодавчих органах влади, де ухвалюються як поточні, так і стратегічні, довгострокові рішення. В Україні має місце як галузевий, так і регіональний лобізм. Так, якщо раніше Дніпропетровська область мала завжди пріоритетне значення, завдяки зв'язкам з лобістськими структурами ВПК і важкої промисловості, то зараз особливе положення займали Донбас і Крим.

Значне місце завжди відводилося торгівлі, а також системі місцевих кланів і земляцтв, що просували своїх людей на ключові посади, формуючи місцеву “еліту”. Однак, незважаючи на внутрішні протиріччя, для зовнішнього світу місцева “еліта” виступала як лобістське утворення міста або області. Уся ця складна і досить збалансована система, була налагоджена до повної досконалості в роки т.зв. “застою”, стала базовою під час перебудови та проведення різного роду економічних реформ.

Варто також звернути увагу на наявність латентного лобізму з боку іноземних держав та транснаціональних корпорацій, масштаби якого вже зараз створюють загрозу національній безпеці нашої держави.

Спостерігається серйозна нестача емпіричного матеріалу про стан лобістської діяльності в Верховній Раді України.

Основні методи “коридорної роботи” полягають у тому, що необхідно знати всі тонкощі функціонування апарата, системи прийняття рішень, психологічні особливості того або іншого керівника, ступінь впливу на нього найближчого оточення. Наприклад, найпростіший спосіб провалити будь-яке рішення можна шляхом направлення його на узгодження у різні міністерства чи відомства, призначивши голов-

ним відомство, яке явно перевантажене роботою або ж не має належної ваги.

В умовах відсутності лобізму як легітимного явища виникає велика кількість проміжних структур, що здійснюють лобістську діяльність у виді PR. В своїй діяльності вони використовують методи впливу за допомогою організації кампаній у засобах масової інформації. Причому, в умовах сьогодення розрахунок йде не про вплив через суспільну думку, а на доведення інформації до керівника і створення в нього враження великої значимості проблеми.

Аналіз прийнятих Указів Президента і постанов Уряду, їх розпоряджень і кадрових призначень може бути яскравим прикладом роботи лобістських груп. У першу чергу звертає на себе увага, що основні інтереси лобістських структур концентруються навколо митних пільг, приватизацію підприємств за спеціальною схемою, отримання державного пільгового кредиту і державних інвестицій.

Очевидно, що відсутність правової бази створює реальні умови для трансформації лобізму в елементарну корупцію і втрати над ним суспільного контролю. Найбільш ураженими з точки зору латентного лобізму є законотворчий процес у сфері приватизації, фінансування, кредитування, здійснення банківських операцій, ліцензування, розподілу фондів тощо.

Для вирішення своїх інтересів групи тиску активно використовували недосконалість або відсутність базових законів. Адже їх відсутність дозволяли Президенту та Кабінету Міністрів приймати підзаконні акти, які мали силу закону до прийняття того або іншого закону.

Як уявляється, засадничою підвалиною боротьби з незаконним лобізмом у законодавчій сфері може постати подальше зміцнення парламентаризму в Україні. Адже, як свідчить вітчизняний досвід, саме послаблення основ законодавчої діяльності Верховної Ради України, провокує активізацію зазначеного протиправного явища. Однак для цього потрібна політична воля парламенту. Доцільно також всебічно розробити та закріпити на рівні закону методика проведення політико-правової експертизи законопроектів, що підготовлені суб'єктами законодавчої ініціативи.

Очевидно, що така експертиза повинна стати методом превентивного попередження неправового формування чинного законодавства, сприяти запобіганню нормативного закріплення правових норм, реалізація яких спрямована на створення та закріплення сприятливих умов

для просування різного роду корпоративних та групових інтересів, насамперед у сфері економічної діяльності.

Одним з головних методів такої експертизи має стати прогнозування можливих наслідків як результату прийняття чи неприйняття парламентом законодавчих норм, що мають ознаки незаконного лобізму.

Застосування методів прогнозування дозволяє визначити правові норми як засоби легалізації протиправних намірів. Першопочатковими підставами для здійснення відповідної експертизи, як уявляється, є виявлення недоліків правового регулювання (застарілість нормативно-правових актів, втрата ними своєї актуальності тощо). Оскільки такі недосконалості можуть бути використані суб'єктами корупційної діяльності, уявляється доцільним налагодити відповідну діагностику як діючого законодавства, так і законопроектної бази.

При проведенні правової експертизи доцільно, на нашу думку, особливо увагу приділити вивченню можливих результатів впровадження відповідних правових норм чи закону в цілому, а також аналізу досягнення соціальних цілей, запропонованих у законі. Йдеться, передусім, про виявлення намірів суб'єктів права законодавчої ініціативи внести у чинне законодавство зміни до існуючої процедури прийняття рішень у сфері господарювання, запровадження різного роду соціально необґрунтованих преференції тощо. Прихованою метою таких проектів є задоволення інтересів певних суб'єктів господарської діяльності без забезпечення суспільно очікуваного позитивного ефекту. Про наявність лобістської діяльності у сфері законодавчої діяльності можуть свідчити деякі зареєстровані у Верховній Раді України проекти.

Так, законопроект "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України" з питань вдосконалення фінансових механізмів здійснення інвестицій у будівництво житла, підготовлений групою народних депутатів (реєстр. № 2193 від 07.03.2008 р.) пропонує забезпечити відповідальність та гарантованість виконання обов'язків між господарюючими суб'єктами у сфері будівництва, кредитування й інвестування. Насправді ж йдеться про спробу монополізації системи корпоративного управління шляхом запровадження недержавної структури, яка здійснюватиме повний контроль за інвестиційним процесом. Пропонується узаконити механізм уникнення (оминання) встановлених процедур з випуску, управління й отримання дозволів щодо випуску цінних паперів, створення власних схем їх обертання, впровадження системи позаконтрольного обертання тощо. Управитель зазначеної структури при

цьому набуває можливості змінювати свій статус з агента – продавця до керуючого, що дозволяє замість обумовлених угодою відсотків за послугу гарантовано отримувати надприбутки, “відраховувати грошові суми безпосередньо з доходів від використання майна, переданого в управління”.

Проект закону про аграрні палати в Україні має за мету “перетягнути” на себе функції Міністерства, профільних науково-дослідних інститутів, консалтингових підприємств. Передбачається створення узаконеного державою “надпосередника” з правами монополіста, який представлятиме інтереси аграріїв у органах державної влади. Наміри аграрного лобі очевидні: шляхом використання економічної та корпоративної безграмотності переважної більшості економічних суб’єктів у сільськогосподарському виробництві набути прав власності в обхід ринкових методів.

Законопроект про внесення змін до Земельного кодексу України щодо продажу земельних ділянок виключно через земельні торги у формі аукціону (реєстр. № 1392) пропонує регламентувати умови продажу земельних ділянок, що перебувають у державній та комунальній власності, громадянам, юридичним особам та суб’єктам підприємницької діяльності через земельні торги у формі аукціону. Норми зазначеного законопроекту, як свідчить аналіз, спрямовані виключно на задоволення потреб заможної частини населення, потужних комерційних установ. Тоді як держава фактично відсторонюється від свого першочергового обов’язку – управління процесом функціонування земельного ринку, забезпечення балансу суспільних інтересів.

Проект закону “Про Гарантійний фонд виконання зобов’язань за складськими документами на зерно” (№ 2096) можна розглядати як дещо усталену спробу зацікавлених бізнесових структур взяти під свій контроль процес створення прибутку у сфері обертання та зберігання зерна. Поява даного законопроекту спричинена, на наш погляд, відсутністю впорядкованості у регуляторах функціонування ринку землі та аграрному секторі.

Зазначений перелік законопроектів, що лобіюються, можна продовжувати. При цьому привертає увагу той факт, що посилення кризових тенденцій соціально-політичного життя України призводить до кількісного зростання таких законопроектів.

Варто також усебічно вдосконалювати процедуру підготовки та розгляду законопроектів на пленарних засіданнях парламенту, звертаючи

увагу, насамперед, на забезпечення прозорості цього процесу. Громадяни України повинні мати реальну можливість оприлюднити свою точку зору з питань дієвості, соціальної значущості того чи іншого законопроекту, сприяти вдосконаленню законотворчості, в тому числі з використанням можливостей електронних мас-медіа.

Потребує правового закріплення та регламентації процес участі громадян у законодавчому процесі. Йдеться, насамперед, про процедуру розгляду їх пропозицій, у тому числі з використанням можливостей Інтернет, а також закріплення порядку формалізації та систематизації матеріалів, отриманих у процесі реалізації названої форми народної ініціативи. Разом з тим потрібно нормативно визначити вимоги до публікацій ЗМІ, що розкривають зміст законодавчих пропозицій, зобов'язати органи державної влади запровадити систему узагальнення проблем законодавства, викладених у мас-медіа, для їх використання у законодавчій практиці тощо.

Зазначене дозволяє стверджувати, що боротьба з нелегальним лобізмом у законодавчій сфері є не стільки кримінальною, скільки системно впорядкованою процедурою, політичною проблемою.

Особливу увагу групи інтересів спрямовують на отримання різного роду податкових пільг, реальні розміри яких законодавчо не визначені. Митні пільги в поєднанні з виділенням квот чи ліцензій на експорт стратегічних ресурсів складають досить значні привілеї, які найчастіше затверджувалися Указом Президента.

Водночас, лобістські структури, розуміючи, що в нинішній ситуації саме вони виявляються виразниками інтересів досить значних груп людей (йдеться про машинобудівне, ракетобудівне, аграрне та інші лобі), починають діяти в їхніх інтересах, установлюють визначені рамки своїх дій, намагаються знайти можливі шляхи для узгодження інтересів окремих галузей і регіонів.

Очевидно, що по мірі демократизації українського суспільства кількість діючих в Україні суб'єктів лобістської діяльності буде безперервно збільшуватися. Їх діяльність буде відбуватиметься в умовах конкурентної боротьби, результатом якої буде більш об'єктивне врахування потреб соціально-економічних та політичних структур суспільства. З часом такий шлях ознаменує собою прийняття законодавчих актів про лобізм, фінансування виборчих кампаній, обмеження права політичного керівництва на володіння засобами масової інформації тощо. Проте, названі законодавчі акти у випадку їхнього при-

йняття навряд чи будуть неухильно дотримуватися. Найвірогідніше вони сприятимуть встановленню певних меж впливу лобістських груп, сприятимуть забезпеченню відкритості даного процесу. А це, безперечно, стане основою для створення цивілізованої системи плюралістичного лобіювання.

За таких умов будуть створені передумови вважати лобізм політичним інститутом. Боротьба ж конкуруючих інтересів дасть законодавцям можливість вибрати один з них (що відповідає національним інтересам) або досягти прийняттого для діючих у парламенті політичних фракцій компромісу. Такий підхід сприятиме формуванню дійсних, а не мнених політичних партій, сприятиме реформуванню менеджменту управління державними процесами.

Варто враховувати і той факт, що обмеженість ресурсів і політична нестабільність сприятимуть посиленню боротьби лобістських угруповань, які діють у сфері економіки та суспільства, за право монополювати представляти від свого імені інтереси тієї чи іншої категорії населення.

З часом найбільш могутні групи тиску перетворяться в повноправних партнерів влади. Такого роду “державна монополія” також сприятиме забезпеченню політичної стабільності в Україні.

Оскільки практика лобізму, в першу чергу з боку підприємницьких структур і різноманітних громадських об’єднань, корпоративних структур набуває все більшого поширення, актуальною є потреба впорядкування, юридичного оформлення лобізму як соціального феномену і соціальної практики. Держава має налагодити механізм врегулювання, мінімізації негативних наслідків лобіювання, їх нейтралізації чи трансформації в позитивні. Очевидним є завдання щодо створення легальних передумов та нормативно-правових засад лобіювання, що забезпечить легітимне його функціонування як об’єктивного явища політичного життя й неминучого продукту структурованого суспільства, ринкових умов господарювання.

5.3. Правова ідеологія: соціально-правові аспекти забезпечення національної безпеки України

В умовах посилення зовнішніх загроз та небезпек, а також соціально-економічної й суспільно-політичної кризи, що спостерігається в Україні, особливої актуальності набувають питання забезпечення національної безпеки. Як відомо, безпека належить до найважливіших складових життєдіяльності людини, суспільства та держави. Її забезпе-

чення вимагає створення системи організаційно-правових заходів, проведення яких передбачає адекватне реагування на виклики та ризики сьогодення, організацію протидії внутрішнім і зовнішнім деструктивним силам та факторам.

Система управління безпекою вирізняється надзвичайною складністю, ієрархічністю й взаємозалежністю елементів як об'єктів впливу управлінця. Йдеться про управління політичною, економічною, соціальною, інформаційною та іншими видами безпеки, кожна з яких має свою специфіку, особливості прояву та функціонування. До того ж окремі елементи системи національної безпеки також є складно організованими, мають тільки їм притаманний предмет правового регулювання. Скажімо, управління безпекою в економічній сфері передбачає забезпечення сировинно-ресурсної, енергетичної, фінансової, зовнішньоекономічної, технологічної та продовольчої безпеки. Нема необхідності доводити, що кожний вид безпеки характеризується особливим правовим режимом його забезпечення. Так само має бути чітко регламентованим перелік методів та засобів юридичного регулювання в межах функціонування того чи іншого правового режиму.

Варто враховувати також і ту обставину, що за умов глобалізації суспільних відносин посилюється взаємозв'язок між національною та міжнародною безпекою, принаймні в межах європейського континенту. Відтак будь-яка реальна загроза національній безпеці неминуче позначатиметься на стані регіональної безпеки в цілому, і навпаки [56, с. 708–721].

Ситуація ускладнюється відсутністю належного розуміння сутності державно-правової політики за умов транзитивного суспільства. Проблеми національної безпеки в незалежній Україні почали ґрунтовно вивчатись лише останнім часом. При цьому значна частина дослідників традиційно звертаються до радянської чи російської методології безпекознавства, тоді як інші в основу наукових розробок поклали концептуальні положення західних авторів, в основі яких – усталені традиції формування політичних націй та утвердження плюралістичної демократії, що не завжди відповідає українським реаліям. За таких умов їхні висновки та пропозиції мають переважно дискусійний характер, що досить часто заважає розробці загальноновизнаної стратегії забезпечення національної безпеки, розв'язанню завдань посттоталітарного періоду трансформаційних змін.

Не приділяє належної уваги питанням національної безпеки і політична еліта України, де домінують суперечливі, а то й взаємовиключні підходи до сутності та шляхів вирішення наявних проблем, їх правового унормування. Важливі політичні рішення, що закладаються в основу стратегічного розвитку України, часто ухвалюються спонтанно, без належного наукового обґрунтування, врахування національних інтересів, викликів і ризиків суверенного розвитку. Бракує компромісних варіантів забезпечення національної безпеки, створення цілісної системи управління суспільними відносинами у зазначеній сфері.

Як відомо, в демократичній державі управління національною безпекою має здійснюватися виключно в межах закону. В Україні зазначена сфера діяльності прямо чи опосередковано регламентується низкою нормативно-правових актів. Значну увагу цьому питанню приділяє Конституція України, де наголошено, зокрема, на важливості забезпечення екологічної (ст. 16), економічної, інформаційної та державної безпеки, а також оборони України (ст. 17); наведено перелік повноважень Президента України у сфері безпеки (ст. 106); визначені правовий статус Ради національної безпеки та оборони України (ст. 107), обов'язки Кабінету Міністрів України у сфері забезпечення обороноздатності та національної безпеки України (ст. 116) тощо. Підкреслюється, що основи національної безпеки повинні визначатися виключно законами України (ст. 92).

Водночас варто констатувати, що у чинному законодавстві механізм управління сферою безпеки врегульовано недостатньо, закладено певні суперечності принципового характеру, відсутня чітка регламентація понятійно-категорійного апарату. Так, бракує обґрунтування сутності поняття “національна безпека” та його похідних. Законодавець не визначає правовий статус екологічної, економічної, інформаційної та державної безпеки, їхню ієрархію, міру їх співвідношення з вихідним терміном “національна безпека”.

1. Відсутнє в Конституції України і поняття “військова безпека”, хоча використовуються дещо неоднозначні в змістовному сенсі терміни “оборона” та “обороздатність”. Базові поняття “національна безпека” та “оборона держави” розглядаються як самостійні, незалежні один від іншого, підтвердженням чому є, зокрема, назва основного координуючого органу держави у сфері національної безпеки – Ради національної безпеки та оборони України (РНБО) [339, с. 245].

У багатьох випадках терміни “національна” та “державна” безпека фактично ототожнюються, хоча поняття “національна безпека” за обсягом є значно ширшим, аніж “державна безпека”. Не визначеним є співвідношення останнього поняття з терміном “захист державного кордону”.

Як відомо, основним виконавцем засобів забезпечення всіх видів безпеки є держава. Остання покликана активно координувати взаємодію органів державної влади та структур громадянського суспільства, визначати сутність та характер загроз, здійснювати адекватні заходи щодо їх уникнення, нейтралізації чи подолання. Лише держава спроможна встановлювати пріоритети реалізації національних інтересів, доцільно розподіляти матеріальні та людські ресурси, підпорядковувати їх завданням соціального зростання. Будь-які програми з цього питання, суб’єктами розробки та реалізації яких є неурядові інституції й організації, навряд чи можуть успішно виконуватись без її прямої чи опосередкованої участі держави, а тим більше конкурувати з нею.

Щоправда, суттєву роль у реалізації політики національної безпеки останнім часом починають відігравати різноманітні соціальні інститути, насамперед шляхом здійснення громадянського контролю за діяльністю органів державної влади [168], що сприяє зміцненню гарантій додержання законності, прав і свобод людини та громадянина, забезпеченню адекватності формування системи національної безпеки відповідно до національних інтересів та економічних можливостей держави. Тому нагальною є потреба широкого залучення громадськості до обговорення найбільш гострих проблем національної безпеки, опрацювання відповідних державних рішень. Йдеться, передусім, про створення громадських експертних рад при органах виконавчої влади, які мають діяти у сфері забезпечення національної безпеки. Очевидно, що межі діяльності як держави, так і структур громадянського суспільства щодо забезпечення національної безпеки мають бути чітко визначені, розмежовані та регламентовані нормами закону.

У зв’язку з тим, що здійснення заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки, потребує значного часу, а певні загрози та небезпеки вимагають негайного реагування, органи державної влади, що відповідальні за забезпечення національної безпеки, мають працювати на випередження, перспективу, передбачати появу нових, нейтралізацію наявних та унеможливлення потенційних викликів, ризиків і небезпек. Вирішення цієї проблеми цілком слушно пов’язується з організа-

цією стратегічного управління процесом державного будівництва, зокрема у сфері національної безпеки.

Не викликає сумніву, що забезпечення процесу управління неможливе поза виробленням науково обґрунтованої стратегії національної безпеки. Європейська традиція передбачає необхідність її дворівневої розробки, перший етап підготовки якої пов'язується з формуванням відповідної концепції, яка, передусім, має давати відповідь на запитання “що робити?”. Другий етап підготовки документа передбачає розроблення відповідної стратегії, покликаної дати відповідь на запитання “як робити?”. Системний підхід до пошуку відповідей на запитання – “що і як” передбачає вироблення динамічної моделі стратегії національної безпеки як засобу систематизації теоретичних уявлень щодо загроз та небезпек національної безпеки, напрямів їх нейтралізації, чіткого визначення проблем забезпечення національної безпеки, їх пріоритетів, послідовності та системності реалізації. На жаль, уведена в дію Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. стратегія національної безпеки України значною мірою не відповідає зазначеним вимогам. У згаданому Указі лише задекларовано взаємозалежні завдання та пріоритети державної політики у цій сфері, однак не визначено шляхи їх досягнення. Будучи зорієнтованим на віддалену перспективу, Указ змодельював ймовірнісні небезпеки, виклики та загрози національним інтересам, однак не врахував реальні ризики, які в подальшому ідентифікувались з глобальною фінансовою й економічною кризою, російсько-українським газовим конфліктом, намаганнями Росії утримати Україну в сфері свого геополітичного впливу тощо. Отже, зазначений документ, пропонуючи методологію відповідей на можливі виклики, позбавлений інструментально-методичної складової оцінки сутності та характеру ризиків, подолання кризових явищ і не дає змоги налагодити дієвий контроль, зокрема парламентський, за реалізацією більшості його положень. Очевидно, що ефективність державної політики у сфері безпеки визначається її результатом, мірою відповідності національним інтересам, протидією, нейтралізацією чи унеможливленням прояву тих чи інших загроз, небезпек тощо. Саме тому потребують удосконалення методи наукового обґрунтування прийняття стратегічних рішень у сфері національної безпеки та прогнозування можливих наслідків їх застосування.

Тактичні завдання реалізації стратегічної лінії національної безпеки полягають, на наш погляд, у розробці загальнодержавних планів та програм, спрямованих на їх системне забезпечення.

Очевідно, що ефективність державної політики у сфері безпеки визначається її результатом, мірою відповідності національним інтересам, протидією, нейтралізацією чи унеможливленням прояву тих чи інших загроз, небезпек тощо. Проте чинна система забезпечення національної безпеки України не передбачає здійснення необхідних для цього моніторингу та його аналітичного супроводу, оцінювання ефективності державної політики щодо забезпечення й просування національних інтересів.

Одним із чинників, що не сприяє підвищенню ефективності управління сферою безпеки є те, що в чинному законодавстві відчутно бракує низки базових законів, спрямованих на регулювання суспільних відносин у межах окремо взятих елементів системи національної безпеки. Не повною мірою, а в деяких випадках і суперечливо, регламентується склад суб'єктів забезпечення національної безпеки. Потребує вдосконалення механізм розподілу повноважень органів державної влади, що задіяні у сфері безпеки, адже це безпосереднім чином позначається на ефективності реалізації національних інтересів.

З урахуванням надзвичайної складності, а також непередбачуваності багатьох викликів, ризиків і загроз, небезпек, що постають перед національною безпекою, слід погодитись із думкою деяких вчених, які стверджують, що національною безпекою варто управляти, а не її забезпечувати. Проте згідно з українським законодавством національною безпекою не управляють, а її забезпечують. Як відомо, під терміном “забезпечення” розуміють підтримку безпеки в належному стані за будь-яких умов функціонування суспільства, тоді як управління передбачає гнучке реагування на загрози та небезпеки, поєднання раціонального задоволення потреб з реалізацією відповідних заходів, виходячи з можливостей держави, звичайно, ґрунтуючись на необхідності постійного контролю за станом та динамікою розвитку сфери безпеки.

Очевидно, що управління національною безпекою може бути ефективним лише за наявності чітко визначеного переліку відповідальних за цей процес органів державної влади, належного законодавчо закріпленого розподілу їх повноважень тощо.

Закон України “Про основи національної безпеки України” визначив коло суб'єктів її забезпечення: Президент України; Верховна Рада

України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. До зазначеного кола також віднесено Збройні Сили, Службу безпеки, Службу зовнішньої розвідки, Державну прикордонну службу та інші військові формування, утворені відповідно до чинних законів, а також громадян України та їх об'єднання. Проте з точки зору ефективності управління безпекою названий перелік суб'єктів потребує систематизації та вмотивованого скорочення. Адже виконання цими суб'єктами своїх обов'язків потребує як врегулювання наданих їм повноважень, так і визначення порядку їх взаємодії між собою. Проте чинне законодавство з його прогалинами та суперечностями неспроможне належним чином вирішити це питання. Зокрема, це пов'язано з відсутністю в ньому визначення головного суб'єкта управління системою національної безпеки, що за певних обставин може призвести до можливого небезпечного їх протистояння, протидії, а то й конфліктів.

Згідно з європейською традицією, ключовим елементом управління національною безпекою є так званий сектор безпеки. Проте в чинному законодавстві зазначений сектор згадується тільки у затвердженій Указом Президента України Стратегії національної безпеки, який фактично є підзаконним актом. Залишається законодавчо неврегульованим правовий статус названого сектора, не регламентовані його склад та структура. І це попри ту обставину, що сектор безпеки, як правило, акумулює питання політичної, економічної, інформаційної, екологічної та інших різновидів безпеки, вирішення яких має забезпечуватися не тільки силовими, а й іншими засобами та методами.

Такі суб'єкти як Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура, міністерства, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування можуть і повинні забезпечувати національну безпеку.

Зокрема, судові органи повинні забезпечувати здійснення правосуддя у справах про злочини у сфері посягань на безпеку держави та суспільства; здійснювати судовий захист з питань захисту прав та свобод людини, які були порушені у зв'язку з діяльністю держави, пов'язаної з забезпеченням безпеки тощо. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають забезпечувати виконання законів і інших нормативно-правових актів у сфері безпеки; організовувати роз-

робку та реалізацію відповідних програм. Проте адекватно реагувати на виклики та загрози, а також управляти процесами забезпечення національної безпекою зазначені органи державного управління навряд чи спроможні.

Істотно обмеженими є також можливості громадян України та їх об'єднань як суб'єктів управління безпекою. Щоправда, Конституція України встановлює, що захист національної безпеки є справою не тільки держави, а й усього українського народу. Хоча очевидно, що громадяни України та їх об'єднання, як зазначалось вище, можуть брати активну участь у забезпеченні цивільного контролю за сектором безпеки, обговоренні найважливіших заходів держави з питань безпеки тощо.

Згідно з чинним законодавством Верховна Рада України належить до числа найважливіших суб'єктів забезпечення національної безпеки. Вона визначає пріоритети захисту життєво важливих інтересів держави та суспільства, формує систему правового регулювання відносин у зазначеній сфері, регламентує правила поведінки органів державної влади тощо.

Саме на парламент покладаються функції правового забезпечення сфери безпеки, регламентації діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування, а також громадських об'єднань, фізичних та юридичних осіб. Парламент також здійснює у разі необхідності обмеження прав та свобод, визначає юридичну відповідальність за правопорушення у сфері безпеки, дотримання правопорядку за умов тієї чи іншої форми її правового регулювання.

Варто зазначити, що законодавча політика Верховної Ради України у сфері забезпечення національної безпеки формується багато в чому спонтанно. Розробка законів, спрямованих на вдосконалення діючого у зазначеній сфері законодавства, нерідко відбувається за лобіюванням корпоративних інтересів певних політичних сил, які встановлюють необхідні для цього "правила гри". Така політика не сприяє координації діяльності органів державної влади в законотворчій сфері, встановленню відповідальності суб'єктів права законодавчої ініціативи за організацію своєчасної та якісної розробки, прийняття необхідних законів.

Очевидно, що належне розв'язання проблем законодавчого забезпечення сфери безпеки потребує підтримки з боку виконавчої влади, адже підготовка таких законопроектів є вкрай необхідною для органі-

зації ефективного законодавчого процесу. Такий підхід повною мірою відповідає міжнародній практиці.

До того ж парламенту надані повноваження щодо здійснення контролю за кадровою політикою державних органів безпеки, реалізацію відповідних безпекових програм, визначення порядку та обсягів їх фінансування.

Однією з “больових точок” забезпечення національної безпеки є фактична відсутність цивільного демократичного контролю за діяльністю силових структур з боку парламенту. Закон України “Про цивільний демократичний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави” надав Верховній Раді України певні повноваження щодо здійснення зазначених функцій, однак чіткого механізму їх реалізації не визначив. Як наслідок, за оцінками експертів, такого роду контроль лише “ледь животіє”.

2. Варто зазначити, що забезпечення контролю за діяльністю сектору безпеки вимагає відповідної професійної підготовки, тому комплектування профільного парламентського комітету може викликати певні труднощі. В деяких країнах, наприклад, в Норвегії чи Канаді ця проблема розв’язується шляхом створення позапарламентських комітетів, члени яких не є парламентаріями, але призначаються парламентом і звітують перед ним. Способи призначення членів комітету можуть відрізнятися залежно від існуючого в країні політичного режиму. Так, у Великобританії призначення може здійснюватись главою уряду – після попереднього обговорення з лідером опозиції. В деяких інших європейських країнах виконавча влада висуває можливі кандидатури, тоді як парламент їх затверджує. У Німеччині та Норвегії повна відповідальність за своєчасність розв’язання даного питання покладається на законодавчу владу [248, с. 11–39].

Проблема комплектування складу комітету за європейськими стандартами тісно пов’язана з процесом здійснення перевірки на благонадійність майбутніх його членів. Принципово важлива роль у роботі комітету покладається на голову, який не тільки визначає основні напрями його діяльності комітету, а й налагоджує контакти з контрольованими службами поза межами офіційних робочих зустрічей. При цьому призначення голови може також здійснюватись відповідно до діючих парламентських традицій.

Згідно з чинним законодавством реальні можливості впливу Верховної Ради України на діяльність силових структур полягають у затвер-

дженні загального бюджету військових та правоохоронних відомств. Налагодження ефективного парламентського контролю за бюджетним процесом у сфері безпеки набуває ознак актуальної проблеми. Адже вітчизняне законодавство взагалі не надало парламенту таких повноважень як ухвалення довгострокових загальнодержавних програм у військовій сфері. Конституцією України передбачено затвердження Верховною Радою України загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля (п. 6 ст. 85). Однак військова сфера до цього переліку не віднесена попри її важливість як чинника життєдіяльності держави.

Верховна Рада України не має реальних важелів впливу на реалізацію планів міжнародного військово-технічного співробітництва. Нині державні програми та плани, що пов'язані з організацією експорту та імпорту військових озброєнь та техніки, затверджуються актами Президента України або постановами Уряду. Разом з тим участь парламенту у розробці таких програм, забезпеченні контролю за їх реалізацією уявляється вкрай необхідною. Принаймні це сприятиме забезпеченню не тільки балансу між витратами на озброєння та соціальними потребами; а й запобіганню корупції, використанню бюджетних коштів не за призначенням тощо.

До повноважень Верховної Ради України належить ратифікація та денонсація міжнародних договорів України з питань забезпечення безпеки, однак зазначена діяльність занадто політизована, є недостатньо професійною.

Президент України має здійснювати загальне керівництво процесом забезпечення безпеки, що обумовлюється його повноваженнями: він очолює РНБО, визначає стратегію забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки, контролює і координує діяльність державних органів щодо забезпечення безпеки; в межах обумовленої законом компетенції ухвалює оперативні рішення з питань забезпечення безпеки. Як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України він здійснює керівництво процесом розробки та реалізації стратегії національної безпеки України, у разі потреби вносить до Верховної Ради України для першочергового розгляду законопроекти, необхідні для її імплементації.

Проте такого роду діяльність тяжко визначити як системну. Президент України видає укази, що спрямовані на забезпечення національної безпеки, однак виконавча влада не забезпечує належного контролю за

їх виконанням. У сфері забезпечення національної безпеки діяльність Глави держави повинна набувати, як відомо, ознак системного характеру. Проте поки ця сфера є відверто формалізованою. Свідченням цьому може слугувати хід підготовки та виконання, скажімо, Указу Президента України від 7 серпня 2009 р., яким була затверджена Річна національна програма з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. Метою цього заходу, як стверджувалось, було забезпечення реалізації нового етапу співробітництва України з НАТО відповідно до рішень, схвалених Комісією Україна – НАТО 4 квітня 2008 р. у м. Бухаресті та 3 грудня 2008 р. у м. Брюсселі. Привертає увагу, передусім, нереальність реалізації передбачених цією Програмою заходів, адже до завершення календарного року залишалось менше 4-х місяців. Кабінету Міністрів України було запропоновано розробити та затвердити у місячний термін план заходів з виконання цієї програми, а також подати до 1 грудня 2009 р. проект Річної національної програми на 2010 р. Не дивно, що заплановані заходи не були виконані.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, керуючись Конституцією і законами України, актами Президента України та рішеннями Ради національної безпеки і оборони України, забезпечує реалізацію стратегії національної безпеки, щорічно затверджує плани заходів на її виконання. Він забезпечує, організовує та контролює розробку і реалізацію заходів щодо забезпечення безпеки міністерствами і підвідомчими йому органами. Саме тому, як уявляється, укази Президента України з питань національної безпеки мають набувати чинності після їх скріплення підписами прем'єр-міністром та міністрами, відповідальними за виконання передбачених у документі заходів.

Забезпечення національної безпеки вимагає налагодження конструктивної взаємодії, насамперед Верховної Ради України, Президента та Уряду. Адже у кожного з них різні компетентність, можливості та ресурси щодо розв'язання проблем безпеки. Також уявляється необхідним запровадити певну процедуру узгодження спірних питань з питань безпеки, які можуть періодично виникати у відносинах між ними. Очевидно, що визначені правила та процедури мають бути оформлені та закріплені у відповідних законах і постановах Верховної Ради України.

Особливі повноваження щодо розв'язання проблем безпеки покладаються, як відомо, на конституційний орган – Раду національної без-

пеки та оборони України. Відповідно до закону “Про Раду національної безпеки та оборони”, Рада національної безпеки та оборони (далі – РНБО) є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, завданням якого є координація діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади у сфері безпеки. На нього покладаються завдання реалізації механізму стратегічного прогнозування та планування, надзвичайного управління – забезпечення належного рівня керованості державою за надзвичайних чи особливих умов. Відповідно, обсяг повноважень та впливовість цієї структури може тимчасово перетворити її у найвищий орган державного управління, від ефективності діяльності якого багато в чому залежить реалізація національних інтересів⁴⁶.

⁴⁶ Національні інтереси, згідно з законом “Про основи національної безпеки України” (2003), є життєво важливими матеріальними, інтелектуальними та духовними цінностями українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальними потребами держави і суспільства, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Концепція національної безпеки України до пріоритетних національних інтересів відносить: формування громадянського суспільства, досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності, створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки, розвиток української нації, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного та морального здоров'я, інтелектуального потенціалу, розвиток етнічної культури, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин, що складають український народ, встановлення рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма країнами, інтеграція в європейську та світову співдружність.

Ядро національних інтересів складає національна безпека як колективна здатність протидіяти очікуваним ризикам.

Національні інтереси прийнято класифікувати на стратегічні, тактичні (життєво важливі) та пріоритетні (внутрішні і зовнішні).

Усвідомлені національні інтереси є: а) визначальним критерієм оцінки дій державних структур, політичних лідерів, партій та громадських організацій, громадян країни; б) основоположною підвалиною оптимізації, налагодження співробітництва різноспрямованих соціальних дій держави, суспільства, окремих осіб щодо забезпечення життєдіяльності країни на цінностях демократії, ринкової економіки та самодостатньої особистості; в) теоретико-методологічною основою розробки національної безпеки, ідентифікації загроз, запровадження механізмів їх попередження та нейтралізації.

Осягнення національних інтересів відповідно до сучасного стану та перспектив розвитку країни дозволяє вийти на розробку новітніх політичних технологій, зокрема формування спільної платформи дій партій, громадських організацій, органів державної влади, створення засадничих підвалин блоків і об'єднань, укладання

В умовах політичної нестабільності особливого значення в діяльності РНБО набуває координація роботи структур безпеки, узгодження інтересів та налагодження взаємних контактів керівництва армії, спецслужб, правоохоронних органів. Відповідно, РНБО постає найважливішою ланкою системи демократичного цивільного контролю за діяльністю воєнної організації держави, потужним засобом впливу глави держави на функціонування державної влади, життєдіяльність країни в цілому.

Саме тому надзвичайно важливого значення за умов демократичного розвитку набуває детальна нормативно-правова регламентація діяльності РНБО передусім у частині уникнення дублювання повноважень, а також функцій, що здійснюються Кабінетом Міністрів України.

За європейськими стандартами контрольні функції РНБО за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки передбачають відповідальність останніх перед названим органом за ефективність виконання ними своїх функцій та завдань у зазначеній сфері. В українському законодавстві зазначене питання до цього часу належним чином не врегульоване.

Відповідно до завдань, що покладаються на РНБО, його апарат має очолювати державний діяч, що спроможний організувати та забезпечити проведення моніторингу стану національної безпеки, підготовки рекомендацій та пропозиції щодо уникнення, нейтралізації та подолання загроз національній безпеці, адекватної відповіді на виклики та ризики сьогодення, опікуватися б процедурними та технічними питаннями, орієнтував діяльність цього органу на досягнення конкретних цілей як складових стратегії національної безпеки.

У цілому завдання підвищення ефективності управління національною безпекою можуть бути зведені, на наш погляд, до декількох напрямів:

- приведення законодавства з питань національної безпеки у відповідність до Конституції України, гармонізації його з відповідними європейськими нормативно-правовими актами. Йдеться, передусім, про уточнення завдань і функцій суб'єктів управління національною безпекою за умов особливого стану та кризових ситуацій, що

угод, досягнення компромісів тощо. Зазначений підхід дозволяє кожній структурі знайти своє природне місце, свою "екологічну нішу", уникаючи при цьому прогалів, пустот, політичного та ідеологічного вакууму.

загрожують національній безпеці України. Важливим є усунення наявних протиріч, неузгодженостей і прогалин у чинних законах та інших нормативно-правових актах із зазначеного питання;

- підвищення ефективності стратегічного планування, координації та контролю за діяльністю суб'єктів управління національної безпекою, зокрема, уточнення та чіткого розмежування завдань і сфер відповідальності;
- посилення прогностичної функції у діяльності РНБО на засадах отримання достовірної, оперативної та об'єктивної інформації, необхідної для своєчасної ідентифікації реальних та потенційних загроз, як внутрішніх, так і зовнішніх, розробки дієвих заходів щодо їх передбачення, унеможливлення, нейтралізації й подолання;
- забезпечення ефективності інформаційно-аналітичної складової діяльності органів державної влади, насамперед за умов кризових і надзвичайних станів;
- розробка та впровадження загальнодержавної системи визначення й моніторингу порогових значень показників (індикаторів), що характеризують рівень захищеності національних інтересів у різних сферах життєдіяльності українського суспільства;
- розв'язання питань кадрового забезпечення сектору безпеки, підвищення професійного рівня та соціального забезпечення військовослужбовців, співробітників правоохоронних і розвідувальних органів.

ВИСНОВКИ

Як свідчать результати дослідження, сутність правової ідеології, її потенціал, ресурси та можливості полягають у нормативно-правовому врегулюванні стратегічно орієнтованих і тактично здійснюваних заходів щодо реалізації правової політики, утвердження та розвитку української державності, зміцнення міжнародного авторитету України, політико-правовому позиціонуванні в європейському та світовому просторі.

За умов трансформаційних процесів в Україні пріоритет має отримати системне бачення перспективи розвитку з відповідним політико-ідеологічним забезпеченням. Ідеологічний процес, його результати мають відповідати вимогам соціального та політичного реалізму, враховувати почуття, настрої, очікування мас, переборювати недоліки ситуативного, популістського підходу. Ідеологічний процес має виражати почуття національної гордості в їх єдності з національною критичною саморефлексією, національною ідеєю, не допускаючи при цьому ні самозвеличення, ні приниження ролі національного фактору, уникаючи підводних рифів гіпертрофованої зарозумілості (національної гордині), або, навпаки, самоприниження, самозневаги, самобичування, протистояти спробам звести процес ідеологічного виробництва до усталених міфів і кліше, скажімо, до “загадкової” слов’янської душі, “моя хата скраю”, “два українці – три гетьмани” тощо. Відповідно, ідеологічний процес має передувати політичній діяльності, обумовлювати її сутність, цілі, завдання та особливості їх реалізації.

Суттєвого значення для налагодження реалістичного ідеологічного процесу, тобто такого, який відповідає тенденціям суспільного розвитку, набуває змістовне обґрунтування видових понять “теорія”, “доктрина”, “світогляд” у їх співвіднесеності з родовим поняттям “ідеологія”, класифікація ідеології на її типи (соціал-демократія, лібералізм, консерватизм і т.ін.) і види (політична ідеологія, напрямна ідеологія, інтегративна ідеологія тощо).

Розглядаючи сутнісні аспекти розуміння правової ідеології, необхідно наголосити на суттєвих відмінностях в її визначенні, що мають місце в науковій літературі, адже це не може не позначатися на розумінні її функціональних можливостей, ролі та призначення в суспільстві. Принаймні, можна виокремити три групи визначень зазначеного феномену.

Так, одні автори розглядають правову ідеологію як складову правової свідомості, яка проявляється, передусім, на теоретичному рівні, оскільки є формою систематизованого, теоретичного знання. Звідси її головна функція вбачаються у “впливі на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, на зміцнення у суспільстві правових знань, піднесення престижу та авторитету держави, права, законодавства. У практично-правовому аспекті правова ідеологія сприяє формуванню уявлень, пропозицій, принципів, рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм та інститутів” [59, с. 659].

Зрозуміло, що таке розуміння функціонального призначення правової ідеології дещо обмежує її теоретико-методологічний потенціал в частині, передусім, визначення пріоритетів утвердження України як суверенної, демократичної, соціальної країни, правової держави і громадянського суспільства.

Так само важко визнати задовільними визначення правової ідеології, що обумовлюють евристичний потенціал, можливості правової ідеології, її змістовні та функціональні характеристики лише сферою поточного регулювання суспільних відносин, розглядаючи останні у відриві як від колективної пам’яті, так і конституційно визначених цілей соціального розвитку. Йдеться, зокрема, про дефініції, які розглядають правову ідеологію “як систему концентрованих правових поглядів, які ґрунтуються на певних соціальних і наукових пізнаннях” [41, с. 118], відносять до предмету вивчення правової ідеології “уявлення та погляди”, “переконавання, теорії, концепції про правову дійсність” [165, с. 278].

Натомість має місце ще одна група визначень правової ідеології, згідно з якими сутність вищезазначеного феномену полягає, передусім, у досягненні загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, на засадах усталеного, цілісного бачення ролі права у державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів та механізмів правового регулювання [312, с. 265].

Відповідно до вищенаведеної дефініції, правова ідеологія постає відносно самостійним політико-правовим феноменом, функціональним призначенням якого є визначення ролі права як засобу унормування життєдіяльності держави, суспільства, громадян країни в їх підпорядкуванні завданням, цілям процесу соціальних змін. Згідно з наведеним визначенням, правова ідеологія набуває ознак моністичного характеру,

оскільки її сутність обумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, оскільки ґрунтується на певних інтересах – групових, корпоративних чи суспільних. Відповідно, за формою відображення соціальної дійсності правова ідеологія уособлює собою консенсус, який досягається на засадах осягнення сутності норми права та її реалізації як формально обов’язкового правила фізичної поведінки, яка має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями її (норми права) реалізації [283, с. 189–190].

Моністичний характер правової ідеології суттєво відрізняє її від ідеології політичної як плюралістичного явища, який продукується до життя завданнями політичної боротьби, політичного протистояння, що дозволяє визначати її ефективність у термінах “ціни” як поєднання здобутків і втрат, перемог і поразок. Тоді як призначення правової ідеології суттєво інше – мобілізувати потенціал суспільства на “консенсусних засадах” – виходячи з різноманітних соціальних інтересів, які “облагороджені” нормою права – для реалізації його життєво важливих функцій, так само як держави, країни в цілому. У цьому сенсі правова ідеологія закладає підмурки уникнення ототожнення різних правових сутностей – держави, суспільства і країни і, головне, дозволяє розглядати Конституцію України як політичний, правовий та ідеологічний документ водночас [129, с. 46–57], будувати правову політику відповідно до специфіки функціонування цих феноменів. З цього приводу відомий російський конституціоналіст С. О. Авакьян справедливо констатує, що конституція не може не бути ідеологічним документом, адже практично кожне її слово, закріплені в конституції інститути є відображенням бажаної соціально-політичної системи країни. Цю ж думку фактично підтверджують М.І. Матузов і А.В. Малько, стверджуючи, що “без політико-правової ідеології неможливе сучасне цивілізоване суспільство, – стверджує М.І. Матузов. Прикладами високо ідеологічних документів можуть слугувати Конституція США, Конституція ФРН, французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., які є ідеологічним фундаментом демократій і правових систем західних країн” [311, с. 561].

Однак вищезазначену якість конституції – ідеологічну – важливо відрізнити від конституційного положення “плюралізму ідеологій”, адже політико-правова практика другої половини ХХ століття дове-

ла, як відомо, неможливість існування деідеологізованої держави всупереч офіційним заявам авторів теорії “деідеологізації”, зокрема, одного з провідних її ідеологів Д. Белла. У цьому сенсі Конституція України справедливо зазначає, що “суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності”, “жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова” (ст. 15 Конституції України”). Політичний плюралізм є засадничою підвалиною демократичного розвитку, засобом забезпечення конституційного механізму зміни влади відповідно до волевиявлення народу, тоді як правова ідеологія слугує світоглядно-нормативним інструментом процесу забезпечення таких змін відповідно до визначених Основним Законом пріоритетів розвитку (ст. 1 Конституції України).

Правова ідеологія закладає теоретико-методологічні підвалини визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики за декількома напрямками, а саме: а) концептуального обґрунтування розвитку вітчизняного законодавства; б) висвітлення тенденцій процесу змін українського суспільства в частині політико-правового забезпечення його функціонування чи, принаймні, тенденцій розвитку національного законодавства; в) законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин: державного будівництва (проведення конституційної реформи, вдосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування тощо), економіки, політики, культури, реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також участі України в міжнародному співробітництві.

Обґрунтовуючи значущість правової ідеології в частині здійснення правової політики, не можна не наголосити і на тій обставині, що будь-яка держава не може не здійснювати свою ідеологічну функцію, завдання якої полягають, передусім, у морально-правовій та ціннісній консолідації суспільства, мобілізації його потенціалу для досягнення певних, насамперед, конституційно визначених цілей, зняття соціальної напруги в суспільстві, легітимації державної влади. Установки правової ідеології легалізуються як у позитивному праві, так і політичній ідеології, яка, на відміну від права, не завжди спроможна виконувати “благородну місію”, може поставати загрозою і державі, і суспільству (ідеологія нацистської Німеччини). Однак за будь-яких умов існування держави дає підстави стверджувати, що “політична влада завжди передбачає ідеологічну регуляцію суспільного життя” [289, с. 115].

Виходячи з вищенаведених міркувань, які набувають статусу теоретико-методологічних, уявляється доцільним запропонувати визначення правової ідеології за п'ятьма визначальними ознаками: а) реалізація національних інтересів; б) спроможність до соціальної мобілізації та в) забезпечення процесу соціальних змін; г) утвердження демократичних засад функціонування українського суспільства та д) справедливої винагороди, в основі якої – європейські стандарти рівня й якості життя.

У такому прочитанні – родовому – правова ідеологія має постати, як це й обґрунтовується в тексті монографії, сукупністю концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, правових цінностей, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню правомірних засад функціонування держави і суспільства, позиціонування країни в європейському та світовому просторі.

Відповідно, правова ідеологія визначає ціннісно-світоглядні орієнтації процесу соціальних змін держави і суспільства, країни в цілому, що знаходить своє відображення в конституційно-правовому забезпеченні цього процесу – Основному Законі, чинних законах та підзаконних актах. У цьому сенсі можна стверджувати, що правова ідеологія є водночас ідеологією конституційною; так само конституційного статусу правовій ідеології надає та обставина, що правові цінності, які вона уособлює, носієм яких вона є, суттєво перевершують зміст усіх прийнятих Верховною Радою України законів.

Вищезазначені ознаки, які в залежності від їхнього змістовного та функціонального наповнення, поєднання та можливостей реалізації потенціалу та ресурсів розвитку формують, як свідчить історичний досвід, різні типи правової (конституційної) ідеології – ліберально-прогресистські типи (США), ліберальні (Франція, Іспанія, Італія), консервативні (Великобританія), соціал-демократичні (скандинавські країни), модернізаційні (Польща, Угорщина, прибалтійські країни), авторитарні тощо.

Класифікацію правової ідеології як родового політико-правового феномену можна здійснювати за критеріями некласичного та постнекласичного типу політико-правової дії, яка характеризує спроможність не лише до класичного способу владарювання, а й до розроблення зовнішньоорієнтованої правової (конституційної) ідеології як спроможності до позиціонування та конструювання соціально-політичного та правового простору України як суб'єкта міжнародного права, впливового гравця міжнародної політики.

Видові дефініції правової (конституційної) ідеології можуть обґрунтовуватися за, скажімо, пріоритетністю реалізації тих чи інших функцій суспільства – цілеорієнтування, адаптації, інтеграції, відтворення структури та зняття напруги відповідно до завдань нормативно-правового забезпечення оптимального функціонування суспільства як “сукупності всіх форм взаємодії та форм об’єднання людей, де виражається їхня всебічна залежність одного від іншого” [66, с. 84], держави, а також країни.

Відповідно, за ознакою цілеорієнтування правова (конституційна) ідеологія постає сукупністю концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, правових цінностей, стимулів і мотивів, морально-етичних і правових норм, які, ґрунтуючись на визначених Основним Законом правах і свободах людини, сприяють утвердженню України як демократичної країни, правової держави і громадянського суспільства. Будучи уособленням права, правова ідеологія осмислює соціальну реальність під кутом зору її нинішнього, минулого й уявного (ідеального, ціледосяжного) правових станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, обумовлює характер та особливості функціонування політичного режиму тощо.

Натомість правова (конституційна) ідеологія в її адаптаційному варіанті спроможна набувати змістовних і функціональних характеристик, що пов’язуються з її відповідністю визначеним кордонам, геополітичному та політико-правовому простору, умовам довкілля, екологічним стандартам тощо.

Інтегративний варіант правової (конституційної) ідеології передбачає орієнтацію на безумовний пріоритет усталених звичаїв і традицій, ціннісних засад в процесі її обґрунтування та функціонування, дотримання статусу української мови як державної тощо, що має концентруватися у мові закону, його нормах.

Формування правової (конституційної) ідеології за ознакою функціонування суспільства як відтворення структури та зняття напруги має чітко виражений пріоритет поступового утвердження цивілізаційних стандартів рівня й якості життя, транспарентності та передбачуваності дій влади, утвердження демократичних засад функціонування суспільства в частині, передусім, безумовного пріоритету прав і свобод люди-

ни. Зазначений варіант правової (конституційної) ідеології ідентифікується як проєвропейський.

Зв'язок правової ідеології з правовою політикою держави забезпечується шляхом:

- формування правової позиції суб'єктів права як такої, що обумовлюється ступенем усвідомлення ними законних інтересів основних груп суспільства та соціальної цінності права, внутрішньої готовності до дії чи утриманні від такої в політично чи юридично значущій ситуації. Як відомо, правова позиція обумовлюється мірою інтеріоризації суб'єктом права правових ідей, поглядів, цінностей, оцінок та концепцій, що й визначає його відношення до права – позитивне, негативне чи вибіркове;
- формування поваги до права та закону. Інтелектуальний момент поваги до права є засобом реалізації народовладдя [12], охорони всіх форм власності, поєднання особистих і суспільних інтересів;
- безпосередньої участі у процесі вироблення й обґрунтування правової політики держави. При цьому визначаються й обґрунтовуються цілі та етапні завдання правового регулювання суспільних відносин, обґрунтовується інноваційний потенціал процесу соціальних змін відповідно до вимог принципів права, передусім, справедливості, законності та правопорядку.

У процесі цієї взаємодії виробляється порядок формування органів влади та їх функціонування, процедури правотворчої діяльності, визначається й обґрунтовується процесуальний порядок здійснення правосуддя, нормативно-правового забезпечення прав і свобод громадян, гарантій їх реалізації тощо;

- визначення перспектив розвитку національної системи права, її гуманізації. Так, скажімо, взаємовплив правової ідеології та правової політики має своїм результатом перетворення (перейменування) виправно-трудового права в кримінально-виправне, появу низки нових галузей права, зокрема, екологічного, податкового, а також обґрунтування необхідності визнання як самостійних галузей освітнього права, транспортного права тощо;
- обґрунтування пріоритетних напрямів та специфіки правового регулювання окремих галузей державної правової політики, спрямованих на забезпечення життєдіяльності важливих сфер суспільства: економіки, політики, соціальної сфери, зокрема, відтворення населення (створення нових сімей, стимулювання народжуваності),

унормування процесів міграції власного населення, правового статусу закордонних мігрантів тощо;

- планування здійснення правотворчих робіт у складі тих органів держави, де утворюються спеціалізовані підрозділи, за прикладом, скажімо, Державної Думи РФ, де створені комітет по законодавству та судовій реформі Державної Думи Федеральних зборів РФ, комітет по конституційному законодавству Ради Федерації Федеральних зборів РФ тощо, де розробляються відповідні плани правотворчих робіт, а також проекти нормативних актів.

Цікавим є також і інший досвід, згідно з яким, відповідно до п. “а” ст. 105 Регламенту Державної Думи, внесення законопроекту в Державну Думу передбачає надання “пояснювальної записки, яка б викладала предмет законодавчого регулювання, виклад концепції законопроекту з обов’язковим ідеологічним обґрунтуванням необхідності ухвалення закону;

- обґрунтування потреби прийняття, зміни чи відміни тих чи інших нормативно-правових актів. Необхідність цього стає очевидною в процесі аналізу стану законності, правопорядку, ефективності правового регулювання за умов дії нормативно-правового акту, виявлення невідповідності змісту діючих нормативно-правових актів потребам процесу соціальних змін, національним інтересам, інтересам різних соціальних груп тощо;
- забезпеченням позитивного впливу на свідомість та поведінку суб’єктів права [194, с. 18–22].

Відповідно, місце правової ідеології в процесі здійснення державної правової політики обумовлюється:

а) розумінням її сутності та призначення як об’єктивно-суб’єктивного феномену, який дозволяє, з одного боку, забезпечити зв’язок правової політики з соціальною реальністю, орієнтуючи політику на завдання формування правової держави і громадянського суспільства, демократичної країни та самодостатньої особистості, а з іншого, компенсувати її недоліки, слабкості, а то й відверті упущення;

б) формуванням безпечного соціального та політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини як відправних, основоположних щодо пошуку адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки глобалізованого світу

в) розглядом правової ідеології як складової національної правової системи, що сприяє гуманізації останньої, особливо кримінального права;

- г) утвердженням консенсусних засад розвитку демократії в Україні;
- д) завданнями обґрунтування державної влади як природного, справедливого права, нормативно-правової реалізації ідеологічної функції держави;
- е) забезпеченням прав і свобод людини і громадянина;
- є) здійсненні правового виховання та забезпечення правової поведінки.

Таким чином, значення правової ідеології в державній правовій політиці України обумовлюється її змістовно-функціональними характеристиками, які набувають теоретико-методологічних ознак як відправних і визначальних водночас, її спроможністю як нормативно-правового регулювання повсякденних інтересів основних груп населення, так і правовим впливом на процеси соціального розвитку України, її позиціонування в європейському та світовому просторі. В цьому сенсі можна стверджувати про її змістовну, функціональну та стимулюючу роль в частині реалізації цілей державної правової політики, яку концептуально можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, особливу форму досягнення офіційно проголошених політичних цілей, як її теоретико-методологічну підвалину, своєрідний засіб забезпечення зв'язку політики і соціальної практики.

Безсумнівною перевагою правової ідеології є її спроможність до менш жорсткої і більш універсальної регуляції соціальних відносин порівняно з правом.

Інтегративна функція засобами правової політики забезпечується не лише правовими механізмами, а й засобами ідентифікації титульної нації в її різновимірних формах буття як єдності сучасного, минулого та майбутнього, що дозволяє побудувати загальний ідеологічний каркас з його трьома складовими: а) колективною пам'яттю як усвідомлення спільної історії, звичаїв і традицій тощо; б) усталених, загальнонаціональних цінностей; в) розуміння мети, перспективних цілей процесу соціальних змін як засобу позиціонування нації, конструювання соціального простору, увічнення етносу в часі та просторі.

Правову ідеологію можна розглядати як паралельну позитивному праву нормативно-ціннісну систему, яка за своїм обсягом перевершує зміст усіх прийнятих законів, є значно складнішою за своєю організацією, механізмами функціонування та впливу на великі групи людей, є тісно пов'язаною як з позитивним правом, так і з іншими елементами вітчизняної правової системи.

Правова ідеологія і правова політика є взаємопов'язаними сферами діяльності, що обумовлюється: а) їхньою універсальністю та б) взаємодоповнюваністю. Зважаючи на ту обставину, що ідеологія ціннісно наповнює державну правову політику, цілеорієнтує її, надає бачення механізмів досягнення цілей тощо, будь-який дефіцит правової політики, можливі її слабкості компенсуються значною мірою правовою ідеологією. А це означає, що держава, яка діє на визначених, усталених засадах правової ідеології, все більш набуває правових ознак, тим самим свідомо обмежуючи себе щодо завдань ідеологічної регуляції громадянського суспільства, поступово передаючи цю функцію його інститутам.

Разом з тим аналіз змістовних і функціональних характеристик правової ідеології, визначення її призначення, місця та ролі в системі державної правової політики не дають достатніх підстав для ствердної відповіді на питання про доцільність запровадження в Україні державної ідеології, зважаючи на її спроможність, у разі її конституційного закріплення, підпорядкувати своєму впливові політику особливо у кризових, конфліктних ситуаціях, дестабілізованих соціальних станах. Це, з одного боку.

З іншого, правову ідеологію, зважаючи на її монізм, обумовлений нормою права, можна розглядати як правовий різновид державної ідеології і, відповідно до особливостей її зв'язку з державною правовою політикою, правова ідеологія спроможна набувати ознак теоретико-методологічної підвалини, відправного потенціалу, ресурсу та засобу розгортання можливостей правової політики.

В Україні досі не розроблені концептуальні засади жодної із державницьких ідеологій, що має своїм наслідком відсутність стратегії загальнонаціональних дій.

Влада має бути політично відповідальною за характер та соціально-економічні наслідки своїх дій. Засобом ідентифікації має слугувати, окрім норм права, правова ідеологія, яка дозволяє вивести владу з соціально невизначеної, принаймні, публічно не озвученої стратегічної (довготермінової) політики, сприяти подоланню її кланово-корпоративного характеру шляхом свідомого вибору пріоритетів соціального розвитку. Стратегія розвитку країни має будуватись на досягненні національних інтересів та їх втіленню в практику життя усіма суб'єктами діяльності, що репрезентують державу і суспільство, владу і народ, органи місцевого самоврядування.

Держава, яка позиціонується відповідно до вимог національних інтересів, має підпорядковувати свою діяльність реанімації таких функцій суспільства як ціледосягання (мета розвитку), адаптивної (як поріднитися з довкіллям, соціальним простором), інтегративної (подолання внутрішньої роз'єднаності, протистояння тощо), відтворення людського потенціалу та зняття напруги, знаходження адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки сьогодення.

Стан законодавчого забезпечення гуманітарної сфери (освіти та науки, культури та духовності, спорту та туризму, інформаційного забезпечення) характеризується фактичним вичерпанням регуляторного ресурсу низки нормативно-правових положень, зокрема “Закону про освіту”, або ж потребує внесення суттєвих змін, адаптації й апроксимації до норм міжнародного права, передбачає законодавчо унормований порядок функціонування зазначених структурних підрозділів як самодостатніх. Скажімо, виходячи з нормативно-правових положень ЄС можна стверджувати, що право на інформацію є конституційним правом кожного громадянина, тоді як гарантованість права на інформацію є визначальним принципом законодавства інформаційного суспільства. Одна із причин наявності прогалин у законодавстві, зокрема, його гуманітарній сфері, полягає в тому, що в Конституції України виписаний лише статус держави (ст. 1), тоді як поняття “країна” і “суспільство” в тесті Основного Закону взагалі відсутні, хоча державу формує її народ, а суспільство має поставати в єдності з державою і позиціонуватись як країна. На жаль, конституційний механізм цього процесу не виписаний.

Ототожнення держави з країною і суспільством призводить до перебільшення її ролі та недооцінки значення соціальних інститутів (освіти, науки, сім'ї, церкви тощо), громадських організацій, окремої людини.

Сучасний правовий розвиток української держави не вирізняється, як відомо, ідейною повнотою, стратегічною вивіреністю та світоглядною чіткістю, не завжди є адекватним ментальності суспільства, перспективам його розвитку.

Зазначена обставина суттєвим чином позначається на змістовних аспектах законодавчого процесу, характері законів, їхньому змістовному, доктринальному, нормативному, аксіологічному наповненні, правозастосувальній практиці.

Складноорганізовані і чітко диференційовані суспільства керуються соціальними інститутами. Соціальні інститути, громадські організації організують і підтримують соціальний порядок, приймають необхідні рішення і контролюють їх виконання, підтримують стабільність обраних культурно-ціннісних орієнтацій, гарантують моральний і правовий спокій, регулюють відносини між суб'єктами соціальної взаємодії, контролюють розподіл праці та її результатів, здійснюють соціалізацію індивідів і груп, забезпечують встановлену соціальну стратифікацію, спрямовують соціальну мобільність тощо. Соціальні інститути забезпечують, таким чином, структурно-функціональну достатність суспільства, його подовженість у часі, стабільність у просторі, зберігаючи соціокультурну та національну ідентичність.

Відповідно, важливі соціальні функції як засобу врівноваження відносин між державою і суспільством покладаються на соціальні рухи, політичні партії, профспілки, громадські організації, у зв'язку з чим актуалізується питання нормативно-правового врегулювання їхньої діяльності, шляхів забезпечення та чинників впливу на процес функціонування як держави, так і суспільства, формування можливостей щодо позиціонування країни в європейському та світовому часопросторі.

Найбільш важливими соціальними інститутами є держава, наука і освіта, церква, школа і сім'я. У своїй сукупності вони реалізують існуючі функціональні потреби суспільства, хоча кожен із інститутів спеціалізується на задоволенні особливих потреб тільки йому притаманними засобами.

Завдання правового забезпечення функціонування держави як соціотворчої структури визначаються ефективністю її господарської та владно-розпорядницької функцій, демократичністю політичного режиму, престижністю (сприйнятливістю) рішень і дій серед основної маси населення, здатністю до соціальної мобілізації та справедливої винагороди.

Держава має бути одним із соціотворчих суб'єктів розвитку, а не єдиним, як нині, згідно з Конституцією України, що дозволить забезпечити процес соціальних змін як такий, що стає підконтрольним суспільству, здійснюється при відносній замиреності соціальних суб'єктів, відбувається на правовій основі, є погодженим у своїх основних компонентах, збалансованим за інтересами, втратами та здобутками.

Процес формування правової ідеології має бути підпорядкований завданням утвердження України як правової, соціальної, суверенної, демократичної країни, що можливо на засадах поєднання зусиль суспільства, держави та її громадян, відродження традиційних засад української державності та правопорядку, формування правосвідомості в її єдності з морально-етичними засадами функціонування суспільства. Саме тому правову ідеологію цілком слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протипоказу, обмеження й заборону щодо неправомірних явищ і дій, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування суспільства.

Будучи вищою формою осягнення правової дійсності, правова ідеологія покликана утверджувати соціальну якість як людську, соціальні стандарти життя як загальнолюдські, цивілізаційні, нормативний порядок як визначальну складову соціального порядку, процесу соціальних змін, динаміки розвитку. В цьому сенсі правова ідеологія утверджує уніфікований, стандартизований підхід до оцінки стану та перспектив функціонування правової дійсності, в основі якого – правові норми.

Значення правової ідеології важко переоцінити як легітимного засобу:

а) формування вітчизняного законодавчого поля як цілісної, не суперечливої системи права, структурно-функціональної єдності його елементів, їх спрямованості на утвердження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;

б) забезпечення ефективності законодавства, його підпорядкування завданням формування в Україні правової держави і громадянського суспільства, самодостатньої особистості, прав і свобод людини та громадянина;

в) знаходження адекватних політико-правових відповідей на виклики, ризики і небезпеки сьогодення.

Законодавче забезпечення гуманітарної сфери спрямовано на створення умов її функціонування як важливого потенціалу і ресурсу процесу модернізаційних змін, що пов'язується з перспективами формування громадянського суспільства і правової держави, наближенням до європейських соціальних стандартів. Загальні правові, організаційні, соціальні та економічні основи діяльності гуманітарної сфе-

ри регулюються низкою спеціальних законів відповідно до особливостей функціонування її окремих галузей.

Важливого значення набуває підготовка нового виборчого кодексу на основі міжнародних стандартів, які б передбачали участь у виборчих перегонах всіх зацікавлених політичних сил. При цьому важливо врахувати, що політико-правові суперечності, в тому числі між політичною доцільністю і правом доцільніше долати, як свідчить європейський досвід, на засадах пропорційної виборчої системи з відкритими списками, де діяльність політичних партій, принаймні ті, що стають парламентськими, має бути транспарентною, передбачливою, прогнозованою відповідно до ними ж оприлюднених програм чи ідеологій. Тоді як мажоритарна виборча система має бути запроваджена на виборах до сільських, селищних і районних рад.

Уявляється доцільним сприяти забезпеченню принципу справедливості виборів (створення однакових можливостей щодо висування кандидатів (чи списків кандидатів) шляхом самовисунення, зборами виборців, громадськими об'єднаннями чи політичними партіями), а також стандартів виборів відповідно до Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях СНД (2002) щодо ведення виборчого процесу, зокрема:

- гарантій доступу суб'єктів виборчої боротьби до ЗМІ;
- фінансування суб'єктів виборчих перегонів;
- можливих наслідків діяльності національних і міжнародних спостерігачів тощо.

Потребує суттєвого реформування і законодавство про освіту і науку шляхом приведення законодавчої бази у відповідність до потреб інноваційно-технологічного та інвестиційного розвитку країни, розширення автономії вищих навчальних закладів з навчальної, наукової та фінансово-господарської діяльності, забезпечення мобільності студентів і викладачів в загальноєвропейському освітньому просторі, що обумовлює, зокрема, прийняття нового закону "Про вищу освіту" та закону "Про працевлаштування випускників вищих навчальних закладів".

Формування національної системи розвитку інтелектуального потенціалу обумовлює нагальну потребу щодо впровадження комплексу нормативно-правових заходів, спрямованих на формування та реалізацію національної інноваційної політики, виходячи з таких її основних складових як структурна реформа економіки, розвиток нау-

ково-технічного потенціалу та формування інноваційної інфраструктури, стимулювання інноваційної активності суб'єктів господарювання, розвиток ринку наукоємної продукції та послуг, формування системи генерації та поширення знань, підготовка кадрів високої кваліфікації, вдосконалення системи, форм і методів освіти та професійної підготовки, у т.ч. оновлення структури та змісту вищої освіти як сегмента інноваційної системи. Важливим питанням функціонування сфери освіти та науки є правова охорона та використання інтелектуальної власності, забезпечення реального співробітництва науки і освіти, науки і виробництва як ресурсу науково-технічного та інноваційно-технологічного розвитку України.

Розробки потребують законопроекти щодо розвитку перспективних галузей виробництва; створення і впровадження високих наукоємних, екологічно чистих, ресурсозберігаючих технологій; вдосконалення діяльності технологічних парків; створення системи стратегічного прогнозування і визначення пріоритетів науково-технічного та інноваційного розвитку; стимулювання інноваційної діяльності, зокрема запровадження механізмів податкового стимулювання щодо залучення інвестицій у науково-технічну сферу, надання інвестиційно-податкових кредитів тощо. Прийняття потребують проекти законів про наукові парки, іннополіси, венчурне фінансування інноваційної діяльності, використання об'єктів права інтелектуальної власності, створених із залученням бюджетних коштів.

У цьому контексті особливої ваги набувають, на наш погляд, питання, що пов'язані з формуванням в Україні інформаційного суспільства, суспільства знань тощо. Завдання науки в контексті модернізації України полягають у пошуку адекватних відповідей на виклики суверенного розвитку, гарантій прав і свобод людини, з'ясування можливостей формування самодостатньої особистості, створення конкурентоздатних галузей економіки – космічної, літакобудування, сільського господарства, розвитку транзитного потенціалу країни тощо, тобто тих складових, що мають забезпечити лідерські позиції України.

Утвердження права людини на екологічно безпечне соціальне середовище не уявляється можливим поза контекстом сталого розвитку як категорії правової науки, принаймні в тій частині, що пов'язується з його розумінням як балансу економічної, соціальної та екологічної компоненти.

Зважаючи на ту обставину, що поняття “навколишнє середовище”, “довкілля”, “безпечне довкілля”, “якість довкілля”, “екологічна безпека” в частині конституційного забезпечення прав людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля за своїм змістом значною мірою накладаються, тобто дублюють один іншого. уявляється доцільним запропонувати єдине поняття “екологічно безпечне соціальне середовище” з внесенням відповідних змін до чинного законодавства.

Потребує розробки єдиної загальнодержавної стратегії розвитку освітня галузь, яка має бути збалансованою з потребами ринку праці, передбачати гнучке регулювання системи освітніх і наукових послуг, убезпечувати їх від можливої комерціалізації тощо. Нагальною уявляється також розроблення програми комплексної соціальної підтримки працівників гуманітарної галузі, зокрема, науки, культури та освіти.

До актуальних питань юридичної науки у сфері освіти варто віднести дослідження ризикогенності приєднання до Болонського процесу в частині:

а) взаємного визнання академічних та професійних кваліфікацій, дипломів та сертифікатів про освіту;

б) здійснення обопільної роботи щодо наближення (модернізації) професійно-технічної освіти України до структур професійно-технічної освіти ЄС;

в) посилення діалогу щодо запровадження європейських стандартів загальної середньої освіти, дистанційної освіти та навчання упродовж всього життя;

г) посилення обмінів та співробітництва у сфері неформальної освіти для молоді та молодих робітників як засобу просування інтелектуального міжкультурного діалогу та підтримки громадянського суспільства, зокрема у межах програми “Молодь дії” (2007–2013).

Освіта вимагає, на наш погляд, розроблення єдиної загальнодержавної стратегії її розвитку, збалансованої з потребами ринку праці у кваліфікованих кадрах, що має передбачати гнучке регулювання системи освітніх послуг, убезпечення її від комерціалізації, що є серйозною перешкодою щодо забезпечення права кожного на освіту.

Зважаючи на значення освіти в процесі соціалізації особистості, забезпеченні процесу трансформаційних змін, ролі гуманітарних наук як методології і засобу пошуку відповідей на виклики, ризики і

небезпеки сьогодення уявляється доцільним викласти зміст поняття “гуманітаризація освіти” як прояву світової тенденції олюднення соціального простору.

Держава має також піклуватися про налагодження організації цілеспрямованого пошуку найбільш обдарованих громадян та організувати їм всебічну підтримку у вирішенні проблем отримання освіти, забезпечення інтеграції науки та освіти у навчальному процесі. Цьому мали б сприяти заходи, спрямовані на модернізацію вищої освіти відповідно до вимог Болонського процесу. Йдеться, зокрема, про приведення законодавчої бази вищої освіти у відповідність до потреб сучасної економіки, її інноваційного розвитку, розширення автономії вищих навчальних закладів з навчальної, наукової та фінансово-господарської діяльності, забезпечення мобільності студентів і викладачів в загальноєвропейському просторі вищої освіти тощо, прийнятті нової редакції закону “Про вищу освіту” та закону “Про правляштування випускників вищих навчальних закладів” тощо.

Розроблення сучасної стратегії розвитку вищої освіти відповідно до змістовних і функціональних характеристик правової ідеології має передбачати забезпечення єдиної державної політики в галузі вищої освіти, спрямовану на усунення дублювання підготовки фахівців за окремими напрямками та спеціальностями, рівноправну інтеграцію України в європейський та світовий освітній простори тощо.

Зазначена єдина загальнодержавна стратегія розвитку освітньої галузі має бути збалансована з потребами ринку праці у кваліфікованих кадрах та прогнозах щодо розвитку сфер зайнятості населення, що передбачає гнучке регулювання системи освітніх послуг, забезпечення галузі від її комерціалізації, що є серйозною перешкодою у забезпеченні права на освіту. Крім того, необхідним є надання з боку держави комплексної соціальної підтримки та захисту працівників гуманітарної галузі, зокрема культури та освіти.

Нагальною необхідністю реформування культури і духовності є забезпечення спадкоємності культурних традицій українського народу, створення належних умов для збереження та підтримки традиційної культури українського народу, сприяння розвитку міжнародного співробітництва з метою долучення до світових та європейських культурних цінностей, що сприятиме культурному збагаченню нації.

Особливого значення набуває проблема національно-патріотичного виховання молоді, де нормативно неврегульованими є

питання забезпечення спадковості поколінь, подолання прогалін у вихованні дітей та підлітків у сім'ї та школі, функціонування низькопробної масової культури, збереження та відродження народних традицій, убезпечення від надмірної комерціалізації сфери освіти, культури та дозвілля.

Обґрунтування статусу української мови як єдиної державної мови, її інтегративного потенціалу, спроможності до позиціонування та конструювання соціального простору “у кольорах України” включно з варіантами відповідей на виклики, ризики і небезпеки “параду мовних суверенітетів”. Принаймні російську мову важко віднести до регіональної чи мови меншин за умов відсутності визначення регіональної мови в тексті Європейської хартії регіональних і меншинних мов, а також як мову: а) етнічних українців; в) державну мову сусідньої держави; г) офіційну мову ООН.

Важливо врахувати також ту обставину, що більшість носіїв російської мови в Україні не є національною меншиною – вони є етнічними українцями.

Звідси уявляється доцільним виписати статус російської мови без “прив’язки” до національних меншин (як варіант, мова пріоритетного значення).

Очевидною є потреба в науково обґрунтованому підході, зокрема в мовному питанні, який має врахувати комплекс питань стосовно статусу мов, порядку їх використання, розвитку та захисту з урахуванням вимог Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, а також реалій сучасного суспільно-політичного життя України.

Охорона та збереження культурної спадщини є умовою належного забезпечення права на вільний особистий культурний розвиток, що включає доступ до культурної спадщини, участь у культурному житті, користування досягненнями наукового прогресу, свободу творчості, захист інтелектуальної власності та інше.

Нагальною необхідністю є забезпечення спадкоємності культурних традицій українського народу, створення належних умов для збереження та підтримки традиційної культури українського народу, сприяння розвитку міжнародного співробітництва з метою долучення до світових та європейських культурних цінностей, що сприятиме культурному збагаченню нації.

Законодавчого забезпечення потребують заходи щодо посилення охорони та збереження пам’яток історії та культури, архітектури, ар-

хеології, мистецтва тощо; збереження об'єктів культурної та природної спадщини, включених і запропонованих для включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; приєднання до Міжнародної конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини. Потребує прийняття законопроект про пам'ятки культурної спадщини, які не підлягають приватизації.

Актуальною уявляється проблема інституціоналізації правової освіти населення (правового всеобучу) як складової системи єдиного національного освітнього простору. Відповідно, основоположні поняття – “суспільство знань”, “сталий розвиток”, “правове забезпечення гуманітарного розвитку”, “державне управління гуманітарного розвитку” мають бути наповнені відповідним змістом. При цьому своєрідним лейтмотивом проекту концепції гуманітарного розвитку України, перефразовуючи класика, можна сказати: “Увійти в Європу і стати модерною Україною”.

Відповідно, до першочергових завдань правової науки в галузі культури можна віднести:

а) сприяння набуттю чинності в Україні Конвенції ЮНЕСКО про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження;

б) забезпечення правового співробітництва з ЄС з питань культурної політики, збереження та підвищення цінності історичної спадщини;

в) просування участі українських діячів культури у програмах культурного співробітництва у межах Культурної програми Східного партнерства.

А це означає, що розроблення концепції гуманітарної політики має передбачати застосування правових засобів, спрямованих на системне розв'язання проблем, що постали у гуманітарній галузі, а також передбачати загальну гуманізацію законодавства з метою створення умов для забезпечення вільного та гармонійного розвитку особистості.

В Україні в контексті реформування галузі охорони здоров'я потрібно розробити відповідний Кодекс законів, стрижнем якого має бути закон “Про здоровий спосіб життя”, норми якого мають бути спрямовані на утвердження основних складових – кількісних та якісних – здорового способу життя. Названий закон може розглядатись, на наш погляд, як вирішальна умова охорони здоров'я існуючих та наступних поколінь, оздоровлення середовища існування як засобу подолання/нейтралізації ризиків і небезпек сьогодення.

Актуальним завданням в цьому зв'язку є підготовка та впровадження в Україні законодавства ЄС з питань охорони здоров'я, у тому числі передбачених додатками до Угоди про асоціацію. Потрібно законодавчо врегулювати проблеми профілактики та контролю інфекційних захворювань, зокрема, ВІЛ/СНІДу, туберкульозу, інфекцій, що перелаяються статевим шляхом, гепатитів С і В, а також охорони здоров'я матері і дитини, психічного здоров'я, залежності від алкоголю, наркотиків та тютюну.

Завдання науки в контексті реалізації вимог правової ідеології українського суспільства полягають у пошуку адекватних відповідей на виклики суверенного розвитку, правового забезпечення формування самодостатньої особистості, створення конкурентоздатних галузей економіки – космічної, літакобудування, сільського господарства, розвитку транзитного потенціалу країни тощо, тобто тих складових, що спроможні забезпечити лідерські позиції периферійного розвитку України.

Забезпечення верховенства права як принципу правової політики, адже суб'єкти права законодавчої ініціативи вкладають у назване поняття своє бачення його змісту. Так, скажімо, принцип верховенства права, будучи легітимно закріпленим у Конституції України, є базовим для законодавчої системи, а тому його не можна імплементувати до змісту конкретних законів з метою визначення характеру та спрямованості його норм. Проте, в одних законах названий принцип невмотивовано наводиться, в інших – ні. В українському законодавстві верховенство права як принцип правової політики було і залишається чимось новомодним на зразок принципів “народовладдя” чи “додержання прав і свобод громадянина та людини” (як колись принципи “народності” та партійності”), однак досі є остаточно не з'ясованим, а відтак і не завжди зрозумілим.

До основних напрямів законодавчої діяльності щодо забезпечення гуманітарної політики України можна, зокрема, віднести таке:

- долучення до європейських ідеалів і принципів, що вимагає приєднання до рамкових конвенцій, договорів у гуманітарній сфері, їх ратифікація, розробка законопроектів щодо приведення українського законодавства у відповідність з їх положеннями (зокрема, Європейською конвенцією про транскордонне телебачення, Європейською конвенцією щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів, Конвенцією Ради Європи про протидію

торгівлі людьми). Виходячи з розуміння необхідності забезпечення прав іноземців, які на законних підставах проживають в Україні, постає питання щодо забезпечення участі України у Конвенції РЄ про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні;

- утвердження принципу гендерного паритету в усіх сферах суспільного життя забезпечується впровадженням гендерної експертизи чинного законодавства, гендерного компоненту в науку, освіту та інформаційно-просвітницьку діяльність, механізму управління гендерними процесами в системі законодавчої та виконавчої влади, вдосконаленням національного законодавства у сфері гендерної рівності дедалі більше гармонізується з міжнародними правовими стандартами;
- розвиток форм колективного забезпечення прав і свобод людини і громадянина на засадах соціального партнерства вимагає вдосконалення законодавства про громадські організації, місцеві громади, професійні спілки тощо, приведення національного законодавства про неурядові організації у відповідність з європейськими стандартами. Зокрема, внесення змін потребує закон “Про благодійництво та благодійні організації” в частині спрощення та здешевлення процедур реєстрації благодійних організацій, визначення особливостей правового статусу благодійних фондів, ендавментів та установ, волонтерів, спонсорів і меценатів;
- соціальна підтримка та захист найбільш вразливих верств населення, підвищення якості й ефективності надання соціальних послуг, розширення їх обсягу, розвитку волонтерського руху в соціальній сфері, насамперед, стосується дітей і молоді, осіб з особливими потребами, осіб похилого віку тощо. Гуманізація права стосовно осіб з особливими потребами вимагає законодавчого встановлення додаткових гарантій щодо реалізацій ними конституційних прав і свобод, механізмів індивідуальної орієнтації з урахуванням особистих потреб тощо;
- гуманізація всіх сфер військової діяльності, задоволення соціальних потреб та інтересів військовослужбовців, членів їхніх сімей, що здійснюється на підставі Концепції гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України, схваленою Указом Президента України від 12 січня 2004 р. № 28;
- охорона фізичного та психічного здоров’я обумовлюють необхідність створення належних умов та рівних можливостей для

отримання якісних медичних послуг та пропагування здорового способу життя. Галузь вимагає збільшення фінансування, структурної реформації, зміни ідеології через переміщення акцентів від лікування до профілактики та запобігання захворюваності. Законодавчого врегулювання потребують питання щодо: заборони перепрофілювання та закриття оздоровчих, спортивних закладів; загальнодержавної програми оздоровлення та відпочинку дітей, молоді, сімей з дітьми. Необхідно прийняти законопроект про оздоровлення дітей в Україні;

- правова охорона, соціальна підтримка сім'ї мають перебувати в центрі уваги держави. Законодавчими засобами необхідно посилювати соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розробити програму реформування дитячих інтернатних закладів, забезпечити розвиток системи національного усиновлення, підтримку розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- попередження насильства в сім'ї, захисту жертв насильства, притягнення до відповідальності та видів санкцій (запровадження альтернативних видів покарань, у тому числі громадських робіт) стосовно осіб, які вчиняють насильство в сім'ї тощо (законопроект про внесення змін і доповнень до закону "Про попередження насильства в сім'ї");
- правова освіта та освіта з прав людини. Важливою умовою формування громадянського суспільства та трансформації державно-владної системи у правову державу, утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини, зростання правосвідомості та правової культури в суспільстві є підвищення освітнього правового рівня громадян, розширення їх знань у галузі прав і свобод людини. Затверджені на державному рівні програмні заходи щодо правової освіти населення потребують позиціонування на системі знань про зміст і значення прав і свобод людини, їх міжнародні стандарти та гарантії, насамперед, встановлені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

У галузі фізичного виховання та спорту основним завданням держави, відповідно до отриманих результатів дослідження, є спрямування основних зусиль на розвиток системи масової фізичної культури, що має на меті оздоровлення нації. Галузь потребує істотного збільшення фінансування. Можливі механізми залучення коштів: а) за рахунок коштів з податку на ті види продукції або вироби, які підвищують ризик

захворювання (алкоголь, сигарети, викиди в атмосферу, скидання в ріки та озера); б) відповідні адресні відрахування від тоталізаторів та ін.; в) податкові пільги на спонсорську допомогу щодо розвитку масової фізичної культури і спорту, а також для підприємств, які виробляють дитячий спортивний одяг та інвентар.

Забезпечення права особи щодо себе та своїх дітей на свободу світогляду, вираження національної самобутності, релігійне та моральне виховання, розвиток відповідно до власних ідеологічних і світоглядних переконань. Забезпечення зміцнення правових засад свободи совісті та віросповідання в Україні потребує прийняття нового закону чи нової редакції Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”.

Для вдосконалення правового регулювання міжнаціональних відносин (насамперед, у сфері освіти) та з метою впровадження Рамкової конвенції Ради Європи щодо захисту національних меншин, ратифікованою Україною, необхідно підготувати з урахуванням рекомендацій Венеціанської комісії та Консультативного комітету з питань Рамкової конвенції законопроект про нову редакцію Закону України “Про національні меншини в Україні”.

Правовими гарантіями забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, що потребують відповідного утвердження на законодавчому рівні, як свідчать результати дослідження, є такі:

- реформування судоустрою та судочинства в Україні з метою створення незалежної й ефективної судової системи, основним завданням якої є захист прав і свобод людини та громадянина;
- гуманізація кримінального законодавства і системи виконання покарань (законопроекти про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України, про нову редакцію Кримінально-процесуального кодексу України);
- правова допомога населенню, зокрема: покращення доступу до правосуддя шляхом запровадження системи безоплатної правової допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського Суду з прав людини, розробка та прийняття проекту Концепції реформування системи безоплатної правової допомоги; проект Закону про безоплатну правову допомогу, законопроект про нову редакцію Закону України “Про адвокатуру”, законопроект про внесення змін до Кримінально-

процесуального кодексу України (щодо недопущення усунення захисника від участі у справі). Необхідно впровадити реалізацію пілотних проектів щодо створення експериментальних центрів з надання безоплатної правової допомоги, системи професійних організацій щодо надання правової допомоги населенню (юридичних клінік) тощо.

Оскільки вищезазначені положення, правові гарантії забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, основні напрями законодавчої діяльності відбивають сутність гуманітарної політики, вбачається доцільним розробити на їх основі Концепцію гуманітарної політики України. При цьому одне з головних завдань Концепції вбачається у перетворенні України в сучасну соціально орієнтовану країну, яка створюватиме належні умови для утвердження духовно-культурного потенціалу як засобу і ресурсу розвитку.

За Конституцією Україна будує соціальну державу. Відтак державна правова політика має ґрунтуватися на принципі соціальної справедливості. Водночас у низці законів з гуманітарних питань та соціального захисту цей принцип взагалі не наводиться. Відсутній він і у тексті законі “Про вищу освіту”, хоча, на наш погляд, освітнє законодавство має будуватись саме на вищезгаданому принципі. Водночас зазначений принцип є визначальним у законі “Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України”. Такого роду “слабких місць” у системі вітчизняного законодавства можна знайти немало.

Суверенна, незалежна Україна визнана Конституцією України демократичною, соціальною і правовою державою, головним обов’язком якої є утвердження та забезпечення прав і свобод людини (стаття 3). Пріоритет прав і свобод людини та громадянина складає основу принципу верховенства права (стаття 8), що служить підґрунтям побудови правової держави та розвитку громадянського суспільства. В основі правопорядку в Україні лежить визнання презумпції особистої свободи людини (стаття 19). Можна констатувати, що система прав і свобод людини і громадянина вже отримала свою визначеність у праві України відповідно до міжнародного каталогу (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти 1966 р. про політичні та громадянські права та про соціальні, економічні і культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Утім, сьогодні відбувається процес приведення її у

відповідність до світових та європейських стандартів щодо визначення змісту й обсягу прав і свобод людини. Основною формою утвердження прав і свобод людини є встановлення законом позитивного обов'язку держави щодо їх забезпечення, що здійснюється та гарантується відповідними організаційно-інституційними та правовими засобами.

Повною мірою це стосується сфери гуманітарної галузі, що охоплює сегменти суспільного життя, де забезпечується добробут людини, умови для належного життєвого рівня, соціальний захист, ефективне медичне обслуговування з метою охорони здоров'я людини, свобода отримання інформації, висловлювання та віросповідання, відбувається формування, підвищення рівня знань, умінь, навичок, освіти, інтелекту, духовного, морально-етичного й естетичного розвитку, світогляду людини, виявлення етнічно-національної самобутності, способів і форм спілкування, примноження цих благ для прийдешніх поколінь, що забезпечує найбільш повну соціалізацію людини, прогресивний розвиток особистості та суспільства тощо.

У контексті реалізації правової ідеології як складової правової політики особливого значення набуває, на наш погляд, відповідальність держави за свою діяльність перед людиною як принцип гуманітарної політики. Проведення заходів щодо гуманітарного розвитку можливо лише за умов системної та послідовно відповідальної діяльності держави у відносинах з людиною і суспільством у цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади за обов'язкової умови – безумовного дотримання конституційних прав і свобод людини. Зазначене сприятиме утвердженню соціально відповідальної правової держави”.

Змістовні та функціональні характеристики правової ідеології мають передбачати правові засоби, спрямовані на системне розв'язання проблем, що постали у гуманітарній галузі, відбивати загальну тенденцію гуманізації законодавства з метою створення умов для забезпечення вільного та гармонійного розвитку особистості.

Уявляється доцільним конституційне положення “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” (ст. 1) доповнити характеристикою України як країни та України як суспільства.

Особливої уваги потребують виписані в Конституції України права, свободи та обов'язки людини і громадянина, зокрема щодо рівно-

го доступу громадян до здобуття якісної освіти, забезпечення рівних можливостей щодо задоволення культурно-духовних потреб тощо, адже останні є значною мірою декларативними.

Як відомо, за умов ринкового господарювання соціальні можливості кожного є різними відповідно до місця людини чи сім'ї в стратифікаційній структурі суспільства, що є цілком природно: люди є різними за походженням, освітою, професійними ознаками, відношенням до справи тощо. За таких умов навряд чи є необхідність гарантувати рівні соціальні можливості до освіти, а тим більше для соціального розвитку. Можливо, тут доцільніше обмежитися констатацією правової рівності – рівністю перед законом, гарантіями прав і свобод людини. Відтак, зазначений принцип гуманітарної політики як доповнення до вже задекларованих може бути викладений у такій редакції: “Формування умов для безперешкодної соціальної мобільності відповідно до рівня освіти, професійних якостей, моральної чистоти тощо.

Утвердження та послідовна реалізація принципу національної ідеї має сприяти процесам забезпечення консолідації української нації. Особливого значення набуває проблема національно-патріотичного виховання молоді. Вочевидь, даються взнаки порушення спадковості поколінь, прогалини у вихованні дітей та підлітків у сім'ї та школі, низькопробна масова культура, недостатня робота щодо збереження та відродження народних традицій, надмірна комерціалізація сфери освіти, дозвілля, культури. Про актуальність цих проблем свідчить слабкість законотворчої діяльності у цьому напрямі. Розробки потребують законопроекти про загальнодержавну програму національно-патріотичного виховання молоді, про виховання дітей і молоді, а також щодо посилення рівня контролю за кіно-, відеопродукцією, книго- та іншими друкарськими виданнями на предмет запобігання пропаганди насильства, жорстокості, порнографії, розпусти, що негативно впливає на виховання та суперечить суспільній моралі.

За цих умов складно переоцінити статус української мови як єдиної державної мови, її інтегративний потенціал, спроможність до позиціонування та конструювання соціального простору “у кольорах України”. Водночас важливо усвідомлювати виклики, ризики і небезпеки “параду мовних суверенітетів”: принаймні російську мову важко віднести до регіональної чи мови меншин за умов відсутності визначення регіональної мови в тексті Європейської хартії регіона-

льних і меншинних мов, а також як мову: а) етнічних українців; в) державну мову сусідньої держави; в) офіційну мову ООН.

Важливо врахувати ту обставину, що більшість носіїв російської мови в Україні не є національною меншиною – вони є етнічними українцями, що надає правові підстави виписати статус російської мови без “прив’язки” до національних меншин (як варіант, мова пріоритетного значення).

Очевидною є потреба в науково обгрунтованому підході, зокрема в мовному питанні, який має врахувати комплекс питань стосовно статусу мов, порядку їх використання, розвитку та захисту з урахуванням вимог Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, а також реалій сучасного суспільно-політичного життя України.

За умов очевидної необхідності консолідації української нації, порушення спадковості поколінь, прогалин у вихованні дітей та підлітків у сім’ї та школі, домінуванні низькопробної масової культури, недостатньої роботи щодо збереження та відродження народних традицій особливого значення набуває, відповідно до змістовних і функціональних характеристик правової ідеології, проблема національно-патріотичного виховання молоді, правової освіти населення (правового всеобучу), посилення рівня контролю за кіно-, відеопродукцією, книго- та іншими друкарськими виданнями на предмет запобігання пропаганді насильства, жорстокості, порнографії, розпусти тощо.

Розглядаючи гуманітарний розвиток як своєрідну модель процесу соціальних змін, що орієнтована на максимальне розкриття потенціалу людини, створення гідних умов для реалізації її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей, формування гармонійно розвиненої людини, важливо наголосити на створенні необхідних передумов для зазначеної всебічності, а саме – утвердженні та зміцненні громадянського суспільства.

Світовий досвід стверджує: людина не спроможна протистояти державі (навіть якщо держава буде правовою, адже потрібен механізм забезпечення їхньої динамічної рівноваги, передусім на засадах права), а тим більше забезпечити всебічність розвитку людини – поза громадянським суспільством не уявляється можливим. Відповідно має бути законодавчо врегульована динаміка як їхньої взаємодії, так і протистояння, обопільно обумовленого функціонування та розвитку, а також зобов’язання держави перед її громадянами.

Утвердження принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною можливо лише за умов системної та послідовної діяльності держави у відносинах з людиною і суспільством в цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади при залученні громадськості. Розбудова правової держави пов'язана із розвитком громадянського суспільства, що ґрунтується на засадах самоорганізації. Ефективним засобом зворотного зв'язку є система громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що вимагає розробки та прийняття відповідного законопроекту.

Засобами налагодження діалогу громадянського суспільства і правової держави уявляється доцільним розглядати прагнення до поєднання механізмів взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування, управління і самоорганізації, розроблення правового механізму забезпечення їхньої динамічної рівноваги.

Для визначення стану та тенденцій розвитку громадянського суспільства уявляється доцільним налагодити моніторинг як засіб його вимірювання за певними критеріями, методиками, шкалами тощо, зокрема, отримати відповіді про його межі, принципи функціонування, змістовні характеристики як публічного (громадського) простору, де індивіди об'єднуються на добровільних засадах для просування спільних інтересів за умови, що ці інтереси знаходяться поза сферою влади, бізнесу, політичних партій та сімейних відносин.

Яким має бути громадянське суспільство в його співвіднесеності з правовою державою? На наш погляд, ні сильним, ні слабким, а функціонуючим, адже головне – забезпечити процес його подальшого утвердження і зміцнення.

У контексті подальшої розробки правової ідеології являється важливим наголосити також на таких положеннях:

1. український народ є самодостатнім, аби долучитися до європейських стандартів рівня й якості життя;

2. мале і середнє підприємництво мають розглядатися як основа громадянського суспільства і демократії, тоді як велике підприємництво, будучи найзацікавленішою соціальною групою щодо формування громадянського суспільства, дещо дискредитовано “входженням” у владу;

3. громадянське суспільство активно впливає на процес становлення і розвитку, функціонування правової держави, нав'язує їй свої

цінності і норми, здійснює громадську експертизу адміністративних рішень, перерозподіл функцій державної політики за ознакою “зверху – вниз”.

4. правова держава і громадянське суспільство не мають претендувати в односторонньому порядку на повноваження один іншого;

5. точкою відліку становлення громадянського суспільства має бути обрана людина, що свідчитиме про пріоритет природного права, єдиного і рівного правового статусу кожної людини;

6. громадянське суспільство формує “культуру громадянина”, в основі якої не тільки свобода людини, а й соціальна відповідальність на засадах соціальної довіри (як шлях до різних форм об’єднання, добровільних асоціацій тощо, до соціальних і громадянських форм інтеграції і, відповідно, до правових механізмів взаємодії з правовою державою).

Забезпечення державою соціальної підтримки та захисту найбільш вразливих верств населення, підвищення якості й ефективності надання соціальних послуг, розширення їх обсягу, розвитку волонтерського руху в соціальній сфері, насамперед, стосується дітей і молоді, осіб з особливими потребами, осіб похилого віку тощо. Гуманізація права стосовно осіб з особливими потребами вимагає законодавчого встановлення додаткових гарантій щодо реалізацій ними конституційних прав і свобод, механізмів індивідуальної орієнтації з урахуванням особистих потреб тощо.

Забезпечення права на можливо досяжний рівень та охорону фізичного та психічного здоров’я обумовлюють необхідність створення належних умов та рівних можливостей для отримання якісних медичних послуг та пропагування здорового способу життя. Галузь вимагає збільшення фінансування, структурної реформації, зміни ідеології через переміщення акцентів від лікування до профілактики та запобігання захворюваності. Законодавчого врегулювання потребують питання щодо: заборони перепрофілювання та закриття оздоровчих, спортивних закладів; загальнодержавної програми оздоровлення та відпочинку дітей, молоді, сімей з дітьми. Необхідно прийняти законопроект про оздоровлення дітей в Україні, що дозволить законодавчими засобами посилити соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розробити програму реформування дитячих інтернатних закладів, забезпечити розвиток системи національного усиновлення, підтримати розвиток сімейних форм ви-

ховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо.

Вдосконалення потребують правові механізми попередження насильства в сім'ї, захисту жертв насильства, притягнення до відповідальності та видів санкцій (запровадження альтернативних видів покарань, у тому числі громадських робіт) стосовно осіб, які вчиняють насильство в сім'ї тощо (законопроект про внесення змін і доповнень до закону "Про попередження насильства в сім'ї").

У галузі фізичного виховання та спорту основним завданням держави є спрямування основних зусиль на розвиток системи масової фізичної культури, що має на меті оздоровлення нації. Галузь потребує істотного збільшення фінансування. Можливі механізми залучення коштів: а) за рахунок коштів з податку на ті види продукції або виробу, які підвищують ризик захворювань (алкоголь, сигарети, викиди в атмосферу, скидання в ріки та озера); б) відповідні адресні відрахування від тоталізаторів та ін.; в) податкові пільги на спонсорську допомогу щодо розвитку масової фізичної культури і спорту, а також для підприємств, які виробляють дитячий спортивний одяг та інвентар.

Забезпечення права особи щодо себе та своїх дітей на свободу світогляду, вираження національної самобутності, релігійне та моральне виховання, розвиток відповідно до власних ідеологічних і світоглядних переконань. Забезпечення зміцнення правових засад свободи совісті та віросповідання в Україні потребує прийняття проекту про нову редакцію Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації".

Для вдосконалення правового регулювання міжнаціональних відносин (насамперед, у сфері освіти) та з метою впровадження Рамкової конвенції РЄ про захист національних меншин, ратифікованою Україною, необхідно підготувати з урахуванням рекомендацій Венеціанської комісії та Консультативного комітету з питань Рамкової конвенції законопроект про нову редакцію Закону України "Про національні меншини в Україні".

Важливою умовою формування громадянського суспільства та трансформації державно-владної системи у правову державу, утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини, зростання правосвідомості та правової культури в суспільстві є підвищення освітнього правового рівня громадян, розширення їх знань у

галузі прав і свобод людини. Затверджені на державному рівні програмні заходи щодо правової освіти населення потребують позиціонування на системі знань про зміст і значення прав і свобод людини, їх міжнародні стандарти та гарантії, насамперед, встановлені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Правовими гарантіями забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, що потребують відповідного утвердження на законодавчому рівні, є, зокрема: а) реформування судоустрою та судочинства в Україні з метою створення незалежної й ефективної судової системи, основним завданням якої є захист прав і свобод людини та громадянина; б) реалізація заходів з питань законодавчого оформлення правової допомоги населенню, вдосконалення доступу до правосуддя шляхом запровадження системи безоплатної правової допомоги відповідно до стандартів Ради Європи та практики Європейського Суду з прав людини; в) розроблення та прийняття проекту Концепції про реформування системи безоплатної правової допомоги, проекту Закону про безоплатну правову допомогу; г) реалізація пілотних проектів щодо створення експериментальних центрів з надання безоплатної правової допомоги, системи професійних організацій щодо надання правової допомоги населенню (юридичних клінік) тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблов А.Ф. Деякі політико-ідеологічні проблеми трансформації українського суспільства в сучасних умовах / А.Ф. Аблов // Вісник Одеського національного університету. – Вип.10. Соціологія і політичні науки. – 2011. – Т.16. – С. 710–716.
2. Авакьян С. А. Конституция России: природа, эволюция, современность. – 2-е изд. / С. А. Авакьян. – М.: Юристъ, 2000. – С. 14–15.
3. Актуальні питання кодифікації законодавства України / За заг. Ред. В.О. Зайчука. – Випуск 2. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. – 233 с.
4. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. Монографія / В.О. Антоненко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, та ін.; За ред.: В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. – К.: Атіка, 2007. – 864 с.
5. Алексєєв В.М. Теоретичні засади взаємовідносин держави та суспільства в Україні: управлінський аспект. Автореферат дис. ... доктора наук з держ. управління / В.М. Алексєєв. – К.: 2012. – 36 с.
6. Алексєєв Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексєєв. – СПб.: Изд-во “Общественная польза”, 1999. – 256 с.
7. Алексєєв С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. М.: Юристъ, 1999. – 702 с.
8. Алексєєв С. С. Общая теория права / С. С. Алексєєв. – Т.2. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
9. Андропова І. Тенденції розвитку зарубіжної історіографії політичної культури / І. Андропова // Вісник книжкової палати: Науково-практичний журнал. – К.: 2004. – № 3. – С. 96–105.
10. Андрушко І.П. Особливості застосування категорії “інтерес” у конституційному праві / І.П. Андрушко. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К.: 2012. – 19 с.
11. Андрущенко В.П. Соціальна філософія. В 2-х тт. / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К.: 1996. – Т. 1. – 198 с.; – Т. 2. – 237 с.
12. Атоян О.Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917–1921 годов (на примере анархомахновщины): Монография / О.Н. Атоян / МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э.А. Дидоренко. – Луганск: РИО ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2010. – 600 с.

13. Баймаханов М.Т. Противоречия в развитии правовой настройки социалистического общества и пути их преодоления: Автореф. дис. ... доктора юрид. наук / М.Т. Баймаханов. – Алма-Ата: 1972. – 28 с.

14. Балюк Г.И. Взаимосвязь правовой культуры и демократии в социалистическом обществе. Дисс. ... канд. юрид. наук / Г.И. Балюк. – К.: 1986. – 19 с.

15. Баранов П.П. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория права. Курс лекций / Под ред. В.К. Бабаева / П.П. Баранов. – Нижний Новгород: Пресса, 1993. – 499 с.

16. Бедь В.В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання / В.В. Бедь. Автореферат дис. ... доктора юрид. наук; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К.: 2011. – 37 с.

17. Бельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К.Т. Бельский. – М.: Высшая школа, 1982. – 183 с.

18. Бержерон Робер К. Нариси з законопроекткування / Робер К. Бержерон. – Оттава: 1999. – 339 с.

19. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Госоподство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.

20. Биккенин Н.Б. Социалистическая идеология / Н.Б. Биккенин. – М.: Политиздат, 1983. – 289 с.

21. Биков О.М. Основні проблеми та перспективи розвитку права людини на зміну релігійних переконань в Україні / О.М. Биков // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2011. – Вип. 1. – С. 5–14.

22. Биков О.М. Правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні: конституційно-правовий аспект: монографія / О.М. Биков; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К.: Четверта хвиля, 2011. – 344 с.

23. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Святого Владимира. – К.: Б.и., 1884. – 348 с.

24. Біденко А. Законодавчі аспекти управління українською національною безпекою / А. Біденко // Політичний менеджмент. – № 1. – 2006. – С. 128–139.

25. Бідзюра І.П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз) / І.П. Бідзюра. Автореф. дис. ... доктора політ. наук. – Львів: 2006. – 32 с.

26. Богачова О.В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення / О.В. Богачова. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2006. – 23 с.

27. Богачова О.В. Законотворчий процес в Україні / За ред. В.О. Зайчука / О.В. Богачова, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко. – К.: Реферат, 2006. – 424 с.

28. Богачова О.В. Законотворчий процес зарубіжних країн / За ред. В.О. Зайчука / О.В. Богачова, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко. – К.: Реферат, 2006. – 656 с.

29. Богашева Н.В. Відносини держави і політичних партій в Україні: конституційно-правові аспекти / Н.В. Богашева. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2011. – 19 с.

30. Большая советская энциклопедия. – Т. 20. – М.: “Советская энциклопедия”, 1975. – С. 485.

31. Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті / В. Бондаренко // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник. – К.: 2002. – С. 124–126.

32. Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : Монографія / В.І. Борденюк. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.

33. Бредихин А.Л. Суверенитет как политико-правовой феномен: Монография / А.Л. Бредихин. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 128 с.

34. Букреев В.И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Наука, 1998. – 335 с.

35. Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко / П. Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

36. Варзар І. Підсумки виборів – 2006: Чому ми опинилися у “популістському полоні”? / І. Варзар // Вісник ЦВК. – 2006. – № 2. – С. 97–102.

37. Варзар І.М. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. – 2-ге вид., переробл. та допов. / І.М. Варзар. – К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2011. – 354 с.

38. Варзар І.М. Співвідношення соціального та етноісторичного начал у побудові та функціонуванні політичної нації / І.М. Варзар // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: У 2 т. / За ред. О.О. Рафальського. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – Т. 2. – С. 91–92.

39. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М.: Политиздат, 1976. – 290 с.

40. Васильев В.И. “Вертикаль” и “горизонталь”. Правовые вопросы организации власти / В.И. Васильев. – М.: Юристъ, 2006. – 363 с.

41. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Часть 2. Теория права. Т. 2. / А.Б. Венгеров. – М.: Юристъ, 1996. – 152 с.

42. Виборче законодавство України: стан, шляхи та перспективи вдосконалення / Матеріали засідань науково-практичного семінару з проблем виборчого законодавства України. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. – 263 с.

43. Вовканич С. Політична культура: націоналізм чи регіоналізм / С. Вовканич // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 105–115.

44. Войтенко Т.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Т.О. Войтенко, О.С. Гончарук., Ю.О. Привалов. Наукова збірка / Відп. ред. Ю. Сасенко. – К.: Інститут соціології, 2002.

45. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: Монографія / За ред. М.О. Баймуратова / Ю.О. Волошин. – К.: Логос, 2010. – 428 с.

46. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М.: Межд. отношения, 1979. – С. 17–149.

47. Гавриленко І.М. Соціальний розвиток / І.М. Гавриленко, П.В. Мельник, М.П. Недюха. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 484 с.

48. Гаєва Н.П. Політична партія // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 4. К.: Видавництво “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2002. – С. 631.

49. Гаєва Н.П. Право на свободу світогляду і віросповідання / Н.П. Гаєва // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.5. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2003. – С. 27–28.

50. Гаркуша В.С. Забезпечення прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів України: навч. посіб. / За заг. ред. М.П. Недюхи / В.С. Гаркуша, П.М. Кузьменко, В.Б. Барчук, О.В. Шмоткін, А.М. Подоляка, О.В. Лисий, І.М. Дралуок. – К.: “МП “Леся”, 2012. – 636 с.

51. Гаркуша В.С. Права і свободи людини: шляхи оптимізації в процесі діяльності правоохоронних органів: навч. посіб. / За заг. ред. М.П. Недюхи / В.С. Гаркуша, П.М. Кузьменко, В.Б. Барчук, О.В. Шмоткін. – К.: “МП “Леся”, 2010. – 412 с.

52. Гаркуша В.С. Податкове право / За заг. ред. О.Л. Копиленка, М.П. Недюхи / В.С. Гаркуша, О.Я. Шевченко. – К.: “МП Леся”, 2007. – 240 с.

53. Гербеда С. В. Теоретичні питання державного управління соціальним діалогом в Україні / С. В. Гербеда. Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління. – К.: 2012. – 18 с.

54. Герье В.И. Идея народовластия и Французская революция 1789 года / 2-е изд. / В.И. Герье. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2011. – 584 с.

55. Гладкова Т.Л. Законотворчий процес в Європейському Союзі: шляхи розвитку та вдосконалення / Т.Л. Гладкова. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2011. – 20 с.

56. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Л.Г. Лук'яненко та ін.; керівник авт. кол. і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

57. Голованов Б.Д. Идеология и метод: Монография / Б.Д. Голованов. – Харьков: Вид-во “Підручник НТУ”ХП”, 2011. – 288 с.

58. Головуха С. Теоретико методологічні засади вивчення феномену політичної культури / С. Головуха // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 135–141.

59. Головченко В.В. Идеология права / В.В. Головченко // Юридична енциклопедія / Редкол: Ю.С. Шемшученко (голова редкол) та ін. – Т. 2. Д-Й. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 1999. – С. 659.

60. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 240 с.

61. Гранин А.Ф. Правовая культура и ее роль в укреплении социалистической законности / А.Ф. Гранин // Проблемы социалистической законности на современном этапе развития Советского государства. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1988. – С. 28–30.

62. Гриневецький С. Негаразди стратегії фінансово-економічного розвитку України / С. Гриневецький, Т. Ковальчук // Голос України. – 2010. – 15 січня. – С. 6–7.

63. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин / За заг. ред. Нижник Н.Р. та Олуйка В.М. – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2007. – 236 с.

64. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні / О. Гьофе. – К.: Альтерпрес, 2004. – 144 с.

65. Грицанов А.А. Национализм / А.А. Грицанов // Всемирная энциклопедия: Философия. – М., Мн.: 2001. – С. 677.

66. Давыдов Ю.Н. Общество / Ю.Н. Давыдов // Социологическая энциклопедия: В 2 т. Т.2. / Национальный общественно-научный фонд / Рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин; Гл. ред. В.Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – 863 с.

67. Данилюк Ю.В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні / Ю.В. Данилюк. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2009. – 19 с.

68. XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали міжн. наук. конф. 30–31 травня 2002 р. м. Київ / ред.: Г.П. Балабанова. – К.: КІСЛП, 2002. – 285 с.

69. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Институт международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – 184 с.

70. Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали спільного засідання вчених рад Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України та Інституту історії України НАН України / Відп. ред. академік НАН України Ю.С. Шемшученко; упоряд. доктор політ. наук В.П. Горбатенко. – К.: ТОВ “Юридична думка”, 2010. – 104 с.

71. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні (теоретико-історичне дослідження) / Ж.О. Дзейко. Автореф. дис. ... доктора юрид. наук. – К.: 2006. – 39 с.

72. Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та до-саїд: Збірка документів. Пер. з іноз. мов / За заг. ред. В.М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 480 с.

73. Дідич Т.О. Нормопроекування: теоретико-правовий аспект / Т.О. Дідич. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2006. – 18 с.

74. Дробноход Микола. Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст / Микола Дробноход // Дзеркало тижня. – 2001. – № 21. – С. 2.

75. Дроботов С. Поняття ідеологічної функції права і специфіка її реалізації у демократичній державі / С. Дроботов // Юридична Україна. – 2011. – № 2. – С. 10–17.

76. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: 2009. – 570 с.

77. Журавский В. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения / В. Журавский. – К.: Парламентское издательство, 1995. – 342 с.

78. Журавський В.С. Пріоритети законодавчої діяльності у перед-виборних програмах партій і блоків, представлених у Верховній Раді України V скликання / В.С. Журавський, М.П. Недюха // Законодавча діяльність в Україні: стан, пріоритети, шляхи вдосконалення / За заг. ред. В.М. Литвина. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, Вид-во “Фенікс”, 2007. – С. 55–84.

79. Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту / В.С. Журавський. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 350 с.

80. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 354 с.

81. Европейский Суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. – М.: Норма, 2001. – 304 с.

82. Заблоцька Л.Г. Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи: Навчальний посібник / Л.Г. Заблоцька, А.Л. Федорова, Т.І. Шинкаренко. – К.: “Фенікс”, 2007. – 223 с.

83. Задирака Н.Ю. Теоретико-правові питання законотворчості / Н.Ю. Задирака. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2005. – 16 с.

84. Зайчук О.В. Деякі аспекти правового регулювання боротьби з корупцією в Україні / О.В. Зайчук // Українсько-німецько співробітництво у сфері інвестицій: проблеми правового регулювання та практики в умовах економічної інтеграції: зб. матеріалів наук.-практ. конф. / Ін-т законодавства Верхов. Ради України, Мюнхен. Ін-т східноєвроп. Права: за заг. Ред. В.О. Зайчука. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 237–249.

85. Закон України “Про громадські об’єднання” № 4572-VI від 22 березня 2012 р. – Ст. 1. // Голос України. – 2012. – № 70. – 18 квітня.

86. Законодавча діяльність Верховної Ради України V та VI скликань: пріоритети, досвід парламентської практики, актуальні проблеми / Загальна редакція В.М. Литвина. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 656 с.

87. Законодавча діяльність в Україні: стан, пріоритети, шляхи вдосконалення (за матеріалами Верховної Ради України четвертого і п’ятого скликань) / За заг. ред. В.М.Литвина. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України: Вид-во “Фенікс”, 2007. – 736 с.

88. Законознавство: Навч. посібник / О.Л. Копиленко, О.В. Богачова, С.В. Богачов; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К.: Реферат, 2010. – 128 с.

89. Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. акад. НАН України В.М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 344 с.

90. Законотворчість: Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права / Ред.кол. Зайчук В.О., Копиленко О.Л. та ін. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2005. – 159 с.

91. Звіт Державного департаменту США про свободу віросповідання в Україні у 2008 році Електронний ресурс // Режим доступу: http://kiev.usembassy.gov/files/polit_relig_feedom2008_ukr.html

92. Зиновьев А.А. Идеология партии будущего / А.А. Зиновьев. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 240 с.

93. Зотов В.Д. История политических учений: Учебник / 2-е изд., перераб. и доп. / В.Д. Зотов, Л.В. Зотова. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 656 с.

94. Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития / В. Иванов. – М.: Политиздат, 1977. – 243 с.

95. Иеринг Р. Юридическая техника / Р. Иеринг. – СПб: 1906. – 271 с.

96. Ильин В.В. Философия истории / В.В. Ильин. – М.: Изд-во Московского университета, 2003. – 378 с.

97. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. – Соч. – Т.1. – М.: Юристъ, 1993. – 430 с.

98. Ионин Л.Г. Социология культуры / Л.Г. Ионин. – М.: Логос, 1996. – 280 с.

99. Ідеологія // Соціологічна енциклопедія / Редкол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. та ін. – К.: “Академвидав”, 2008. – С. 149.

100. Ідеологія в сучасному світі. Наук.-практична конф. 2011; Київ). Науково-практична конференція “Ідеологія в сучасному світі”, 19–20 жовт. 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – 223 с.

101. Ідзьо В.С. Галицьке Євангеліє як релігійна, мовна, літературна та історична пам’ятка / В.С. Ідзьо // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 2. – С. 97–101.

102. Ідзьо В.С. Запорізьке козацтво як національна еліта Української держави середини XVII ст. / В.С. Ідзьо // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 4–6. – С. 66–71.

103. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / За ред. В.П. Горбатенка: Монографія. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006. – 248 с.

104. Казимирчук В.П. О стратегии развития советского законодательства / В.П. Казимирчук // Советское государство и право. – 1987. – № 9. – С. 24–29.

105. Кальниш В.В. Формування соціально-політичної поведінки великих груп населення (інформаційно-комунікаційні аспекти): Монографія / В.В. Кальниш, Ю.Г. Кальниш, М.П. Недюха, Л.М. Усаченко. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 234 с.

106. Капица Л.М. Индикаторы мирового развития. – 2-е изд. / Л.М. Капица. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2008. – 352 с.

107. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н.І. Карпачова. – Видання друге. – Х.: Консум, 2001. – 464 с.

108. Карпачова Н.І. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з нагоди 60-річчя Загальної декларації прав людини / Н.І. Карпачова // Право України. – 2009. – № 1. – С. 70–73.

109. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель: Наук. видання / Пер. з англ. / М. Кастельс, П. Хіманен. – К.: “Видавництво “Ваклер” у формі ТОВ, 2006. – 256 с.

110. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія / В.І. Кафарський. – К.: Логос, 2008. – 560 с.

111. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: 3 дод. пробл. справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського / Ганс Кельзен. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.

112. Керимов Д.А. Общая теория государства и права: предмет, структура, функции / Д.А. Керимов. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1977. – 110 с.

113. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kirdina.ru>

114. Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології: Навч. посібник / Ф.М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.

115. Ключковський Ю.Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: Монографія / Ю.Б. Ключковський; Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. – К.: Час Друку, 2011. – 132 с.

116. Кньопфель П. Аналіз і пілотаж публічної політики / Пер. з фран. / П. Кньопфель, К. Ларю, Ф. Варон, Н. Малишева. – К.: Алерта, 2010. – 424 с.

117. Коваленко А.А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні: Монографія / А.А. Коваленко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 421 с.

118. Коваленко В.И. Глобальные проблемы и политическая власть / В.И. Коваленко // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2010. – № 2. – С. 22–35.

119. Ковальський В.С. Охоронна функція права: Монографія / В.С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.

120. Ковальський В.С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В.С. Ковальський, І.П. Козинцев. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.

121. Козюбра М.І. Конституційна реформа в Україні: стан і перспективи / М.І. Козюбра // Україна – Німеччина: розвиток законодавства в рамках європейського права [Текст] / Ред. кол.: О. Копиленко (співголова), Р. Обершмідт (співголова), с. Бритченко та ін. – К.: Парламентське від-во, 2006. – С. 21–30.

122. Козюбра Н.И. Взаимодействие социалистического права и общественного сознания / Н.И. Козюбра. Автореф. дисс. ... доктора юрид. наук. – К.: 1980. – 55 с.

123. Козюбра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки / Н.И. Козюбра / Методологические проблемы юридической на-

уки: Сб. науч. тр. / АН УССР. Институт государства и права; Отв. ред. Н.И. Козюбра. – К.: Наук. думка, 1990. – 384 с.

124. Козюбра Н.И. Социалистическое право и общественное сознание / М.И. Козюбра. – К.: Наукова думка, 1986. – 320 с.

125. Козюбра Н.И. Юридическая наука и перспективное прогнозирование / Н.И. Козюбра // Методологические проблемы юридической науки: Сб. науч. тр. / АН УССР. Институт государства и права; Отв. ред. Н.И. Козюбра. – К.: Наук. думка, 1990. – 384 с.

126. Кокорська О.І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О.І. Кокорська // Наукові записки. Т. 20. Політичні науки. – К.: 2002. – С. 24–28.

127. Кононенко П.П. Вірити в силу духу і в свій народ / П.П. Кононенко, Т.П. Кононенко // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 6–12.

128. Конституционное право. Энциклопедический словарь / Отв. ред. С.А. Авакьян. – М.: Норма, 2000. – С. 304–305.

129. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: Монография / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. – 656 с.

130. Конституция Французской Республики от 4 октября 1958 года // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т.3 / Под общ.ред. Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 411.

131. Конституция Швеции от 27 февраля 1974 года // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 3 / Под общ.ред. Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 598.

132. Конституційне право зарубіжних країн / За заг. ред. В. О. Ріяки. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.

133. Конституція України. Науково-практичний коментар. – Харків: “Право”, Київ: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – С. 79–82.

134. Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. Огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. – К.: Наукова думка, 2006. – 210 с.

135. Концепции развития российского законодательства / Под ред. Л.А. Окунькова, Ю.А. Тихомирова, Ю.П. Орловского. – М.: Издательство НОРМА, 1994. – 346 с.

136. Концепции развития российского законодательства / Редколл.: Л.А. Окуньков, Ю.А. Тихомиров, Ю.П. Орловский, М.Я. Булошников. – М.: Издательство НОРМА, 1995. – 387 с.

137. Концепции развития российского законодательства / Редколл.: Л.А. Окуньков, Ю.А. Тихомиров, Ю.П. Орловский. – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 398 с.

138. Концепции развития российского законодательства / Под ред. Т.Я. Хабриевой, Ю.А. Тихомирова, Ю.П. Орловского. – М.: Издательство НОРМА, 2004. – 423 с.

139. Концепции развития российского законодательства / Под ред. Т.Я. Хабриевой, Ю.А. Тихомирова. – М.: Эксмо, 2010. – 736 с.

140. Копиленко О.Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення: кол. моногр. у 2-х ч. / О.Л. Копиленко, О.В. Богачова; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К.: Реферат, 2010. – 696 с.

141. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республшки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації / О.Л. Копиленко. – К.: Таксон, 2001. – 362 с.

142. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна: Монографія / В.В. Копійка. – К.: Логос, 2008. – 352 с.

143. Кормич Б. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки в Україні: Монографія / Б. Кормич. – Одеса: “Юридична література”. – 2003. – 472 с.

144. Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. Ієна Маккліна й Блістера Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. – С. 543.

145. Костенко А.Н. “Натуралистическая” юриспруденція – основа нового правопорядка / А.Н. Костенко // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез міжнародної наук. конф. “Сьомі осінні юридичні читання”. – м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 р.: У 4-х частинах. – Частина I: “Теорія держави і права. Історія політичних та правових учень. Філософія права. Міжнародне право. Порівняльне правознавство. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2008. – С. 47–51.

146. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: Монографія / О.М. Костенко. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.

147. Костин А.И. Глобальный кризис в зеркале мировой политики / А.И. Костин, В.С. Изотов // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2009. – № 5. – С. 30–40.

148. Костяев А.И. Современная российская цивилизациология: Подходы, проблемы, понятия / А.И. Костяев, Н.Ю. Максимова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 328 с.

149. Кофлан В.М. Правове регулювання місцевих податків і зборів в Україні / В.М. Кофлан. – Ірпінь, Академія ДПС України, 2005. – С. 47–60.

150. Коцюба О. Правологія – наука третього тисячоліття, або новітня ідеологія прав, свобод і обов'язків людини / О. Коцюба // Право України. – 2003. – № 8. – С. 100–104.

151. Кравченко С. А. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире: Монография / С. А. Кравченко. – М.: МГИМО-Университет, 2007. – 264 с.

152. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Пер. С польск. / Б. Крауз-Мозер. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. – 256 с.

153. Кремень В.Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: Навч. посібник / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К.: Видавничий центр “ДрУк”, 1998. – 447 с.

154. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: “ARG-UKRAINE”, 1996. – 793 с.

155. Кресіна І.О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: Монографія / І.О. Кресіна, Є.В. Перегуда. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 368 с.

156. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): Монографія / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

157. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.

158. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит-ра, 1972. – 347 с.

159. Кудрявцев В.Н. Государство, право, человек / В.Н. Кудрявцев, Е.А. Лукашева // Коммунист. – 1986. – № 9. – С. 95–102.

160. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация / Ю.В. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит-ра, 1980. – 144 с.

161. Кудряшова М.С. Политика и мораль в современной России: гуманистическая альтернатива / М.С. Кудряшова // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2010. – № 2. – С. 14–21.

162. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, власні стосунки: Монографія / В.Кулик. – К.: Критика, 2010. – 655 с.

163. Куриц С. Я. Болезни государства. Диагностика патологий системы государственного управления и права: Монография / С. Я. Куриц, В.П. Воробьев. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2009. – 472 с.

164. Лаврик Г.В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919–1929 рр.) / Г.В. Лаврик. – Полтава: “АСМГ”, 2006. – 368 с.

165. Лазарев В.В. Теория государства и права: Учебник для вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Изд-во “Спарк”, 1998. – 339 с.

166. Левин И.Д. Суверенитет / Предисловие докт. юрид. наук., проф. С.А. Авакьяна / И.Д. Левин. – СПб.: Издательство “Юридический центр Пресс”, 2003. – 373 с.

167. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. / В'ячеслав Липинський. – Відень: 1926. – 329 с.

168. Лисицын Э. Гражданский контроль и система национальной безопасности Украины / Э. Лисицын, Р. Джангужин, А. Гончаренко // Зеркало недели.– 2002. – № 35. – С. 3.

169. Ліпкан В.А. Теорія національної безпеки: Підручник / В.А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2009. – 631 с.

170. Лісовий В. Ідеологія / В. Лісовий // Філософський енциклопедичний словник / Редкол. В.І.Шинкарук (голова редкол. та ін.) – К.: Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2002. – С. 235.

171. Лукашева Е.А. Права человека: Учебник для вузов / Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА – ИНФРА-М, 2001. – 358 с.

172. Лукашева Е.А. Право. Мораль. Личность / Е.А. Лукашева. – М.: “Юрид. лит-ра”, 1986. – 159 с.

173. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность / Е.А. Лукашева. – М.: “Юрид. лит-ра”, 1973. – 289 с.

174. Лукашевич М. Масове суспільство / М. Лукашевич, М. Недюха Політологічний словник: Навч. посібник / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005.- с. 462–463.

175. Лукашевич М.П. Функція управління ідеологічна / М. Лукашевич, М. Недюха // Управління людськими ресурсами: (Понятійно-термінол. словн.): Навч. посібник / За ред. Г.В. Щокіна, О.В. Антонюка, М.Ф. Головатого. – К.: МАУП, 2006. – С. 442.

176. Макаренко В.П. Главные идеологии современности / В.П. Макаренко. – Ростов н/Д: Изд-во “Феникс”, 2000. – 480 с.
177. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект / А.В. Малько. – Саратов: Пресса, 1994. – 230 с.
178. Мангайм Карл. Идеологія та утопія: Пер. з нім. / Карл Мангайм. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 367 с.
179. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Диагноз нашего времени. – М.: Наука, 1994. – С. 221–289.
180. Манько О.Є. Конституційно-правові основи форми державного правління в Україні / О.Є. Манько. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 2012. – 16 с.
181. Марксистско-ленинское учение о государстве и праве. История развития и современность / Отв. ред. Витрук Н.В., Мамут Л.С. и др. – М.: Наука, 1977. – 372 с.
182. Мармазов В.Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми / В.Є. Мармазов, І.С. Піляєв. – К.: Вентурі, 1999. – 400 с.
183. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовской госуд. акад. права, 2003. – 510 с.
184. Матузов Н.И. Правовая политика современной России / Н.И. Матузов, А.В. Малько, К.В. Шундигов // Правовая политика и правовая жизнь. – 2004. – № 1. – С. 7–12.
185. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовской госуд. акад. права, 1999. – 459 с.
186. Мережко А.А. Введение в философию международного права. Гносеологія международного права / А.А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 192 с.
187. Мережко А.А. Учения Рейснера и Альтюссера об идеологической природе государства / А.А. Мережко // Идеологія в сучасному світі. Наук.-практична конф. 92011; Київ). Науково-практична конференція “Ідеологія в сучасному світі”, 19–20 жовт. 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. – К7: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – С. 43–45.
188. Минькович-Слободяник О.В. Правова політика: стратегічні пріоритетиті напрями вдосконалення: Монографія / О.В. Минькович-Слободяник. – К.: Логос, 2012. – 196 с.

189. Михайлич О.В. Формування електоральної культури студентів як засіб виховання національно свідомої особистості / О.В. Михайлич // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2007. – Т. XIII. – С. 364–371.
190. Михайло Баймуратов: право як буття вченого. Збірник наукових праць до 55-річчя професора М.О. Баймуратова / Упорядник та відп. ред. Ю.О. Волошин. – К.: Логос, 2009. – 840 с.
191. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.
192. Михальченко Н.И. Марксистская политическая идеология / Н. Михальченко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. – 351 с.
193. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2001. – С. 427–428.
194. Мірошніченко Ю.Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні: Монографія / За ред. О.Л. Копиленка / Ю.Р. Мірошніченко. – К.: “Фенікс”, 2012. – 360 с.
195. Моніторинг ефективності законодавства: мета, критерії, реальність / За заг. ред. В.О. Зайчука. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. – 386 с.
196. Морозова Л.А. Теория государства и права: [Учебник] / Л.А. Морозова. – М.: “Юристъ”, 2002. – 517 с.
197. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Пер. з англ. / О. Мотиль. – К.: Видавництво “Часопис “Критика”, 2009. – 199 с.
198. Музика І. В. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / О.М. Мироненко (ред.), І.Б. Усенко (ред.) / І.В. Музика. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, 2001. – 220 с.
199. Мухаев Р.Т. Теория политики / Р.Т. Мухаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 623 с.
200. Мчедлов М.П. Предисловие / М.П. Мчедлов // Российская цивилизация: Этнокультурные и духовные аспекты: Энциклопедический словарь. – М.: Логос, 2001. – С. 3–15.

201. Народний суверенітет в Україні в контексті класичного конституціоналізму: Монографія / Авт. кол.: Кампо В.М., Мартиненко П.Ф., Оніщук М.В., Ставнійчук М.І., Федоренко В.Л. / За заг. ред. Кампа В.М. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – 204 с.

202. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика – психология – прогнозирование): 2-е изд. / А.П. Назаретян. – М.: Мир, 2004. – 367 с.

203. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н.Ф. Наумова. – М.: Наука, 1988. – 391 с.

204. Націоналізм // Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна й А. Макмілана. – К.: Видавництво Соломії Павличко “ОСНОВИ”, 2005. – С. 432–434.

205. Неволин К. А. Энциклопедия законовещения / К.А. Неволин. – К.: 1839. – 405 с.

206. Неволин К. А. Энциклопедия законовещения / К.А. Неволин. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1997. – 399 с.

207. Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права / П.Е. Недбайло. – К.: “Выща школа”, 1971. – 197 с.

208. Недюха М.П. Выборча система України: оптимальний варіант для України? / М.П. Недюха // Актуальні питання кодифікації законодавства України / За заг. ред. В.О. Зайчука. – Вип.2. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. – С. 186–189.

209. Недюха М.П. До логіки політолого-етнологічного співвідношення явищ “соціального порядку”, політико-правового простору та ідейного націоналізму у координатах багато народної транзитної країни // М.П. Недюха // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., Київ, 28 лютого 2006 р. К.: МАУП, 2007. – С. 101–128.

210. Недюха М.П. До питання про базові поняття ідеологічного процесу / М.П. Недюха // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України, 12 листопада 1998 р. – К.: Гнозис, 1998. – С. 88–92.

211. Недюха М.П. До питання про предмет методики викладання (Постнекласичні та синергетичні аспекти) / М.П. Недюха // Вища освіта України. – 2003. – № 3. – С. 63–69.

212. Недюха М.П. До питання про “ціну” ідеологій / М.П. Недюха // Моделі державності та державного устрою України на порозі XXI сто-

ліття: Матеріали наук. – практ. семінару. – К.: Політична думка, 1996. – С. 57–60.

213. Недюха М. Ідеологія як критерій класифікації політичних партій / М. Недюха, О. Михайлич // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2(17). – С. 49–50.

214. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін / М.П. Недюха // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011. – № 1. – С. 14–21.

215. Недюха М.П. Новітні тенденції реформування державної податкової служби України: Монографія / За заг. ред. Т.Т. Ковальчука / М.П. Недюха, В.А. Форостовець, В.С. Гаркуша, Ю.Г. Пащенко. – К.: “МП “Леся”, 2007. – 336 с.

216. Недюха М.П. Податкове законодавство України: шляхи адаптації до законодавства ЄС / М.П. Недюха // Українсько-німецько співробітництво у сфері інвестицій: проблеми правового регулювання та практики в умовах економічної інтеграції: зб. матеріалів наук.-практ. конф. / Ін-т законодавства Верхов. Ради України, Мюнхен. Ін-т східноєвроп. Права: за заг. ред. В.О. Зайчука. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 174–185.

217. Недюха М.П. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / М.П. Недюха // Публічне право. – 2012. – № 3 (7). – С. 299–306.

218. Недюха М.П. Правова ідеологія як засіб систематизації законодавства / М.П. Недюха // Актуальні питання кодифікації законодавства України / За заг. ред. В.О. Зайчука. Наукове видання. – Вип.1. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. – 270 с.

219. Недюха М. Правова політика України: новітні виміри / М. Недюха // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 4 (16). – С. 38–45.

220. Недюха М. Правові засади свободи світогляду в Україні / М. Недюха // Научный вестник Украинского университета в Москве. – М.: Український університет м. Москви. – 2010. – Т. XV. – С. 152–154.

221. Недюха М.П. Соціальна самоорганізація як засіб розвитку місцевого самоврядування в Україні / М.П. Недюха, О.В. Михайлич // Віче. – 2007. – № 14. – С. 7–11.

222. Недюха М.П. Теоретико-правовий та державотворчий потенціал правової (конституційної) ідеології / М.П. Недюха // Новітні держа-

вотворчі процеси в Україні: виклики і перспективи. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. – С. 52–56.

223. Недюха М.П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М.П. Недюха // Віче. – 2009. – № 21(258). – С. 27–30.

224. Недюха М.П. Система оподаткування в Україні: концептуальні виміри: Монографія / За заг. ред. Т.Т. Ковальчука / М.П. Недюха, В.А. Форостовець, В.С. Гаркуша, Ю.Г. Пащенко. – К.: “МП “Леся”, 2007. – 400 с.

225. Недюха Н.П. Системный анализ немарксистской идеологии / М.П. Недюха. – К.: Выща школа, 1991. – 178 с.

226. Недюха М.П. Системний аналіз історичних типів європейської ідеології / М.П. Недюха. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 195 с.

227. Недюха М.П. Соціальний порядок як атрибут політичної системи / М.П. Недюха // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжн. наук.-теор. конф.: 8–9 лютого 2006 р. / Укл. Г.О. Нестеренко / За ред. В.П. Бега. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – С. 72–76.

228. Недюха М.П. Соціологія способу життя / М.П. Недюха, І.М. Салій І.М. – К.: МП “Леся”, 2002. – 31 с.

229. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.

230. Новгородцев П.И. Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев. – М.: Б.и., 1909. – 423 с.

231. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України / В.Ф. Нестерович. Автореферат дис. ... канд. юрид.наук. – К.: 2008. – 20 с.

232. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові форми лобіювання в правотворчому процесі Великої Британії / В.Ф. Нестерович // Віче. – 2009. – 13 (250). – С. 24–26.

233. Новий закон про вибори принципово змінить політичну картину // “Zaxid.net”, 13.04.2012.

234. Новик Ю.И. Психологические проблемы правового регулирования / Ю.И. Новик. – Минск: Университетское, 1989. – 376 с.

235. Новітні державотворчі процеси в Україні: виклики і перспективи. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. – 225 с.

236. Обушний М.І. Лобізм М.І. / Обушний // Політологія: Довідник / За ред. М.І. Обушного / М.І. Обушний, А.А. Коваленко, О.І. Ткач. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.

237. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.

238. Оганян К.М. Социальная синергетика: Учеб. пособие / К.М. Оганян, В.П. Бранский, А.К. Астафьев. – СПб.: Издательский дом “Петрополис”, 2010. – 192 с.

239. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія / А.Ю. Олійник. – К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.

240. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д.В. Ольшанский. – СПб: Питер, 2001. – 368 с.

241. Оніщенко Н.М. Культура правової діяльності (інноваційно-акмеологічний характер) / Н.М. Оніщенко // Держава і право: Збірник наук. Праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 6–12.

242. Оніщенко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: Монографія / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко / Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко. – К.: Видавництво “Юридична думка”, 2011. – 176 с.

243. Оніщук М.В. Референдна демократія: Проблеми конституційної теорії та практики: Монографія / М.В. Оніщук. – К.: Видавництво Європейського університету, 2009. – 450 с.

244. Основной закон Финляндии от 11 июня 1999 года (1999/731) // Конституции государств Европы: В 3 т. – Т.3 / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 371, 372.

245. Остроумов Г.С. Правовое осознание действительности / Г.С. Остроумов. – М.: Наука, 1979. – 211 с.

246. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид. Відп.ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 8–24.

247. Панченко Т.В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: Монографія / Т.В. Панченко. – Х.: “Майдан”, 2011. – 368 с.

248. Парламентський контроль за сферою безпеки: принципи, механізми і практичні аспекти. Посібник для парламентарів. – К.: Міжпарламентський союз та Женевський центр демократичного контролю за збройними силами, 2003. – 195 с.

249. Парсонс Вейн. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. / Вейн Парсонс. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 549 с.

250. Пацурківський П.С. Особливості розвитку сучасної української держави / П.С. Пацурківський // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. – Вип. 105. Правознавство. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 57–63.

251. Пацурківський П.С. Сучасні проблеми правопізнання: Навч. посібник / П.С. Пацурківський. – Чернівці: Рута, 2001. – 340 с.

252. Пацурківський П.С. Юридична категорія “інтерес” у цивільному праві / П.С. Пацурківський, Ю.П. Пацурківський // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук.праць. – Вип. 200. Правознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 45–50.

253. Перегудов Ф.И. Введение в системный анализ / Ф.И. Перегудов, Ф.П. Тарасенко. – М.: Наука, 1989. – 376 с.

254. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації / Під ред. Л.Г. Сокурянської. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту ім. В. Каразіна, 2000. – С. 206.

255. Податкова політика України: навч. посіб. / П.В. Мельник, З.С.Варналій, Л.Л. Тарангул [та ін.]; за ред. П.В. Мельника. – К.: Знання України, 2011. – 505 с.

256. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Монографія / Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М., Перегуда Є.В., Скрипнюк О.В., Балан С. В., Стойко О.М.; За ред. І.О. Кресіної. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 320 с.

257. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність / За заг. ред. М.І. Панова, Л.М. Герасіної. – К.: Знання України, 2005. – С. 266–279.

258. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2003. – С. 268.

259. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

260. Полухин О.Н. Идея, опыт и идеал гражданственности / О.Н. Полухин. – М.: “Муниципальный мир”, 2003. – 356 с.

261. Попков В.Д. Теория государства и права: [Курс лекцій] в 2-х частях. Т.2. / В.Д. Попков. – М.: Изд-во “Юридический колледж МГУ”, 1995. – 339 с.

262. Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И.М. Попова. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.

263. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Пер. з англ. / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 253 с.

264. Потопейко Д.А. Правосознание как особое общественное явление / Д.А. Потопейко. – К.: Наукова думка, 1970. – 176 с.

265. Почуття права (Законотворчість і законодавчий процес часів Української революції 1917–1921 років) / Вступне слово В.М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України; упоряд. : О.Л. Копиленко, І.М. Мищак. – Репринт. вид. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – С. 7.

266. Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України / П.М. Рабінович (ред.). – К.: Ін Юре, 1998. – 119 с.

267. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

268. Правова інформатика: (системна інформатизація законотворчої, право застосовної, правоохоронної, судочинної та право освітньої діяльності в Україні): Монографія / М.Я. Швець, Р.А. Калюжний, В.А. Савицький та ін. / За ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного. – Ужгород: ІВА, 2003. – 168 с.

269. Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Чижка. – К.: 2006. – С. 339.

270. Правосвідомість // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол. та ін.). – Т. 5. – К.: “Укр. Енцикл”, 2003. – С. 49.

271. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Видавництво “Юридична думка”, 2008. – 344 с.

272. Прієшкіна О.В. Конституційний лад України: актуалні питання становлення, інституціоналізації та розвитку: Монографія / О.В. Прієшкіна. – О.: Фенікс, 2008. – 280 с.

273. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали X регіон. Наук.-практ. конф. (5–6 лютого 2004 р.) / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / П.М. Рабінович (голова ред.кол.). – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2004. – 530 с.

274. Проблеми законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин (на основі аналізу законопроектів, включених до порядку денного четвертої та п'ятої сесій Верховної Ради України шостого скликання) / Заг. ред. В.М. Литвина. – Том 2. – К.: Інститут законодавства Верховної ради України, 2010. – 471 с.

275. Проблеми законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин (на основі аналізу законопроектів, включених до порядку денного другої і третьої сесій Верховної Ради України шостого скликання) / Заг. ред. В.О. Зайчука. – К.: Інститут законодавства Верховної ради України, 2009. – 300 с.

276. Проблеми законодавчої політики / Заг. ред. В.М. Литвина. – Вип.1. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 800 с.

277. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авторів; За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. – 424 с.

278. Приходько Х.В. Теорія конституційного процесу: доктринальні та прикладні аспекти: Монографія / Відп. ред. М.О. Баймуратов / Х.В. Приходько. – Тернопіль: Джура, 2010. – 292 с.

279. Пугачев В.П. Введение в политологию: Учебн. – 4-е изд., перераб. и доп. / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 477 с.

280. Путівник по українському законодавству / А.П. Яценюк (загальна редакція). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 352 с.

281. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – Львов: Юрлитиздат, 1985. – 167 с.

282. Рабінович П. Можливості вдосконалення законодавчого забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні / П. Рабінович, Л. Ярмол // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 1(36). – С. 16–27.

283. Рабінович П.М. Норма права / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія / Редкол: Ю.С. Шемшученко (голова редкол) та ін. – Т. 4.

Н-П. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2002. – С. 189–190.

284. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию: Социальная системология / Ю.М. Резник; Ин-т человека. – М.: Наука, 2003. – 525 с.

285. Речицкий В. Символическая реальность и право: Монография / В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Класика, 2007. – 732 с.

286. Рікер Поль. Ідеологія та утопія / Пер. з англ. / Поль Рікер. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 386 с.

287. Русинов Р.К. Правосознание и правовая культура / Р.К. Русинов // Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – М.: 2000. – С. 335.

288. Сазонов В.И. Идеология как важнейшая составляющая политической и правовой системы Российского государства / В.И. Сазонов // Ученые записки / Волгогр. ин-т экономики, социологии и права. – 2000. – Вып. 1. – С. 15–22.

289. Сальников В.П. Государственность как феномен и объект типологии: теоретико-методологический анализ / В.П. Сальников, С.В.Степашин, А.Г. Хабибулина. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. – 375 с.

290. Сафронов В.В. Правосознание гражданина / В.В. Сафронов. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск: 2004. – 22 с.

291. Сейдман Е. Розробка законопроектів для демократичних соціальних змін / Е. Сейдман, Р.Б. Сейдман, Н.Абеєсекере. – Пер. з англ. / За заг. ред. М. Мельника. – К.: Сфера, 2006. – С. 33.

292. Селиванов А.А. Вопросы теории конституционного правосудия в Украине: актуальные вопросы современного развития конституционного правосудия / А.А. Селиванов, А.А. Стрижак. – К.: Логос, 2010. – 272 с.

293. Селіванов А.О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди / А.О. Селіванов. – К.: УАІД “Рада”, 2009. – 560 с.

294. Семенченко А. Ефективність державного управління у сфері забезпечення національної безпеки / А. Семенченко. – К.: Видавництво НАДУ. – 2008. – 256 с.

295. Семитко А.П. Правовая культура социалистического общества: понятие, структура, противоречия / А.П. Семитко. Дисс. ... канд. юрид. наук. Свердловск: 1986. – 198 с.

296. Сиротин А.С. Юридическая практика как фактор утверждения правовой идеологии. Вопросы теории и практики: Монография / А.С. Сиротин. – М.: МГИУ, 2009. – 169 с.

297. Ситник Г. Державне управління національною безпекою України: Монографія / Г. Ситник. – К.: Видавництво НАДУ. – 2004. – 408 с.

298. Скомороха В.Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики / В.Є. Скомороха. – К.: “МП “Леся”, 2007. – 716 с.

299. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О.В. Скрипнюк. – К.: Логос, 2006. – 368 с.

300. Сліденко І. Феноменологія конституційного контролю. Генеза, природа і позиціонування в контексті аксіологічних, епістемологічних, праксіологічних, синергетичних аспектів: Монографія / І. Сліденко. – К.: Істина, 2010. – 624 с.

301. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт. – К.: Логос, 2004. – 680 с.

302. Соціально-правові реформи // Голос України. – 2009. – № 157. – 22 серпня. – С. 2.

303. Соціально-правові реформи в незалежній Україні: досягнення, проблеми, перспективи / За заг. ред. В.О. Зайчука. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. – 294 с.

304. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В.С. Бакирова, Н.И. Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с.

305. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України / О. Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94–123.

306. Стеценко С. Г. Глобалізація та право: національний вимір: Монографія / С. Г. Стеценко, Л.О. Васечко. – К.: Атіка, 2011. – 132 с.

307. Стецюк П. Про дефініцію категорії “конституціоналізм” / П.Стецюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 171–180.

308. Субочев В.В. Законные интересы / Под ред. А.В. Малько / В.В. Субочев. – М.: Норма, 2011. – 496 с.

309. Сюдюков И. Письмо в будущее: К 300-летию принятия Конституции Пилипа Орлика / И. Сюдюков // – День. – 2010. – 7 апреля. – С. 14.

310. Теоретико-методологічні проблеми сучасного конституціоналізму та державного управління в Україні. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2009. – 204 с.

311. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристь, 1997. – 568 с.

312. Теория государства и права : Учебник / Отв. ред. В.В. Лазарев. – М.: Юристь, 2001. – 419 с.

313. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

314. Тихомиров Ю.А. Конституция в правовой системе: взаимодействие и противоречие / Ю.А. Тихомиров // Конституция как фактор социальных изменений: Сб. докладов. – М.: Центр конституционных исследований Московского общественного фонда, 1999. – С. 88.

315. Тихомиров Ю.А. Диагностика в публичном праве / Ю.А. Тихомиров // Право и экономика. – 2004. – № 7. – С. 3–6.

316. Толстенко В.Л. Правова ідеологія громадянського суспільства: проблеми і виклики сьогодення / В.Л. Толстенко // Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності : мат-ли міжнар. конф. (Київ, 07.04.2008). За ред. О.В. Скрипнюка. – К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2008. – С. 37–40.

317. Толстенко В.Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / В.Л. Толстенко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 41. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 10–18.

318. Толстенко В.Л. Формування сучасної правової ідеології і забезпечення розвитку механізмів правового регулювання / В.Л. Толстенко // Верховенство права і демократія: матеріали методолог. семінару (Острог, 02.10. 2009) / За ред. О.В. Скрипнюка. – К.: Логос, 2009. – С. 46–49.

319. Томенко М. Є нація на основі територіального патріотизму / М. Томенко // Голос України. – 2007. – 12 січня. – С. 2.

320. Топорнин Б.Н. Европейское право: Учебник / Б.Н. Топорнин. – М.: Юристь, 1998. – 456 с.

321. Уайт С. Белоруссия, Молдавия, Украина: к Востоку или к Западу? / С. Уайт, М. Лайт, П. Лоуэнхарт // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 7. – С. 60.

322. Українцям должны вернуть право на самовыдвижение // “Golos.ua”. – 2012. – 29 марта.

323. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.

324. Уроки демократії: світовий досвід для України. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2007. – 112 с.

325. Философский энциклопедический словарь / Редколл. С.С. Аверинцев, Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев и др. – М.: “Сов.энциклопедия”, 1989. – С. 206–207, 464–465.

326. Філософський енциклопедичний словник / Редкол. В.І. Шинкарук (голова редкол. та ін.) – К.: Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2002. – С. 235.

327. Фрицький Ю.О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування: Монографія / Ю.О. Фрицький. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2006. – 360 с.

328. Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. / Пер. з англ. / Ф.А. Хайек. – К.: Сфера. Т. 1.: Правила та порядок. – 1999. – 196 с.; Т.3. Політичний устрій вільного народу. – 2000. – 252 с.

329. Хайруллин В.И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли / В.И. Хайруллин. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2011. – 192 с.

330. Хейвуд Эндрю. Политология: Учебник / Пер. с англ. Под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Бельского / Эндрю Хейвуд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.

331. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 97–101.

332. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учеб.пособие / Под ред. проф. Стрекозова В.Г. / В.Н. Хропанюк. – М.: “Инверсталь”, 2000. – 298 с.

333. Цветков В.В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: Монографія / В.В. Цветков. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. – 336 с.

334. Цендра Н. Проблеми оптимізації принципів відокремлення церкви від держави й держави від церкви в Україні у 1991–1996 роках / Н. Цендра // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 239–242.

335. Чальцева О.М. Порівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми / О.М. Чальцева // Трибуна. – 2004. – № 5–6. – С. 29–31.
336. Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения / В.А. Чефранов. – К.: Выща школа, 1976. – 146 с.
337. Чиркин В.Е. Сравнительное государственное устройство: Учеб. пособие / В.Е. Чиркин. – М.: НОРМА ИНФРА-М, 2011. – 445 с.
338. Чиж І.С. Україна в Раді Європи / І.С. Чиж. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 384 с.
339. Чорний В. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: Монографія / В. Чорний. – Ніжин: “Аспект – Поліграф”. – 2009. – 368 с.
340. Чхиквадзе В. М. Законность и правовая культура на современном этапе коммунистического строительства / В.М. Чхиквадзе // Коммунист. – 1970. – № 14. – С. 51–57.
341. Шабалин В.А. Методологические вопросы правоведения / В.А. Шабалин. – Саратов: Пресса, 1972. – 387 с.
342. Шаповал В.М. Конституціоналізм // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 2001. – Т. 3. – С. 289.
343. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право. – К.: Логос, 2007. – С. 43.
344. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Пер. с англ. / Д. Шварцмантель. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.
345. Шведа Ю.Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів: Астролябія, 2005. – 488 с.
346. Шестопал Е. Б. Психологический профиль российской политики 1990 – х: Теоретические и прикладные проблемы политической психологии – М.: РОССПЭН, 2000. – 431 с.
347. Шестопалова Л.М. Теорія держави і права: Навч. посібник. Упор. Л.М.Шестопалова / Л.М. Шестопалова. – К.: Прецедент, 2006. – С. 100–101.
348. Шіммельфенніг Ф. Європеїзація Центральної та Східної Європи: Наук. видання / Ф. Шіммельфенніг, Зедельмаєр У. – К.: Юніверс, 2010. – 288 с.
349. Шляхтун П.П. Ідеологічні засади конституцій / П.П. Шляхтун // Ідеологія в сучасному світі. Наук.-практична конф. 92011; Київ). Науково-практична конференція “Ідеологія в сучасному світі”, 19–20

жовт. 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – С. 151–152.

350. Шляхтун П.П. Парламентаризм. Словник-довідник / П.П. Шляхтун. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 459 с.

351. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О.В. Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.

352. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія / Н.Г. Шукліна. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.

353. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень: Підручник / Ф.П. Шульженко. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.

354. Щегорцев В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцев. – М.: “Мысль”, 1981. – 174 с.

355. Юридический энциклопедический словарь / Ред. А.Я. Сухарев. – М.: “Советская энциклопедия”, 1984. – С. 279.

356. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.5. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2003. – 736 с.

357. Явич Л.С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса. Развитие и функционирование юридической формы общественных отношений / Л.С. Явич. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 376 с.

358. Ярмол Л. Юридичне забезпечення в Україні права людини на віросповідання: загальнотеоретичні підстави вдосконалення / Л. Ярмол // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С. 48–64.

359. Diamond L. Developing Democracy: Towards Consolidation. – London: G. Allen&Unwin, 1999. – P. 67–68.

360. Baltimore John Hopkins Univ. Press, 1999. – P. 384.

361. Hall, Richard L., Deardorff, Alan V. Lobbying as Legislative Subsidy, American Political Science Review 100, No.1 (March 2006): – P. 69–84.

362. Taborsky E. Czechoslovak democracy at work. 2nd edition. – London: G. Allen&Unwin, 1945. – P. 78.

363. The Writings of James Madison 103 (G.Hunt ed. 1910), 9 (citing letter to W.T.Barry, Aug.4, 1822).

Наукове видання

Микола Петрович Недюха

**ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

Підписано до друку 25.12.2012. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,3. Наклад 300. Зам. № 143.

Надруковано в «МП Леся».

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.*

“МП Леся”

03148, Київ, а/с 115.

Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332

E-mail: lesya3000@ukr.net

